

ISSN (Print) 2616-6887
ISSN (Online) 2617-605X

<https://doi.org/10.32523/2616-6887-2026-156-3>

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің

ХАБАРШЫСЫ

BULLETIN

of L.N. Gumilyov
Eurasian National University

ВЕСТНИК

Евразийского национального
университета имени Л.Н. Гумилева

САЯСИ ҒЫЛЫМДАР. АЙМАҚТАНУ. ШЫҒЫСТАНУ.

ТҮРКІТАНУ сериясы

POLITICAL SCIENCE. REGIONAL STUDIES.

ORIENTAL STUDIES. TURKOLOGY Series

Серия ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ. РЕГИОНОВЕДЕНИЕ.

ВОСТОКОВЕДЕНИЕ. ТЮРКОЛОГИЯ

№3(156)/ 2026

1995 жылдан бастап шығады

Founded in 1995

Издается с 1995 года

Жылына 4 рет шығады

Published 4 times a year

Выходит 4 раза в год

Астана, 2026

Astana, 2026

Бас редактор: Дәлелхан А.,
PhD, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

Бас редактордың орынбасары: **Жолдыбалина А.С., PhD, Қазақстан Республикасының**
Президенті жанындағы Қазақстанның стратегиялық зерттеулер
институты директорының орынбасары, Астана, Қазақстан

Редакциялық алқа:

Абжаппарова Б.Ж.	т.ғ.д., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (шығыстану)
Азмуханова А.М.	т.ғ.к., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (шығыстану)
Айкенова Д.М.	Ph.D, «ID-sertteu» зерттеу орталығын директоры, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Бюлегенова Б.Б.	с.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Галимуллина А.Ф.	ф.ғ.д., доцент, «Қазан (Еділ бойы) федеральды университеті» ФМФЖББМ, Қазан, Татарстан республикасы, Ресей (түркітану)
Дәлелхан А.	Ph.D, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (халықаралық қатынастар)
Ерхан Доган	Ph.D, профессор, Мармара университеті, Стамбул, Түркия (саяси ғылымдар)
Ескеева М.К.	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (түркітану)
Какенова З.А.	Ph.D, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (халықаралық қатынастар)
Қадырбаев А.Ш.	ф.ғ.д., профессор, RFA Шығыстану институты, Ресей (шығыстану)
Кожамжарова М.Ж.	ф.ғ.к., доцент, С. Торайғыров Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Кусаинова А.М.	Ph.D, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (халықаралық қатынастар)
Манкеева Ж.А.	д.ф.н., профессор, Ахмет Байтұрсынов атындағы тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан (түркітану)
Клара Шандор	PhD, профессор, Сегед университеті, Сегед, Мажарстан (түркітану)
Медеубаева Ж.М.	т.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (халықаралық қатынастар)
Нечаева Е.Л.	с.ғ.к., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Нуртазина Р.А.	с.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Нуркан Озгур	Ph.D, профессор, Стамбул университеті, Стамбул, Түркия (саяси ғылымдар)
Ланко Д.А.	с.ғ.к., доцент, Санкт-Петербург мемлекеттік университеті, Ресей (саяси ғылымдар)
Онучко М.Ю.	с.ғ.к., профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Оспанова А.Н.	Ph.D, доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (аймақтану)
Рыстина И.С.	Ph.D, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан. (саяси ғылымдар)
Рамакрушна Прадхан	Факир Мохан университеті, Баласор, Индия (аймақтану)
Сабитов Ж.М.	PhD, Ұлыс Жошы ғылыми зерттеу институты директорының м.а., Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Токтаров Е.Б.	Ph.D., Цифрлық әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар орталығының жетекшісі, Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан. (саяси ғылымдар)
Толипов Ф.	с.ғ.к., Өзбекстан ұлттық университеті, Ташкент, Өзбекстан (аймақтану)
Тыбыкова Л.Н.	с.ғ.к., проф., Таулы Алтай мемлекеттік университеті, Таулы Алтай, Ресей (түркітану)
Чеботарев А.Е.	с.ғ.к., Almaty Management University, Алматы, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Шаймердинова Н.Г.	ф.ғ.д., проф., Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (түркітану)

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Сәтпаев к-сі, 2, 321 б.

Тел.: +7(7172) 709-500, (ішкі 31-342)

E-mail: vest_polit@enu.kz, web-site: <http://bulpolit.enu.kz/>

Жауапты хатшы: Жиёмбай Б.С.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы.
САЯСИ ҒЫЛЫМДАР. АЙМАҚТАНУ. ШЫҒЫСТАНУ. ТҮРКІТАНУ сериясы

Меншіктенуші: «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» КЕАҚ

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген. 24.02.2021 ж.

№ KZ05VPY00032822 - қайта есепке қою туралы куәлігі

Ашық қолданудағы электрондық нұсқа: <http://bulpolit.enu.kz>

Мерзімділігі: жылына 4 рет.

Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қажымұқан к-сі, 13/1, тел.: +7(7172)709-500 (ішкі 31-342)

©L.N. Gumilyov Eurasian National University

Editor-in-Chief: Dalelkhan A.,
PhD, L.N.Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan

Deputy Editor-in-Chief:

Zholdybalina A.S., PhD, Deputy Director of the Kazakhstan Institute for Strategic Studies under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan

Editorial board:

Abzhapparova B.Zh.	Doctor of Historical Sci., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (oriental studies)
Azmukhanova A.M.	Can. of Historical Sci., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (oriental studies)
Aikenova D.M.	Ph.D, Director of the "ID-sertteu" Research Center, Astana, Kazakhstan (polit.science)
Byulegenova B.B.	Candidate of Political Sci., Associate Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (political sciences)
Galimullina A.F.	Doctor of Philology, Associate Professor, Kazan (Volga Region) Federal University, Kazan, Republic of Tatarstan, Russian Federation (turkology)
Dalelkhan A.	Ph.D, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (international relations)
Erhan Dogan	Ph.D, Professor, Marmara University, Istanbul, Turkey, (polit.science)
Eskeyeva M.K.	Doctor of Philosophy, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (turkology)
Kakenova Z.A.	Ph.D, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (international relations)
Kadyrbaev A.Sh.	Doctor of Historical Sciences, Professor, Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences, Russia (Oriental Studies)
Kozhamzharova M.J.	Ph.D, Associate Professor, S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar, Kazakhstan, (polit.science)
Kussainova A.M.	Ph.D, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan, (international relations)
Mankeeva Zh.A.	Doctor of Philology, Professor, Institute of Linguistics Akhmet Baitursynov, Almaty, Kazakhstan (Turkology)
Klara Sandor	Ph.D, Professor, University of Szeged, Szeged, Hungary, (Turkology)
Medeubaeva Zh.M.	PhD, Associate Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (international relations)
Nechaeva E.L.	Ph.D, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (polit.science)
Nurtazina R.A.	Ph.D, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (polit.science)
Nurkan Ozgur	Ph.D., Professor, Istanbul University, Istanbul, Turkey (polit. science)
Lanko D.A.	Ph.D, Associate Professor, St. Petersburg State University, Russia (polit.science)
Onuchko M.Yu.	Ph.D, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan (polit.science)
Ospanova A.N.	Ph.D, Associate Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (regional studies)
Rystina I.S.	Ph.D, L.N.Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan. (political sciences)
Ramakrushna Pradhan	Fakir Mohan University, Balasore, India (regional studies)
Sabitov Zh.M.	PhD, Acting Director of the Scientific Institute for the Study of Ulus Jochi, Astana, Kazakhstan (polit.science)
Toktarov E.B.	Ph.D., Head of the Center for Digital Social and Humanitarian Sciences, Institute of Philosophy, Political Sciences and Religious Studies, Almaty, Kazakhstan. (Political sciences)
Tolipov F.	Ph.D, National University of Uzbekistan, Tashkent, Uzbekistan (regional studies)
Tybykova L.N.	Ph.D, Professor, Gorno-Altai State University, Gorno-Altai, Russia (turkology)
Chebotarev A.E.	Ph.D, Almaty Management University, Almaty, Kazakhstan (polit.science)
Shaimerdinova N.G.	Doctor of Philology, Professor, L.N.Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (turkology)

Editorial address: 2, Satpayev str., of. 321, Astana city, Kazakhstan, 010008.

Tel.: +7(7172) 709-500, (ext. 31-342).

E-mail: vest_polit@enu.kz, web-site: <http://bulpolit.enu.kz>. **Responsible secretary:** Zhiyembay B.S.

Bulletin of the L.N.Gumilyov Eurasian National University POLITICAL SCIENCE. REGIONAL STUDIES. ORIENTAL STUDIES. TURKOLOGY Series

Owner: Non-profit joint-stock company «L.N.Gumilyov Eurasian National University»

Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Rediscount certificate No. KZ05VPY00032822 dated 24.02. 2021

Available at: <http://bulpolit.enu.kz> Periodicity:

4 times a year.

Address of printing house: 13/1 Kazhimukan str., Astana, Kazakhstan 010008; tel.: +7(7172) 709-500 (ext.31-342)

©L.N. Gumilyov Eurasian National University

Главный редактор: Далелхан А.,
PhD, ЕНУ имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

Заместитель главного редактора:

Жолдыбалина А.С., PhD, *заместитель директора Казахстанского института стратегических исследований при Президенте РК, Астана, Казахстан*

Редакционная коллегия:

Абжаппарова Б.Ж.	д.и.н., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, (востоковедение)
Азмуханова А.М.	к.и.н., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, (востоковедение)
Айкенова Д.М.	Ph.D, Директор исследовательского центра «ID-sertteu», Астана, Казахстан (полит.науки)
Бюлегенова Б.Б.	к.п.н., доцент, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева (полит.науки), Астана, Казахстан (полит.науки)
Галимуллина А.Ф.	д.ф.н., доцент, ФГАОУ ВО «Казанский (Приволжский) федеральный университет», Казань, Республика Татарстан, Россия, (тюркология)
Далелхан А.	Ph.D, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (международные отношения)
Ерхан Доган	Ph.D, профессор, Университет Мармара, Стамбул, Турция (полит.науки)
Ескеева М.К.	д.ф.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (тюркология)
Какенова З.А.	Ph.D, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (международные отношения)
Кадырбаев А.Ш.	д.и.н., профессор, Институт востоковедения РАН, Россия, (востоковедение)
Кожамжарова М.Ж.	к.ф.н., доцент, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, Павлодар, Казахстан (полит.науки)
Кусаинова А.М.	Ph.D, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (международные отношения)
Манкеева Ж.А.	д.ф.н., профессор, Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынова, Алматы, Казахстан (тюркология)
Клара Шандор	Ph.D., профессор, Сегедский университет, Сегед, Венгрия, (тюркология)
Медеубаева Ж.М.	к.и.н., доцент, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, (международные отношения)
Нечаева Е.Л.	к.п.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (полит.науки)
Нуртазина Р.А.	д.п.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (полит.науки)
Нуркан Озгур	Ph.D, профессор, Стамбульский университет, Стамбул, Турция (полит.науки)
Ланко Д.А.	к.п.н., доцент, Санкт-Петербургский гос.университет, Россия (полит.науки)
Онучко М.Ю.	к.п.н., профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (полит.науки)
Оспанова А.Н.	Ph.D., доцент, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (регионоведение)
Рыстина И.С.	Ph.D, ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан. (полит.науки)
Рамакрушна Прадхан	Университет Факир Мохан, Баласор, Индия, (регионоведение)
Сабитов Ж.М.	PhD, и.о. директора Научного института изучения улуса Джучи, Астана, Казахстан (полит.науки)
Токтаров Е.Б.	Ph.D., руководитель Центра цифровых социально-гуманитарных наук, Институт философии, политологии и религиоведения, Алматы, Казахстан. (полит.науки)
Толипов Ф.	к.п.н., Национальный университет Узбекистана, Ташкент, Узбекистан (регионоведение)
Тыбыкова Л.Н.	к.ф.н., проф., Горно-Алтайский государственный университет, Горно-Алтайск, Россия (тюркология)
Чеботарев А.Е.	к.п.н., Almaty Management University, Алматы, Казахстан (полит.науки)
Шаймердинова Н.Г.	д.ф.н., профессор, ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан (тюркология)

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Сатпаева, 2, каб. 321

Тел.: +7(7172) 709-500, (вн. 31-342)

E-mail: vest_polit@enu.kz, web-site: <http://bulpolit.enu.kz/>

Ответственный секретарь: Жиембай Б.С.

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева.

Серия: ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ. РЕГИОНОВЕДЕНИЕ. ВОСТОКОВЕДЕНИЕ. ТЮРКОЛОГИЯ

Собственник: НАО «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева». Зарегистрировано Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан.

Свидетельство о постановке на переучет №KZ05VPY00032822 от 24.02.2021 г.

Электронная версия в открытом доступе: <http://bulpolit.enu.kz>

Периодичность: 4 раза в год.

Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Кажымукана, 13/1, тел.: +7(7172)709-500 (вн.31-342)

© Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы.
Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы

Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University.
Political Science. Regional Studies. Oriental Studies. Turkology Series

Вестник Евразийского национального университета имени Л. Н. Гумилева. Серия
Политические науки. Регионоведение. Востоковедение. Тюркология

№3(156)/2026
МАЗМҰНЫ/ CONTENT/ СОДЕРЖАНИЕ

САЯСИ ҒЫЛЫМДАР/ POLITICAL SCIENCE / ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

Д.М. Айкенова Әйелдердің саяси агенттігі: тұжырымдамалық негіздер мен жүзеге асырудың институционалдық жағдайлары	
D.M. Aikenova Landscape women's political agency: conceptual foundations and institutional conditions of its realization	
Д.М. Айкенова Политическая агентность женщин: концептуальные основания и институциональные условия реализации	9
М.И. Абизова Дональд Трамптың екінші президенттік мерзіміндегі АҚШ-Қытай қатынастары	
M.I. Abizova USA-China relations during Donald Trump's second presidential term	
М.И. Абизова Американо-китайские отношения во время второго президентского срока Дональда Трампа	18
А.Е. Ускембаева Б.А. Габдулина, Н.С. Пұсырманов Мемлекеттік қызметтерді цифрландыру саясаты: тиімділік пен цифрлық егемендік құралы ретінде (әлемдік тәжірибе және Қазақстан)	
A.E. Uskembayeva, B.A. Gabdulina, N.S. Pussyrmanov Public Service Digitalization Policy as a Tool for Efficiency and Digital Sovereignty (Global Experience and Kazakhstan)	
А.Е. Ускембаева, Б.А. Габдулина, Н.С. Пусырманов Политика цифровизации государственных услуг: как инструмент эффективности и цифрового суверенитета (мировой опыт и Казахстан)	36
З.Байжұмақызы, А.Джунусова, Б.Б. Бюлегенова Қазіргі саяси мәдениеттің Қазақстан жастарының саяси белсенділігіне әсері: саяси талдау	
Z. Baizhumakkyzy, A. Dzhunusova, B.B. Byulegenova The impact of modern political culture on the political activity of Kazakhstani youth: A politological analysis	
З. Байжұмақызы, А. Джунусова, Б.Б. Бюлегенова Влияние современной политической культуры на политическую активность молодежи Казахстана: политологический анализ	47
М.Ю. Онучко, Е.А. Әлібай «Qyzyljar» арнайы экономикалық аймағының шекаралық даму контексіндегі стратегиялық рөлі	
M.Yu. Onuchko, Ye.A. Alibay The Strategic Role of the "Qyzyljar" Special Economic Zone in the Context of Cross-Border Development	
М.Ю. Онучко, Е.А. Әлібай Стратегическая роль специальной экономической зоны «Qyzyljar» в контексте приграничного развития	59

Э.Асан, Тұрсынбек, А.Монтаев Санкциялардың көпвекторлылығы және геосаясаты: Қазақстанды зерттеу үшін әдіснамалық сабақтар	
E.Assan, A.Tursynbek, A.Montayev Multi-vector nature and geopolitics of sanctions: methodological lessons for Kazakhstan studies	
Э.Асан, А.Тұрсынбек, А.Монтаев Многовекторность и геополитика санкций: методологические уроки для исследований Казахстана	76

АЙМАҚТАНУ / REGIONAL STUDIES / РЕГИОНОВЕДЕНИЕ

М.Ш. Назарова, А.Б. Сарсенбаев, А.С. Абдирайымова Миграциялық процестердің тарихи контексті: Еуропаның ірі елдерінің босқындар мәселесін шешудегі тәжірибесі	
M.Sh. Nazarova, A.B. Sarsenbayev, A.S. Abdiraiymova Historical Context of Migration Processes: The Experience of Major European Countries in Addressing the Refugee Issue	
М.Ш. Назарова, А.Б. Сарсенбаев, А.С. Абдирайымова Исторический контекст миграционных процессов: опыт крупных европейских стран в решении проблемы беженцев	92
Ж.Е. Нұрбаев, Д.А. Қожабекова, С.Б. Кишибаева Орталық Азиядағы жоғары білім беруді жаңғырту: интернационалдандырудың негізгі кезеңдері мен құралдары	
Zh.Ye. Nurbayev, D.A. Kozhabekova, S.B. Kishibayeva Modernization of higher education in Central Asia: key stages and tools of internationalization	
Ж.Е. Нурбаев, Д.А. Кожобекова, С.Б. Кишибаева Модернизация высшего образования в Центральной Азии: ключевые этапы и инструменты интернационализации	107
Г.К. Ольчикенова, Ж.Ж. Қиюбек Тәуелсіз Латвия мен Эстониядағы ұлттық саясаты және мемлекеттің бірегейлігі	
G.K. Olchikenova, Zh.Zh. Kiyubek National identity politics and state consolidation in Latvia and Estonia since independence	
Г.К. Ольчикенова, Ж.Ж. Қиюбек Политика национальной идентичности и консолидация государства в Латвии и Эстонии после независимости	118
Р. Садыкова, А. Кадырбеков БҰҰ мен Еуропалық Одақтың терроризмге қарсы іс-қимыл тетіктері	
R. Sadykova, A. Kadyrbekov UN and EU Counter-Terrorism Response Mechanism	
Р. Садыкова, А. Кадырбеков Механизмы противодействия терроризму ООН и Европейского союза	128
Г.М. Мендикулова, Н.Б. Смайл, К.И. Кобландин Түркістан өлкесі қазақтарының тарихына қатысты мұрағаттық дереккөздер (1867-1918 жж.): Өзбекстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві материалдары	
G.M. Mendikulova, N.B. Smail, K.I. Koblandin Archival Sources on the History of Kazakhs in the Turkestan Region (1867-1918): materials of the Central State Archive of the Republic of Uzbekistan	
Г.М. Мендикулова, Н.Б. Смайл, К.И. Кобландин Архивные источники по истории казахов Туркестанского края (1867-1918 гг.): материалы Центрального государственного архива Республики Узбекистан	137

ШЫҒЫСТАНУ/ ORIENTAL STUDIES/ ВОСТОКОВЕДЕНИЕ

Б. Жылқыбекұлы, Т. Калибекулы, К.Токтарбек Қытай соғыс өнері мәдениетінің мәйегі болған «36 айла-амалдың» мазмұны мен сипаты	
B. Zhylkybekuly, T. Kalibekuly, K. Toktarbek The Content and Characteristics of the “Thirty-Six Stratagems” as the Quintessence of Chinese Military Culture	
Б. Жылқыбекұлы, Т. Калибекулы, К.Токтарбек Содержание и особенности «36 стратагем» как квинтэссенции китайской культуры военного искусства	150

Индержит Сингх Қазақстан мен Үндістан арасындағы мәдени байланыстар: тарихи негіздері және қазіргі мәдени алмасулар	
Индержит Сингх Культурные связи между Казахстаном и Индией: исторические основы и современные обмены	
Inderjeet Singh Cultural ties between Kazakhstan and India: Historical Foundations and Contemporary Exchanges	167

Р.А. Досжан, Б. Әбдуәлиұлы Сопы Аллаяр шығармасы тілінің лексика-грамматикалық сипаты («Сабат ул-‘ажизин» шығармасы негізінде)	
R.A. Doszhan, B. Abdualiuly Continuity of the Language of Sopy Allayar’s Work with Old Turkic and Modern Kazakh Languages (based on the work “Sabat ul-‘Ajizin”)	
Р.А. Досжан, Б. Әбдуәлиұлы Преемственность языка произведения Сопы Аллаяра с древнетюркским и современным казахским языками (на основе произведения «Сабат ул-‘ажизин»)	177

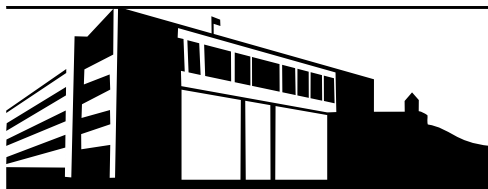
Ш.Д. Бүркітбаева, А.З. Бисенғали, Н.Б. Бошан Көне ұйғыр және қазақ тілдеріндегі септіктерді тарихи-грамматикалық тұрғыдан салыстыру («Секиз йүкмек йарук» мәтіні негізінде)	
Sh.D. Burkitbayeva, A.Z. Bisengali, N.B. Bochan A Historical and Grammatical Comparison of Cases in Old Uyghur and Kazakh (Based on the Text of “Sekiz Yükmek Yaruk”)	
Ш.Д. Буркитбаева, А.З. Бисенғали, Н.Б. Бошан Историко-грамматическое сравнение падежей в древнеуйгурском и казахском языках (на основе текста «Секиз йукмек йарук»).....	189

ТҮРІКТАНУ/TURKOLOGU/ ТЮРКОЛОГИЯ

Ж.Қ. Түймебаев, Р.А. Авакова, А.Б. Нурмухамбетова Көне түркілік фразеологизмдердің тарихи дамуы: құрылымдық-семантикалық трансформация	
Zh.K. Tuimebayev, R.A. Avakova, A.B. Nurmukhambetova Historical Development of Ancient Turkic Phraseological Units: Structural and Semantic Transformation	
Ж.К. Туймебаев, Р.А. Авакова, А.Б. Нурмухамбетова Историческое развитие древнетюркских фразеологизмов: структурно-семантическая трансформация	197

Б. Динаева, Ж. Акимешева, Б. Ардақ Түркі тілдерінің паремиологиялық дискурсындағы құндылық параметрлерінің когнитивтік-прагматикалық репрезентациясы	
Б. Динаева, Ж. Акимешева, Б. Ардақ Когнитивно-прагматическая репрезентация ценностных параметров в паремиологическом дискурсе тюркских языков	
B. Dinayeva, Zh. Akimisheva, B. Aerdake Cognitive-Pragmatic Representation of Value Parameters in the Paremiological Discourse of Turkic Languages	210

М.Е. Әділов, А.Т. Бастамитова Махмұт Қашқаридың «Диуани лұғат-ит-түрік» еңбегіндегі аспан әлемінің тілдік-концептуалдық бейнесі	
M.E. Adilov, A.T. Bastamitova The Linguistic and Conceptual Representation of the Celestial World in Mahmud al-Kashgari's Dīwāni Lughāt-it-Turk	
М.Е. Адилов, А.Т. Бастамитова Языковая и концептуальная картина небесного мира в труде Махмуда Кашгари «Дивани лугат-ит-тюрк»	222
Т.Қ. Ешімов, С.Б. Тлеубаев, Э.С. Сейсенбиева Қазақ және түрік әдебиеттануындағы қала феномені: қаланың қалыптасуы, дамуы, зерттелуі	
T.K. Eshimov, S.B. Tleubaev, E.S. Seisenbieva The phenomenon of the city in kazakh and turkish literary studies: the formation, development, and study of the city	
Т.К. Ешимов, С.Б. Тлеубаев, Э.С. Сейсенбиева Феномен города в казахском и турецком литературоведении: формирование, развитие и изучение города	231
Б.О. Бутеев Абайдың «Ғақлия» кітабындағы байырғы лексика: Тұғрұл қолжазбасы негізіндегі мәтінтанулық-салыстырмалы талдау	
B.O. Buteyev Native Lexicon in Abay's Book of Edification: A Textological and Comparative Study Based on the Tughrul Manuscript	
Б.О. Бутеев Исконная лексика в «Книге назиданий» Абая: текстологическо-сопоставительное исследование на основе рукописи Тугрула	240

ПОЛИТИЧЕСКАЯ АГЕНТНОСТЬ ЖЕНЩИН: КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВАНИЯ И ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ УСЛОВИЯ РЕАЛИЗАЦИИ

Д.М. Айкенова

Международный университет Астана, Астана, Казахстан

E-mail: aikenova.dina@gmail.com

Аннотация. Участие женщин в политике сегодня оценивается преимущественно через их численную долю в органах власти, тогда как способность женщин-политиков выступать самостоятельными акторами, формулировать повестку, находить союзников и влиять на выработку решений, остается вне анализа. Только количественный рост присутствия женщин в представительных институтах не сопровождается автоматическим расширением их фактического влияния, а разрыв между дескриптивным и субстантивным представительством перестал сокращаться. Цель исследования – концептуализировать понятие политической агентности женщин как несводимой к присутствию величины, опосредующей переход от численного представительства к содержательному, и выявить институциональные условия ее реализации на материале Казахстана. Теоретическую рамку образуют типология представительства Х. Питкин, «политика присутствия» А. Филлипс, концепция токенизма Р. Кантер, теории критической массы и критических акторов, а также трактовки агентности Э. Гидденса, М. Эмирбайера и Э. Мише, Н. Кабир. Методом исследования является проведенный контент-анализ 1999 актов законотворческой и контрольной деятельности (депутатских запросов) 17 женщин-депутатов Мажилиса Парламента Республики Казахстан VIII созыва, классифицированных по семи предметным областям. Результаты выявляют выраженную тематическую асимметрию: около 45% активности сосредоточено в социально-культурной сфере, тогда как традиционно «мужские» области (экономика, финансы, законодательство) осваиваются лишь отдельными «критическими акторами»; при этом объем активности не тождествен тематической автономии. Совокупная 30-процентная квота обеспечивает вход женщин в институт, но не их распределение по ключевым позициям. Полученные выводы приобретают особую значимость в связи с конституционной реформой 2026 г., заменившей двухпалатный Парламент однопалатным Курултаем: сохранение прежней совокупной квоты в преддверии выборов 23 августа 2026 г. позволяет прогнозировать воспроизводство разрыва между присутствием и влиянием и в новом органе.

Поступила: 10.07.2026; Принята: 25.09.2026; Доступна онлайн: 30.09.2026

Ключевые слова: политическая агентность, гендерные квоты, политическое представительство женщин, политическая самоэффективность, дескриптивное представительство, субстантивное представительство, токенизм, ролевая инкапсуляция, политика присутствия, гендерная специализация, Мажилис Парламента РК.

Введение

Участие женщин в политике признается сегодня одним из ключевых индикаторов качества демократии и зрелости политической системы. Пекинская платформа действий 1995 г. включила доступ женщин к принятию решений в число самостоятельных целей развития, а Цель устойчивого развития 5.5 закрепила требование равных возможностей для лидерства на всех уровнях. Тридцать лет спустя женщины возглавляют государство или правительство в 25 странах, занимают 27,2% парламентских мандатов и 22,9% министерских постов [1]. В целом различие между нормативной и фактической частями не является новым явлением, но примечательно, что этот разрыв перестал сокращаться.

Вместе с тем на протяжении последних десятилетий исследовательский фокус закономерно сместился с фиксации численного присутствия женщин в органах власти к анализу их политической субъектности, то есть способности выступать в политике самостоятельными акторами, обладающими собственным голосом, повесткой и возможностью влиять на выработку решений. Данная проблематика приобретает особую актуальность для государств Центральной Азии, включая Казахстан, где в последние годы были институционализированы гендерные квоты, а вопрос о представленности женщин в политике стал элементом официальной повестки и международных обязательств страны [2]. Вместе с тем количественный рост присутствия женщин в представительных органах не сопровождается автоматическим расширением их фактического влияния: женщины все чаще оказываются включенными в состав институтов, оставаясь при этом слабо представленными на высших руководящих позициях, где принимаются стратегические решения [3], [4]. Именно это несоответствие между присутствием и влиянием делает концепт агентности продуктивным инструментом анализа, позволяющим выявить институциональные и неформальные условия, при которых формальное представительство конвертируется в подлинную политическую субъектность.

Центральная проблема исследования состоит в разрыве между дескриптивным представительством женщин (их численной долей в институтах власти) и их субстантивным представительством и агентностью (реальной способностью формировать повестку и влиять на решения). Опыт многих стран показывает, что рост числа женщин-депутатов не транслируется автоматически в изменение содержания политики и в укрепление политической субъектности женщин.

Таким образом, численное присутствие женщин выступает необходимым, но недостаточным условием их политической агентности. Возникает исследовательский вопрос: при каких институциональных условиях формальное присутствие женщин в политике конвертируется в содержательное влияние и подлинную политическую субъектность? Ответ на него требует различения уровней представительства и анализа механизмов, прежде всего гендерных квот, которые призваны обеспечивать это присутствие.

Цель исследования заключается в попытке концептуализировать понятие политической агентности женщин и выявить институциональные условия ее реализации, используя в качестве эмпирической иллюстрации опыт Казахстана. Достижение этой цели предполагает решение трех задач: во-первых, уточнить содержание понятия «агентность» применительно к политическому представительству; во-вторых, соотнести эти понятия с теорией политического представительства и концепцией «критической массы»; в-третьих, проанализировать, как институциональный дизайн гендерных квот влияет на переход от присутствия к влиянию.

Присутствие женщин в составе представительного органа не означает, что орган будет действовать в интересах всех представляемых групп, тех же женщин. Так Х. Питкин, выделила 4 вида представительства (формалистическое, дескриптивное, символическое и субстантивное), считала, что из того, что человек кем-то *является*, не следует, что он что-то *делает*; за сходство нельзя нести ответственность, а представительство - это прежде всего деятельность [5].

Таблица 1. Виды представительства по Х. Питкин

№	Вид представительства	Что делает представитель?	Ключевой критерий/вопрос
1	Формалистическое	Формальные механизмы и процедуры посредством выборов, назначения	Есть ли у представителя формальное право действовать и несет ли он ответственность?
2	Дескриптивное	«замещение» представляемых благодаря сходству с ними. Орган должен отражать состав населения (пол, раса, класс, регион, мнения)	Насколько точно орган отражает состав населения?
3	Символическое	Представитель - «символ», как флаг, замещающий нацию. Опора на чувства, веру и признание, а не на фактическое соответствие	Верят ли люди в символ и отождествляют ли себя с ним?
4	Субстантивное (содержательное)	Представительство как «действие в интересах» представляемых. Смещение акцента с того, кем представитель является, на то, что он делает	Действует ли представитель в интересах представляемых, откликаясь на них?

Примечание: составлено автором на основе источника [5].

Продолжая идеи Х.Питкин, А.Филлипс обосновывает несостоятельным подход традиционной демократии, опирающийся на «политику идей», программы и мнения. Она считает, что необходима «политика присутствия» (дескриптивного представительства), когда в органах власти должны присутствовать женщины-политики, люди с инвалидностью и молодежь. При «политике идей» большинство мест занимают мужчины, которые не состоянием адекватно артикулировать скрытые, еще не сформированные интересы женщин и других групп. Одновременно с этим, А.Филлипс отмечает, что, к примеру, женщины-политики не имеют единого мнения на все события, но их общий социальный опыт порождает круг проблем, которые мужчинами просто игнорируются [6]. Как результат, вводятся в обсуждение либо издаются законы против домашнего насилия, декретов, медицинских осмотров и т.д.

В данном контексте Р.Кантер отмечала эффект токенизма, где token с английского переводится как жетон, символ, знак. Токен – это представитель малочисленной категории, «за женщин», «за молодых», «за людей с инвалидностью». Когда представителей определенной категории мало в организации, то они находятся под одним из трех перцептивных механизмов токенизма [7].

Таблица 2. Три перцептивных механизма токенизма

№	Механизм	Что происходит	Следствие для токена
1	Видимость	Токен привлекает много внимания и любое его действие рассматривается под лупой	Любое действие или работа рассматривается строже. Ошибка, допущенная 1 представителем, распространяется на всех
2	Контраст	Доминанты, столкнувшись с отличием от других, начинают объединяться	Подчеркивание общей культуры, проверка на лояльность токена либо его изоляция
3	Ассимиляция	Восприятие токен подгоняется под готовый стереотип категории	Поведение подгоняется под узкий шаблон, ролевая инкапсуляция

Примечание: составлено автором на основе источника [7].

Как результат меньшинства, токен-женщина попадает в одну из 4х ролевых ловушек.

1. Мать (mother), выполняя роль эмоциональной опоры, одновременно теряя экспертность;
2. Соблазнительница (seductress), воспринимаемая через внешнюю, сексуальную привлекательность, а профессиональные достижения опираются на отношения;
3. Талисман (pet), милый представитель, получающий снисходительное одобрение;
4. Железная леди (Iron Maiden), обвиняемая в холодности и агрессивности, социальной дистанции [7].

Анализ женских архетипов депутатов Мажилиса в работе Д.Айкеновой [8] подтверждает идеи Кантер. Архетип «Матери», который фиксируется в самопозиционировании депутатов Мажилиса, - это ровно кантеровская ролевая ловушка. Преобладание же «Мудрой женщины» читается как уклонение от всех четырех шаблонов через профессиональную экспертность, то есть как стратегия оспаривания ролевой инкапсуляции.

Д.Далеруп перенесла схему трех механизмов Кантер на политику на основе скандинавского материала и выявила переход из малого в большое меньшинство с порогом в 30% [9], [10]. Переход между ними меняет не положение отдельной женщины, а саму логику группы, поскольку становятся возможны коалиции, распределение ролей и влияние на институциональную культуру. Линию продолжили С. Чайлдс и М.Л. Крук [11], сместившие вопрос с того, когда женщины начинают что-то менять, на то, кто именно и при каких условиях выступает критическим актором. К. Брэттон [12] показала на материале законодательных собраний американских штатов, что женщины-токены бывают результативны и в асимметричных группах, что подрывает прямую зависимость влияния от доли.

Таким образом, численное присутствие само по себе влияния не производит. Между численной долей и содержательным результатом лежит, следовательно, третья величина: способность женщины-политика действовать вопреки институциональным ограничениям - формулировать собственную позицию, находить союзников, распоряжаться ресурсами кампании, выходить в публичное поле. Эту способность и обозначает понятие политической агентности.

Агентность как категория. Агентность определяется как способность индивида или группы действовать и влиять на социальную реальность. У Э. Гидденса [13] она неотделима от структуры: субъект одновременно воспроизводит и трансформирует условия собственного действия. М. Эмирбайер и Э. Мише [14] разложили ее на итеративный, проективный и практически-оценочный аспекты, превратив тем самым агентность в переменную величину за счет «хордальной тройственности» агентности. Итеративный аспект - это ориентация на прошлое, когда агентность проявляется в поддержании идентичностей, взаимодействий и институтов во времени. Проективный аспект, с ориентацией на будущее, генерирует возможные траектории действия и вырабатывает новые цели. Практически-оценочный аспект связан с решением, суждением, реакцией на конкретную ситуацию здесь-и-сейчас, где абстрактные схемы прошлого и проекты будущего должны быть применены к живой, неопределенной действительности.

Именно «хордальная тройственность» агентности задает три темпоральных режима, в которых может разворачиваться субстантивное представительство Х.Питкин.

В схеме Н. Кабир [15] ресурсы задают предпосылки, достижения фиксируют результат, агентность описывает процесс между ними - формулирование и реализацию стратегического жизненного выбора. В политике с точки зрения функционирования политической системы этот процесс состоит из осознания собственных интересов, способности их артикулировать и действия в их защиту, от голосования до посредничества и мобилизации.

Вход женщин в формальные политические институты не превращается автоматически во влияние. Сложность переплетения норм мужского и женского, традиций и культуры имеет временной характер, а принятие решений не формируется молниеносно на основе атрибутов, которые индивиды-субъекты политики приносят с собой извне.

Й. Эрикссон и Л. Фрайденвалль [16] предложили типологию гендерных институциональных ограничений, разложив их по трем вложенным сферам: социальной (образование, занятость, семья), политической (избирательная система, законы, определяющие политические отношения и роли) и субполитической (взаимодействие внутри парламента, исполнительная власть, региональные и местные органы и собрания).

Материалы и методы исследования. Исследование построено на эмпирической иллюстрации дескриптивного и субстантивного представительства посредством контент-анализа запросов женщин-депутатов Мажилиса Парламента РК VIII созыва. Данные были получены с сайта parlam.kz. Всего за созыв было подготовлено 1880 запросов, большинство были групповыми. Единицей анализа выступает отдельный документально зафиксированный акт законотворческой и контрольной деятельности депутата (депутатский запрос). Генеральную совокупность образуют такие акты женщин-депутатов действующего созыва Мажилиса, часть запросов были подготовлены в группе нескольких женщин. Опираясь на 7 комитетов Мажилиса, все запросы на основе содержания были поделены на следующие рубрики:

- социальная политика и культура, в том числе гендер;
- экономика;
- экология и природопользование;
- безопасность и международные отношения;
- сельское хозяйство;
- законодательство и судебно-правовая реформа;
- финансы и бюджет.

Часть запросов не подходило под эти рубрики.

В терминах Н. Кабир депутатский запрос представляет собой «достижение» - результат, за которым стоит не наблюдаемый напрямую процесс агентности.

Результаты и обсуждение. Распределение 1999 актов законотворческой и контрольной деятельности 17 женщин-депутатов Мажилиса по семи предметным областям представлено в таблице 3. В среднем на одного депутата приходится 117,6 акта при значительном разбросе - от 11 (Имашева С.В.) до 328 (Смирнова И.В.), что уже само по себе указывает на неоднородность агентного потенциала внутри численно единой группы.

Таблица 3. Распределение законотворческой и контрольной активности женщин-депутатов Мажилиса по предметным областям

Депутат	Социалитика и культура	Экономика	Экология и природопользование	Безопасность и международные отношения	Сельское хозяйство	Законодательство и судебно-правовая реформа	Финансы и бюджет	Не входят в группы	ВСЕГО
Дементьева Н.Г.	15	5	3	2	1	1	1	0	28
Еспаева Д.М.	52	90	13	6	10	19	36	0	226
Имашева С.В.	6	2	2	0	0	1	0	0	11
Абден К.Ж.	58	26	18	2	61	4	6	1	176
Ким В.А.	13	4	2	1	0	0	2	0	22
Куспан А.С.	35	20	13	9	5	21	14	4	121
Кучинская Ю.В.	18	16	6	3	8	4	1	1	57
Савельева Т.М.	10	0	1	0	0	1	3	0	15
Сагандыкова А.Б.	138	30	20	10	14	13	9	4	238
Смирнова И.В.	168	50	22	14	17	23	25	9	328
Смолякова Е.С.	23	13	1	2	0	2	5	0	46
Смышляева Е.В.	26	19	6	0	1	8	1	2	63
Тау Н.	115	43	26	12	12	10	17	2	237
Шапак У.	61	31	15	9	2	13	10	4	145

Нурым Г.А.	91	12	8	4	5	3	5	1	129
Мусралимова А.Е.	48	12	8	7	5	2	6	0	88
Наумова Д.Р.	30	17	1	3	5	3	10	0	69
ИТОГО	907	390	165	84	146	128	151	28	1999

Примечание: составлено автором.

Агрегированное распределение демонстрирует выраженную асимметрию. Почти половина всей активности, 907 из 1999 (45,4%) актов, сосредоточены в области социально-культурного развития; далее следуют экономика (390; 19,5%); экология и природопользование (165; 8,3%); финансы и бюджет (151; 7,6%); сельское хозяйство (146; 7,3%); законодательство (128; 6,4%); наименее затронуты вопросы международных отношений и безопасности (84; 4,2%).

Эта картина прямо согласуется с концепцией ролевой инкапсуляции Р. Кантер и с эффектом гендерной специализации: женщины-депутаты преимущественно действуют в «мягких», социально ориентированных темах, тех, что традиционно закреплены за архетипом «Матери» и легитимируются как «женская» повестка. Концентрация в социально-культурной сфере воспроизводит на уровне парламентского поведения ту же логику, которую фиксировала Д.Айкенова в самопозиционировании депутатов Мажилиса. В терминах Х. Питкин это означает, что дескриптивное присутствие конвертируется в субстантивное представительство преимущественно в узком тематическом сегменте, а не по всему полю политических решений.

Наряду с депутатами, у которых социально-культурная тематика поглощает свыше двух третей активности (Нурым Г.А. - 70,5 %; Савельева Т.М. - 66,7 %; Ким В.А. - 59,1 %), присутствует группа, чьи профили выходят за пределы «женского» домена. Наиболее показательна Еспаева Д.М., у которой доминирует не социальная, а экономическая область (90 из 226 актов; 39,8 %) при значимой доле финансов (36; 15,9 %). Абден К.Ж. специализируется на аграрной проблематике (61 из 176; 34,7 %), а Куспан А.С. демонстрирует наиболее равномерный профиль из всей выборки с заметным присутствием в законодательной и экономической областях.

Именно эти депутаты эмпирически соответствуют фигуре «критического актора» С. Чайлдс и М. Крук: содержательное влияние в «ресурсных» доменах (экономика, финансы, законодательство) производят не все женщины и не автоматически в силу их доли, а конкретные акторы, располагающие соответствующим ресурсом, знаниями и бэкграундом. Это наблюдение согласуется с выводом К. Брэттон о результативности женщин-токенов в асимметричных группах и подтверждает исходный тезис: между численной долей и содержательным результатом лежит третья, несводимая к присутствию величина - агентность.

При этом абсолютные лидеры по объему активности, Смирнова И.В. (328), Сагандыкова А.Б. (238) и Тау Н. (237), сохраняют доминирование социально-культурной темы (51,2%, 58,0 % и 48,5 % соответственно) даже при широком охвате прочих областей. Это указывает на то, что высокий объем деятельности сам по себе не тождествен тематической автономии: интенсивность и широта суть различные измерения агентности, и рост одного не гарантирует другого. Количественная продуктивность может воспроизводить гендерную специализацию в увеличенном масштабе.

Распределение запросов по предметным областям позволяет развести два темпоральных режима агентности Эмирбайера и Мише: концентрация в социально-культурной сфере воспроизводит итеративный режим - поддержание закреплённой за архетипом «Матери» ролевой идентичности во времени, тогда как выход в экономическую, финансовую и законодательную области фиксирует проективный режим - генерацию новых траекторий действия за пределами «женского» домена. Именно проективная агентность отличает «критических акторов» от статистического большинства и объясняет, почему влияние в «ресурсных» доменах производит не доля женщин как таковая, а конкретные акторы, располагающие соответствующим ресурсом и экспертизой (Еспаева, Абден, Куспан).

Полученные результаты позволяют вернуться к исследовательскому вопросу: при каких институциональных условиях присутствие конвертируется во влияние. Действующая с 2020 г. квота, закрепляющая не менее 30% мест в проходной части партийных списков для женщин, молодежи и (с 2022 г.) лиц с инвалидностью, обеспечивает вход в институт, но не распределение по «ресурсным» позициям. Будучи совокупной и не гарантирующей именно женского представительства, она сопровождается снижением

доли женщин в Мажилисе (с 27 % в 2021г. до примерно 18–19 % в 2024–2026гг.).

Концентрация женской законодательной активности в социальной сфере при точечном присутствии «критических акторов» в экономике и финансах свидетельствует о том, что «политика присутствия» А. Филлипс реализована частично: женщины вводят в повестку ранее игнорировавшиеся темы (социальная защита, семья, культура), однако переход к полномасштабной «политике идей» по всему спектру решений остается ограниченным субполитической сферой - неформальными правилами внутрипарламентского распределения ролей и доступа к ключевым комитетам.

Локализация ограничения по трем сферам Эриксон–Фрайденвалль показывает, что барьер лежит не в социальной сфере (женщины успешно входят в институт и вводят в повестку ранее игнорировавшиеся темы) и не в формально-политической (квота обеспечивает вход), а в субполитической - в неформальных правилах внутрипарламентского распределения ролей и доступа к ключевым комитетам. Именно здесь дескриптивное присутствие перестаёт конвертироваться в субстантивное представительство по всему полю решений, и именно на этот уровень должна быть направлена институциональная коррекция.

Заключение

Проведенный анализ подтверждает исходный тезис: между численной долей женщин в представительном органе и содержательным результатом их деятельности лежит несводимая к присутствию величина - политическая агентность. Численное присутствие выступает необходимым, но недостаточным ее условием. Теоретическая реконструкция показала, что переход от дескриптивного к субстантивному представительству не автоматичен: эффекты токенизма и логика критической массы объясняют, почему увеличение доли женщин само по себе не меняет содержания политики, а результат производят конкретные «критические акторы». Эмпирическая иллюстрация на материале запросов женщин-депутатов Мажилиса VIII созыва выявила выраженную тематическую асимметрию, концентрацию активности в социально-культурной сфере при точечном присутствии в «ресурсных» доменах, которая воспроизводит ролевую инкапсуляцию и локализует барьер в субполитической сфере: неформальных правилах распределения ролей и доступа к ключевым комитетам.

Эти выводы приобретают прямую практическую значимость в связи с изменениями в политической системе Казахстана. Конституционная реформа 2026 г. заменила двухпалатный Парламент однопалатным Курултаем, исключительно по партийным спискам сроком на пять лет. Принципиально, что квота инклюзивности сохранена в прежней логике: не менее 30% каждого партийного списка должны совокупно составлять женщины, молодёжь и лица с инвалидностью. Именно эта совокупность - центральная уязвимость с точки зрения полученных результатов: будучи агрегированной, квота не гарантирует именно женского представительства и тем более не регулирует распределение женщин по «ресурсным» позициям. Показательно, что экспертная дискуссия вокруг Курултая уже формулируется в терминах, воспроизводящих логику настоящего исследования: подлинная инклюзивность нового органа будет определяться не процентом женщин-депутатов, а их фактическим доступом к рычагам принятия решений - руководящим должностям, председательству в комитетах и фракциях. Тем самым выборы 23 августа 2026 г. становятся первым эмпирическим испытанием для однопалатной модели: воспроизведет ли она разрыв между присутствием и влиянием, зафиксированный в Мажилисе, или же новый дизайн создаст условия для его сокращения. Опираясь на полученные данные, можно утверждать, что сохраненная совокупная квота на входе оставляет нетронутым субполитический уровень, на котором и решается судьба агентности. Расширение политической субъектности женщин в Курултае потребует мер, адресованных именно этому уровню: закрепления за женщинами руководящих позиций и председательства в «ресурсных» комитетах, поддержки экспертной специализации и трансформации неформальных практик отбора. Перспективным направлением дальнейших исследований выступает сопоставительный анализ агентности женщин-депутатов Мажилиса VIII созыва и Курултая I созыва, позволяющий проверить, воспроизводится ли выявленная тематическая асимметрия в условиях нового институционального порядка

Финансирование. Статья подготовлена в рамках грантового финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (AP22686622 Женщины в казахстанском политическом процессе: квотирование, гендерные стереотипы и паттерны поведения).

Список литературы

1. UN Women, Inter-Parliamentary Union. Women in Politics: 2025. Available via the link: <https://www.unwomen.org/en/digital-library/publications/2025/03/women-in-politics-2025> (Accessed: 10.07.2026).
2. Kazakhstan's National Gender Policy: Reality and Challenges. Available via the link: <https://cabar.asia/en/kazakhstan-s-national-gender-policy-reality-and-challenges> (Accessed: 10.07.2026).
3. Leadership and Political Participation. Available via the link: <https://eca.unwomen.org/en/where-we-are/kazakhstan/leadership-and-political-participation> (Accessed: 10.07.2026).
4. Olzhabekova, T. (2025) "Kazakhstan's New Kurultai Elections: What the 30% Quota Could Mean for Women in Parliament", The Times of Central Asia. Available via the link: <https://timesca.com/kazakhstans-new-kurultai-elections-what-the-30-quota-could-mean-for-women-in-parliament/> (Accessed: 10.07.2026).
5. Pitkin, H.F. (1967) The Concept of Representation. Berkeley: University of California Press, p. 323.
6. Phillips, A. (1995) The Politics of Presence. Oxford: Clarendon Press, p. 209.
7. Kanter, R.M. (1977) "Some Effects of Proportions on Group Life: Skewed Sex Ratios and Responses to Token Women", American Journal of Sociology, 82, 5, pp. 965-990.
8. Айкенова, Д. (2025) «Архетипы в политическом восприятии женщин-депутатов Мажилиса Парламента РК», Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Политические науки. Регионоведение Востоковедение. Тюркология, 153(4), стр. 21-32. <https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-153-4-21-32>
9. Dahlerup, D. (1988) "From a Small to a Large Minority: Women in Scandinavian Politics", Scandinavian Political Studies, 11, 4, pp. 275-298.
10. Dahlerup, D., Freidenvall, L. (2005) "Quotas as a «Fast Track» to Equal Representation for Women: Why Scandinavia is No Longer the Model", International Feminist Journal of Politics, 7, 1, pp. 26-48.
11. Childs, S., Krook, M.L. (2009) "Analysing Women's Substantive Representation: From Critical Mass to Critical Actors", Government and Opposition, 44, 2, pp. 125-145.
12. Bratton, K.A. (2005) "Critical Mass Theory Revisited: The Behavior and Success of Token Women in State Legislatures", Politics & Gender, 1, 1, pp. 97-125.
13. Giddens, A. (1984) The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration. Cambridge: Polity Press, p. 402.
14. Emirbayer, M., Mische, A. (1998) "What Is Agency?", American Journal of Sociology, 103, 4, pp. 962-1023.
15. Kabeer, N. (1999) "Resources, Agency, Achievements: Reflections on the Measurement of Women's Empowerment", Development and Change, 30, 3, pp. 435-464.
16. Erikson, J., Freidenvall, L. (2026) "Making Sense of the Gendered Playing Field in Politics: A Typology of Gendered Institutional Constraints", Social Politics: International Studies in Gender, State & Society. <https://doi.org/10.1093/sp/jxaf074>

Д.М. Айкенова

Астана халықаралық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: aikenova.dina@gmail.com)

Әйелдердің саяси агенттігі: тұжырымдамалық негіздер мен жүзеге асырудың институционалдық жағдайлары

Аңдатпа. Қазіргі уақытта әйелдердің саясатқа қатысуы негізінен олардың билік органдарындағы сандық үлесі арқылы бағаланады, ал әйел-саясаткерлердің дербес актор ретінде әрекет ету, күн тәртібін қалыптастыру, одақтастар табу және шешім қабылдауға ықпал ету қабілеті талдаудан тыс қалып отыр. Алайда әйелдер өкілдігінің өкілді институттардағы сандық өсуі олардың нақты ықпалының автоматты түрде кеңеюімен ұштаспайды, ал дескриптивтік және субстантивтік өкілдік арасындағы алшақтық қысқаруын тоқтатты. Зерттеудің мақсаты – әйелдердің саяси агенттігі ұғымын жай ғана қатысуға саймайтын, сандық өкілдіктен мазмұндық өкілдікке өтуді делдалдайтын шама ретінде тұжырымдау және оның жүзеге асуының институционалдық жағдайларын Қазақстан материалы негізінде айқындау. Теориялық негізді Х. Питкиннің өкілдік типологиясы, А. Филлипстің «қатысу саясаты», Р. Кантердің токенизм тұжырымдамасы, сыни масса

мен сыни акторлар теориялары, сондай-ақ Э. Гидденс, М. Эмирбайер мен Э. Мише, Н. Кабирдің агенттікке қатысты пайымдаулары құрайды. Зерттеу әдісі – Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісінің VIII шақырылымындағы 17 әйел-депутаттың заң шығару және бақылау қызметінің 1999 актісіне (депутаттық сауалдарына) жүргізілген, жеті пәндік салаға жіктелген контент-талдау. Нәтижелер айқын тақырыптық асимметрияны көрсетеді: белсенділіктің шамамен 45%-ы әлеуметтік-мәдени салада шоғырланған, ал дәстүрлі «еркектік» салаларды (экономика, қаржы, заңнама) тек жекелеген «сыни акторлар» ғана игереді; сонымен қатар белсенділік көлемі тақырыптық автономияға тең емес. Жиынтық 30 пайыздық квота әйелдердің институтқа кіруін қамтамасыз етеді, бірақ олардың негізгі позициялар бойынша бөлінуін қамтамасыз етпейді. Алынған тұжырымдар 2026 жылғы конституциялық реформаға байланысты ерекше маңызға ие болады: бұл реформа екіпалаталы Парламентті бірпалаталы Құрылтаймен алмастырды, ал 2026 жылғы 23 тамыздағы сайлау қарсаңында бұрынғы жиынтық квотаның сақталуы жаңа органда да қатысу мен ықпал арасындағы алшақтықтың қайталануын болжауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: саяси агенттік, гендерлік квоталар, әйелдердің саяси өкілдігі, саяси өзіндік тиімділік, дескриптивтік өкілдік, субстантивтік өкілдік, токенизм, рөлдік инкапсуляция, қатысу саясаты, гендерлік мамандану, ҚР Парламенті Мәжілісі.

D.M. Aikenova

Astana International University, Astana, Kazakhstan

(E-mail: aikenova.dina@gmail.com)

Landscape women's political agency: conceptual foundations and institutional conditions of its realization

Abstract. Women's participation in politics is today assessed primarily through their numerical share in government bodies, whereas the capacity of women politicians to act as autonomous agents, to set the agenda, build alliances, and influence decision-making, remains outside the scope of analysis. Yet the quantitative growth of women's presence in representative institutions is not accompanied by an automatic expansion of their actual influence, and the gap between descriptive and substantive representation has ceased to narrow. The aim of the study is to conceptualize the notion of women's political agency as a magnitude irreducible to presence, one that mediates the transition from numerical to substantive representation, and to identify the institutional conditions of its realization using the case of Kazakhstan. The theoretical framework draws on H. Pitkin's typology of representation, A. Phillips's "politics of presence," R. Kanter's concept of tokenism, the theories of critical mass and critical actors, as well as the treatments of agency in E. Giddens, M. Emirbayer and A. Mische, and N. Kabeer. The research method is a content analysis of 1,999 legislative and oversight acts (parliamentary deputy inquiries) of 17 women deputies of the Mazhilis of the Parliament of the Republic of Kazakhstan of the VIII convocation, classified into seven subject domains. The results reveal a pronounced thematic asymmetry: about 45% of activity is concentrated in the socio-cultural sphere, whereas the traditionally "male" domains (economy, finance, legislation) are taken up only by individual "critical actors"; at the same time, the volume of activity is not equivalent to thematic autonomy. The aggregate 30% quota secures women's entry into the institution but not their distribution across key positions. The findings acquire particular significance in light of the 2026 constitutional reform, which replaced the bicameral Parliament with a unicameral Kurultai: the retention of the previous aggregate quota ahead of the elections of 23 August 2026 makes it possible to predict the reproduction of the gap between presence and influence in the new body as well.

Keywords: political agency, gender quotas, women's political representation, political self-efficacy, descriptive representation, substantive representation, tokenism, role encapsulation, politics of presence, gender specialization, Mazhilis of the Parliament of the Republic of Kazakhstan.

References

1. UN Women, Inter-Parliamentary Union. Women in Politics: 2025. Available via the link: <https://www.unwomen.org/en/digital-library/publications/2025/03/women-in-politics-2025> (Accessed: 10.07.2026).

2. Kazakhstan's National Gender Policy: Reality and Challenges. Available via the link: <https://cabar.asia/en/kazakhstan-s-national-gender-policy-reality-and-challenges> (Accessed: 10.07.2026).
3. Leadership and Political Participation. Available via the link: <https://eca.unwomen.org/en/where-we-are/kazakhstan/leadership-and-political-participation> (Accessed: 10.07.2026).
4. Olzhabekova, T. (2025) "Kazakhstan's New Kurultai Elections: What the 30% Quota Could Mean for Women in Parliament", The Times of Central Asia. Available via the link: <https://timesca.com/kazakhstans-new-kurultai-elections-what-the-30-quota-could-mean-for-women-in-parliament/> (Accessed: 10.07.2026).
5. Pitkin, H.F. (1967) The Concept of Representation. Berkeley: University of California Press, p. 323.
6. Phillips, A. (1995) The Politics of Presence. Oxford: Clarendon Press, p. 209.
7. Kanter, R.M. (1977) "Some Effects of Proportions on Group Life: Skewed Sex Ratios and Responses to Token Women", American Journal of Sociology, 82, 5, pp. 965-990.
8. Ajkenova, D. (2025) «Arhetipy v politicheskom vospriyatii zhenshhin-deputatov Mazhilisa Parlamenta RK», Vestnik Evrazijskogo nacional'nogo universiteta imeni L.N. Gumileva. Seriya: Politicheskie nauki. Regionovedenie. Vostokovedenie. Tjurkologija, 153(4), str. 21-32. <https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-153-4-21-32> [in Russian]
9. Dahlerup, D. (1988) "From a Small to a Large Minority: Women in Scandinavian Politics", Scandinavian Political Studies, 11, 4, pp. 275-298.
10. Dahlerup, D., Freidenvall, L. (2005) "Quotas as a «Fast Track» to Equal Representation for Women: Why Scandinavia is No Longer the Model", International Feminist Journal of Politics, 7, 1, pp. 26-48.
11. Childs, S., Krook, M.L. (2009) "Analysing Women's Substantive Representation: From Critical Mass to Critical Actors", Government and Opposition, 44, 2, pp. 125-145.
12. Bratton, K.A. (2005) "Critical Mass Theory Revisited: The Behavior and Success of Token Women in State Legislatures", Politics & Gender, 1, 1, pp. 97-125.
13. Giddens, A. (1984) The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration. Cambridge: Polity Press, p. 402.
14. Emirbayer, M., Mische, A. (1998) "What Is Agency?", American Journal of Sociology, 103, 4, pp. 962-1023.
15. Kabeer, N. (1999) "Resources, Agency, Achievements: Reflections on the Measurement of Women's Empowerment", Development and Change, 30, 3, pp. 435-464.
16. Erikson, J., Freidenvall, L. (2026) "Making Sense of the Gendered Playing Field in Politics: A Typology of Gendered Institutional Constraints", Social Politics: International Studies in Gender, State & Society. <https://doi.org/10.1093/sp/jxaf074>

Сведения об авторе:

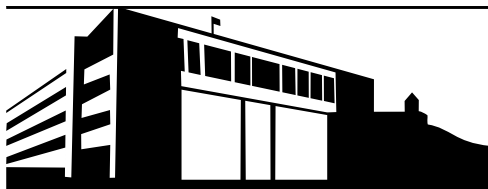
Айкенова Д.М. – PhD, постдокторант, Астана халықаралық университеті, Астана, Қазақстан.

Айкенова Д.М. – PhD, постдокторант, Международный университет Астана, Астана, Казахстан.

Aikenova D.M. – PhD, postdoctorate, Astana International University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

АМЕРИКАНО-КИТАЙСКИЕ ОТНОШЕНИЯ ВО ВРЕМЯ ВТОРОГО ПРЕЗИДЕНТСКОГО СРОКА ДОНАЛЬДА ТРАМПА

М.И. Абизова

Международный университет Астана, Астана, Казахстан

E-mail: a.maryam.4444@gmail.com

Аннотация. В статье рассматривается трансформация американо-китайских отношений в первые несколько месяцев второго президентского срока Дональда Трампа – с января 2025 г. по август 2026 г. Объектом исследования выступают двусторонние отношения Соединенных Штатов Америки и Китайской Народной Республики в качестве центрального узла современной мировой политики, предметом – логика перехода от тарифной эскалации весны 2025 г. к «ограниченной стабилизации», зафиксированной саммитом лидеров в Пусане в октябре 2025 г. и визитом Д. Трампа в Пекин в мае 2026 г. Актуальность работы связана с ускоренной сменой фаз соперничества – от системного противостояния к тактической нормализации и обратно к точечным ограничениям – и с необходимостью ее осмысления для государств Центральной Азии. Анализ выстроен по нескольким взаимосвязанным измерениям: экономическому, дипломатическому, технологическому, военно-стратегическому, внутривнутриполитическому, а также с учетом ответной стратегии Пекина. Теоретическую рамку исследования образует сопоставление структурного реализма, либерализма и конструктивизма, что позволяет выявить как устойчивость структурного соперничества двух держав, так и его новые формы – избирательную секьюритизацию экономических связей, точечный экспортный контроль в сфере полупроводников и критически важных минералов, а также личную дипломатию двух лидеров. Наиболее вероятной траекторией развития событий на 2026-2028 гг. остается сценарий стратегической паузы, в течение которой США и КНР укрепляют собственные позиции перед возможным новым раундом обострения. Результаты исследования представляют интерес для формирования взвешенной многовекторной внешней политики государств Центральной Азии, включая Республику Казахстан.

Ключевые слова: Соединенные Штаты Америки, Китайская Народная Республика, Дональд Трамп, Си Цзиньпин, американо-китайские отношения, стратегическое соперничество, тарифная война, экспортный контроль, редкоземельные металлы, Индо-Тихоокеанский регион.

Введение

Актуальность темы исследования обусловлена возрастающим значением американо-китайских отношений для устойчивости глобальной экономики, режима нераспространения, ситуации вокруг Тайваня и Южно-Китайского моря, а также перспектив безопасности в Индо-Тихоокеанском регионе. Возвращение Дональда Трампа в Белый дом 20 января 2025 г. открыло новый этап в отношениях двух ведущих мировых держав. За первые несколько месяцев второго президентского срока американо-китайское взаимодействие прошло через резкую тарифную эскалацию весны 2025 г., когда взаимные пошлины достигли беспрецедентного уровня – 145% со стороны Соединенных Штатов и 125% со стороны Китайской Народной Республики, – а затем через разворот к ограниченной стабилизации, зафиксированной саммитом лидеров в Пусане 30 октября 2025 г. и визитом Д. Трампа в Пекин 14-15 мая 2026 г. Столь стремительная смена фаз – от системного противостояния к тактической нормализации и обратно к точечным ограничениям – ставит задачу переосмысления самой природы соперничества двух держав. Второй срок Д. Трампа принес качественный концептуальный сдвиг – рамка стратегического соперничества великих держав, определявшая курс администрации Джо Байдена, уступила место транзакционному подходу, сфокусированному на торговле, технологиях и минимизации идеологического компонента. Экспортный контроль и тайваньский вопрос из неотступных требований национальной безопасности превратились в разменные инструменты сделок, а взаимодействие двух лидеров стало фактором двусторонней стабилизации.

Для государств Центральной Азии, включая Республику Казахстан, своевременное понимание логики новой фазы соперничества выступает практическим условием формирования взвешенной многовекторной внешней политики. Тактическая нормализация не устраняет структурных рисков, а лишь откладывает их. Сохранение непредсказуемости американского курса, инструментализация экспортного контроля и режима вторичных санкций в сфере критически важных технологий и минералов создают для различных стран как окна возможностей за счет переориентации глобальных цепочек поставок, так и новые ограничения.

Объектом исследования выступают двусторонние отношения Соединенных Штатов Америки и Китайской Народной Республики в первые несколько месяцев второго президентского срока Д. Трампа. Предметом исследования являются механизмы и логика трансформации этих отношений по совокупности экономического, дипломатического, технологического, военно-стратегического и внутривластного измерения с учетом ответной стратегии Пекина. Цель исследования – выявить ключевую логику трансформации американо-китайских отношений в 2025-2026 гг. и определить наиболее вероятную траекторию их развития на 2026-2028 гг. Задачи исследования: определить теоретические рамки анализа через сопоставление структурного реализма, либерализма и конструктивизма; проследить динамику двусторонних отношений по различным измерениям; оценить сценарные перспективы 2026-2028 гг.

Материалы и методы исследования. Методологическую основу настоящего исследования составили общенаучные методы анализа и синтеза. Метод сравнительного анализа использовался для сопоставления внешнеполитического курса второй администрации Трампа с политикой первого срока и с курсом администрации Байдена. Историко-хронологический метод позволил выстроить последовательность ключевых событий двусторонних отношений в период с января 2025 г. по август 2026 г. – от инаугурационного телефонного разговора лидеров, тарифов «Дня освобождения» апреля 2025 г. и последующих деэскалационных договоренностей мая 2025 г. до саммита в Пусане 30 октября 2025 г., визита Дональда Трампа в Пекин 14-15 мая 2026 г. и ожидаемого визита Си Цзиньпина в Вашингтон 24 сентября 2026 г. Метод структурно-содержательного анализа применялся для выделения различных измерений двусторонних отношений – экономического, дипломатического, технологического, военно-стратегического, внутривластного и с учетом ответной стратегии Пекина. Дискурс-анализ использовался при работе со Стратегией национальной безопасности США 2025 г., публичными заявлениями Дональда Трампа и Си Цзиньпина, а также с концептуальным аппаратом китайской внешнеполитической мысли. Контент-анализ применялся к аналитической периодизации двусторонних контактов и стратегическим документам обеих сторон.

Эмпирическую базу исследования составили официальные документы – Стратегия национальной безопасности США 2025 г., публичные заявления и решения органов исполнительной и судебной власти Соединенных Штатов, материалы Федеральной комиссии по связи США, а также научные статьи в рецензируемых журналах, аналитические доклады ведущих исследовательских центров, хронологические матери-

алы двусторонних контактов и материалы экспертных публикаций казахстанских, российских, китайских, американских, украинских и австралийских авторов.

Теоретическую рамку исследования образует сопоставление трех ведущих парадигм теории международных отношений – реализма, либерализма и конструктивизма.

Таблица 1. Сравнение парадигм теории международных отношений в контексте соперничества США и КНР

Критерий	Реализм	Либерализм	Конструктивизм
Основной фокус исследования	Материальная мощь (прежде всего военная сила) и выживание государств как рациональных эгоистичных акторов в условиях анархии.	Взаимодействие через институты, экономическая взаимозависимость, общие ценности и абсолютная выгода от сотрудничества.	Идентичность, идеи, нормы, культура и восприятие, которые конструируются в ходе социального взаимодействия государств.
Почему государства соперничают?	Анархическая природа системы заставляет конкурировать за безопасность. По мере сокращения разрыва в силе (транзит власти, «ловушка Фукидида») вероятность конфликта между гегемоном (США) и растущей державой (КНР) возрастает.	Из-за несовпадения мировых порядков под руководством США и КНР. Либеральный порядок не смог интегрально изменить Китай. КНР сохранила однопартийную систему и создала параллельные институты (как Азиатский банк инфраструктурных инвестиций).	Соперничество – это социальный конструкт, а не неизбежность («анархия – это то, что из нее делают государства»). Напряженность вызвана несовместимостью недемократической культуры КНР с западными либеральными ценностями.
Как государства соперничают?	Исключительно военные средства, наращивание потенциала (внутреннее балансирование) и создание оборонных альянсов (внешнее балансирование).	Невоенные методы: институциональное балансирование, экономическое и сетевое искусство управления государством (санкции, тарифы), а также «мягкая сила».	Идейные инструменты: идеологический антагонизм (демократия против автократии), дискурсивное конструирование институциональная социализация.
Как управлять соперничеством?	Поддерживать баланс сил и ядерное сдерживание как «предохранитель». Использовать стратегии «разумного самоограничения» и вести переговоры по контролю над сдерживанием особенно вокруг Тайваня.	Отделять институциональную конкуренцию от идеологической борьбы. Конкурировать внутри институтов, извлекая полезные эффекты (общественные блага), и сосредоточиться на внутреннем развитии и стабильности.	Проводить политику постепенной и мирной идейной конкуренции через каналы официальной и народной дипломатии. Сосредоточиться на укреплении собственных ценностей внутри страны.

Источник: таблица составлена автором на основе [1].

Результаты и обсуждение. Экономическое измерение. Первые сто дней второго срока принесли резкую эскалацию торгового противостояния за всю историю. Еще в феврале-марте 2025 г. Дональд Трамп ввел дополнительные 20%-е пошлины на китайские товары под предлогом борьбы с фентанилом, а Министерство торговли США внесло 54 китайские компании в санкционный список [2, с. 36]. 2 апреля 2025 г. Трамп объявил о «взаимных пошлинах» – универсальном 10%-ном сборе на весь американский импорт и специальных ставках до 49% для отдельных стран. С. Чан и В. Ху характеризуют этот шаг как крупнейшее повышение американских тарифов со времен Закона Смута-Хоули 1930 г. [3, с. 525-526].

Пекин ответил зеркально – к апрелю 2025 г. китайские тарифы достигли 125% против американских 145% [4, с. 28-29]. Как замечает А. Габуев, поскольку США закупают у КНР больше, чем продают, тарифы ударили сильнее по китайским экспортерам, что вынудило Пекин прибегнуть к асимметричным нетарифным мерам – прежде всего экспортному контролю над редкоземельными металлами [5]. Американская военно-промышленная и высокотехнологичная отрасли столкнулись с реальной угрозой остановки производства. Дополнительным фактором, как отмечают И. Стржельська и Н. Калюжна, стал рост китайских расходов на НИОКР, приближающий КНР к США по инвестициям в исследования [6, с. 13]. А. Рифаи характеризует возвращение Трампа как «новый эпизод торговой войны», когда тарифы превращаются в инструменты экономического сдерживания во внешней политике [7, с. 10].

В мае 2025 г. Белый дом пошел на деэскалацию. 12 мая переговоры в Женеве положили начало новому этапу отношений, определяемому С. Ву как формат продолжительной параллельной «драки и переговоров» – вплоть до двусторонних осенних встреч в Куала-Лумпуре и Пусане [2, с. 37].

Торговая война 2025 г. не привела к разделению цепочек поставок в масштабах, о которых говорили ее сторонники, а лишь обнажила пределы принуждения и возможностей США в управлении мировой экономикой [8, с. 1]. Статистика продолжила фиксировать сокращение американо-китайского товарооборота: в 2025 г. товарооборот упал на 29%, а в первом полугодии 2026 г. снизился еще на 21% [9].

Символическим завершением активной фазы тарифной войны стало решение Верховного суда США в феврале 2026 г., признавшее незаконным использование Закона о международных чрезвычайных экономических полномочиях (IEEPA) в качестве правовой основы для тарифных ограничений. В марте 2026 г. администрация была вынуждена запустить расследования по параграфу 301 Закона о торговле 1974 г. – по обвинениям в избыточных мощностях и в применении принудительного труда, – восстанавливая «доконституционный» двадцатипроцентный уровень [10].

Тарифную политику Трампа следует рассматривать не как отдельную меру, а как катализатор трансформации мировой политэкономии – перехода от американоцентричного, ВТО-центричного порядка к многополюсной архитектуре, в основе которой лежит «стратегический регионализм» [8, с. 1]. Тарифы становятся не столько защитой национальных производителей, сколько инструментом отсоединения США от глобальных цепочек, что вызывает далеко идущие последствия для стран Глобального Юга.

Ч. Чжан подчеркивает, что внешнеэкономическая политика США в отношении КНР проходит процесс «избирательной секьюритизации», когда экономические вопросы чаще квалифицируются как вопросы национальной безопасности. Американский подход эволюционирует от «глобалистского понимания свободной торговли на основе вовлечения» к «двусторонней справедливой торговле на основе конкуренции и исключения», а взаимозависимость двух экономик чаще воспринимается как источник уязвимости, а не эффективности [11, с. 106].

Дипломатическое измерение. С возвращением Д. Трампа в дипломатической сфере наблюдается симптоматичный сдвиг. Ранее доминировавший термин «соперничество великих держав» ни разу не встречается в Стратегии национальной безопасности США 2025 г. – документ сфокусирован на технологической и экономической конкуренции [12].

С. Чжао подмечает, что второй срок разрядил ту новую Холодную войну, которую первая администрация Трампа помогла разжечь [13, с. 2]. Президент США воздерживается от критики китайской политической системы, обходит темы Синьцзяна, Тибета и Гонконга, смягчает риторику по Тайваню [14]. С. Ву выделяет три этапа эволюции американо-китайских отношений: «не подерешься

– не подружишься», попеременные «драки и переговоры» и «хрупкая стабильность» [2].

Поворотной точкой стала встреча Дональда Трампа и Си Цзиньпина в Пусане 30 октября 2025 г., когда стороны договорились о годичном перемирии в тарифной войне и о формировании двусторонних рабочих групп по острым вопросам [14]. Продолжались переговоры вице-премьера Госсовета КНР Хэ Лифэна и министра финансов США С. Бессента по экономическому взаимодействию [9].

Э. Кэган обращает внимание на то, что Трамп и Си разделяют общую цель – продемонстрировать свое мастерство в управлении друг другом [15]. 14-15 мая 2026 г. состоялся первый за девять лет визит президента США в Пекин, во время которого стороны подтвердили приостановку экономической войны, отказавшись от новых тарифных ограничений и мер экспортного контроля. Была сформирована новая модель отношений, которую Си Цзиньпин определил как «конструктивные отношения стратегической стабильности», а американская сторона не стала оспаривать эту формулировку [9]. Обсуждались крупные китайские закупки – 200 самолетов Боинг, ежегодный импорт американской сельхозпродукции на 17 млрд долл., – однако ни один проект реализован не был [9]. П. Ким и Дж. Ян справедливо констатируют, что «риторика и амбиции опережают результаты» [16]. Трамп неоднократно заявлял о наступлении «эры G2», подчеркивал личные отношения с Си и утверждал, что при сотрудничестве они могут решить любые мировые проблемы [14]. Ч. Синь описывает стратегию Трампа в отношении КНР как «трехкомпонентную», сочетающую стратегическое сдерживание, принудительный торг и утилитарное сотрудничество [17, с. 28].

Стороны заметно снизили накал и стали избегать провокационных шагов. Американская военно-морская и военно-воздушная активность вокруг Тайваня и в Южно-Китайском море резко сократилась с середины 2025 г. Если в 2024 г. было зафиксировано пять проходов американских военных кораблей через Тайваньский пролив, то в первом полугодии 2026 г. – только один, также не проводились патрулирования. Пекин, в свою очередь, вернулся к пассивному внешнеполитическому курсу образца 1990-х – 2000-х гг., взяв на себя роль «статиста» в тайско-камбоджийском пограничном конфликте декабря 2025 г., «похищении» президента Венесуэлы в январе 2026 г. и региональной войне на Ближнем Востоке в феврале 2026 г. [9]. М. Клэрк анализирует эволюцию американо-китайского соперничества через призму трех сценариев. Хороший сценарий предполагает удержание соперничества в управляемых рамках; плохой связывается со снижением вовлеченности США при сохранении мощи КНР; а худший фиксирует опасную комбинацию сокращения американской вовлеченности, экономической китайской стагнации [18].

Таблица 2. Дипломатические контакты США и КНР (2025-2026)

Дата	Событие
20 января 2025	Илон Маск встречается в Вашингтоне с вице-президентом КНР Ханем Чжэном. Обсуждаются инвестиции Tesla в Китай и экономические отношения при новой администрации
10 февраля 2025	Дональд Трамп в интервью Fox News заявляет, что общался по телефону с Си Цзиньпином и его командой после инаугурации, отметив их «очень хорошие личные отношения».
23 марта 2025	Премьер Госсовета КНР Ли Цян принимает в Пекине группу американских сенаторов во главе с республиканцем Стивом Дэйнсом. Обсуждается важность диалога вместо конфронтации.
26 марта 2025	Торговый представитель США Джеймисон Грир проводит переговоры по видеосвязи с вице-премьером КНР Хэ Лифэном для обсуждения взаимных пошлин и сделки по TikTok.
9 мая 2025	Вице-премьер КНР Хэ Лифэн проводит четырехдневные переговоры в Швейцарии (9-12 мая) с министром финансов США Скоттом Бессентом и Джеймисоном Гриром, положив начало перемирию.

5 июня 2025	Дональд Трамп и Си Цзиньпин проводят полуторачасовой разговор по телефону. Сглаживаются противоречия вокруг экспортного контроля редкоземельных металлов, Си Цзиньпин приглашает президента США посетить Пекин.
9 июня 2025	Хэ Лифэн встречается со Скоттом Бессентом, Джеймисон Гриром и министром согласовывают, договариваются о поставках редкоземельных металлов. торговли рамки США выполнения Говард Лутником Женевского в Лондоне. консенсуса Стороны и
27 августа 2025	Торговый представитель КНР Ли Чэнган посещает Вашингтон для встреч с Минфином и Минторгом США. Обсуждаются вопросы закупок Китаем американской сои, аграрной продукции и компонентов Boeing.
10 сентября 2025	Государственный секретарь США Марко Рубио созванивается с министром иностранных дел Ван И, а глава Пентагона Пит Хегсет проводит видеозвонок с министром обороны Китая Дун Цзюнем для поддержания каналов военной связи.
15 сентября 2025	Встреча Хэ-Бессент-Грир в Мадриде приводит к согласованию рамочного соглашения по TikTok, предотвращающего его блокировку в США.
19 сентября 2025	Дональд Трамп и Си Цзиньпин проводят разговор по телефону, подтверждают прогресс по TikTok и договариваются встретиться лично на саммите АТЭС в Сеуле.
24 октября 2025	Торговое представительство США запускает расследование соблюдения Китаем условий Торгового соглашения первой фазы (Phase One Deal) 2020 года из-за невыполнения КНР объема закупок.
26 октября 2025	В Малайзии проходят двухдневные интенсивные переговоры Х. Лифэна, С. Бессента и Д. Грира. Сформирован проект торгового компромисса к саммиту АТЭС.
30 октября 2025	Главы США и КНР подписывают Пусанское соглашение на полях саммита АТЭС в Южной Корее. США снижают фентаниловые пошлины до 10%, Китай приостанавливает ограничения на экспорт редкоземельных металлов и сои.
24 ноября 2025	В продолжение Пусана Трамп и Си по телефону обсуждают детали сделки по закупкам американской сельхозпродукции и сотрудничество по пресечению наркотрафика фентанила.
5 декабря 2025	Хэ Лифэн в видеозвонке обсуждает с С. Бессентом и Д. Гриром практические шаги по выполнению Пусанского соглашения, подтверждая выдачу лицензий на редкоземельные металлы.
4 февраля 2026	Дональд Трамп заявляет об «отличном» разговоре с Си Цзиньпином по телефону. Обсуждались закупки Китаем до 20 млн тонн американской сои, поставки самолетов Boeing, ситуация вокруг Тайваня и Украины.
20 февраля 2026	Белый дом официально подтверждает планы Д. Трампа совершить первый за 8 лет государственный визит в Пекин с 31 марта по 2 апреля.
15 марта 2026	Л. Хэ, С. Бессент, Д. Грир встречаются в Париже для обсуждения создания Совета по торговле США-КНР (Board of Trade) и урегулирования споров до их выноса в Комитет по иностранным инвестициям США.
16 марта 2026	Трамп заявляет, что попросил КНР перенести его визит на месяц (на май) в связи с конфликтом на Ближнем Востоке (кризис в Ормузском проливе).

22 апреля 2026	Д. Грир заявляет, что на майском саммите в Пекине США будут настаивать на расширении долгосрочных закупок сельскохозяйственной продукции Китаем.
14 мая 2026	Д. Трамп совершает двухдневный визит в Пекин (14-15 мая). КНР соглашается закупать сельхозпродукцию на \$17 млрд в год, 200 самолетов Boeing, американскую нефть. Созданы двусторонние Совет по торговле и Совет по инвестициям.
20 мая 2026	США и Китай согласовывают условия замены тарифов ИЕЕРА на пошлины Раздела 301, но США откладывают решение о продлении годового перемирия, истекающего в ноябре 2026 года.
2 июля 2026	После телефонного звонка Ван И с Марко Рубио, Министерство торговли КНР подтверждает соглашение о взаимном сокращении тарифов на сельхозтовары.
22 июля 2026	И. Ван и М. Рубио проводят 90-минутные переговоры на полях саммита АСЕАН в Маниле. Стороны ведут конструктивный диалог для подготовки планируемого визита Си Цзиньпина в США в сентябре.
30 июля 2026	В формате видеозвонка Хэ Лифэн обсуждает торгово-тарифные трения с С. Бессентом и Д. Гриром, выражая озабоченность КНР санкциями и готовя визит Си Цзиньпина.

Источник: таблица составлена автором на основе [10].

Технологическое измерение. Технологическая конкуренция качественно трансформировалась. П. Ким и Дж. Ян, оценивая первый год второго срока Трампа, выделяют четыре задачи администрации: реиндустриализация экономики, сохранение лидерства в искусственном интеллекте, снижение зависимости от КНР и восстановление глобального престижа. В сфере ИИ США сохраняют преимущество в вычислительных мощностях, проектировании чипов и развитии цифровых платформ. Однако эффективность снижается из-за непоследовательности государственной политики, в том числе из-за изменчивого режима экспортного контроля [16]. Экспортный контроль в сфере полупроводников и передовых технологий все чаще используется не только как инструмент обеспечения национальной безопасности, но и как средство торгового давления для получения уступок со стороны Китая [14]. Китай же развивает собственную отрасль искусственного интеллекта, снижая зависимость от зарубежных технологий, а также расширяет присутствие на мировых рынках через государственные программы поддержки [16].

Анализируя американскую стратегию в сфере квантовых технологий, Х. Сун указывает, что наряду с ужесточением экспортного контроля и инвестиционных ограничений в отношении КНР, Вашингтон опирается на оптимизацию стратегического планирования, консолидацию корпоративных ресурсов, расширение государственно-частного партнерства, распределение ресурсов между государством, бизнесом и наукой, а также углубление сотрудничества с союзниками [19, с. 72].

Анализируя стратегию критически важных минералов второй администрации Трампа, Ц. Вэй указывает, что Вашингтон стремится снизить зависимость от КНР. Реализация этой стратегии разворачивается по трем направлениям: первое – укреплению сырьевой базы за счет стимулирования внутренней разведки и снятия ограничений на глубоководную добычу в рамках указа от 24 апреля 2025 г.; второе – заключение двусторонних соглашений с альтернативными поставщиками – Украиной, Демократической Республикой Конго, Индонезией и Саудовской Аравией; третье – углубление многосторонней кооперации с Японией, Индией и Австралией в рамках запуска в июле 2025 г. инициативы QUAD по критически важным минералам [20, с. 65].

Китай контролирует критически важные минералы для оборонной и высокотехнологичной промышленности, что, по мнению Ц. Юань, стало эффективным ответом на американский экспортный контроль [21, с. 9]. Дж. Миннич указывает, что американо-китайское соперничество создает для стран Глобального Юга дополнительные рычаги для получения технологий [22, с. 412].

Внутренним проявлением технологического соперничества стало формирование того, что Ч. Сун и Ц. Хуан называют «американским научнопромышленным комплексом», – системы взаимодействия государственных ведомств, крупнейших технологических компаний, венчурного капитала и исследовательских центров, которые объединены задачами конкуренции с КНР [43].

Искусственный интеллект, полупроводники и квантовые технологии все теснее связываются с вопросами национальной безопасности США. Это обеспечивает относительную преемственность американской технологической политики даже при смене администраций [23, с. 19].

Показательным стало решение Федеральной комиссии по связи США, которая 27-28 июля 2026 г. включила в санкционный перечень зарубежные «продвинутые робототехнические устройства» и силовые инверторы, сославшись на риски для национальной безопасности. Формально меры затрагивали продукцию из всех иностранных государств, однако их антикитайская направленность была очевидна, учитывая ведущие позиции КНР в производстве современных гуманоидных роботов. 31 июля 2026 г. Министерство внутренней безопасности США включило 43 китайские компании в перечень организаций, подпадающих под действие Закона о предотвращении принудительного труда уйгуров. В ответ на это 5 августа Пекин объявил об ограничении экспорта беспилотников и их компонентов в США, включении шести американских компаний в «список контрмер», а также о начале расследования в отношении офисного оборудования с иностранным программным обеспечением [10].

Военно-стратегическое измерение. Несмотря на снижение накала военно-стратегического противостояния в 2025-2026 гг., согласно оценкам В. Кашина, китайские программы стратегических ядерных сил и атомного подводного флота продолжали работу [9]. Со стороны США же не останавливалось наращивание сдерживания в Индо-Тихоокеанском регионе и укрепление AUKUS с QUAD [24, с. 8].

Тайваньский вопрос – «красная линия» Пекина и проверка доверия американских союзников – приобрел новую специфику согласно Ц. Юань [21, с. 8]. В декабре 2025 г. Трамп одобрил пакет вооружений для Тайваня на 11 млрд. долларов [14]. В январе 2026 г. США и Тайвань заключили торговоинвестиционное соглашение, в котором Тайвань обязался направить 250 млрд. долларов в виде инвестиций и предоставить кредитные гарантии еще на 250 млрд. долларов для развития американской полупроводниковой промышленности. Белый дом издал прокламацию на основании Раздела 232 о «корректировке» импорта полупроводников и соответствующего оборудования по соображениям национальной безопасности [25]. Сам Д. Трамп отказывался публично отвечать на вопросы о поведении США в случае конфликта в Тайваньском проливе и подчеркивал важность личных отношений с Си при обсуждении темы [26].

С. Мессингслагер отмечает двойственный эффект «транзакционной» модели сдерживания: с одной стороны, она усиливает способность США не допустить достижения Китаем своих целей за счет ускоренных поставок вооружений и наращивания военно-промышленного потенциала, но с другой стороны, такой подход снижает убедительность угрозы ответных мер и повышает нестабильность в кризисных ситуациях, поскольку американские обязательства перед Тайванем все чаще воспринимаются как предмет возможного торга. Основной риск в этих условиях связан с усилением давления на Тайвань и ослаблением сдерживания вследствие получения Китаем отдельных уступок. В декабре 2025 г. КНР провела крупнейшие военные учения вокруг Тайваня, которые рассматривались как отработка блокады и ограниченных ударов без перехода к полномасштабному вторжению. 17 января 2026 г. Тайвань зафиксировал проникновение китайского беспилотника в воздушное пространство над архипелагом Пратас [25].

Ф. Цзян прослеживает трансформацию Индо-Тихоокеанской стратегии США. Если администрация Джо Байдена делала ставку на «всеобъемлющее сдерживание» через разветвленную сеть «малых многосторонних форматов» (AUKUS, QUAD, Indo-Pacific Economic Framework), то при Трампе 2.0 происходит переход к логике «точечного сдерживания» и «повышения эффективности при снижении издержек». Вашингтон смещает фокус с опоры на союзников на прямое двустороннее противостояние с КНР в сфере высоких технологий, торговли и безопасности, перекладывая финансовое бремя на партнеров [27, с. 124]. Д. Дяо указывает, что на втором сроке Трамп сохраняет основную рамку «стратегической конкуренции» Байдена, но делает торговоэкономические вопросы центральным звеном противостояния с Пекином [28, с. 110].

Внутриполитические драйверы. Во внешней политике Д. Трампа заметно влияние внутриполитических факторов. Согласно Ш. Ли, курс США в отношении КНР во многом определяется электоральными

интересами, когда внешнеполитические решения используются для укрепления позиций президента внутри страны. После 2024 г. консервативно-популистская повестка прочно закрепилась в Республиканской партии, а внешняя политика стала учитывать ожидания электората в политической, экономической, военной и социальной сферах [29, с. 1].

Несмотря на отход от жесткого антикитайского курса, политика Д. Трампа не вызывает заметного сопротивления внутри Республиканской партии. Около 70% республиканских избирателей поддерживают Трампа согласно данным Ц. Цзя [26]. Такое сочетание внутрипартийного контроля с транзакционностью создает «более непредсказуемый и бурный период, чреватый рисками», как подмечают С. Чан и В. Ху [3, с. 525].

С. Гун рассматривает «Трамп 2.0» как отражение «правого популизма» – сочетания внутриприоритетности и соперничества с КНР в более гибких формах [30, с. 93]. Ш. Фу дополняет: «America First» – «не просто политический лозунг, а институционализированное выражение внутренних популистских настроений во внешнеполитической сфере» [31, с. 68]. М. Чжао и Ц. Чоу определяют, что «America First» оформляется через рамку конкурентной многополярности, в которой США балансируют между сохранением исключительного статуса и признанием многополярной архитектуры [32, с. 69].

Второй срок Д. Трампа проходит на фоне более широкой трансформации мировой политики. В. Чэнь через призму «больших изменений, невиданных за столетие» подчеркивает, что подход Трампа к КНР следует анализировать не только изнутри США, но и в контексте реконфигурации глобального управления [33, с. 2]. Как выделяет Э. Исабаев, возвращение Трампа – не просто индивидуальный реванш, а цивилизационный перелом, когда популизм, антиглобализм и новая прагматичная политика становятся частью глобального тренда [34]. Ту же тенденцию фиксирует П. Смирнов, указывая на пересмотр приоритетов в пользу «национальных интересов США над глобалистскими задачами по поддержанию американской гегемонии» [35, с. 38]. Ю. Хонг показывает, что сдвиг силового баланса вкупе с внутренним политическим расколом и «демократическим регрессом» в США подрывает возможность гегемонии и делает биполярную трансформацию неизбежной [36, с. 84].

Реакция Китая. Ранней весной 2024 г., задолго до очевидности выдвижения Д. Трампа, как отмечает А. Габуев, китайские ведомства и мозговые центры получили задание разработать сценарии поведения на случай его возвращения. «Мы решили воспринимать риторику Трампа буквально: что говорит, то и будет делать. И даже хуже», – сформулировал стратегический принцип один из китайских аналитиков [5]. С. Ву формулирует китайскую стратегию в новых обстоятельствах как «смелость бороться и уметь вести переговоры». Результатом стало заметное улучшение позиций Китая в китайско-американском противостоянии [2, с. 38].

Заблаговременная подготовка позволила Пекину действовать хладнокровно на протяжении всего кризиса весны 2025 г. Согласно Ю. Морозову, ответом КНР на американское давление стали зеркальные пошлины и укрепление связей с Россией [37, с. 50]. Китай с его нынешними возможностями, как подчеркивает С. Лавров, маловероятно примет американский диктат без сопротивления [4, с. 25].

Внутри китайского экспертного дискурса в 2025-2026 гг. усилились две интерпретации новой ситуации. Оптимистическая исходит из того, что тарифное перемирие подтверждает нарастающий потенциал Китая. «Сейчас Китай наиболее уверен в себе, а США – наименее», – писал бывший главный редактор Global Times С. Ху [13, с. 2]. С. Фан и С. Ли, замерявшие китайское общественное мнение до и после президентских выборов, пришли к тому, что большинство респондентов видят Китай в руководящей роли [38, с. 455]. Более осторожная интерпретация, представленная Ц. Цзя, характеризует текущую стабильность как «хрупкую», так как противоречия сторон не были разрешены [26]. Ч. Ву и др., оценивая политику Трампа 2.0, приходят к выводу, что структурная жесткая линия на сдерживание Китая сохраняется и становится все более конкретной [39, с. 16].

Сценарии развития американо-китайских отношений на 2026-2028 гг. Р. Хасс из Брукингского института выделяет три возможные траектории

эволюции американо-китайских отношений на оставшийся период президентства Д. Трампа. Сценарий 1 – «мягкая посадка»: Д. Трамп продолжает примирительный курс, Си Цзиньпин отвечает взаимностью, стороны снижают барьеры для торговли и инвестиций, Китай наращивает закупки американской продукции, Пекин снимает ограничения на экспорт редкоземельных металлов, а Вашингтон ослабляет экспортный

контроль. Требуется политической воли обеих сторон и сталкивается с системным недоверием. Сценарий 2 – «жесткий разрыв»: Д. Трамп разочаровывается в китайском лидере (по аналогии с первым сроком) и возвращается к политике жесткого сдерживания. Триггерами могут стать невыполнение Пекином обязательств, обострение вокруг Тайваня или новая волна китайских экспортных ограничений; в таком случае тарифы возвращаются на пиковый уровень, а разрыв цепочек ускоряется. Сценарий 3 – «выигрыш времени и изоляция» – наиболее вероятный, по оценке Хасса. Стороны используют период стабильности не для примирения, а для подготовки к возможному обострению. Пекин наращивает технологическую самодостаточность и диверсифицирует рынки сбыта, Вашингтон ускоряет промышленную мобилизацию и укрепляет союзнические цепочки поставок [14].

К выводу о хрупкости и обратимости нынешней стабилизации также приходят российские и китайские исследователи. С. Лузянин указывает, что зонами повышенной конфликтности останутся торгово-тарифные войны, ограничения на американские инвестиции в технологии и инфраструктуру, а также ограничение американского углеводородного импорта в КНР [24, с. 5]. С. Лавров отмечает, что акценты второго срока отражают субъективные личные воззрения Трампа и признаки фундаментальных сдвигов в глобальном позиционировании США в период ослабления мировых позиций коллективного Запада. Наиболее вероятный сценарий – возвращение к поиску двустороннего компромисса через переговоры [4, с. 25]. Согласно С. Чжао, приоритеты лидеров, личные восприятия и политические стимулы могут менять траекторию самых значимых двусторонних отношений в мире [13, с. 2]. С. Шах и К. Браун предупреждают, что перезапуск американо-китайских отношений вполне возможен, но зависит как от структурных факторов, так и от индивидуальных решений [40]. Основной прогноз С. Лоуренс и К. Саттер – сохранение сочетания декларативной стабильности и практической конкуренции на фоне ожидаемого визита Си Цзиньпина в Вашингтон 24 сентября 2026 г. [41].

Заключение

Анализ американо-китайских отношений в январе 2025 г. – августе 2026 г. позволяет сделать ряд выводов. Во-первых, начальная фаза второго президентского срока Д. Трампа подтвердила прогнозы о резкой эскалации, когда тарифы «Дня освобождения» апреля 2025 г. вывели двусторонние ставки на беспрецедентный уровень – 145% со стороны США и 125% со стороны КНР. Вторая половина 2025 г. и первая половина 2026 г. показали разворот к ограниченной стабилизации, зафиксированной саммитом в Пусане 30 октября 2025 г. и визитом Д. Трампа в Пекин 14–15 мая 2026 г. Характер этой стабилизации остается хрупким – ни одно из базовых противоречий не разрешено до конца, а лишь отложено. Двусторонний товарооборот продолжил сокращаться, стороны наращивали военные потенциалы, а к августу 2026 г. на смену тарифам, признанным Верховным судом США незаконными, пришли новые ограничения и точечные технологические запреты, сопровождаемые китайскими контрмерами.

Во-вторых, произошел качественный концептуальный сдвиг, когда администрация отказалась от рамки стратегического соперничества великих держав эпохи Байдена в пользу транзакционного подхода, сфокусированного на торговле, технологиях и минимизации идеологического компонента. Экспортный контроль и тайваньский вопрос превратились из неотступных требований национальной безопасности в разменные инструменты сделок. Такое перепрограммирование курса прошло без заметного сопротивления Республиканской партии, что во многом объясняется личным контролем Д. Трампа над электоральной коалицией.

В-третьих, теоретическое осмысление в рамках ведущих парадигм международных отношений дает особую картину. Структурный реализм убедительно раскрывает устойчивость соперничества как следствие сдвига в распределении силы, но не объясняет транзакционные развороты Д. Трампа. Либерализм проясняет роль институтов и оружейной взаимозависимости, однако недооценивает вес лидерских решений. Конструктивизм помогает понять сдвиг риторики – исчезновение термина «соперничество великих держав» из Стратегии национальной безопасности 2025 г., отказ Д. Трампа от критики Синьцзяна, Тибета и Гонконга, концепт «эры G2», – однако обладает слабой предсказательной силой. Применение всех трех парадигм оказывается более продуктивным, чем рассмотрение лишь сквозь призму одной из них.

В-четвертых, ключевой особенностью новой фазы стало появление у Китая эффективного инструмента взаимного сдерживания – экспортного контроля над редкоземельными металлами. Именно этот инструмент позволил Пекину в апреле-мае 2025 г. вынудить Вашингтон к деэскалации без стратегических уступок. Построение альтернативных цепочек поставок требует десятилетий, что дает Китаю окно продолжительного преимущества. В США важнейшим внутривластным драйвером конкуренции становится формирующийся научно-промышленный комплекс, придающий стратегии сдерживания устойчивость.

В-пятых, дипломатическое направление продемонстрировало восстановление регулярных контактов – от инаугурационного телефонного разговора лидеров 17 января 2025 г. до Пусанского саммита, Пекинского визита и ожидаемого визита Си Цзиньпина в Вашингтон 24 сентября 2026 г. Двусторонний диалог сместился в сторону личной дипломатии двух лидеров, а разделяемая ими цель – продемонстрировать мастерство в управлении друг другом – превратилась в самостоятельный фактор двусторонней стабилизации.

В-шестых, из трех сценариев развития отношений на 2026-2028 гг. – «мягкой посадки», «жесткого разрыва», «выигрыша времени и изоляции» – наиболее вероятным остается третий, то есть использование периода стратегической стабильности каждой из сторон для укрепления позиций перед возможным новым раундом обострения. Это делает нынешнюю фазу окном не для стратегического примирения, а для стратегической паузы. Американо-китайское соперничество не столько завершается, сколько реорганизуется – на смену биполярной конфронтации приходит многоуровневая архитектура, в которой конкуренция и точечное сотрудничество сосуществуют в единой системе.

Для государств Центральной Азии, включая Республику Казахстан, нынешняя фаза американо-китайского соперничества создает как окна возможностей – за счет стратегического регионализма и переориентации глобальных цепочек поставок на региональные хабы, – так и вызовы, которые связаны с непредсказуемостью американской политики и рисками попадания под вторичные ограничения в сфере технологий и критически важных минералов. Осмысление динамики отношений двух ведущих держав в 2025-2026 гг. предстает тем самым не только академической задачей, но и практическим требованием для формирования взвешенной многовекторной внешней политики различных государств.

Список литературы

1. He, K., Feng, H. (2025) "International relations theory and US-China competition: A theoretical exploration", *The British Journal of Politics and International Relations*, pp. 1-23. <https://doi.org/10.1177/13691481251391643>
2. 吴心伯. (2026) 特朗普归来与中美博弈的新阶段, *国际问题研究*, 2, 35- Available via the link: https://cas.fudan.edu.cn/_local/0/EC/94/DA124BABBCBECA69670EACA5BCC_9DD98CF4_8B918.pdf (Accessed: 10.06.2026)
3. Chan, S., Hu, W. (2025) Sino-American relations: Enduring a turbulent Trump 2.0 presidency. *Asian Survey*, 65(4-5), pp. 525-554. Available via the link: <https://online.ucpress.edu/as/article/65/4-5/525/212261> (Accessed: 10.06.2026)
4. Лавров, С.В. (2025) Американо-китайские отношения при Трампе новое обострение или новый этап соперничества? Доступно по ссылке: <https://cyberleninka.ru/article/n/amerikano-kitayskie-otnosheniya-pri-trampe-2-0-novoe-obostrenie-ili-novyy-etap-sopernichestva> (Дата обращения: 10.06.2026).
5. Габуев, А. (2026) Выгода из тупика. Куда идут отношения США и Китая после визита Трампа. Доступно по ссылке: <https://carnegieendowment.org/ru/russia-eurasia/politika/2026/05/china-trump-visit-deals> (Дата обращения: 10.06.2026).
6. Стрельська, І.О., Калюжна, Н. . (2025) «Геополітичні витоки торговельної конфронтації між США та Китаєм», *Бізнес Інформ*, 9, стр. 8-16. Доступно по ссылке: https://www.business-inform.net/article/?year=2025&abstract=2025_9_0_8_16 (Дата обращения: 10.06.2026).
7. Rifa'i, A. (2026) "The return of Trump's threat: a new episode of the US-China trade war", *Asian Review of Political Economy*, 5(1), 2, pp. 1-26. <https://doi.org/10.1007/s44216-025-00065-5>
8. Li, J. (2026) "Trump's Tariff Offensive and the Rise of Strategic Regionalism: Toward Decentralized Globalization", *Fudan Journal of the Humanities and Social Sciences*, pp. 1-29. <https://doi.org/10.1007/s40647-026-00463-w>
9. Кашин, В.Б. (2026) Китайско-американские отношения в 2026 году: затишье перед бурей. Доступно по ссылке: <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/kitaysko-amerikanskije-otnosheniya-v-2026-godu-zatishje-pered-burej>

2026-godu-zatishe-pered-burey/ (Дата обращения: 10.06.2026).

10. China Briefing (2026). US-China Relations in the Trump 2.0 Era: A Timeline. Available via the link: <https://www.china-briefing.com/news/us-china-relations-in-the-trump-2-0-implications/> (Accessed: 10.06.2026)

11. 张哲.(2026) 美国对华经贸政策何以安全化? 国际展望, 18(1), pp.106-129. <https://doi.org/10.13851/j.cnki.gjzw.202601006>.

12. The White House. (2025) National Security Strategy of the United States of America. Available via the link: <https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2025/12/2025-National-Security-Strategy.pdf> (Accessed: 10.06.2026)

13. Zhao, S. (2026) "The Rise and Fall of a New Cold War: The US-China Great Power Rivalry from President Trump I to II", Journal of Contemporary China, pp. 1-18. <https://doi.org/10.1080/10670564.2025.2601433>

14. Hass, R. (2026) Three potential pathways for US-China relations under Trump. Available via the link: <https://www.brookings.edu/articles/three-potential-pathways-for-us-china-relations-under-trump/> (Accessed: 10.06.2026)

15. Kagan, E.D. (2026) Trump-Xi Summit in Beijing: Managing the World's Most Important Relationship. Available via the link: <https://www.csis.org/analysis/trump-xi-summit-beijing-managing-worlds-most-important-relationship> (Accessed: 10.06.2026)

16. Kim, P. M., Yang, J. (2026) Making America great again? Evaluating Trump's China strategy at the one-year mark. Available via the link: <https://www.brookings.edu/articles/making-america-great-again-evaluating-trumps-china-strategy-at-the-one-year-mark/> (Accessed: 10.06.2026)

17. 信强.(2026) 特朗普第二任期对华“三合一”策略评析. 现代国际关系, 5, pp. 28-50. Available via the link: <https://iis.fudan.edu.cn/ed/21/c6852a781601/page.htm> (Accessed: 10.06.2026).

18. Clarke, M. (2026) "The good, the bad and the ugly: Scenarios of Sino-US competition and their implications for Australian defense policy", Comparative Strategy, pp. 1-29. <https://doi.org/10.1080/01495933.2026.2654190>

19. 孙海泳. (2026) 美国量子技术竞争战略布局与实施路径. 国际展望, 18(2), pp. 72-93. <https://doi.org/10.13851/j.cnki.gjzw.202602004>

20. 韦宗友.(2025) 特朗普2.0美国关键矿产战略及其影响. 当代世界, 10, pp.62-68. Available via the link: <https://iis.fudan.edu.cn/87/e0/c6852a755680/page.htm> (Accessed: 10.06.2026)

21. Yuan, J. (2025) "US-China Relations and the Second Trump Administration", East Asian Policy, 17(2), pp. 7-21. <https://doi.org/10.1142/S1793930525000091>

22. Minnich, J. (2025) "Trump, US-China competition, and the future of technology transfer", Global Public Policy and Governance, 5(4), pp. 411-421. <https://doi.org/10.1007/s43508-025-00125-9>

23. 孙成昊, 黄佳丽.(2025) 美国科工复合体的兴起、影响与前景. 美国研究, 39(5), pp. 19-47. Available via the link: https://ciss.tsinghua.edu.cn/info/new_achievement_lw/1000000008712 (Accessed: 10.06.2026)

24. Лузянин, С.Г. (2025) «Китай – США: модель 2025. Возможен ли новый треугольник «Россия – Китай – США»? Азия и Африка сегодня, 4, стр. 5-12. Доступно по ссылке: <https://journals.rcsi.science/0321-5075/article/view/288455> (Дата обращения: 10.06.2026).

25. Messingschlager, S. (2026) Trump's Taiwan Gamble: How U.S. Transactionalism Reshapes Beijing's Risk Calculus. Available via the link: <https://jia.sipa.columbia.edu/news/trumps-taiwan-gamble-how-us-transactionalism-reshapes-beijings-risk-calculus> (Accessed: 10.06.2026)

26. 贾庆国. (2026) 脆弱的稳定——特朗普第二任期中美关系回顾与展望. 可通过链接获取. Available via the link: <https://www.igcu.pku.edu.cn/info/1026/8913.htm> (Accessed: 10.06.2026)

27. 蒋芳菲.(2026) 从特朗普1.0到2.0 : 美国“印太战略”的演变与新动向. 国际经济评论, 1, pp. 9734 Available via the link: http://www.iwep.org.cn/xscg/xscg_lwybg/202602/t20260211_5973329.shtml (Accessed: 10.06.2026)

28. 刁大明.(2025) 从1.0到2.0 : 特朗普政府对华安全战略的延续与政策变化. 国际安全研究, 43(1), pp. 96-114. <https://doi.org/10.14093/j.cnki.cn10-1132/d.2025.01.005>

29. Li, S. (2026) "Explaining Trump's Second-Term China Policy: Conservative Populism and Audience Reward Logic", Chinese Journal of International Review, 8(02), pp. 1-31.

30. 宫小飞. (2025) 特朗普2.0的施政逻辑与对华政策. 国际问题研究, 5, 93-115. Available via the link: <https://>

- ru.scribd.com/document/1050232911/2025-宫小飞-特朗普-2-0-的施政逻辑与对华政策 (Accessed: 10.06.2026)
31. 付舒. (2025) “美国优先”长期化：民粹主义外交的民意基础. 外交评论(外交学院学报), 42(6), pp. 66-91. Available via the link: https://fushu18.github.io/files/research/“美国优先”长期化：民粹主义外交的民意基础_付舒. (Accessed: 10.06.2026)
32. 赵明昊, 仇家畅. (2025) 应对竞争性多极世界：特朗普第二任期外交政策初探. 当代美国评论, 9(3), pp. 66-84. Available via the link: <https://cas.fudan.edu.cn/info/1033/27293.htm> (Accessed: 10.06.2026)
33. 陈文玲. (2025) 特朗普第二任期对华战略与政策走向. 人民论坛学
34. 术前沿, 9, pp. 1-14. Available via the link: <https://www.rmlt.com.cn/2025/0523/730795.shtml> (Accessed: 10.06.2026)
35. Исабаев, Э. (2025) Трамп 2.0 и метамодерн в мировой политике. Доступно по ссылке: <https://forbes.kz/articles/tramp-20-i-metamodern-v-mirovoy-politike-7d6b34> (Дата обращения: 10.06.2026).
36. Смирнов, П.Е. (2025) «Второе президентство Д. Трампа: национальный интерес или «порядок, основанный на правилах»?», Вестник Московского университета, Серия 25: Международные отношения и мировая политика, 3, стр. 38-79. Доступно по ссылке: <https://cyberleninka.ru/article/n/vtoroe-prezidentstvo-d-trampa-natsionalnyy-interes-ili-poryadok-osnovannyu-na-pravilah> (Дата обращения: 10.06.2026).
37. Khong, Y.F. (2026) “The American Tributary System Revisited”, The Chinese Journal of International Politics, 19(1), pp. 83-99. <https://doi.org/10.1093/cjip/poaf021>
38. Морозов, Ю.В. (2025) «Противостояние Китая политике США во времена обеих каденций Д. Трампа. Китай в мировой и региональной политике», История и современность, 30, стр. 41-54. Доступно по ссылке: <https://cyberleninka.ru/article/n/protivostoyanie-kitaya-politike-ssha-vo-vremena-obeih-kadentsiy-d-trampa> (Дата обращения: 10.06.2026).
39. Fang, S., Li, X. (2025) “Chinese Views on US–China Relations: Public Opinion in the 2020 and 2024 US Presidential Elections”, Chinese Journal of International Politics, 18, 4, pp. 454-472. <https://doi.org/10.1093/cjip/poaf013>
40. Wu, C. et al. (2025) Outlook for the Trump 2.0 Administration’s China Policy. Available via the link: <https://www.siis.org.cn/SIISReport/17514.jhtml> (Accessed: 10.06.2026).
41. Shah, S., Brown, C. (2025) US–China relations under Trump 2.0: Reset or restart? Available via the link: <https://www.kcl.ac.uk/lci/assets/2025/us-china-relations-under-trump-2.0.pdf> (Accessed: 10.06.2026).
42. Lawrence, M., Sutter, R. (2026) China Primer: U.S.-China Relations. Available via the link: <https://www.congress.gov/crs-product/IF10119> (Accessed: 10.06.2026).

М.И. Абизова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

(E-mail: a.maryam.4444@gmail.com)

Дональд Трамптың екінші президенттік мерзіміндегі АҚШ-Қытай қатынастары

Аңдатпа. Мақалада Дональд Трамптың екінші президенттік кезеңіндегі АҚШ-Қытай қатынастарының 2025 жылғы қаңтардан 2026 жылғы тамызға дейінгі трансформациясы қарастырылады. Зерттеу нысаны – қазіргі әлемдік саясаттың орталық түйіндерінің бірі болып табылатын Америка Құрама Штаттары мен Қытай Халық Республикасы арасындағы екіжақты қатынастар, ал зерттеу пәні – 2025 жылдың көктеміндегі тарифтік шиеленісуден 2025 жылғы қазанда Пусанда өткен көшбасшылар саммиті және Д. Трамптың 2026 жылғы мамырда Бейжіңге сапары арқылы бекітілген «шектеулі тұрақтандыруға» көшу логикасы. Жұмыстың өзектілігі бәсекелестік кезеңдерінің жедел ауысуымен – жүйелік қарсыласудан тактикалық қалыпқа келуге және одан қайтадан нысаналы шектеулерге көшуімен – сондай-ақ бұл үдерісті Орталық Азия мемлекеттері үшін зерделеу қажеттілігімен байланысты. Зерттеу мақаласында талдау өзара байланысты бірнеше өлшем бойынша жүргізіледі: экономикалық, дипломатиялық, технологиялық, әскери-стратегиялық және ішкі саяси өлшемдер, сондай-ақ Бейжіңнің жауап стратегиясы ескеріледі. Зерттеудің теориялық шеңберін құрылымдық реализм, либерализм және конструктивизм тұжырымдамаларын салыстыру құрайды. Бұл екі

державаның құрылымдық бәсекелестігінің тұрақтылығын да, оның жаңа нысандарын да – экономикалық байланыстарды іріктеп секьюритизациялауды, жартылай өткізгіштер мен аса маңызды минералдар саласындағы нысаналы экспорттық бақылауды, сондай-ақ екі көшбасшының жеке дипломатиясын – анықтауға мүмкіндік береді. 2026- 2028 жылдардағы оқиғалар дамуының ең ықтимал траекториясы стратегиялық үзіліс сценарийі болып қала береді, оның барысында АҚШ пен ҚХР ықтимал жаңа шиеленіс кезеңінің алдында өз позицияларын нығайтады. Зерттеу нәтижелері Қазақстан Республикасын қоса алғанда, Орталық Азия мемлекеттерінің теңгерімді көпвекторлы сыртқы саясатын қалыптастыру үшін практикалық маңызға ие.

Түйін сөздер: Америка Құрама Штаттары, Қытай Халық Республикасы, Дональд Трамп, Си Цзиньпин, Америка-Қытай қатынастары, стратегиялық бәсекелестік, тарифтік соғыс, экспорттық бақылау, сирек жер металдары, Үнді- Тынық мұхиты.

M.I. Abizova

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

(E-mail: a.maryam.4444@gmail.com)

USA-China relations during Donald Trump's second presidential term

Abstract. The article examines the transformation of U.S.-China relations during the first several months of Donald Trump's second presidential term, from January 2025 to August 2026. The object of the study is the bilateral relations between the United States of America and the People's Republic of China as a central nexus of contemporary world politics, while the subject is the logic of the transition from the tariff escalation of spring 2025 to the 'limited stabilisation' consolidated by the leaders' summit in Busan in October 2025 and D. Trump's visit to Beijing in May 2026. The relevance of the study is associated with the accelerated succession of phases of rivalry – from systemic confrontation to tactical normalisation and back to targeted restrictions – and with the need to conceptualise these developments for the states of Central Asia. The analysis is structured around several interconnected dimensions: economic, diplomatic, technological, military-strategic and domestic political, while also taking into account Beijing's response strategy. The theoretical framework of the study is formed by a comparison of structural realism, liberalism and constructivism, which makes it possible to identify both the persistence of structural rivalry between the two powers and its new forms – the selective securitisation of economic ties, targeted export controls in the field of semiconductors and critical minerals, as well as the personal diplomacy of the two leaders. The most likely trajectory of developments in 2026-2028 remains a scenario of strategic pause, during which the United States and the PRC strengthen their respective positions ahead of a possible new round of escalation. The findings of the study are of interest for the formulation of a balanced multi-vector foreign policy by the states of Central Asia, including the Republic of Kazakhstan.

Keywords: United States of America, People's Republic of China, Donald Trump, Xi Jinping, US-China relations, strategic rivalry, tariff war, export controls, rare-earth metals, Indo-Pacific region.

References

1. He, K., Feng, H. (2025) "International relations theory and US-China competition: A theoretical exploration", *The British Journal of Politics and International Relations*, pp. 1-23. <https://doi.org/10.1177/13691481251391643>
2. 吴心伯. (2026) 特朗普归来与中美博弈的新阶段, *国际问题研究*, 2, 35- Available via the link: https://cas.fudan.edu.cn/_local/0/EC/94/DA124BABBCBECA69670EACA5BCC_9 DD98CF4_8B918.pdf (Accessed: 10.06.2026). [in Chinese]
3. Chan, S., Hu, W. (2025) Sino-American relations: Enduring a turbulent Trump 2.0 presidency. *Asian Survey*, 65(4-5), pp. 525-554. Available via the link: <https://online.ucpress.edu/as/article/65/4-5/525/212261> (Accessed: 10.06.2026)
4. Lavrov, S.V. (2025) Amerikano-kitajskie otnosheniya pri Trampe novoe obostrenie ili novyy jetap sopernichestva? Dostupno po ssylke: <https://cyberleninka.ru/article/n/amerikano-kitayskie-otnosheniya-pri-trampe-2-0-novoe-obostrenie-ili-novyy-etap-sopernichestva> (Data obrashheniya: 10.06.2026). [in Russian]

-
5. Gabuev, A. (2026) Vygoda iz tupika. Kuda idut otnosheniya SShA i Kitaja posle vizita Trampa. Dostupno po ssylke: <https://carnegieendowment.org/ru/russia-eurasia/politika/2026/05/china-trump-visit-deals> (Data obrashheniya: 10.06.2026). [in Russian]
 6. Strzhel's'ka, I.O., Kaljuzhna, N. . (2025) «Geopolitichni vitoki torgovel'noi konfrontacii mizh SShA ta Kitaem», Biznes Inform, 9, str. 8-16. Dostupno po ssylke: https://www.business-inform.net/article/?year=2025&abstract=2025_9_0_8_16 (Data obrashheniya: 10.06.2026). [in Russian]
 7. Rifa'i, A. (2026) "The return of Trump's threat: a new episode of the US-China trade war", Asian Review of Political Economy, 5(1), 2, pp. 1-26. <https://doi.org/10.1007/s44216-025-00065-5>
 8. Li, J. (2026) "Trump's Tariff Offensive and the Rise of Strategic Regionalism: Toward Decentralized Globalization", Fudan Journal of the Humanities and Social Sciences, pp. 1-29. <https://doi.org/10.1007/s40647-026-00463-w>
 9. Kashin, V.B. (2026) Kitajsko-amerikanskije otnosheniya v 2026 godu: zatish'e pered burej. Dostupno po ssylke: <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/kitajsko-amerikanskije-otnosheniya-v-2026-godu-zatishhe-pered-burej/> (Data obrashheniya: 10.06.2026). [in Russian]
 10. China Briefing (2026). US-China Relations in the Trump Era: A Timeline. Available via the link: <https://www.china-briefing.com/news/us-china-relations-in-the-trump-2-0-implications/> (Accessed: 10.06.2026)
 11. 张哲.(2026) 美国对华经贸政策何以安全化? 国际展望, 18(1), pp.106-129. <https://doi.org/10.13851/j.cnki.gjzw.202601006>. [in Chinese]
 12. The White House. (2025) National Security Strategy of the United States of America. Available via the link: <https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2025/12/2025-National-Security-Strategy.pdf> (Accessed: 10.06.2026)
 13. Zhao, S. (2026) "The Rise and Fall of a New Cold War: The US-China Great Power Rivalry from President Trump I to II", Journal of Contemporary China, pp. 1-18. <https://doi.org/10.1080/10670564.2025.2601433>
 14. Hass, R. (2026) Three potential pathways for US-China relations under Trump. Available via the link: <https://www.brookings.edu/articles/three-potential-pathways-for-us-china-relations-under-trump/> (Accessed: 10.06.2026)
 15. Kagan, E.D. (2026) Trump-Xi Summit in Beijing: Managing the World's Most Important Relationship. Available via the link: <https://www.csis.org/analysis/trump-xi-summit-beijing-managing-worlds-most-important-relationship> (Accessed: 10.06.2026)
 16. Kim, P. M., Yang, J. (2026) Making America great again? Evaluating Trump's China strategy at the one-year mark. Available via the link: <https://www.brookings.edu/articles/making-america-great-again-evaluating-trumps-china-strategy-at-the-one-year-mark/> (Accessed: 10.06.2026)
 17. 信强.(2026) 特朗普第二任期对华“三合一”策略评析. 现代国际关系, 5, pp. 28-50. Available via the link: <https://iis.fudan.edu.cn/ed/21/c6852a781601/page.htm> (Accessed: 10.06.2026). [in Chinese]
 18. Clarke, M. (2026) "The good, the bad and the ugly: Scenarios of Sino-US competition and their implications for Australian defense policy", Comparative Strategy, pp. 1-29. <https://doi.org/10.1080/01495933.2026.2654190>
 19. 孙海泳. (2026) 美国量子技术竞争战略布局与实施路径. 国际展望, 18(2), pp. 72-93. <https://doi.org/10.13851/j.cnki.gjzw.202602004> [in Chinese]
 20. 韦宗友.(2025) 特朗普2.0美国关键矿产战略及其影响. 当代世界, 10, pp.62-68. Available via the link: <https://iis.fudan.edu.cn/87/e0/c6852a755680/page.htm> (Accessed: 10.01.2026) [in Chinese]
 21. Yuan, J. (2025) "US-China Relations and the Second Trump Administration", East Asian Policy, 17(2), pp. 7-21. <https://doi.org/10.1142/S1793930525000091>
 22. Minnich, J. (2025) "Trump, US-China competition, and the future of technology transfer", Global Public Policy and Governance, 5(4), pp. 411-421. <https://doi.org/10.1007/s43508-025-00125-9>
 23. 孙成昊, 黄佳丽.(2025) 美国科工复合体的兴起、影响与前景. 美国研究, 39(5), pp. 19-47. Available via the link: https://ciss.tsinghua.edu.cn/info/new_achievement_lw/1000000008712 (Accessed: 10.06.2026) [in Chinese]
 24. Luzjanin, S.G. (2025) «Kitaj – SShA: model' 2025. Vozmozhen li novyj treugol'nik «Rossija – Kitaj – SShA»?», Azija i Afrika segodnja, 4, str. 5-12. Dostupno po ssylke: <https://journals.rcsi.science/0321-5075/article/view/288455> (Data obrashheniya: 10.06.2026). [in Russian]

-
25. Messingschlager, S. (2026) Trump's Taiwan Gamble: How U.S. Transactionalism Reshapes Beijing's Risk Calculus. Available via the link: <https://jia.sipa.columbia.edu/news/trumps-taiwan-gamble-how-us-transactionalism-reshapes-beijings-risk-calculus> (Accessed: 10.06.2026)
26. 贾庆国. (2026) 脆弱的稳定——特朗普第二任期中美关系回顾与展望. 可通过链接获取. Available via the link: <https://www.igcu.pku.edu.cn/info/1026/8913.htm> (Accessed: 10.06.2026) [in Chinese]
27. 蒋芳菲. (2026) 从特朗普1.0到2.0：美国“印太战略”的演变与新动向. 国际经济评论, 1, pp. 9734. Available via the link: http://www.iwep.org.cn/xscg/xscg_lwybg/202602/t20260211_5973329.shtml (Accessed: 10.06.2026) [in Chinese]
28. 刁大明. (2025) 从1.0到2.0：特朗普政府对华安全战略的延续与政策变化. 国际安全研究, 43(1), pp. 96-114. <https://doi.org/10.14093/j.cnki.cn10-1132/d.2025.01.005> [in Chinese]
29. Li, S. (2026) "Explaining Trump's Second-Term China Policy: Conservative Populism and Audience Reward Logic", Chinese Journal of International Review, 8(02), pp. 1-31.
30. 宫小飞. (2025) 特朗普2.0的施政逻辑与对华政策. 国际问题研究, 5, 93-115. Available via the link: <https://ru.scribd.com/document/1050232911/2025-宫小飞-特朗普-2-0-的施政逻辑与对华政策> (Accessed: 10.06.2026) [in Chinese]
31. 付舒. (2025) “美国优先”长期化：民粹主义外交的民意基础. 外交评论(外交学院学报), 42(6), pp. 66-91. Available via the link: https://fushu18.github.io/files/research/“美国优先”长期化：民粹主义外交的民意基础_付舒. (Accessed: 10.06.2026) [in Chinese]
32. 赵明昊, 仇家畅. (2025) 应对竞争性多极世界：特朗普第二任期外交政策初探. 当代美国评论, 9(3), pp. 66-84. Available via the link: <https://cas.fudan.edu.cn/info/1033/27293.htm> (Accessed: 10.06.2026) [in Chinese]
33. 陈文玲. (2025) 特朗普第二任期对华战略与政策走向. 人民论坛学
34. 术前沿, 9, pp. 1-14. Available via the link: <https://www.rmlt.com.cn/2025/0523/730795.shtml> (Accessed: 10.06.2026) [in Chinese]
35. Isabaev, Je. (2025) Tramp i metamodern v mirovoj politike. Dostupno po ssylke: <https://forbes.kz/articles/tramp-20-i-metamodern-v-mirovoy-politike-7d6b34> (Data obrashheniya: 10.06.2026). [in Russian]
36. Smirnov, P.E. (2025) «Vtoroe prezidentstvo D. Trampa: nacional'nyj interes ili «porjadok, osnovannyj na pravilah»?», Vestnik Moskovskogo universiteta, Seriya 25: Mezhdunarodnye otnosheniya i mirovaya politika, 3, str. 38-79. Dostupno po ssylke: <https://cyberleninka.ru/article/n/vtoroe-prezidentstvo-d-trampa-natsionalnyj-interes-ili-poryadok-osnovannyj-na-pravilah> (Data obrashheniya: 10.06.2026). [in Russian]
37. Khong, Y.F. (2026) "The American Tributary System Revisited", The Chinese Journal of International Politics, 19(1), pp. 83-99. <https://doi.org/10.1093/cjip/poaf021>
38. Morozov, Ju.V. (2025) «Protivostojanie Kitaja politike SShA vo vremena obeih kadencij D. Trampa. Kitaj v mirovoj i regional'noj politike», Istorija i sovremennost', 30, str. 41-54. Dostupno po ssylke: <https://cyberleninka.ru/article/n/protivostoyanie-kitaya-politike-ssha-vo-vremena-obeih-kadentsiy-d-trampa> (Data obrashheniya: 10.06.2026). [in Russian]
39. Fang, S., Li, X. (2025) "Chinese Views on US-China Relations: Public Opinion in the 2020 and 2024 US Presidential Elections", Chinese Journal of International Politics, 18, 4, pp. 454-472. <https://doi.org/10.1093/cjip/poaf013>
40. Wu, C. et al. (2025) Outlook for the Trump 2.0 Administration's China Policy. Available via the link: <https://www.siis.org.cn/SIISReport/17514.jhtml> (Accessed: 10.06.2026).
41. Shah, S., Brown, C. (2025) US-China relations under Trump 2.0: Reset or restart? Available via the link: <https://www.kcl.ac.uk/lci/assets/2025/us-china-relations-under-trump-2.0.pdf> (Accessed: 10.06.2026).
42. Lawrence, M., Sutter, R. (2026) China Primer: U.S.-China Relations. Available via the link: <https://www.congress.gov/crs-product/IF10119> (Accessed: 10.06.2026).
-

Сведения об авторе:

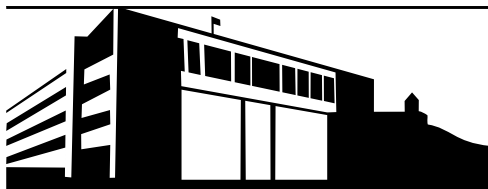
Абизова М.И. – PhD докторант, Факультет международных отношений, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Абизова М.И. – PhD докторант, Халықаралық қатынастар факультеті, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Abizova M.I. – PhD student, Faculty of International Relations, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 11.25.19
Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-6887/2026-156-3-36-46>

МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТТЕРДІ ЦИФРЛАНДЫРУ САЯСАТЫ: ТИІМДІЛІК ПЕН ЦИФРЛЫҚ ЕГЕМЕНДІК ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ (ӘЛЕМДІК ТӘЖІРИБЕ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН)

А.Е. Ускембаева¹ , Б.А. Габдулина*¹ , Н.С. Пұсырманов²

¹ Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

² Мемлекет тарихы институты, Астана, Қазақстан

E-mail: ergalievskaya@gmail.com, bagish68@yandex.kz, Nurbekp89@gmail.com

Аңдатпа. Мақалада мемлекеттік қызметтерді цифрландыру саясаты мемлекеттік басқару тиімділігін арттыру құралы және цифрлық егемендікті қамтамасыз ету механизмі ретінде қарастырылады. Зерттеу халықаралық тәжірибені салыстырмалы талдау және Қазақстан Республикасының кейс-зерттеуі негізінде жүргізілді. Талдауға Эстония, Сингапур, Корея Республикасы және Еуропалық Одақ елдерінің цифрлық мемлекет модельдері енгізілді. Зерттеу цифрландырудың басқарушылық әсерлерін кешенді түрде қарастырады, оның ішінде транзакциялық шығындарды төмендету, мемлекеттік қызметтердің қолжетімділігін арттыру, әкімшілік процестердің ашықтығын күшейту және азаматтарға бағдарланған басқаруды қалыптастыру, т.с.с. Сонымен қатар цифрландырудың цифрлық егемендікке әсері талданады, атап айтқанда деректерді басқару жүйелері, цифрлық сәйкестендіру институттары және цифрлық инфрақұрылымның кибертөзімділігі. Зерттеу нәтижелері цифрландыру тиімділігі цифрлық мемлекеттің институционалдық архитектурасына тәуелді екенін көрсетеді. Жүргізілген зерттеу аясында цифрландыруды басқарушылық және егемендік тәсілдерін біріктіретін екі контурлы модель ұсынылады.

Түйін сөздер: цифрлық мемлекет, мемлекеттік қызметтер, цифрландыру, цифрлық егемендік, электрондық үкімет, GovTech, деректерді басқару.

Кіріспе

XXI ғасырдың басында мемлекеттік басқарудың цифрлық трансформациясы бүкіл әлемдегі мемлекеттік органдардың модернизациясының негізгі қозғаушы күштерінің біріне айналды. Алғашында азаматтардың үкімет пен өзара әрекеттесуін жеңілдетуге бағытталған технологиялық инновация ретінде қарастырылған электрондық қызметтер қазір институционалдық өзгерістердің жүйелік факторы ретінде түсініледі: ол үкіметтің құрылымына, билікті бөлуге және мемлекет пен қоғам арасындағы өзара әрекеттесу сипатына әсер етеді.

Түсті: 03.01.2026; Мақұлданды: 25.09.2026; Онлайн қолжетімді: 30.09.2026

«Цифрлық дәуірдегі басқару» (Digital-Era Governance) шеңберінде цифрлық технологиялар процестерді автоматтандыру құралы ғана емес, мемлекеттік функцияларды қайта ұйымдастыру, ашықтықты арттыру және басқаруды қажеттіліктерге бағыттау құралы ретінде қарастырылады. Соңғы жылдары бұл тәсіл GovTech тұжырымдамасына айналды: платформалық шешімдер, деректерді басқару, тізілімдерді біріктіру және проактивті қызметтерді қамтитын кешенді жаңарту. Халықаралық тәжірибе қоғамдық қызметтерді цифрландырудың басқару тиімділігін арттыратынын дәлелдейтін мол эмпирикалық деректер жинады: қызмет көрсету уақыты мен әкімшілік шығындар қысқарады, шешімдердің ашықтығы артады, сыбайлас жемқорлық тәуекелдері азаяды, азаматтардың мемлекетке деген сенімі нығаяды.

Алайда цифрлық мемлекет кеңейген сайын жаңа тәуекелдер туындайды: технологиялық тәуелділік, деректерді басқару мәселелері, ақпараттық жүйелердің төзімділігі және маңызды цифрлық инфрақұрылымның қауіпсіздігі. Геосаяси бәсекелестік күшейіп, жаһандық технологиялық кеңістік бөлшектенген сайын цифрлық платформалар тиімділік құралы ғана емес, мемлекет үшін ықтимал осалдыққа айналады, өйткені олар мүлік, әлеуметтік қамсыздандыру, көші-қон және басқа да стратегиялық маңызы бар сала туралы деректерді өңдейді. Осыдан цифрландырудың екі жақты сипаты туындайды: бір жағынан ол мемлекеттік басқарудың тиімділігін арттыру құралы, екінші жағынан – цифрлық жеке сәйкестікті бақылау, деректерді басқару және қызмет көрсету арналарының тұрақтылығы арқылы жүзеге асатын цифрлық егемендіктің элементі.

Бұл мәселе орта табысты елдер, соның ішінде Қазақстан Республикасы үшін ерекше маңызды, өйткені бұл елдер маңызды инфрақұрылымды басқаруда стратегиялық тәуелсіздігін сақтай отырып, жаһандық цифрлық экономикаға интеграциялануға ұмтылады. Соңғы екі онжылдықта Қазақстан цифрлық трансформация жолын тұрақты түрде ұстанды: электрондық үкімет пен цифрлық сәйкестендіруді дамыту, мемлекеттік жүйелерді интеграциялау және қызметтерді онлайн форматқа көшіру елге халықаралық цифрлық даму рейтингісінде мықты орын алуға мүмкіндік берді. Қазақстандық модельдің ерекшелігі – цифрландыруды тек әкімшілік модернизация құралы ретінде ғана емес, мемлекеттік стратегияның маңызды элементі ретінде қабылдауында. Дегенмен академиялық әдебиетте бұл екі аспект – басқарушылық тиімділік және цифрлық егемендік – бөлек қарастырылады: цифрлық мемлекеттің тиімділігін зерттейтін еңбектерде егемендік мәселелері сирек қозғалады, ал цифрлық қауіпсіздікке арналған зерттеулер басқару тиімділігін ескермейді. Бұл әдіснамалық алшақтық кешенді тәсілдің қажеттігін көрсетеді.

Зерттеудің мақсаты – халықаралық тәжірибеге салыстырмалы талдау жүргізу және Қазақстан Республикасының мысалында мемлекеттік қызметтерді цифрландырудың мемлекеттік басқару тиімділігіне қалай әсер ететінін, қандай институционалдық жағдайларда ол мемлекеттік егемендікке сыртқы ықпалдарға кедергі бола алатынын анықтау. Осы мақсатқа жету үшін зерттеу келесі міндеттерді көздейді: мемлекеттік басқарудағы цифрлық трансформацияға қатысты теориялық тәсілдерді үйлестіру; цифрлық қызмет көрсету мен әкімшілік тиімділік көрсеткіштері арасындағы байланысты анықтау; цифрлық мемлекетке қатысты халықаралық тәжірибелерді талдау; Қазақстандағы цифрлық мемлекеттік басқарудың құрылымдық сипаттамаларын талдау; цифрлық инфрақұрылымның ұлттық егемендіктің тұрақтылығын нығайту механизмдерін анықтау. Зерттеудің ғылыми жаңалығы – цифрландыруды талдауда басқаруға негізделген және егемендікке негізделген тәсілдерді біріктіруге бағытталған талпыныста, ал практикалық маңызы – нәтижелерді ҚР цифрлық стратегияларын әзірлеу мен деректерді басқару саясатын қалыптастыруда қолдануға болатындығында.

Зерттеу әдістері мен материалдары. Зерттеудің әдіснамалық негізі саясаттануды талдау құралдарын, институционалдық талдауды және цифрлық жағдайды зерттеудің салыстырмалы әдістерін біріктіретін пәнаралық, аралас әдістерді зерттеу дизайны болып табылады [10]. Бұл таңдау мемлекеттік қызметтерді цифрландырудың бір мезгілде әкімшілік, технологиялық және саяси-институционалдық процесс болып табылатын көп қырлы сипатына байланысты. Зерттеудің негізгі құралы – цифрлық мемлекеттің халықаралық модельдерін салыстырмалы талдау. Салыстырмалы әдіс саясаттануда институционалдық даму заңдылықтарын анықтау және басқарушылық реформалардың тиімділігін бағалау үшін дәстүрлі түрде қолданылады [11]. Зерттеу аясында цифрлық мемлекеттің әртүрлі институционалдық типтерін көрсететін бес ел таңдалды: Эстония толық цифрлық мемлекет моделін (data-driven governance) білдірсе, Сингапур орталықтандырылған GovTech моделін, Корея Республикасы технологиялық тұрғыдан интеграцияланған сервистік модельді, Еуропалық Одақ елдері цифрлық интеграцияның нормативтік-реттеушілік моделін,

ал Қазақстан Республикасы платформалық электрондық үкіметтің гибриді моделін көрсетеді.

Салыстыру халықаралық әдебиетте цифрлық мемлекеттің жетілу белгілері ретінде қарастырылатын сегіз критерий бойынша жүргізілді [3; 8; 9]: ұлттық цифрлық сәйкестік, қоғамдық тіркелімдерді интеграциялау, платформа архитектурасы, проактивті мемлекеттік қызметтер, деректерді басқару, мобильді мемлекеттік қызметтер, цифрлық инфрақұрылымның киберқауіпсіздігі және инфрақұрылымның орналасуы мен басқарылуы.

Әрбір критерийдің анықтамасы мен өлшем көрсеткіштері 1-кестеде ұсынылды:

1-кесте. Цифрлық мемлекеттің жетілу критерийлерін операциялау

Критерий	Анықтамасы	Өлшем көрсеткіштері
Ұлттық цифрлық сәйкестік	Қызметтерге қашықтан қолжетімділікті жеңілдетеді, рәсімдерді оңтайландырады және электрондық қолтаңба мен сәйкестендіруді кеңейтеді	Қашықтан сәйкестендіру үлесі, ЭҚ/сәйкестендіруді пайдалану деңгейі, халықты қамту
Қоғамдық тіркелімдерді интеграциялау	Ведомстволар арасындағы сұрауларды азайтып, қызметтерді автоматтандырады және деректер алмасуды жеделдетеді	Интеграцияланған жүйелер саны, автоматтандырылған қызметтердің үлесі, деректер алмасу деңгейі
Платформа архитектурасы	Мемлекеттік қызметтерді бірыңғай цифрлық арнаға біріктіріп, транзакциялық шығындарды азайтады және қолжетімділікті арттырады	Онлайн қызметтер саны, веб/мобильді пайдаланушылар үлесі
Проактивті мемлекеттік қызметтер	Өтінішсіз қызмет көрсету арқылы азаматтардың қанағаттануын арттырады және мәселелерді тез шешуге мүмкіндік береді	Проактивті қызметтердің үлесі, автоматты төлемдер деңгейі
Деректерді басқару	Басқару шешімдерінің сапасын жақсартып, болжамдау мен талдауды күшейтеді	Деректерді басқару саясатының болуы, деректерді жергілікті сақтау және сақтау стандарттары
Мобильді мемлекеттік қызметтер	Қызметтерге қолжетімділікті кеңейтіп, әкімшілік кедергілерді азайтады және цифрлық операцияларды арттырады	Мобильді транзакциялардың үлесі, қосымша пайдаланушыларының саны
Цифрлық инфрақұрылымның киберқауіпсіздігі	Қызмет көрсетудің тұрақтылығын қамтамасыз етіп, маңызды инфрақұрылымда және азаматтардың сенімін қорғайды	Кибероқиғалардың саны, CERT-тің болуы және жүйенің қауіпсіздік деңгейі
Инфрақұрылымның орналасуы мен басқарылуы	Қызмет көрсетудің болжамдылығын арттырып, цифрлық процестердің төзімділігін күшейтеді және технологиялық тәуелділікті азайтады	Ұлттық деректер орталықтарының үлесі, шетелдік платформаларға тәуелділік деңгейі

Дереккөз: авторлар тарапынан құрастырылған

Осы критерийлер негізінде авторлар елдерді салыстырмалы бағалау үшін авторлық композиттік индекс құрастырды. Әрбір критерий ашық дереккөздер (UNE-Government Survey, DESI, ұлттық статистикалық деректер, нормативтік-құқықтық актілер) негізінде 0-ден 100-ге дейін бағаланып, орташа мән ретінде агрегатталды. Бұл индекс ресми халықаралық рейтинг (мысалы, UN EGI) емес, зерттеу мақсатында елдердің 2015-2024 жылдар аралығындағы салыстырмалы институционалдық динамикасын көрсету үшін қолданылатын аналитикалық құрал болып табылады.

Институционалдық талдау Қазақстандағы цифрландырудың құқықтық және ұйымдық негіздерін – деректерді қорғау заңнамасын, цифрлық трансформация бағдарламаларын, киберқауіпсіздік реттеуін – қарастыру үшін қолданылды [12], ал Қазақстан Республикасының кейс-зерттеуі ұлттық модельді нақты саяси-әкімшілік контексте талдауға мүмкіндік берді [14]: электрондық үкімет порталы, мобильді қызметтер, электрондық сәйкестендіру жүйесі және ведомствоаралық платформалар негізгі талдау бірліктері ретінде алынды. Цифрлық егемендік [16] анықтаған үш өлшем арқылы операциялық тұрғыдан жүзеге асырылды: азаматтардың сандық жеке басын бақылау, мемлекеттік деректердің өмірлік циклын басқару және критикалық ақпараттық инфрақұрылымның төзімділігі.

Нәтижелер мен талқылаулар

Қоғамдық басқарудың цифрлануын зерттеу технологияның мемлекеттік басқарудағы рөліне қатысты өзгеріп отыратын түсініктерді көрсете отырып, бірнеше кезеңді қамтыды. 1990 жылдары цифрландыру негізінен электрондық үкімет тұжырымдамасы аясында, әкімшілік тиімділікті арттыру құралы ретінде қарастырылды [1; 2]. 2000 жылдардың басында әкімшілік рәсімдерді автоматтандырудың өзі жүйелі институционалдық өзгерістерге әкелмейтіні айқын болғаннан кейін, зерттеулер «Цифрлық дәуірдегі басқару» (Digital-Era Governance) тұжырымдамасына қарай дамыды, онда цифрландыру қоғамдық биліктің жаңа институционалдық формасы ретінде түсіндіріледі [3; 4]. Кейінгі кезең платформалық мемлекет пен GovTech тұжырымдамаларын қамтыды: мемлекет қызмет көрсетуші ғана емес, ақпараттық жүйелерді интеграциялаушы және деректер ағындарын үйлестіруші ретінде қарастырыла бастады, ал негізгі элементтерге цифрлық жеке тұлға, тіркелімдердің өзара үйлесімділігі және проактивті қызметтер жатқызылды [5; 6; 9].

Осы басқарушылық дәстүрмен қатар цифрлық егемендік тұжырымдамасы дербес дамып келеді: ол мемлекеттің цифрлық инфрақұрылымды, ақпараттық ағындарды және деректердің өмірлік циклін бақылау қабілеті ретінде түсіндіріледі [16]. Жаһандық цифрлық платформалар мен шекарааралық деректер ағындарының өсуі жағдайында мұндай бақылау аумақты бақылау мен тең саяси күш факторына айналады [17], ал сыртқы технологиялық шешімдерге тәуелділік мемлекеттің осалдығын арттыруы мүмкін екені бөлек атап көрсетіледі [18]. Дегенмен бұл екі дәстүр – басқарушылық тиімділікке бағытталған зерттеулер мен цифрлық егемендікке бағытталған зерттеулер – көбіне қатар өмір сүреді, бірақ өзара аз қиылысады [15].

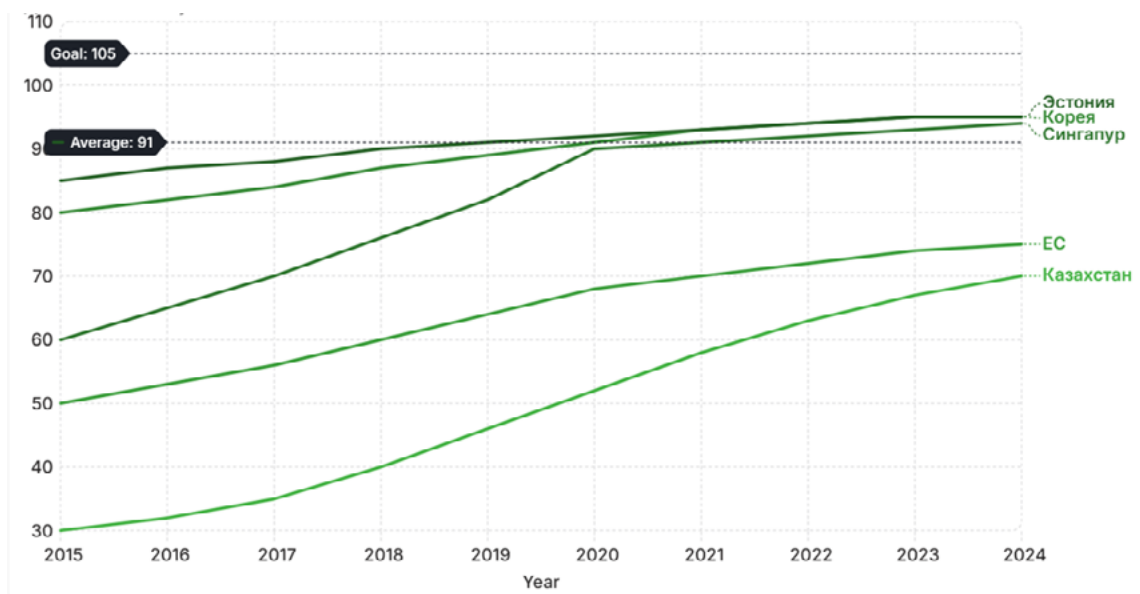
Посткеңестік әдебиетте цифрландыруды зерттеу дәстүрі бірте-бірте әкімшілік модернизация ұғымынан алшақтап келеді. Ресейлік дәстүрде В.Е.Лапин мен С.А.Чугунов цифрландыруды бюрократиялық процестерді оңтайландыру құралы ретінде қарастырса [19], А.В.Клименко мен В.В.Южаков оны мемлекет пен қоғам арасындағы өзара әрекеттестік құрылымын өзгертетін институционалдық трансформация элементі ретінде талдайды [20]; Н.А.Князева мен В.В.Иванов сандық платформаларды мемлекеттік аппаратты біріктіру механизмі ретінде қарастырады [21], ал А.В.Ковалев зерттеулері цифрлық инфрақұрылымды ұлттық қауіпсіздік пен геосаяси тұрақтылықтың элементі ретінде түсіндіреді [22].

Қазақстандық ғылыми әдебиетте цифрландыру зерттеулері негізінен қолданбалы сипатта дамыды. А.Нуркатова мен Б.Сапарбаев цифрландыруды әкімшілік модернизацияның негізгі элементі ретінде, үкіметтік рәсімдердің ашықтығын арттыру мен бюрократиялық кедергілерді азайту құралы ретінде қарастырады [23], ал М.Тәжин мен К.Нұрпейісова оны ақпараттық қоғамды қалыптастырудың кең ауқымды үдерісінің бөлігі ретінде талдайды [24]. Цифрландыру мен мемлекеттік егемендік арасындағы байланыс мәселесі ұлттық әдебиетте әлі де сирек қозғалады, дегенмен көпвекторлы сыртқы саясатты ұстанатын және жаһандық цифрлық үрдістерге терең интеграцияланған Қазақстан үшін бұл мәселе ерекше маңызға ие [25].

Осылайша, әдебиетті талдау сандық мемлекетті зерттеудің электрондық үкіметтің технократиялық тұжырымдамасынан цифрлық трансформацияның институционалдық және геосаяси интерпретацияларына

ауысқанын көрсетеді, алайда басқару мен егемендік тәсілдерін біріктіру – отандық та, халықаралық та әдебиетте – әлі жеткіліксіз дамыған, бұл осы зерттеудің өзектілігін негіздейді.

Халықаралық модельдердің 2015-2024 жылдар аралығындағы динамикасы 1-суретте көрсетілген. Барлық елдерде тұрақты өсу байқалғанымен, өсу қарқыны әртүрлі: Эстония, Корея Республикасы және Сингапур 2020 жылға дейін жедел өсіп, содан кейін жоғары деңгейде тұрақтанды, ал ЕО елдері мен Қазақстан баяу, бірақ үздіксіз өсу траекториясын көрсетеді. Бұл динамика институционалдық ядросы (цифрлық сәйкестік, тіркелімдер интеграциясы, орталықтандырылған үйлестіру) ерте қалыптасқан елдердің тезірек «төбеге» жақындайтынын, ал институционалдық құрылымы әлі толық қалыптаспаған елдердің біртіндеп, бірақ тұрақты серпінмен дамитынын көрсетеді.

1-сурет. Халықаралық цифрлық мемлекет модельдерінің сегіз критерий негізіндегі авторлық композиттік индекс бойынша динамикасы, 2015-2024 жж.

Дереккөз: авторлар тарапынан құрастырылған

Салыстырмалы талдау көрсеткендей, барлық зерттелген елдерде цифрлық сәйкестік, тіркелімдердің интеграциясы және платформалық басқару архитектурасы шешуші рөл атқарады – бұл элементтер қоғамдық қызметтердің тиімділігін қамтамасыз ететін цифрлық инфрақұрылымның өзегін құрайды. Айырмашылықтар негізінен басқаруды орталықтандыру деңгейінде және деректерді басқару тәсілінде байқалады: Эстония мен Сингапур деректерге тікелей мемлекеттік бақылауды сақтайтын орталықтандырылған модельге негізделсе, ЕО елдерінде басымдық реттеушілік механизмдер мен деректерді қорғауға (GDPR негізінде) беріледі, ал Корея технологиялық дамуға сүйенген, бірақ қызметке бағдарланған модельді ұстанады. Қазақстан бұл контексте гибриді модель ретінде сипатталады: қызметтердің қолжетімділігін арттыруға айтарлықтай қол жеткізілгенімен, деректерді басқару мен цифрлық егемендік тетіктері кезең-кезеңімен қалыптасу үстінде.

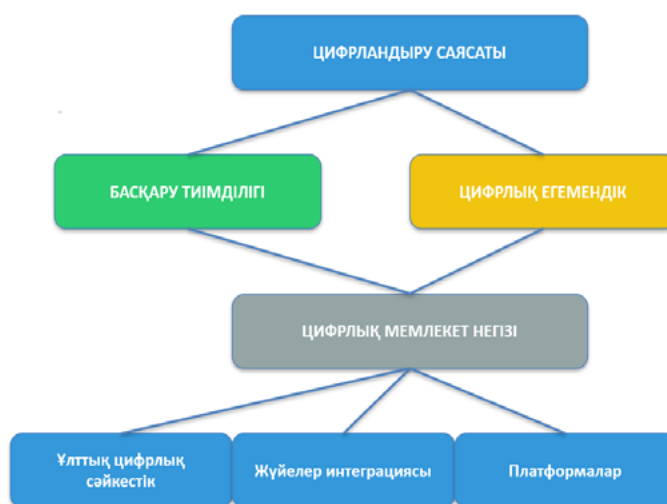
Қазақстан контекстінде цифрландырудың басқарушылық өлшемі бойынша тұрақты серпін нақты статистикамен расталады. 2024 жылы «электрондық үкімет» eGov.kz порталы арқылы азаматтарға 32 млн қызмет көрсетілді, ал мемлекеттік қызметтердің 86,3%-ы мобильді қолданба арқылы қолжетімді болды, ал eGov Mobile қосымшасында 1083 қызмет пен сервис қолжетімді болды [15]. 2025 жылдың қорытындысы бойынша eGov.kz порталының тіркелген пайдаланушылары саны 15,1 млн адамнан асты, ал eGov Mobile қосымшасын 11,7 млн-нан астам азамат пайдаланады (айлық белсенді аудитория – 6,4 млн). Жыл ішінде порталдар арқылы 51,5 млн-нан астам мемлекеттік қызмет көрсетілді, оның жартысына жуығы мобильді қосымша арқылы жүзеге асырылды. Бұл 2008-2024 жылдар аралығында Қазақстанның БҰҰ-ның электрон-

дық үкіметтің даму индексіне (EGDI) 81-ші орыннан 24-ші орынға көтерілуімен тікелей байланысты – ел теңізге шығу мүмкіндігі жоқ мемлекеттер арасында бірінші орынды иеленеді.

Егемендік өлшемі бойынша Қазақстан үш негізгі бағытта дамып келеді. Біріншісі – 2017 жылы қабылданған «Киберсит Қазақстан» кибербауіпсіздік тұжырымдамасы, ол 2024-2025 жылдары «Киберсит-2» түрінде жаңартылып, Ұлттық ақпараттық қауіпсіздік үйлестіру орталығын құруға әкелді; нәтижесінде Қазақстан Ұлттық киберқауіпсіздік индексіне (NCI) 41-ші орынға көтерілді. Екіншісі – жеке деректерді қорғау институционалдық негізін дамыту, оның ішінде деректерді қорғау жөніндегі уәкілетті органды құру. Үшіншісі – цифрлық сауаттылықты арттыру: 2024 жылы халықтың кибербауіпсіздік бойынша хабардарлығы 80,4%-ға жетті, ал CITIZENSEC.KZ ұлттық білім беру платформасы 41 мың адамды оқытты. Сонымен қатар отандық IT-өнімдердің мемлекеттік секторда қолданылу үлесі 5%-дан төмен болып қалуда – бұл технологиялық тәуелділік пен цифрлық егемендіктің толық институционалдық жетілуі арасындағы алшақтықты көрсетеді. Осылайша Қазақстанның гибриді моделі басқарушылық өлшемде айтарлықтай ілгерілеуге қол жеткізгені мен (EGDI бойынша 24-ші орын, қызметтердің 90%-ы онлайн қолжетімді), егемендік өлшемінде – атап айтқанда, отандық технологиялық база мен деректерді басқарудың толық институционалдық автономиясында – әлі де жетілу үдерісінде тұр.

Салыстырмалы және индикаторлық талдау нәтижесінде халықаралық тәжірибеде мемлекеттік қызметтерді цифрландыру мемлекеттік басқару тиімділігінің көрсеткіштері мен дәйекті түрде байланысты екені анықталды: негізгі әсерге транзакциялық шығындардың төмендеуі, қызметтердің қолжетімділігінің артуы, әкімшілік ашықтық және сыбайлас жемқорлық тәуекелдерінің азаюы жатады. Салыстырмалы талдау сонымен қатар дәйекті институционалдық заңдылықты анықтады: табысты цифрлық мемлекет тер цифрлық сәйкестікті, тіркелімдердің өзара әрекеттесуін және инфрақұрылымды орталықтандырылған үйлестіруді қамтитын біртұтас құрылымдық ядроның айналасында құрылады.

Зерттеудің негізгі қорытындысы – белгілі бір институционалдық жағдайларда цифрландыру мемлекеттік егемендікті нығайтуға да қызмет ете алатынын растау болып табылады. Бұл әсерге цифрлық сәйкестікті бақылау, деректердің өмірлік циклін басқару және маңызды инфрақұрылымның кибертөзімділігін қамтамасыз ету арқылы қол жеткізіледі. Осы үш элемент екі контурдың – басқарушылық тиімділік пен цифрлық егемендіктің – қиылысында тұрып, оларды байланыстырушы буын қызметін атқарады (2-сурет).

2-сурет. Қоғамдық қызметтерді цифрландыру, басқару тиімділігі мен цифрлық егемендік арасындағы өзара байланыс моделі

Дереккөз: авторлар тарапынан құрастырылған

Модель қоғамдық қызметтерді цифрландырудың әкімшілік модернизациядан асып түсетін жүйелік әсер тудыратынын көрсетеді: цифрлық инфрақұрылымның барлық элементтері бір мезгілде басқару тиімділігіне де, мемлекеттік егемендіктің төзімділігіне де әсер етеді. Қазақстан кейсі бұл модельдің практикалық көрінісін растайды – ел басқарушылық өлшемде айтарлықтай ілгерілеуге қол жеткізсе (EGDI бойынша 24-ші орын), ал байланыстырушы үш элементтің (цифрлық сәйкестік, деректерді басқару, кибертөзімділік) институционалдық жетілуі – атап айтқанда отандық технологиялық база – әлі толық қалыптасу үстінде, бұл екі контурдың дамуы бірдей қарқынмен жүрмейтінін көрсетеді.

Осылайша зерттеудің ғылыми жаңалығы басқарушылық және егемендік тәсілдерін біріктіретін цифрландырудың екі контурлы моделін негіздеуде жатыр: цифрландырудың тиімділігі цифрлық мемлекеттің институционалдық дизайнымен анықталады, ал сәйкестікті, деректерді және инфрақұрылымды бақылау оны цифрлық егемендіктің элементіне айналдырады. Орта деңгейдегі мемлекеттер, соның ішінде Қазақстан үшін бұл технологиялық-геосаяси бөлшектену жағдайында стратегиялық маңызға ие.

Қорытынды. Жүргізілген зерттеу мемлекеттік қызметтерді цифрландырудың мемлекеттік басқару тиімділігі мен цифрлық егемендіктің бір мезгілде жүзеге асатын құралы болатынын көрсетті. Халықаралық модельдерді салыстырмалы талдау цифрлық сәйкестік, тіркелімдердің интеграциясы және орталықтандырылған үйлестіру табысты цифрлық мемлекеттердің ортақ құрылымдық ядросын құрайтынын анықтады, ал бұл ядроның үш элементі – цифрлық сәйкестік, деректерді басқару және кибертөзімділік – басқарушылық тиімділік пен цифрлық егемендік контурларын байланыстырушы буын қызметін атқарады.

Қазақстанның кейсі ұсынылған екі контурлы модельдің практикалық растамасы болды: ел басқарушылық өлшемде айтарлықтай нәтижеге қол жеткізсе (EGDI бойынша 81-ші орыннан 24-ші орынға көтерілу), цифрлық егемендік өлшемі – атап айтқанда отандық технологиялық база мен деректерді толық институционалдық автономиямен басқару – әлі жетілу үдерісінде қалуда. Бұл екі контурдың дамуы бірдей қарқынмен жүрмейтінін және институционалдық жетілу сатылы сипатта болатынын көрсетеді. Зерттеудің ғылыми жаңалығы – цифрландыруды талдауда басқарушылық және егемендік тәсілдерін біріктіретін екі контурлы модельді негіздеуде жатыр, бұл отандық та, халықаралық та әдебиетте әлі жеткіліксіз дамыған әдіснамалық алшақтықты жабуға бағытталған. Зерттеу нәтижелерінің практикалық маңызы ұсынылған модель мен операционалдық критерийлерді (2-кесте) ҚР цифрлық трансформация стратегияларын әзірлеу, деректерді басқару саясатын жетілдіру және цифрлық егемендікті нығайту жөніндегі институционалдық шараларды жоспарлау кезінде қолдануға болатындығында. Орта деңгейдегі мемлекеттер, соның ішінде Қазақстан үшін цифрландырудың екі өлшемін теңдей дамыту технологиялық-геосаяси бөлшектену жағдайында стратегиялық маңызға ие болып отыр – бұл мәселе алдағы зерттеулердің жалғасын қажет ететін бағыт болып қала береді.

Авторлардың қосқан үлесі:

А.Е. Ускембаева – зерттеу тұжырымдамасы мен әдіснамасын әзірлеп, теориялық негіздемені қалыптастырды;

Б.А. Габдулина – халықаралық тәжірибеге салыстырмалы талдау жүргізіп, деректерді өңдеді;

Н.С. Пұсырманов – Қазақстан кейсін талдап, қорытындылар мен практикалық ұсынымдарды әзірлеуге қатысты.

Әдебиеттер тізімі

1. Fountain, J.E. (2001) "Building the Virtual State: Information Technology and Institutional Change", Washington: Brookings Institution Press, 251 p.
2. Dyussenov, M. (2025) "Digital governance or digital authoritarianism? The ambiguities of e-government in Kazakhstan", Global Public Administration.
3. Dunleavy, P., Margetts, H., Bastow, S., Tinkler, J. (2006) "New Public Management is Dead – Long Live Digital-Era Governance", Journal of Public Administration Research and Theory, 16, 3, pp. 467-494.
4. Margetts, H., Dunleavy, P. (2013) "The Second Wave of Digital-Era Governance: A Quasi-Paradigm for Government on the Web", Philosophical Transactions of the Royal Society A, 371, pp. 1-17.

-
5. Hutchinson, J., Stilinovic, M., Gray, J.E. (2024) "Data Sovereignty: The Next Frontier for Internet Policy?", *Policy & Internet*, 16, 1.
 6. O'Reilly, T. (2011) "Government as a Platform", *Innovations: Technology, Governance, Globalization*, 6, 1, pp. 13-40.
 7. Janssen, M., Estevez, E. (2013) "Lean Government and Platform-Based Governance – Doing More with Less", *Government Information Quarterly*, 30, pp. 1-8.
 8. Janssen, M., van Veenstra, A.F. (2015) "Failure of Large Transformation Projects from the Viewpoint of Complex Adaptive Systems", *Information Systems Frontiers*, 17, pp. 15-29.
 9. World Bank. GovTech Maturity Index 2025: Tracking Public Sector Digital Transformation Worldwide. Available via the link: <https://www.worldbank.org/en/programs/govtech/gtmi> (Accessed: 02 February 2026).
 10. Creswell, J.W., Planok Clark V.L. (2018) *Designing and Conducting Mixed Methods Research*. Thousand Oaks: Sage Publications, 492 p.
 11. Landman, T. (2018) *Issues and Methods in Comparative Politics*. London: Routledge, 336 p.
 12. North, D.C. (1990) *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge: Cambridge University Press, 152 p.
 13. Margetts, H., Naumann, A. (2017) *Government as a Platform: What Can Estonia Show the World?* Available via the link: <https://www.politics.ox.ac.uk/> (Accessed: 02 February 2026).
 14. Yin, R.K. (2014) *Case Study Research: Design and Methods*. Thousand Oaks: Sage Publications, 282 p.
 15. UN DESA. E-Government Survey 2024: Accelerating Digital Transformation. Available via the link: <https://publicadministration.un.org/> (Accessed: 03 February 2026).
 16. Pohle, J., Thiel, T. (2020) "Digital Sovereignty", *Internet Policy Review*, 9, 4, pp. 1-18.
 17. Fratini, S., Hine, E., Novelli, C., Roberts, H., Floridi, L. (2024) "Digital Sovereignty: A Descriptive Analysis and a Critical Evaluation of Existing Models", *Digital Society*, 3, 3, p. 59.
 18. Jansen, B., Kadenko, N., Broeders, D., van Eeten, M., Borgolte, K., Fiebig, T. (2023) "Pushing boundaries: An empirical view on the digital sovereignty of six governments in the midst of geopolitical tensions", *Government Information Quarterly*, 40, 4, p. 101862.
 19. Лапин, В.Е., Чугунов, С.А. (2010) «Электронное правительство: концепции, проблемы и перспективы развития», *Вопросы государственного и муниципального управления*, 3, стр. 25-37.
 20. Клименко, А.В., Южаков, В.В. (2019) *Цифровое государство: трансформация государственного управления в условиях цифровизации*. М.: НИУ ВШЭ, 248 с.
 21. Иванов, В.В., Князева, Н.А. (2020) «Цифровизация государственного управления: институциональные аспекты», *Государственное управление. Электронный вестник*, 80, стр. 45-60.
 22. Ковалев, А.В. (2021) «Цифровая безопасность и государственный суверенитет в условиях глобализации», *Международные процессы*, 19, 3, стр. 102-118.
 23. Нуркатова, А., Сапарбаев, Б. (2018) «Цифровизация государственного управления в Республике Казахстан», *Вестник КазНУ. Серия политология*, 2, стр. 55-62.
 24. Тажин, М., Нурпейсова, К. (2019) «Цифровизация как фактор модернизации государственного управления», *Государство и общество*, 4, стр. 23-30.
 25. Афанасьев, М.Н. (2020) *Цифровое государство и трансформация публичного управления*. М.: РАНХиГС, 210 с.
 26. Кастельс, М. (2004) *Информационная эпоха: экономика, общество и культура*. М.: ГУ ВШЭ, 608 с.

А.Е. Ускембаева, Б.А. Габдулина, Н.С. Пусырманов

¹ *Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан*

² *Институт истории государства, Астана, Казахстан*

(ergalievskaya@gmail.com, bagish68@yandex.kz, Nurbekp89@gmail.com)

**Политика цифровизации государственных услуг: как инструмент эффективности
и цифрового суверенитета (мировой опыт и Казахстан)**

Аннотация. Статья рассматривает политику цифровизации государственных услуг как инструмент повышения эффективности государственного управления и одновременно как механизм обеспечения цифрового суверенитета. Проблема исследования заключается в методологическом разрыве, возникающем из-за того, что в научной литературе эти два измерения чаще всего рассматриваются раздельно. Исследование основано на сравнительном анализе международного опыта, институциональном анализе и кейс-стади Республики Казахстан; в анализ включены модели цифрового государства Эстонии, Сингапура, Республики Корея и стран Европейского союза, а сравнение построено на авторском композитном индексе, разработанном на основе восьми критериев. В работе комплексно рассматриваются управленческие эффекты цифровизации, включая снижение транзакционных издержек, повышение доступности государственных услуг, усиление прозрачности административных процедур и формирование гражданоориентированного управления. Одновременно анализируется влияние цифровизации на цифровой суверенитет, в частности системы управления данными, институты цифровой идентификации и киберустойчивость цифровой инфраструктуры. Результаты показывают, что эффективность цифровизации зависит от институциональной архитектуры цифрового государства: несмотря на то что Казахстан поднялся на 24-е место в индексе развития электронного правительства ООН (EGDI), измерение цифрового суверенитета всё ещё находится в процессе становления. В статье предложена двухконтурная модель, объединяющая управленческий и суверенитетный подходы, применимая при разработке стратегий цифровой трансформации РК.

Ключевые слова: цифровое государство, государственные услуги, цифровизация, цифровой суверенитет, электронное правительство, GovTech, управление данными.

A.E. Uskembayeva, B.A. Gabdulina, N.S. Pussyrmanov

¹ *L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

² *Institute of State History, Astana, Kazakhstan*

(ergalievskaya@gmail.com, bagish68@yandex.kz, Nurbekp89@gmail.com)

Public Service Digitalization Policy as a Tool for Efficiency and Digital Sovereignty (Global Experience and Kazakhstan)

Abstract. The article examines public service digitalization policy as a tool for improving government efficiency and, simultaneously, as a mechanism for ensuring digital sovereignty. The research problem lies in the methodological gap arising because these two dimensions are most often studied separately in the literature. The study is based on a comparative analysis of international experience, institutional analysis, and a case study of Kazakhstan; the analysis includes digital state models of Estonia, Singapore, South Korea, and European Union countries, with the comparison built on an original composite index developed from eight criteria. The paper examines the managerial effects of digitalization, including reduced transaction costs, improved accessibility of public services, enhanced transparency of administrative procedures, and citizen-oriented governance. It also analyzes the impact of digitalization on digital sovereignty, particularly data governance systems, digital identity institutions, and infrastructure cyber resilience. The findings show that digitalization effectiveness depends on the institutional architecture of the digital state: although Kazakhstan has risen to 24th place in the UN E-Government Development Index (EGDI), the digital sovereignty dimension remains in a process of maturation. The article proposes a dual-contour model integrating managerial and sovereignty-based approaches, applicable to developing Kazakhstan's digital transformation strategies.

Keywords: digital state, public services, digitalization, digital sovereignty, e-government, GovTech, data governance.

References

1. Fountain, J.E. (2001) "Building the Virtual State: Information Technology and Institutional Change", Washington: Brookings Institution Press, 251 p.

-
2. Dyussenov, M. (2025) "Digital governance or digital authoritarianism? The ambiguities of e-government in Kazakhstan", *Global Public Administration*.
 3. Dunleavy, P., Margetts, H., Bastow, S., Tinkler, J. (2006) "New Public Management is Dead – Long Live Digital-Era Governance", *Journal of Public Administration Research and Theory*, 16, 3, pp. 467-494.
 4. Margetts, H., Dunleavy, P. (2013) "The Second Wave of Digital-Era Governance: A Quasi-Paradigm for Government on the Web", *Philosophical Transactions of the Royal Society A*, 371, pp. 1-17.
 5. Hutchinson, J., Stilnovic, M., Gray, J.E. (2024) "Data Sovereignty: The Next Frontier for Internet Policy?", *Policy & Internet*, 16, 1.
 6. O'Reilly, T. (2011) "Government as a Platform", *Innovations: Technology, Governance, Globalization*, 6, 1, pp. 13-40.
 7. Janssen, M., Estevez, E. (2013) "Lean Government and Platform-Based Governance – Doing More with Less", *Government Information Quarterly*, 30, pp. 1-8.
 8. Janssen, M., van Veenstra, A.F. (2015) "Failure of Large Transformation Projects from the Viewpoint of Complex Adaptive Systems", *Information Systems Frontiers*, 17, pp. 15-29.
 9. World Bank. GovTech Maturity Index 2025: Tracking Public Sector Digital Transformation Worldwide. Available via the link: <https://www.worldbank.org/en/programs/govtech/gtmi> (Accessed: 02 February 2026).
 10. Creswell, J.W., Planok Clark V.L. (2018) *Designing and Conducting Mixed Methods Research*. Thousand Oaks: Sage Publications, 492 p.
 11. Landman, T. (2018) *Issues and Methods in Comparative Politics*. London: Routledge, 336 p.
 12. North, D.C. (1990) *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge: Cambridge University Press, 152 p.
 13. Margetts, H., Naumann, A. (2017) *Government as a Platform: What Can Estonia Show the World?* Available via the link: <https://www.politics.ox.ac.uk/> (Accessed: 02 February 2026).
 14. Yin, R.K. (2014) *Case Study Research: Design and Methods*. Thousand Oaks: Sage Publications, 282 p.
 15. UN DESA. E-Government Survey 2024: Accelerating Digital Transformation. Available via the link: <https://publicadministration.un.org/> (Accessed: 03 February 2026).
 16. Pohle, J., Thiel, T. (2020) "Digital Sovereignty", *Internet Policy Review*, 9, 4, pp. 1-18.
 17. Fratini, S., Hine, E., Novelli, C., Roberts, H., Floridi, L. (2024) "Digital Sovereignty: A Descriptive Analysis and a Critical Evaluation of Existing Models", *Digital Society*, 3, 3, p. 59.
 18. Jansen, B., Kadenko, N., Broeders, D., van Eeten, M., Borgolte, K., Fiebig, T. (2023) "Pushing boundaries: An empirical view on the digital sovereignty of six governments in the midst of geopolitical tensions", *Government Information Quarterly*, 40, 4, p. 101862.
 19. Lapin, V.E., Chugunov, S.A. (2010) «Elektronnoe pravitel'stvo: koncepcii, problemy i perspektivy razvitiya», *Voprosy gosudarstvennogo i municipal'nogo upravleniya*, 3, str. 25-37. [in Russian]
 20. Klimenko, A.V., Juzhakov, V.V. (2019) *Cifrovoe gosudarstvo: transformacija gosudarstvennogo upravleniya v uslovijah cifrovizacii*. M.: NIU VShJe, 248 s. [in Russian]
 21. Ivanov, V.V., Knjazeva, N.A. (2020) «Cifrovizacija gosudarstvennogo upravleniya: institucional'nye aspekty», *Gosudarstvennoe upravlenie. Jelektronnyj vestnik*, 80, str. 45-60. [in Russian]
 22. Kovalev, A.V. (2021) «Cifrovaja bezopasnost' i gosudarstvennyj suverenitet v uslovijah globalizacii», *Mezhdunarodnye processy*, 19, 3, str. 102–118. [in Russian]
 23. Nurkatova, A., Saparbaev, B. (2018) «Cifrovizacija gosudarstvennogo upravleniya v Respublike Kazahstan», *Vestnik KazNU. Serija politologija*, 2, str. 55-62. [in Russian]
 24. Tazhin, M., Nurpejsova, K. (2019) «Cifrovizacija kak faktor modernizacii gosudarstvennogo upravleniya», *Gosudarstvo i obshhestvo*, 4, str. 23-30. [in Russian]
 25. Afanas'ev, M.N. (2020) *Cifrovoe gosudarstvo i transformacija publicnogo upravleniya*. M.: RANHiGS, 210 s. [in Russian]
 26. Kastel's, M. (2004) *Informacionnaja jepoha: jekonomika, obshhestvo i kul'tura*. M.: GU VShJe, 608 s. [in Russian]

Авторлар туралы мәлімет:

Ускембаева А.Е. – PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Габдулина Б.А. – хат-хабарға жауапты автор, тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Пұсырманов Н.С. – PhD, қауымдастырылған профессор, Мемлекет тарихы институты, Астана, Қазақстан.

Ускембаева А.Е. – PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Габдулина Б.А. – автор для корреспонденции, кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Пусырманов Н.С. – PhD, ассоциированный профессор, Институт истории государства, Астана, Казахстан.

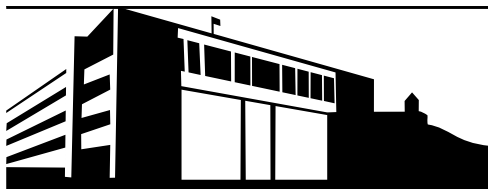
Uskembayeva A.E. – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Gabdulina B.A. – corresponding author, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Pussyрманов N.S. – PhD, Associate Professor, Institute of State History, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ҚАЗІРГІ САЯСИ МӘДЕНИЕТТІҢ ҚАЗАҚСТАН ЖАСТАРЫНЫҢ САЯСИ БЕЛСЕНДІЛІГІНЕ ӘСЕРІ: САЯСИ ТАЛДАУ

З.Байжұмақызы¹ , А.Джунусова² , Б.Б. Бюлегенова^{3*}

¹ Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

^{2,3} Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

E-mail: baizhumakzy.zaure@gmail.com, araiika050687@mail.ru, Bibigul_bb@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада қазіргі саяси мәдениеттің Қазақстан жастарының саяси белсенділік деңгейіне, нысандары мен бағыттарына әсері жан-жақты қарастырылады. Жас азаматтардың саяси санасы мен азаматтық ұстанымдарын қалыптастыратын негізгі факторлар, соның ішінде бұқаралық ақпарат құралдары, әлеуметтік желілер, білім беру жүйесі, отбасы, қоғамдық ұйымдар және мемлекеттік жастар саясатының рөлі талданады. Елдегі саяси мәдениеттің цифрландыру, жаһандану және қоғамдық құндылықтардың трансформациясы жағдайында өзгеру ерекшеліктеріне айрықша назар аударылады. Қоғамдық-саяси өмірге цифрлық технологиялардың қарқынды енуі жастардың саяси ақпаратты қабылдауына, саяси оқиғаларды бағалауына және азаматтық белсенділіктің жаңа түрлеріне қатысуына ықпал ететін негізгі факторлардың бірі ретінде сипатталады. Зерттеу барысында цифрлық платформалар мен әлеуметтік желілердің жастардың саяси көзқарастары мен ұстанымдарын қалыптастыратын маңызды құралға айналып, олардың саяси әлеуметтену үдерісінде ерекше рөл атқаратыны анықталады. Сонымен қатар онлайн-петициялар, әлеуметтік желілердегі қоғамдық пікірталастар, азаматтық бастамалар, сайлау үдерістеріне қатысу және еріктілік қызметі жастардың саяси белсенділігінің кең таралған нысандары ретінде қарастырылады. Авторлар қазіргі үрдістерге саяси талдау жасап, жастардың саяси үдерістерге қатысуына кедергі келтіретін саяси енжарлық, институционалдық сенім деңгейінің төмендігі, ақпараттық манипуляция және медиасауаттылықтың жеткіліксіздігі сияқты мәселелерді айқындайды. Зерттеуде салыстырмалы талдау, тарихи және әлеуметтанулық әдістер қолданылып, жастардың саяси белсенділігін арттыру үшін азаматтық және саяси білім беруді жетілдіру, медиасауаттылықты дамыту, мемлекеттік институттар мен жастар арасындағы ашық диалогті нығайту, сондай-ақ олардың қоғамдық бастамаларын қолдау қажеттігі негізделеді. Алынған нәтижелер мәселені жаңа қырынан қарастыруға, оның ғылыми және практикалық маңызын тереңірек түсінуге әрі Қазақстан жастарының саяси мәдениеті мен саяси қатысуын алдағы уақытта жан-жақты зерттеуге негіз қалайды.

Түсті: 03.01.2026; Мақұлданды: 25.09.2026; Онлайн қолжетімді: 30.09.2026

Кіріспе

Мақалада Қазақстан жастарының саяси көзқарастары мен құндылықтық бағдарлары талданады. Зерттеудің өзектілігі, біріншіден, жастардың құндылықтық санасындағы өзгерістердің жалпы динамикасын анықтау қажеттілігімен; екіншіден, елдегі әлеуметтік-экономикалық өзгерістердің олардың саяси құндылықтары мен ұстанымдарының қалыптасуына ықпалын зерделеумен айқындалады.

Соңғы онжылдықта түрлі трансформациялар жағдайында саясаттың маңызы мен оның жастардың құндылықтық санасын қалыптастыруға әсері айтарлықтай өзгерді. Жастар арасында Қазақстан менталитетіне, соның ішінде оның саяси құрамдас бөлігіне қатысты ортақ тұжырымдамалары әлі толық қалыптаспаған. Саясат жаңа рөлдерге ие болғанымен, сарапшылар қауымдастығында оның әлеуметтік институт ретіндегі қызметі мен маңызы жөнінде қарама-қайшы пікірлер сақталуда. Қазіргі Қазақстанда саясат жастардың өзіндік бірегейлігін қалыптастыруда маңызды рөл атқарып, азаматтық пен патриотизмнің нығаюына ықпал етеді.

Қазақстан қоғамы жаһандық сыртқы факторлардың ықпалымен елеулі өзгерістерді бастан өткеруде. Бір жағынан, бұл процестер әлеуметтік және саяси көңіл-күйге айтарлықтай әсер етіп, олардың өзара тығыз байланысын және өзара тәуелділігін айқындайды. Екінші жағынан, жастардың саяси белсенділігі немесе енжарлығы қоғамның жалпы жағдайының көрсеткіші болып табылады. Дәл осы жастар ортасында қоғамға тән қайшылықтар айқын көрініс табады.

Бүгінгі таңда жастар арасында екі қарама-қайшы үрдіс байқалады. Бір жағынан, жастардың елдің саяси өміріне белсенді қатысуға ұмтылысы артып келеді: олар саяси үдерістерді талқылайды, жастардың саяси ұйымдары мен қозғалыстарына мүше болады, сайлауларға қатысып, үгіт-насихат жұмыстарымен айналысады. Екінші жағынан, жастардың бір бөлігі саяси өзгерістерге қызығушылық танытпай, бейтарап қалып отыр.

Қазақстан – көпұлтты және көпконфессиялы мемлекет ретінде жаңа ұлттық бірегейлікті, оның ішінде саяси құрамдас бөлігін қалыптастыру үдерісін бастан өткеруде. 90-жылдардағы экономикалық дағдарыс жағдайында миграциялық үдерістер күшейіп, елдің саяси картасында айтарлықтай өзгерістер орын алды. Соңғы онжылдықтарда, жаһандық және ішкі факторлардың ықпалымен, қазақстандық қоғамда өзіндік саяси жаңғыру байқалуда. Бұл жастардың саясатқа деген қызығушылығының артуынан және саяси бағыттағы жаңа жастар ұйымдарының пайда болуынан көрініс табуда.

Кез келген мемлекеттің саяси жүйесінің тұрақтылығы мен демократияның дамуы тікелей саяси мәдениетке байланысты, себебі бұл халықтың, әлеуметтік топтың немесе жеке тұлғаның тарихи тұрғыда қалыптасқан және қабылданған саяси сана мен мінез-құлық нормаларының жиынтығы.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Америкалық саясаттанушылар Г.Алмонд пен С.Верба саяси мәдениетті зерттеу барысында азаматтардың саяси хабардарлығы мен белсенділігінің деңгейін анықтауға мүмкіндік беретін негізгі құрамын бөліп көрсетеді:

1. Саяси таным

- Азаматтардың өздерінің саяси құқықтары, мемлекеттік жүйе және басқару механизмдері туралы хабардар болуы.
- Саяси үдерістерге деген қызығушылық деңгейі: зерттеулер көрсеткендей, дамыған елдерде халықтың саяси оқиғаларға назар аудару деңгейі жоғары.
- Ағымдағы саяси жаңалықтардан хабардар болу және жеке пікірінің болуы, мысалы, саяси партиялардың жетекшілерін танып-білу және олардың бағдарламаларының мазмұнын түсіну қабілеті.
- Саяси сауаттылық – саяси үдерістерді талдай білу дағдысы.

2. Билікке және саяси үдерістерге көзқарас

- Үкіметке және оның азаматтардың өмірін жақсарту қабілетіне деген сенім (дамыған елдерде сенім деңгейі жоғары).

- Саяси оқиғалардан хабардар болу және саяси мәселелер бойынша жеке ұстаным қалыптастыру.
- Саяси саладағы құзыреттілік деңгейі.

3.Саяси мінез-құлық және коммуникация

- Билік қызметін бағалау (жоғары деңгейдегі сенім немесе сындарлы көзқарас).
- Саяси мәселелерді отбасы, достар, әріптестер арасында талқылау жиілігі.
- Саяси көзқарастар мен партияларға қолдау білдіру еркіндігі.
- Мемлекеттің саяси жүйесіне, оның экономикалық дамуына, ғылым, мәдениет және халықаралық

аренадағы жетістіктеріне деген ұлттық мақтаныш сезімі.

4. Саяси қатысу деңгейі

- Азаматтардың саяси белсенділігі.
- Саяси өмірге қатысу формалары, соның ішінде сайлауларға қатысу, жергілікті өзін-өзі басқару

органдарында немесе саяси партияларда қызмет ету.

- Билікке әсер ету механизмдеріне деген сенім (сот жүйесі, үкіметтік емес ұйымдар, саяси партиялар арқылы ықпал ету).

Осы критерийлер негізінде жастардың саяси мәдениет деңгейін, олардың құндылықтары мен бағдарларын анықтау маңызды. Жастар мемлекет дамуының тұрақтылығына ықпал ететін басты қозғаушы күш ретінде маңызды рөл атқарады. Тарихи тәжірибе көрсеткендей, әртүрлі елдердегі (мысалы, Қырғызстан мен Шығыс Еуропа елдері) саяси тұрақсыздықтар мен төңкерістер көбінесе жастар қозғалыстарының бастамасымен жүзеге асады.

Зерттеу аясында Қазақстанның әртүрлі өңірлеріндегі жастар арасында сауалнама жүргізілді. Зерттеудің негізгі мақсаты – жастардың саяси хабардарлығын, азаматтық белсенділігін және олардың саяси жүйеге деген көзқарасын зерттеу, сондай-ақ Қазақстандағы демократиялық үдерістердің келешегін бағалау. Қоғамдағы саяси тұрақтылық жастардың орнықты саяси бағдарларының, олардың азаматтық белсенділігі мен ұлттық патриотизмінің қалыптасуына байланысты.

Кез келген мемлекетте азаматтардың саяси мәдениеті олардың саяси үдерістерге деген қызығушылығымен, саяси үрдістерді талдау қабілетімен және қоғам өміріне белсенді араласуымен көрініс табады. Г. Алмонд пен С. Вербаның саяси мәдениет теориясына сәйкес, азаматтардың саясатқа деген қызығушылығы – азаматтық мәдениеттің негізгі элементі болып табылады. Сондықтан зерттеудің маңызды аспектілерінің бірі жастардың саяси сауаттылығын, олардың елдің саяси өміріне деген қызығушылығын және саяси үдерістерге қатысу деңгейін анықтау болды.

Қазақстанда жастар саясатын қалыптастыру мемлекеттік қызметтің маңызды бағыты болып табылады. Осы тұрғыда жастарды қолдау мен дамыту, олардың қоғамдық және саяси өмірге белсенді қатысуын қамтамасыз ету, сондай-ақ жас азаматтардың жан-жақты дамуына қолайлы жағдай жасау бойынша бірқатар шаралар қабылдануда.

Қазақстандағы жастар саясатын қалыптастырудың негізгі бағыттарына тоқтап кетсек:

Білім және ғылым:

– Білім беру жүйесін, оның ішінде жоғары білімді дамыту, білікті мамандар даярлауға басымдық беру.

- Жастардың ғылыми зерттеулеріне және инновациялық жобаларына қолдау көрсету.
- Жұмыспен қамту және кәсіпкерлік:
- Жаңа жұмыс орындарын ашу және жастарды жұмыспен қамтуды ынталандыру.
- Жастар кәсіпкерлігін қолдау және стартаптарды дамыту.

Спорт және денсаулық:

- Спорт инфрақұрылымын және бұқаралық спорттық қозғалыстарды дамыту.
- Салауатты өмір салтын насихаттау және зиянды әдеттердің алдын алу.
- Мәдениет және шығармашылық:
- Өнер мен мәдениет саласындағы жастар бастамаларын қолдау.
- Жастардың шығармашылық әлеуетін жүзеге асыру үшін жағдай жасау.

Әлеуметтік саясат:

- Жас отбасылар мен қиын жағдайға тап болған жастарға әлеуметтік қолдау көрсету.
- Әлеуметтік теңсіздікпен күрес және жастардың әлеуметтік мобильділігіне мүмкіндік жасау.

Саяси белсенділік және азаматтық қатысу:

- Жастардың саяси өмірге, сайлауларға және қоғамдық ұйымдардың жұмысына қатысуын ынталандыру.

- Азаматтық қоғам саласында ақпарат пен білімге қолжетімділікті қамтамасыз ету.

Халықаралық ынтымақтастық:

- Жастардың халықаралық алмасу бағдарламаларына қатысуын кеңейту.
- Жастар бастамалары арқылы халықаралық әріптестікті дамыту.

Жастар саясатын тиімді қалыптастыру үшін мемлекет, білім беру мекемелері, қоғамдық ұйымдар және бизнес секторы арасындағы ынтымақтастық қажет. Ең басты міндет – жастардың қажеттіліктері мен бастамаларын ескере отырып, олардың өзін-өзі дамытуына және қоғамның дамуына белсенді қатысуына жағдай жасау.

Қазақстан азаматтарының саяси құндылықтары, дәстүрлері мен менталитеті ерекше өркениеттік ерекшеліктерге ие. Қазақ халқының тарихи мұрасы көшпелі өркениеттердің жалғасы ретінде саяси сана, құндылықтар және дәстүрлердің қалыптасуына айтарлықтай әсер етті, бұл бүгінгі күнге дейін қоғамда өзекті болып қала беруде. Сонымен қатар, кеңестік саяси мәдениеттің әлсіреуі азаматтардың саяси көзқарастары мен мінез-құлқына әсер етуді жалғастыруда.

Тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстан демократиялық даму жолына түсті, және демократиялық, либералдық құндылықтар қоғамның саяси мәдениетіне біртіндеп еніп келеді. Алайда елде авторитарлық және демократиялық саяси мәдениеттер арасындағы күрес байқалады. Осыған байланысты Қазақстандағы демократиялық дәстүрлердің болашағы қандай болатыны туралы заңды сұрақ туындайды. Авторитарлық және патриархалдық саяси мәдениеттің қайта жаңғыруына ықпал ететін факторларды еңсеру тұрақты демократиялық жүйенің қалыптасуының маңызды шарты болып табылады. Демократиялық саяси мәдениетті дамыту қоғам тұрақтылығының басты факторы ретінде қарастырылады, өйткені мемлекеттің саяси жүйесінің тұрақтылығы мен демократиялық үдерістер тікелей халықтың саяси мәдениетінің деңгейіне тәуелді.

Нәтижелер мен талқылаулар

Қазіргі кезеңдегі Қазақстандағы ұлттық құрылыс үдерісі бірқатар маңызды мемлекеттік құжаттарды қабылдаумен қатар жүруде. Олардың қатарында – Ұлттық бірлік доктринасы, «Қазақстан-2050» Стратегиясы, Президенттің бес институционалдық реформасын жүзеге асыру жөніндегі «100 нақты қадам» Ұлт жоспары, Қазақстандық бірегейлікті және бірлікті нығайту тұжырымдамасы, сондай-ақ «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясы мен оның негізінде қабылданған «Мәңгілік Ел» патриоттық актісі бар. Бұл құжаттар қазақстандықтардың ұлттық бірегейлігін қалыптастырып, азаматтардың өздерін осы тұжырымдамамен сәйкестендіруін көздейді. Ұлттық құндылықтардың қатарына мемлекеттің тәуелсіздігі, елорда – Астананың өркендеу символы ретінде маңызы, этносаралық және конфессияаралық келісім, барлық азаматтардың тең құқықтары, экономикалық даму, ұлттық қауіпсіздік, сондай-ақ ортақ тіл, мәдениет және тарихи мұра жатады. Осы қағидалар жастардың ұлттық бірегейлігін қалыптастыру мен олардың саяси әлеуметтенуінің басты бағыттарын айқындайды.

«Мемлекеттік жастар саясаты туралы» заңға сәйкес, Қазақстанда жастар қатарына 18–35 жас аралығындағы азаматтар кіреді [1]. 2016 жылы жастар саны 4 млн астам адамды құрады, бұл ел халқының жалпы санының (17 млн астам адам) 24,3%-ын, ал 2024 жылы жастар саны 5,7 млн астам, жалпы халық санының (20 млн астам) 28,5%-ын, яғни 1/3 бөлігін құрады [2]. Жастардың негізгі бөлігін 1980 жылдардың соңы мен 1990 жылдардың басында дүниеге келгендер құрайды, яғни олар Кеңес Одағындағы саяси әлеуметтену жүйесіне (октябриялар, пионерлер, комсомол) тартылмаған. Дегенмен, Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін де азаматтарды жастайынан әлеуметтендіретін бірыңғай жүйе қалыптаспады. Қазіргі таңда жастардың ұлттық бірегейлігін қалыптастыру мемлекеттік жастар саясаты шеңберінде жүзеге асырылады, бұл ретте білім беру мекемелері басты рөл атқарады.

Мемлекеттік жастар саясатының тұжырымдамасына сәйкес, жергілікті атқарушы органдар жастар ұйымдарымен белсенді жұмыс істеуі, өңірлік және республикалық жастар форумдарын өткізуі қажет. Жастар саясатының басты бағыттарына білім беру, денсаулық сақтау, жұмыспен қамту, кәсіпкерлік, мәдениет және азаматтық құқықтар мәселелері жатады. Сонымен қатар, білім беру мекемелерінде саяси және діни ұйымдардың қызметіне тыйым салынған, сондай-ақ жастардың осындай ұйымдардың мүддесіне волонтерлік қызметпен айналысуы шектелген. Саяси әлеуметтендіру негізінен кураторлық сағаттар, қоғам қайраткерлерімен кездесулер және орта және жоғары оқу орындарында әлеуметтік-саяси пәндерді оқыту арқылы жүзеге асырылады.

«Қазақстан жастары – 2016» ұлттық баяндамасында жастардың басым бөлігі саяси өмірге енжар қарайтыны және әлеуметтік-саяси процестерге қызығушылығы төмен екені көрсетілген. Бұл олардың мемлекеттің негізгі саяси институттарынан алшақтауына әкеледі. Тек аз ғана бөлігі саясаттың маңыздылығын түсініп, елдегі оқиғаларға әсер етуге ұмтылады, негізінен бұл үшін заманауи ақпараттық технологиялар мен әлеуметтік желілерді пайдаланады. Зерттеу нәтижелеріне сәйкес, жастардың көпшілігі саяси партиялар мен қоғамдық бірлестіктерге мүше емес, ал тек 15,3%-ы жүйелі түрде волонтерлік қызметпен айналысады. Сонымен қатар, 48,4% жастар үшін саяси өмірге қатысудың негізгі формасы – сайлауда дауыс беру болып табылады, ал басқа нысандар аса маңызды деп саналмайды [3].

Жастардың саяси өмірге белсенді қатыспауы биліктің заңдылығына деген сенімнің әлсіреуіне және саяси реформалардың тиімділігінің төмендеуіне алып келуі мүмкін. Осыған байланысты, мемлекет жастарды басқару және саяси жүйені жаңғырту процестеріне тартуға мүдделі. 2020 жылға дейінгі мемлекеттік жастар саясатын дамыту тұжырымдамасында азаматтық белсенділікті арттыру және «Қазақстан-2050» стратегиясын жүзеге асыруға жастарды қатыстыру қажеттілігі атап өтілген.

Виртуалды кеңістіктегі жағдай да осыған ұқсас. Қазақстандық ғалымдар Д.Д.Ешпанова мен Н.Ж.Биекенованың пікірінше, жастардың саяси белсенділігінің ең кең тараған түрі – достарымен саяси тақырыптарды талқылау және жаңалықтарды БАҚ пен интернеттен бақылау. Алайда, нақты саяси іс-әрекет деңгейі өте төмен. Саяси өмірдің көпшілігі жастар үшін екінші кезектегі фактор болып табылады, өйткені олардың негізгі назары білім алуға, жұмысқа және отбасылық өмірге бағытталған [4].

Дәстүрлі саяси белсенділікке аз қатысқанымен, бұл жастардың саяси субъект болу мүмкіндігін жоққа шығармайды. Олар саясатқа қатысудың жаңа формаларын, әсіресе цифрлық платформалар мен әлеуметтік желілер арқылы белсенді қолдануда. Ресейлік зерттеуші Д.В. Иванов қазіргі демократиялардағы басты мәселе – халықтың саяси бағдарламалар мен саясаткерлердің әрекеттеріне деген қызығушылығының төмендеуі екенін атап өтеді [5].

Жастардың дәстүрлі саяси өмірге аз тартылуын жаһандық трендтің бір бөлігі ретінде қарастыруға болады, өйткені бүгінгі таңда саяси белсенділік виртуалды кеңістікке ауысуда. Осыған байланысты, аналитикалық ойлау қабілеті, шет тілдерін білу және цифрлық ортада саяси коммуникацияға қатысу дағдыларының маңызы артып келеді. Бұл дағдылар киберкеңістіктегі жаңа әлеуметтік стратификация критерийлеріне айналуға.

Сонымен қатар, жастардың саяси әлеуметтенуінде жаңа субъектілер – блогерлер мен интернет-қоғамдастықтар маңызды рөл атқаруда. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар арқылы жастар түрлі әлеуметтік өзара әрекеттестікке, соның ішінде цифрлық және офлайн форматтағы іс-шараларға қатыса алады. Бұл әсіресе дәстүрлі әлеуметтену тәсілдері қолжетімсіз азаматтар үшін өзекті (мүгедектер, балалар үйлерінің тәрбиеленушілері және т.б.).

Желілік қауымдастықтар дәстүрлі институттардан (саяси партиялар, кәсіподақтар, қоғамдық қозғалыстар) сапалық айырмашылықтарға ие. Олардың басты ерекшеліктері:

1. Иерархияның болмауы, яғни барлық қатысушылардың пікір білдіру еркіндігі.
2. Қауымдастыққа кіру және шығу еркіндігі.
3. Артықшылықтардың болмауы, бұл нағыз мүдделі азаматтарды біріктіруге ықпал етеді.
4. Жоғары жылдамдықтағы коммуникация (онлайн және офлайн форматтарда).

Желілік қауымдастықтардың әлеуетін жергілікті өзін-өзі басқаруды дамытуда тиімді қолдануға болады. Бұл Қазақстан Республикасының жергілікті өзін-өзі басқару тұжырымдамасының қағидаттарына сәйкес келеді.

Ақпараттық дәуірде дәстүрлі саяси әлеуметтену әдістері өзектілігін жоғалтуда, ал киберәлеуметтену үдерісін зерттеу Қазақстандағы азаматтық қатысу динамикасын түсінуде маңызды рөл атқарады.

Қазақстандағы жастар саясаты: негізгі бастамалар мен жетістіктер

Мемлекет жастарды қолдау және дамыту мақсатында қажетті жағдайларды жасап, олардың жұмыспен қамтылуына және баспанамен қамтамасыз етілуіне көмек көрсетуде. Гранттық жобалар жүзеге асырылып, түрлі салаларда талантты жастарды анықтау және қолдау үшін байқаулар өткізіледі. Сонымен қатар, жас көшбасшыларды ынталандыруға ерекше көңіл бөлінуде.

1. *2024 жылы жастармен жұмыс жасаудағы басты бағыт – «Адал азамат» тұжырымдамасы.* Бұл бағытты Мемлекет басшысы Ұлттық құрылтайдың үшінші отырысында белгілеп, адалдық, әділеттілік және еңбексүйгіштік құндылықтарын насихаттауға ерекше мән беруді тапсырды.

Осы бағытта жастар ұйымдары мен ресурстық орталықтар «Таза Қазақстан» республикалық акциясына белсене қатысты. Ал «Жасыл ел» жобасы аясында маусымдық жұмысқа еліміз бойынша 35 мыңға жуық жас тартылды.

2. *NEET санатындағы жастармен жұмыс.* Қазіргі таңда білімсіз және жұмыспен қамтылмаған NEET санатындағы жастар саны 160 мыңнан асады. Олардың бастамаларын қолдау мақсатында ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігі биыл «Zhas project» жобасы аясында 280 грант бөлді.

3. *Жастарды жұмыспен қамту бағдарламалары.* Астанада 2023 жылдан бастап «Jol Tar» бағдарламасы жүзеге асырылса, 2024 жылы Алматы, Ақтөбе және Қарағанды облыстарында «Jumys Tar» бағдарламасы іске қосылды. Сонымен қатар, жыл басынан бері елімізде 500-ден астам бос жұмыс орындары жәрмеңкелері ұйымдастырылды.

4. *Жастар саясаты жөніндегі Президент жанындағы кеңес.* 2024 жылдың басында Президент жанындағы Жастар саясаты жөніндегі кеңестің құрамы жаңартылды. Кеңес мүшелері алғаш рет жас мамандарға арналған «Jas Kenes Syilygu» сыйлығын табыстау бастамасын көтерді.

5. *Халықаралық жастар күні мен марапаттау рәсімдері.* Биыл Қазақстанда Халықаралық жастар күні алғаш рет «Жастармен бірге!» ұлттық онкүндігі аясында тойланды. 3-12 тамыз аралығында өткен бұл шарада 1 миллионнан астам жасты қамтыған 5000-нан аса іс-шара өткізілді.

Еліміздің ең талантты жастары «Дарын» мемлекеттік сыйлығымен марапатталды. 20 үздік жас шығармашылық, ғылым, спорт, медиа және IT салаларында жетістікке жеткені үшін арнайы марапат алды.

6. *«Тәуелсіздік ұрпақтары» гранты* бойынша 30 жеңімпаз мемлекеттік қолдауға ие болды. Олардың жобалары мәдениет, ғылым, медиа, IT және бизнес салалары бойынша үздік деп танылды. Биыл грантқа жаңа бағыт – «Волонтерство» қосылды.

7. *Халықаралық ынтымақтастық және тәжірибе алмасу.* Қазақ жастарының халықаралық тәжірибе алуына және шетелдік әріптестермен байланысын нығайтуға жағдай жасалуда. 5 тамызда Астанада Қазақстан мен Өзбекстан жастары арасында ZAKOVAT зияткерлік ойыны өтті. 18 сәуірде Астанада қазақ-қырғыз жастар форумы ұйымдастырылып, оған шығармашыл жастар мен жастар ұйымдарының көшбасшылары қатысты.

2024-2026 жылдарға арналған жастар ұйымдарымен ынтымақтастықты күшейту бойынша Жол картасы әзірленді [6].

Қазақстандағы жастардың саяси процеске әсері және олардың рөлі

Жастар – қоғамның ең белсенді және өзгерістерге бейім бөлігі. Олардың саяси мәдениетті қалыптастырудағы рөлі күн санап артып келеді. Қазақстан жағдайында жастардың саяси процестерге қатысуы елдің тұрақты дамуы мен демократиялық институттардың нығаюына ықпал етеді.

Қазақстандағы жастардың саясатқа әсер етуінің негізгі аспектілері

Жаңа құндылықтар мен бағдарларды қалыптастыру: Қазақстан жастары демократия, адам құқықтары, теңдік пен әлеуметтік әділеттілік идеяларын қолдайды. Бұл құндылықтар жастардың саяси процестерге белсенді араласуына, азаматтық позициясын білдіруге және қоғамдық пікірге әсер етуіне ықпал етеді.

Цифрлық технологиялар және ақпараттық кеңістік: Қазақстан жастары әлеуметтік желілер мен интернет-платформалар арқылы саяси оқиғаларға жылдам жауап бере алады, ақпарат таратып, қоғамдық бастамаларға қолдау білдіреді. Әлеуметтік желілер жастар үшін пікір алмасу, қоғамдық мәселелерді талқылау және саяси белсенділікті арттырудың негізгі алаңына айналды.

Азаматтық белсенділік және қоғамдық қозғалыстар: Соңғы жылдары Қазақстанда жастардың қоғамдық бастамаларға, экологиялық және әлеуметтік қозғалыстарға белсенді түрде қатысуы байқалады. Бұл үрдіс жастардың ел болашағына бей-жай қарамайтынын және өзгерістер жасауға мүдделі екенін көрсетеді.

Сайлау процестеріне қатысу: Жастар электораттың маңызды бөлігін құрайды, сондықтан олардың саяси процестерге қатысуы елдің болашағын анықтауда шешуші рөл атқарады. Жас сайлаушылардың белсенділігі олардың саяси процестерге ықпал ету қабілетін арттырады және билік құрылымдарының оларды ескеруге мәжбүр етеді.

Саяси қатысудың жаңа формалары: Дәстүрлі саяси партияларға мүшелік пен сайлауға қатысудан бөлек, жастар онлайн-петицияларға қол қою, еріктілік қызметпен айналысу, флешмобтар ұйымдастыру және әлеуметтік желілерде саяси мәселелерді көтеру арқылы да саяси өмірге ықпал етіп келеді.

Қазақстан жастарының саяси мәдениетін дамыту жолдары

Жастардың саяси белсенділігін арттыру үшін келесі шараларды жүзеге асыру маңызды:

Мемлекеттік деңгейде жастар бастамаларын қолдау: Жастар үшін диалог алаңдарын құру, олардың идеяларын іске асыруға мүмкіндік беру, мемлекеттік бағдарламалар арқылы жастардың әлеуметтік және саяси жобаларына қолдау көрсету.

Азаматтық білім беру жүйесін дамыту: Орта мектептер мен ЖОО-ларда саясаттану және құқық негіздері бойынша арнайы пәндерді енгізу, жастардың саяси сауаттылығын арттыру мақсатында форумдар мен семинарлар өткізу.

Жастарды шешім қабылдау процестеріне тарту: Мемлекеттік органдар жанынан жастар кеңестерін құру, жастардың жергілікті басқару органдарына қатысуына мүмкіндік беру.

Медиа және ақпараттық кеңістікте жастар белсенділігін арттыру: Жастарға арналған қоғамдық-саяси ток-шоулар, блогерлермен бірлескен жобалар, саяси хабардарлықты арттыруға бағытталған ақпараттық кампаниялар жүргізу.

Қазақстан жастары елдің саяси және әлеуметтік дамуына елеулі үлес қосуда. Олардың белсенділігі қоғамдағы өзгерістердің басты қозғаушы күштерінің бірі болып табылады. Мемлекет тарапынан жастардың саяси мәдениетін дамытуға жағдай жасалса, Қазақстанның демократиялық дамуы мен тұрақтылығы нығая түседі.

Қазақстандағы жастардың саяси қатысуы: қиындықтар мен келешегі

Қазақстанда саяси қатысу мәселесі күннен-күнге өзекті бола түсуде. Елде бұл бағытта үлкен тәжірибе болмағанымен, саяси өмірге араласуға деген сұраныс артып келеді. Әсіресе, бұл үрдіс қаңтар оқиғаларынан кейін айқын байқалуда.

1990 жылдардың екінші жартысында қазақстандық жастар саяси белсенділіктің сәтті мысалдарын көрсеткендігі байқалады. Алайда ТМД елдеріндегі «түрлі-түсті төңкерістерден» кейін билік жастардың саяси белсенділігін біртіндеп шектей бастады. Айтта кететін болсақ, Қазақстан жастар ақпараттық қызметі қамқоршылық кеңесінің төрайымы И.Медникованың жүргізген зерттеулеріне сәйкес, соңғы бес жылда елдегі саясат пен демократия деңгейіне қанағаттанбайтын жастардың үлесі 5%-дан 28,9%-ға дейін өскен.

Саяси процестерге деген қызығушылықтың артуы жастардың белсенді әрекетке көшуін білдірмейді. Медникованың деректеріне сүйенсек, соңғы парламенттік сайлауда жастардың тек 29%-ы дауыс берген.

Зерттеулер көрсеткендей, жастардың сайлауға қатыспауына саяси институттарға деген сенімсіздік пен шынайы қатысу мүмкіндіктерінің шектеулілігі себеп болуда. Жастардың 69%-ы саяси өмірде өзін-өзі көрсетуге көбірек мүмкіндік қажет деп санайды, ал 59%-ы елдің саяси жүйесі олардың көзқарастарын, қажеттіліктерін және мүдделерін ескермейді деп есептейді. Осылайша, саясатқа деген қызығушылық өсіп жатқанымен, нақты қатысу деңгейі төмен болып қалуда [7].

Заман талаптарына сай мемлекеттік органдар жастарға саяси өмірге қатысу үшін онлайн құралдарды пайдалануды ұсынуда. «Еститін мемлекет» тұжырымдамасы аясында түрлі цифрлық платформалар іске қосылғанымен, тәжірибе көрсеткендей, азаматтар көбінесе өз мәселелерін әлеуметтік желілер арқылы көтереді. ParerLab социологтары К.Ковязина мен Д.Сатова жүргізген зерттеу де осы үрдісті растайды [8].

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, қазақстандықтар мәселелерін шешу үшін алдымен жергілікті билікке жүгінеді, алайда тиімділікті арттыру үшін әлеуметтік желілер мен БАҚ-ты пайдаланады. Талқылау барысында азаматтар жазбаша өтініштер жиі елеусіз қалатынын немесе ресми жауап ретінде формалды

хаттар алынатынын айтқан. Ал қоғамдық резонанс тудырған мәселелерге билік назар аударуға мәжбүр болады. Дегенмен, бюджет саласының қызметкерлері (мұғалімдер, дәрігерлер, мемлекеттік қызметкерлер) әлеуметтік желілерде белсенділік таныту мүмкіндігінің шектеулі екенін, себебі бұл бастама басшылық тарапынан қолдау таппайтынын жеткізген.

Цифрлық платформалардың кемшіліктері. ҚР ЦДИАӨМ Ақпараттық технологиялар индустриясын дамыту департаменті директорының орынбасары Д.Душабаевтың айтуынша, азаматтарға «Ашық НҚА» және e-Otinish сияқты цифрлық платформалар қолжетімді. Министрліктің деректеріне сәйкес, 2018-2020 жылдары цифрлық сауаттылық бойынша 1,5 миллион қазақстандық оқытылған, ал соңғы жылдары тұрғындар 54 миллион мемлекеттік қызметті онлайн алған, оның 19 миллионы – мобильді қосымшалар арқылы көрсетілген.

Алайда сәулетші, SOS Taldykol экологиялық қозғалысының белсендісі Т.Искаков цифрлық платформаларға деген сұраныстың артуы олардың тиімділігін білдірмейді деп есептейді. Оның ойынша өтініштер санының көп болуы емес, оларға биліктің қалай жауап беретіні маңызды. Қазіргі жағдай - біржақты коммуникацияны еске салады. Цифрлық платформаларда шектеулер көп, сондықтан жастар өз құқықтарын қорғау үшін әлеуметтік желілерге көшуге мәжбүр. Мысалы, eOtinish жүйесінде көбінесе стандартты жауаптар беріледі, ал iKomek платформасына өтініштердің көптеп түсуі қалалық қызметтердің сапасына кері әсер етуде. Қызметкерлер жүктемеге шыдамай, көбінесе формалды жауаптар жіберуге мәжбүр. Мұндай жағдай жастардың саяси жүйеге деген сенімін одан әрі әлсірететіндігін атап өтті.

Сондай-ақ, ол цифрлық платформалардың инклюзивті еместігін және жеке мәліметтердің қауіпсіздігіне қатысты жастар арасында алаңдаушылықтың бар. Мемлекеттік порталдарда сұраныстар қабылданғанымен, нақты өзгерістер байқалмайды. Бұл жастардың өз құқықтарын әлеуметтік желілерде қорғауына әкелетіндігін атап өтті.

БАҚ-тың реттелуі мен сөз бостандығына қойылған шектеулер әлеуметтік желілердің танымал болуына ықпал етті. Дегенмен, бұл алаң әрдайым адалдық қағидаттарына негізделмейді – кейбір әлеуметтік парақша иелері мен блогерлер қоғамдық пікірге манипуляция жасап, азаматтық белсенділіктің беделін түсіреді. «Еститін мемлекет» тұжырымдамасы негізінен әлеуметтік желілердегі сынға жедел жауап беруге бағытталған, алайда түйткілді мәселелерді шешуге арналған нақты тетіктер әлі жоқ. Әкімдіктерде қажетті мамандар мен инфрақұрылым жетіспейді, бұл билік пен халық арасындағы сапалы өзара әрекеттестікке кедергі келтіреді. Ең маңыздысы – азаматтардың шешім қабылдау процесіне тікелей қатысуын қамтамасыз ету. Бірақ қазіргі таңда ондай мүмкіндіктер байқалмайтанын меңзейді Malim.kz сайтының директоры, журналист Р.Ербота.

Сарапшылар билік өкілдерінің жастардың саяси белсенділігін жаппай наразылықтардың басталу қаупі ретінде қабылдайтынын, ал жастардың өздері саяси ұстанымдары үшін қудалаудан қауіптенетінін атап өтті.

«Жастарды елдің саяси өміріне тарту үшін тек цифрлық құралдарды дамыту жеткіліксіз. Мемлекеттік басқару сапасын арттыру, демократиялық институттардың тиімділігін қамтамасыз ету қажет. Көптеген цифрлық платформалар пайдаланушыға ыңғайсыз болса, мәселелерді шешпейді. Ең бастысы – тек өтініштерді жинау емес, сапалы кері байланыс орнату. Нақты саяси қатысу – бұл сайлауларға, партиялық қызметке және қоғамдық ұйымдарға араласу. Оларды ешбір онлайн-платформа алмастыра алмайды. Бұл тұрғыда азаматтық қоғамның даму деңгейі үлкен рөл атқарады, – деп пайымдайды PaperLab директоры, әлеуметтанушы С.Бейсембаев.

Қорытынды

Жастардың саяси мәдениеті қоғамның тұрақтылығы мен демократиялық дамуын қамтамасыз ететін маңызды факторлардың бірі болып табылады. Олардың саяси үдерістерге белсенді қатысуы ұрпақтар сабақтастығын нығайтып, қоғамдық-саяси кеңістікке жаңа идеялар мен көзқарастардың енуіне ықпал етеді.

Жастардың саяси белсенділігі, азаматтық жауапкершілігі және қоғамдық өмірге қатысу деңгейі олардың саяси мәдениетінің қалыптасу дәрежесін сипаттайтын негізгі көрсеткіштер болып саналады. Осыған байланысты жастарды саяси үдерістерге тиімді тарту үшін азаматтық және саяси білім беру жүйесін жетілдіру, ақпараттық қолжетімділікті арттыру және саяси қатысу тетіктерін дамыту қажет. Сонымен қатар

қоғамдық маңызы бар мәселелерді талқылауға арналған ашық диалог алаңдарын қалыптастыру, жастар бастамаларын қолдау және олардың ұсыныстарын шешім қабылдау үдерісіне енгізудің институционалдық механизмдерін жетілдіру маңызды.

Жастардың сыни ойлау қабілетін, саяси сауаттылығын және көшбасшылық құзыреттерін дамытуға бағытталған білім беру бағдарламаларына басымдық берілуі тиіс. Сондай-ақ әлеуметтік кәсіпкерлік, технологиялық инновациялар және қоғамдық даму салаларындағы жастар бастамаларын жүйелі қолдау олардың азаматтық белсенділігін арттыруға және елдің қоғамдық-саяси дамуына қатысу мүмкіндіктерін кеңейтуге ықпал етеді.

Қаржыландыру. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландыратын «Жас ғалым» ғылыми жобасы аясында AP25796775 «ҚР-дағы Жастар саясаты: жастар жұмыссыздығы еңбек нарығындағы коллапстың басты себебі ретінде» тақырыбы бойынша дайындалды.

Авторлардың қосқан үлесі:

3. Байжұмақызы – зерттеу тұжырымдамасын әзірлеп, теориялық талдау жүргізді;

А. Джунусова – деректерді жинақтап, жастардың саяси белсенділігіне талдау жасады;

Б.Б. Бюлегенова – зерттеу нәтижелерін жүйелеп, қорытынды мен ұсыныстарды әзірледі.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасы. (2015) «О государственной молодежной политике»: Закон Республики Казахстан от 9 февраля 2015 года № 285-V ЗРК. Available via the link: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000285> (Accessed: 03.01.2026).
2. «Қазақстан жастары – 2016»: Ұлттық баяндама. Национальный доклад «Молодежь Казахстана – 2016». National Report «Youth of Kazakhstan – 2016». Астана, 2016, 364 б.
3. Социальная активность молодежи Казахстана в современных социально-политических реалиях. Коллективная монография / Под общ. ред. З.К.Шаукеновой. Алматы: ИФПР КН МОН РК, 2014, 168 с.
4. Иванов, Д.В. (2014) «Виртуализация общества как цивилизационный тренд», в кн.: Социокультурное развитие Казахстана в условиях виртуализации информационно-коммуникативных практик. Коллективная монография / Под общ. ред. З.К.Шаукеновой. Алматы: ИФПР КН МОН РК, с. 123.
5. Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі. (2024) «Қазақстан жастары: 2024 жыл қорытындысы». Available via the link: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mam/press/news/details/905036?lang=kk> (Accessed: 03.01.2026).
6. PaperLab. (2022) «Политическое участие молодежи в Казахстане: роль цифровых технологий». Available via the link: <https://paperlab.kz/politicheskoe-uchastie-molodezhi-rol-cifrovyyh-tekhnologij> (Accessed: 03.01.2026).
7. Ковязина, К., Сатова, Д. (2022) Отчет по результатам оценки потребностей молодежи и женщин в вопросе использования гражданских технологий для решения социальных проблем. Исследовательский центр PaperLab. Available via the link: <https://paperlab.kz/ispolzovanie-grazhdanskih-tekhnologij-dlya-resheniya-soc-problem> (Accessed: 03.01.2026).
8. Бекбасова, А. (2022) «Казахстанская молодежь не видит перспектив участвовать в политике», Forbes Kazakhstan, 2 авруста. Available via the link: https://forbes.kz/articles/kazahstanskaya_molodej_ne_vidit_perspektiv_uchastvovat_v_politike (Accessed: 03.01.2026).

З. Байжұмақызы¹, А. Джунусова², Б.Б. Бюлегенова³

¹ *Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан*

^{2,3} *Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан*

(E-mail: baizhumakzy.zaure@gmail.com, araika050687@mail.ru, Bibigul_bb@mail.ru)

Влияние современной политической культуры на политическую активность молодежи Казахстана: политологический анализ

Аннотация. В статье всесторонне рассматривается влияние современной политической культуры на уровень, формы и направления политической активности молодежи Казахстана. Анализируются основные факторы, формирующие политическое сознание и гражданскую позицию молодых граждан, включая средства массовой информации, социальные сети, систему образования, семью, общественные организации и государственную молодежную политику. Особое внимание уделяется особенностям трансформации политической культуры страны в условиях цифровизации, глобализации и изменения общественных ценностей. Активное внедрение цифровых технологий в общественно-политическую жизнь рассматривается как один из ключевых факторов, влияющих на восприятие молодежью политической информации, оценку политических событий и участие в новых формах гражданской активности. В ходе исследования установлено, что цифровые платформы и социальные сети превратились в важный инструмент формирования политических взглядов и установок молодежи и играют особую роль в процессе ее политической социализации. Кроме того, онлайн-петиции, общественные дискуссии в социальных сетях, гражданские инициативы, участие в избирательных процессах и волонтерская деятельность рассматриваются как распространенные формы политической активности молодежи. Авторы проводят политический анализ современных тенденций и выявляют такие препятствия для участия молодежи в политических процессах, как политическая пассивность, низкий уровень доверия к институтам, информационные манипуляции и недостаточная медиаграмотность. В исследовании применяются методы сравнительного анализа, а также исторический и социологический методы. Обосновывается необходимость совершенствования гражданского и политического образования, повышения медиаграмотности, укрепления открытого диалога между государственными институтами и молодежью, а также поддержки молодежных общественных инициатив. Полученные результаты позволяют рассмотреть проблему с новой точки зрения, глубже раскрыть ее научную и практическую значимость и сформировать основу для дальнейшего всестороннего изучения политической культуры и политического участия молодежи Казахстана.

Ключевые слова: политическая культура, политическая активность, молодежь, Казахстан, политологический анализ, цифровизация, гражданская позиция.

Z. Baizhumakkyzy¹, A. Dzhunusova², B.B. Byulegenova³

¹ *Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan*

^{2,3} *L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

(E-mail: baizhumakzy.zaure@gmail.com, araika050687@mail.ru, Bibigul_bb@mail.ru)

The impact of modern political culture on the political activity of Kazakhstani youth: A politological analysis

Abstract. The article provides a comprehensive examination of the influence of contemporary political culture on the level, forms, and patterns of political engagement among young people in Kazakhstan. It analyzes the key factors shaping young citizens' political consciousness and civic attitudes, including the mass media, social networks, the education system, family, civil society organizations, and state youth policy. Particular attention is paid to the transformation of the country's political culture in the context of digitalization, globalization, and changing social values. The rapid integration of digital technologies into public and political life is considered one of the key factors influencing how young people perceive political information, assess political developments, and

participate in emerging forms of civic engagement. The study finds that digital platforms and social networks have become important instruments for shaping young people's political views and attitudes and play a significant role in their political socialization. Online petitions, public discussions on social media, civic initiatives, participation in electoral processes, and volunteering are also examined as widespread forms of youth political engagement. The authors conduct a political analysis of current trends and identify several barriers to young people's participation in political processes, including political apathy, low levels of institutional trust, information manipulation, and insufficient media literacy. The study employs comparative, historical, and sociological methods and substantiates the need to improve civic and political education, enhance media literacy, strengthen open dialogue between public institutions and young people, and support youth-led civic initiatives. The findings offer a new perspective on the issue, contribute to a deeper understanding of its scholarly and practical significance, and provide a foundation for further comprehensive research into the political culture and political participation of young people in Kazakhstan.

Keywords: political culture, political activity, youth, Kazakhstan, political analysis, digitalization, civic position.

References

1. Kazakhstan Respublikasy. (2015) «O gosudarstvennoj molodezhnoj politike»: Zakon Respubliki Kazakhstan ot 9 fevralya 2015 goda № 285-V ZRK. Available via the link: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000285> (Accessed: 03.01.2026). [in Russian]
2. «Qazaqstan zhastary – 2016»: Ulttyq bayandama. Nacional'nyj doklad «Molodezh' Kazakhstana – 2016». National Report «Youth of Kazakhstan – 2016». Astana, 2016, 364 p. [in Kazakh, Russian and English]
3. Social'naya aktivnost' molodezhi Kazakhstana v sovremennyh social'no-politicheskikh realiyah. Kollektivnaya monografiya / Pod obshh. red. Z.K. Shaukenovoj. Almaty: IFPR KN MON RK, 2014, 168 p. [in Russian]
4. Ivanov, D.V. (2014) «Virtualizaciya obshchestva kak civilizatsionnyj trend», v kn.: Sociokul'turnoe razvitiye Kazakhstana v usloviyakh virtualizatsii informatsionno-kommunikativnyh praktik. Kollektivnaya monografiya / Pod obshh. red. Z.K. Shaukenovoj. Almaty: IFPR KN MON RK, p. 123. [in Russian]
5. Kazakhstan Respublikasy Madeniet zhane aqparat ministrliги. (2024) «Qazaqstan zhastary: 2024 zhyl qorytyndysy». Available via the link: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mam/press/news/details/905036?lang=kk> (Accessed: 03.01.2026). [in Kazakh]
6. PaperLab. (2022) «Politicheskoe uchastie molodezhi v Kazakhstane: rol' cifrovyyh tekhnologiy». Available via the link: <https://paperlab.kz/politicheskoe-uchastie-molodezhi-rol-cifrovyyh-tekhnologiy> (Accessed: 03.01.2026). [in Russian]
7. Kovyazina, K., Satova, D. (2022) Otchet po rezul'tatam ocenki potrebnostey molodezhi i zhenshhin v voprose ispol'zovaniya grazhdanskikh tekhnologiy dlya resheniya social'nyh problem. Issledovatel'skiy centr PaperLab. Available via the link: <https://paperlab.kz/ispolzovanie-grazhdanskikh-tekhnologiy-dlya-resheniya-soc-problem> (Accessed: 03.01.2026). [in Russian]
8. Bekbasova, A. (2022) «Kazakhstanskaya molodezh' ne vidit perspektiv uchastvovat' v politike», Forbes Kazakhstan, 2 avgusta. Available via the link: https://forbes.kz/articles/kazakhstanskaya_molodej_ne_vidit_perspektiv_uchastvovat_v_politike (Accessed: 03.01.2026). [in Russian]

Авторлар туралы мәлімет:

Байжұмақызы З. – магистр, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.

Джунусова А. – магистр, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Бюлегенова Б.Б. – хат-хабарға жауапты автор, саяси ғылымдар кандидаты, қауымдастырылған профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Байжұмақызы З. – магистр, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан.

Джунусова А. – магистр, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан.

Бюлегенова Б.Б. – автор для корреспонденции, кандидат политических наук, ассоциированный профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан.

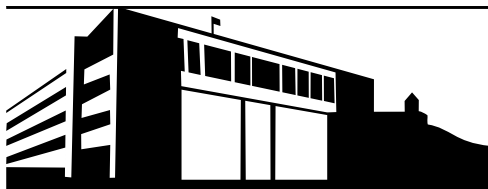
Baizhumakkyzy Z. – Master’s degree, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Dzhunussova A. – Master’s degree, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Byulegenova B.B. – corresponding author, Candidate of Political Sciences, Associate Professor, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

«QYZYLJAR» АРНАЙЫ ЭКОНОМИКАЛЫҚ АЙМАҒЫНЫҢ ШЕКАРАЛЫҚ ДАМУ КОНТЕКСІНДЕГІ СТРАТЕГИЯЛЫҚ РӨЛІ

М.Ю. Онучко¹ , Е.А. Әлібай*^{1,2}

¹ Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

² М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл, Қазақстан

E-mail: alibai_88@mail.ru, onuchko@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада Солтүстік Қазақстан облысында орналасқан «Qyzyljar» арнайы экономикалық аймағының (АЭА) шекаралық аумақтарды дамытудағы стратегиялық рөлі қарастырылады. Зерттеудің негізгі мақсаты – арнайы экономикалық аймақтың өңірлік даму, инвестициялық тартымдылық және трансшекаралық ынтымақтастықты нығайту құралы ретіндегі тиімділігін бағалау. Зерттеу барысында салыстырмалы талдау, SWOT-талдау және интегралды тиімділік индексі әдістері қолданылды. «Qyzyljar» АЭА-ның қызметі Қазақстандағы өзге арнайы экономикалық аймақтармен салыстырылып, инвестициялар көлемі, экспорттық бағыттылығы, салалық әртараптандыру деңгейі, инфрақұрылымдық қамтамасыз етілуі және жұмыспен қамту көрсеткіштері бойынша бағаланды. Нәтижесінде аймақтың Ресей Федерациясымен шекаралас орналасуы, агроөнеркәсіптік әлеуеті және мемлекеттік қолдау шаралары оның өңірлік индустриялық және логистикалық орталық ретінде қалыптасуына қолайлы жағдай жасайтыны анықталды. Сонымен қатар, зерттеу барысында инфрақұрылымның жеткіліксіздігі, кадр тапшылығы, институционалдық шектеулер және экономиканың жеткіліксіз әртараптандырылуы сияқты мәселелер айқындалды. Авторлар арнайы экономикалық аймақтың тиімділігін арттыру мақсатында инфрақұрылымды жаңғырту, адами капиталды дамыту, басқару тетіктерін жетілдіру және шекара маңы ынтымақтастығын кеңейту бойынша ұсыныстар ұсынады. Зерттеудің ғылыми жаңалығы – шекаралық арнайы экономикалық аймақтардың тиімділігін кеңістіктік және геоэкономикалық факторларды ескере отырып бағалау тәсілін қалыптастыруында.

Түйін сөздер: арнайы экономикалық аймақтар, шекаралық өңірлер, өңірлік саясат, Qyzyljar, инвестициялар, трансшекаралық ынтымақтастық, инфрақұрылым, экспорт, индустрияландыру, Солтүстік Қазақстан, геоэкономика.

Кіріспе. Жаһандану, нарықтық аймақтандыру және экономикалық интеграция үдерістерінің күшеюі жағдайында шекара маңы аумақтарының тұрақты дамуы мәселелері мемлекеттердің аумақтық даму стратегияларында барған сайын маңызды орын алуда. Географиялық ерекшелігіне байланысты шекаралық аймақтар тек транзиттік тораптар мен сауда қақпалары ғана емес, сонымен қатар әртүрлі экономикалық, құқықтық және институционалдық жүйелер түйісетін геоэкономикалық өзара іс-қимыл алаңдары ретінде де қызмет етеді. Осы тұрғыдан алғанда, шекара маңы аумақтарының рөлі жергілікті деңгеймен шектелмей, ұлттық қауіпсіздікке, интеграциялық саясатқа және экономикалық өсудің орнықтылығына тікелей ықпал етеді.

Әлемдегі ең ұзын құрлықтық шекаралардың біріне (13 мың км-ден астам) ие Қазақстан Республикасы үшін шекара маңы аумақтарын кешенді дамыту стратегиялық маңызға ие болып отыр. Бұл, әсіресе, Ресей Федерациясымен шектесетін елдің солтүстік және солтүстік-шығыс аймақтарына қатысты. Сауда жолдарының қиылысында орналасқан және агроөнеркәсіптік әлеуетке ие Солтүстік Қазақстан облысы бір мезгілде халықтың азаюы, деиндустрияландыру және инвестициялық стагнация сияқты мәселелерге тап болып отыр.

Осындай өңірлерде экономикалық белсенділікті ынталандыру құралдарының бірі – Арнайы экономикалық аймақтар (АЭА) құру. Олар жеңілдетілген бизнес-режимін ұсынып, капитал мен технология тартуға жағдай жасайды және өндірістік кластерлердің қалыптасуын жеделдетеді. Әлемдік және отандық тәжірибе АЭА-лардың тиімділігі көптеген факторларға – институционалдық жобалаудан бастап логистикалық байланыстарға және саяси ерік-жігерге дейін – тәуелді екенін көрсетеді [1, 123-б.].

Бұл зерттеу Қазақстанның шекаралық аймақтарын дамытудағы мемлекеттік саясат құралы ретінде «Қызылжар» АЭА-ның рөлі мен әлеуетін талдауға бағытталған. Өңірдің геосаяси ерекшелігін және оның экономикалық байланыстарының трансшекаралық сипатын ескере отырып, бұл құралдың нақтылы аймақтық контексте қаншалықты тиімді бола алатынын бағалау маңызды [2, 32-б.].

Қазақстанның қазіргі әлеуметтік-экономикалық даму кезеңінде аумақтық теңсіздік мәселесі ең өзекті проблемалардың бірі болып отыр. Теңгерімді әрі инклюзивті өсу тұжырымдамасы ресми түрде жарияланғанына қарамастан, көптеген шекара маңы өңірлері әлі де құрылымдық шектеулерге тап: инвестициялық ресурстарға қолжетімділіктің шектеулілігі, инфрақұрылымдық бытыраңқылық және сыртқы экономикалық күйзелістерге жоғары осалдық. Мемлекеттік саясатта аумақтық даму басымдықтарының күшеюіне байланысты («Қазақстан-2050» стратегиясы, 2025 жылға дейінгі аумақтық даму тұжырымдамасы) өңірлерді қолдау тетіктерін қайта қарау және жетілдіру қажеттілігі артып келеді.

Арнайы экономикалық аймақтар мемлекеттік қолдаудың ерекше механизмі ретінде өнеркәсіптік өсудің катализаторы және инвестиция тартудың шоғырланған орталығы ретінде қарастырылады. Оларды шекаралық экономикалардың нақты жағдайларына бейімдеу аса маңызды, мұнда негізгі факторларға сыртқы нарықтарға қол жеткізу, логистикалық интеграция, институционалдық икемділік және трансшекаралық ынтымақтастық жатады. Осы контексте «Қызылжар» АЭА қызметінің тиімділігін бағалау ғылыми да, практикалық та тұрғыдан өзекті, әсіресе табысты тәжірибелерді басқа өңірлерде тарату мүмкіндігін ескере отырып.

Бұл зерттеудің өзектілігі келесі факторлармен айқындалады:

- Шекаралық өңірлерді дамытуға бағытталған мемлекеттік саясат аясында «Қызылжар» АЭА қызметін кешенді бағалау қажеттілігі;
- Қазақстанның трансшекаралық аймақтарына тікелей қатысты эмпирикалық және қолданбалы зерттеулердің тапшылығы;
- Аумақтық даму құралдарының тиімділігін арттыруға бағытталған дәлелді саясаттық ұсынымдарға сұраныс.

Сонымен қатар, заңнамалық база, саяси қолдау және инфрақұрылымдық инвестициялар болғанына қарамастан, Қазақстанның шекара маңы аймақтарындағы АЭА қызметі бірқатар тұрақты шектеулерге кезігуде:

1. Салықтық және кедендік жеңілдіктерге қарамастан, инвестициялық ағымдар болжамды деңгейден төмен қалып отыр. Бұған маркетингтік қолдаудың жеткіліксіздігі, рәсімдердің ашық еместігі және әлеуетті қатысушылардың АЭА артықшылықтары туралы хабардарлығының төмендігі себеп.

2. Ірі өндірістік және тарату орталықтарынан географиялық қашықтық пен көлік дәліздерінің шектеулі өткізу қабілеті жобалардың бәсекеге қабілеттілігін төмендетеді.
3. Білікті кадрлардың мегаполистерге кетуі, кәсіби даярлық деңгейінің төмендігі және өнер-кәсіптік құзыреттердің жеткіліксіздігі жоғары технологиялық өндірістерді орналастыруға кедергі келтіреді.
4. Ресей Федерациясының шекарасына жақын болғанына қарамастан, валюталық реттеу, кедендік рәсімдер және техникалық стандарттардағы айырмашылықтар тиімді ынтымақтастыққа тосқауыл қояды.
5. АЭА қызметін бағалайтын интеграцияланған KPI (негізгі көрсеткіштер жүйесі) жүйесінің болмауы және олардың өңірдің әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштеріне ықпалын жүйелі түрде аудиттеудің жоқтығы.

Зерттеу әдістері мен материалдары. Бұл зерттеудің мақсаты – Қазақстан Республикасындағы кеңістіктік және шекара маңы дамуының құралы ретінде «Қызылжар» арнайы экономикалық аймағының (АЭА) рөлі мен тиімділігін бағалау, сондай-ақ оның бәсекеге қабілеттілігі мен институционалдық тұрақтылығын арттыру жөнінде ұсыныстар әзірлеу.

Осы мақсатқа жету үшін келесі міндеттер қойылды:

1. Ұлттық аймақтық саясат контекстінде «Қызылжар» АЭА-ның қазіргі жағдайын және негізгі сипаттамаларын талдау;
2. «Қызылжар» АЭА-ны Қазақстандағы басқа арнайы экономикалық аймақтармен салыстырмалы талдау;
3. Аймақтың артықшылықтары мен әлсіз тұстарын айқындау үшін индекстік бағалау және SWOT-талдау әдістерін қолдану;
4. Шекара маңындағы АЭА-лардың жұмыс істеуін жетілдіруге бағытталған ғылыми негізделген ұсыныстар қалыптастыру;
5. Солтүстік Қазақстан облысының өңірлік интеграциясы мен тұрақты дамуы үшін АЭА-ның маңызын бағалау.

Алға қойылған мақсаттар мен міндеттерді орындау үшін сандық және сапалық әдістерді үйлестіретін көпкритерийлі тәсіл пайдаланылды. Бұл тәсіл «Қызылжар» АЭА-ның тиімділігін кеңістіктік және шекара маңы дамуы жөніндегі мемлекеттік саясат аясында кешенді бағалауға мүмкіндік береді.

Сандық бағалау интегралды тиімділік индексын есептеуге негізделді. SWOT-талдау сапалық интерпретациялық құрал ретінде пайдаланылып, «Қызылжар» АЭА-ның артықшылықтары мен әлсіз жақтарын жүйелеуге, сондай-ақ шекаралық экономиканың элементі ретінде оның дамуындағы мүмкіндіктер мен қауіп-қатерлерді анықтауға мүмкіндік берді.

Сонымен қатар зерттеуде кейс-стади әдісінің элементтері қолданылды: «Қызылжар» АЭА-ның нақты жағдайын егжей-тегжейлі талдау Қазақстандағы ұқсас аймақтармен салыстырылып, оның бәсекелік позициясын айқындау және нысаналы ұсыныстар әзірлеу үшін пайдаланылды.

Барлық сандық және сапалық бағалаулар сенімді әрі ресми дереккөздерге негізделген. Олардың қатарында ҚР Ұлттық экономика министрлігі деректері; «Kazakh Invest» АҚ-ның 2021–2023 жж. есептері; өңірлік стратегиялық құжаттар мен АЭА-ны дамыту бағдарламалары; индустриялық-инновациялық даму және цифрландыру жөніндегі ұлттық бағдарламалар; сондай-ақ ғылыми журналдарда, жинақтарда және БАҚ-та жарияланған сараптамалық материалдар бар. Осы кешенді тәсіл мақалада ұсынылған қорытындылардың ғылыми негізділігін және ұсыныстардың практикалық қолданылуын қамтамасыз етеді.

Бұл зерттеу Қазақстанның шекара маңы саясаты контекстінде арнайы экономикалық аймақтарды (АЭА) зерделеудің теориялық әрі қолданбалы аспектілерін дамытуға үлес қосады. Қазақстандық ғылыми әдебиетте алғаш рет «Қызылжар» АЭА-ның қызметіне кең ауқымды талдау жасалып, оның аумақтық-экономикалық сипаттамалары, институционалдық шектеулері және шекаралық ынтымақтастықтағы әлеуеті қарастырылды. Бұған дейінгі зерттеулер көбіне елдің оңтүстік және орталық аймақтарындағы АЭА-ларға бағытталған болса, бұл жұмыс солтүстік шекаралық өңірге назар аударып, халықтың азаюы, инфрақұрылымның жеткіліксіздігі және өндірістік қуаттардың шектеулілігі сияқты ерекше сын-қатерлерді айқындауға мүмкіндік береді.

АЭА-ларды тек индустриялық өсімнің құралы ғана емес, сонымен қатар кеңістіктік теңгерім мен шекара маңы ынтымақтастығының тетігі ретінде қарастыруда жатыр. Алынған нәтижелер солтүстік өңірлерді мемлекеттік қолдау бағыттарын нақтылауға, АЭА-ның экономикалық негізін әртараптандыруға және оның инвестициялық тартымдылығын арттыруға ықпал етеді. Дамытылған әдістер мен қорытындылар Қазақстанның басқа шекаралық аумақтарында және көрші елдерде АЭА-ларды стратегиялық жоспарлауда пайдаланылуы мүмкін.

Бұл зерттеу Қазақстанның шекаралық өңірлеріндегі арнайы экономикалық аймақтардың тиімділігі тек инвестиция көлеміне ғана емес, сонымен қатар институционалдық қолдау деңгейіне, салалық әртараптандыруға, логистикалық орналасуына және шекара маңы экономикалық байланыстарға интеграциялану дәрежесіне тәуелді деген болжамға сүйенеді. Мемлекеттік қолдау мен кешенді даму жағдайында «Қызылжар» АЭА тұрақты экономикалық өсім мен шекара маңы ынтымақтастығы үшін үлгілі платформа бола алады.

Қазақстанның шекара маңындағы өңірлеріндегі мемлекеттік саясаттағы арнайы экономикалық аймақтардың (АЭА) рөлін зерттеу үшін АЭА-лардың теориялық негіздерін, олардың дамушы экономикалардағы жұмыс істеу ерекшеліктерін, сондай-ақ шекаралық аумақтар мен аймақтық саясаттың өзіндік сипаттарын қарастыратын кең көлемді ғылыми еңбектерді талдау қажет.

Арнайы экономикалық аймақтардың теориялық негіздері институционалдық экономиканың классиктерінің еңбектерінде қаланған. Дуглас Норт [3] АЭА-ларды транзакциялық шығындарды азайтып, экономикалық белсенділікті ынталандыратын институционалдық инновация нысаны ретінде қарастырды. А. Харрисон [4, 1994] ашық экономика жағдайында АЭА-лардың тиімділігін зерделеп, олардың қызметін қамтамасыз ететін негізгі құралдар ретінде салықтық жеңілдіктерді, реттеу рәсімдерінің жеңілдетілуін және инвестициялардың шоғырлануын атап көрсетті.

Халықаралық зерттеушілердің ішінде Дуглас Чжихуа Зэн мен Томас Фароле [5, 6] еңбектерінде табысты АЭА-лардың кластерлік әсер қалыптастыратыны, логистиканы жақсартатыны және экономикалық реформалар үшін сынақ алаңына айналатыны көрсетіледі. Мәселен, *Special Economic Zones in Africa* атты еңбегінде (Фароле, 2011) мемлекеттік қолдау, рәсімдердің ашықтығы және мемлекеттік органдар арасындағы тиімді үйлестірудің маңызы атап өтіледі.

Посткеңестік кеңістік аясында ресейлік ғалымдар елеулі үлес қосты. Р.И. Алексеев [7] пен С.Б. Авдашев [8] АЭА-ларды артта қалған өңірлерді, соның ішінде шекара маңы аумақтарын дамыту құралы ретінде қарастырып, шетелдік үлгілерді ұлттық ерекшеліктерге бейімдеудің қажеттігін алға тартады. Бұл ретте «өсу полюсі» саясаты мен шекаралық ынтымақтастық мәселелеріне баса назар аударылады.

Қазақстанда АЭА-лар 2000 жылдардың басынан бастап белсенді дамытылып келеді. ҚР Ұлттық экономика министрлігінің деректері бойынша [9], бүгінде әртүрлі салалық мамандануы бар 13 АЭА жұмыс істейді. Солардың ішінде Солтүстік Қазақстан облысында құрылған «Қызылжар» АЭА шекара маңы ынтымақтастығы тұрғысынан ерекше қызығушылық тудырады.

Қазақстандық ғалымдар – Зиябеков Б., Кабаканова Ю., Першина И. [10, 2021]; Ахметова А.А. [11]; Шалбаева А., Құлжанова Д., Әбдікерімова Г., Мұстафинов Қ. [12] – АЭА-лардың қызметін, олардың институционалдық ерекшеліктерін және өңірлік экономикаға ықпалын талдайды. Мәселен, Нұрпейісованың еңбектерінде мемлекеттік қолдаудың маңыздылығы және оны индустриялық-инновациялық даму бағдарламаларымен үйлестіру қажеттігі атап өтіледі.

Шекара маңы өңірлері мемлекеттік аумақтық саясаттың ерекше элементі болып саналады. В.А. Колосовтың [13] пікірінше, «шекаралық аймақ» – тек географиялық ұғым ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік-экономикалық және саяси құбылыс. Ол бір жағынан шектеулер (инфрақұрылымдық шалғайлық, демографиялық осалдық), екінші жағынан мүмкіндіктер (сыртқы сауда, шекара маңы ынтымақтастығы) тудырады.

Қазақстан жағдайында, әсіресе Солтүстік Қазақстан облысында, шекара маңы өңірлері көші-қон, халықтың қартаюы және инвестициялық белсенділіктің төмендігі сияқты қиындықтарға тап болып отыр. Бұл мәселе бойынша Д.У. Алшимбаев, А.М. Мырзахметов, А.Т. Ерімпашев [14], сондай-ақ Д.С. Әлімжанов [15] жүргізген зерттеулерде осы аумақтарға арналған мемлекеттік қолдау шараларын қайта ойластыру қажеттігі атап өтіледі.

Аймақтық дамудың құралдары тұрғысынан АЭА-ларды Франсуа Перрудың «өсу полюстері» тұжырымдамасы [16] мен Майкл Е. Портердің «кластерлік бастамалар» теориясы [17] шеңберінде қарастыруға болады. Бұл тәсілдерге сәйкес, ресурстар мен институттардың белгілі бір аумақта (АЭА-да) шоғырлануы көршілес өңірге мультипликативтік әсер етуі мүмкін.

Қазақстандық контексте өңірлік теңсіздікті азайту құралы ретінде АЭА-ларды пайдаланудың орынды екендігі жөнінде Шакеев С.С., Невматулина К.А., Байбосынов С.Б. [18], сондай-ақ Құсайынов Х.Х., Есберген Р.Ә., Нұрманов А.О. [19] пікір білдірді. Олар тиімділік инфрақұрылымдық қамтамасыз етуге, инвестициялық ахуалға және басқару сапасына тәуелді екенін атап өтеді.

Алайда оң күтулерге қарамастан, көптеген зерттеулер Қазақстандағы АЭА-лардың тиімділігі шектеулі екенін көрсетеді. М.Ж. Нүркенов, М.Ж. Қонырбеков, М.К. Жәмкеев [20], сондай-ақ «TALAP» қолданбалы зерттеулер орталығының аналитикалық есептері [21] АЭА-лар мен жергілікті экономика арасындағы әлсіз байланыстарды, жергілікті халықтың жұмыспен қамтылуының төмендігін және экспорттық әлеуеттің шектеулігін айқындайды.

Халықаралық авторлар – Дорсати Мадани [22] мен Чжихуа Зэн – егер институционалдық реформа, кадрлық әлеуетті дамыту және құндылық тізбектерін локализациялау сияқты кешенді шаралар жүзеге аспаса, АЭА-лар ұзақ мерзімді тұрақты әсер бермей, «анклав» сипатына ие болып қалу қаупін атап көрсетеді.

Нәтижелер мен талқылаулар. Қазақстан – агроөнеркәсіптік ел, мұнда ауыл шаруашылығы халықтың басым бөлігі үшін негізгі кәсіби қызмет болып қала беруде. Бұл салада 1,41 млн адам еңбек етеді, бұл жалпы жұмыс күшінің 15,3%-ын құрайды (2009 жылы – 17,9%).

Әкімшілік-аумақтық құрылымы бойынша Қазақстан 17 облыстан және республикалық маңызы бар 3 қаладан тұрады. 2023 жылғы 1 наурыздағы жағдай бойынша ел халқының саны 19 808 430 адамға жетті. 2021 жылғы халық санағының нәтижелері (2022 жылғы 1 қыркүйекте жарияланған) этникалық құрамды мынадай түрде көрсетті: қазақтар – 70,4%, орыстар – 15,5%, өзбектер – 3,2%, украиндар – 2,0%, ұйғырлар – 1,5%, немістер – 1,2%, татарлар – 1,1%. Өзге этностар мен ұлтын көрсетпегендер үлесі – 5,1%.

Еуразия құрлығының дәл жүрегінде орналасқан Қазақстан аумағы 2,7 млн шаршы шақырымды құрайды және жер көлемі бойынша әлемде тоғызыншы орында тұр. Солтүстігі мен батысында ел Ресеймен шектеседі, шекара ұзындығы – 7 591 км, бұл – әлемдегі ең ұзын құрлықтық шекара. Сондай-ақ шығыста – Қытаймен (1 783 км), оңтүстікте – Қырғызстанмен (1 242 км), Өзбекстанмен (2 351 км) және Түрікменстанмен (426 км) шектеседі. Жалпы құрлықтық шекара ұзындығы 13 200 км-ге тең. Ел аумағын Каспий және Арал теңіздерінің жағалаулары шайып жатыр.

Қазақстан – жер көлемінің кеңдігіне қарамастан, теңізге шыға алмайтын әлемдегі ең ірі мемлекет. Оның шамамен 44%-ын шөлді аймақтар, 14%-ын шөлейттер құрайды. Далалық аймақтар үлесі – 26%, ал ормандар тек 5,5%-ын қамтиды. Аумағының ауқымдылығына қарамастан, халықтың орташа тығыздығы төмен – 1 шаршы шақырымға 6,48 адам ғана, бұл көрсеткіш бойынша Қазақстан әлемде 184-орында тұр. Мұндай жағдай халықтың аумақ бойынша теңгерімсіз орналасуына алып келеді: негізінен табиғи ресурстарға бай және инфрақұрылымы дамыған, өнеркәсіптік кәсіпорындары шоғырланған өңірлерде халық жиі қоныстанған. Бұл теңсіздік аймақтар арасындағы әлеуметтік-экономикалық алшақтықты күшейтіп, түрлі өңірлерде күрделі мәселелер туындатады.

Мемлекеттік деңгейде бұл теңгерімсіздікті жоюға бағытталған шаралар қолға алынуда. Ұлттық даму жоспары – 2025 жылға дейінгі Қазақстан Республикасының Ұлттық даму жоспары мен Ұлттық қауіпсіздік стратегиясында негізгі бағыттар айқындалған. Жоспардың басты басымдықтарының бірі – өңірлердің бәсекеге қабілеттілігін арттыруға бағытталған теңгерімді аумақтық даму. Мұнда өңірлердің орталық билікке тәуелділігін азайту және өңіраралық алшақтықты қысқарту көзделген. Дегенмен, табысты өңірлерді қолдаумен қатар, шалғайдағы, әсіресе шекаралық аумақтарда, әкімшілік орталықтардан алыстығы мен инфрақұрылымның жеткіліксіздігіне байланысты даму әлеуетін жүзеге асыруда күрделі кедергілер сақталуда.

Шекаралық өңірлерге тән өзіндік ерекшеліктер бар: көші-қон, негізгі қызметтер мен ресурстарға қол жеткізу, қоршаған ортаны қорғау, сондай-ақ көршілес мемлекеттермен өзара тиімді ынтымақтастықты дамыту қажеттігі. Мұндай аумақтар алғаш рет ресми түрде 2020 жылға дейінгі Өңірлік даму бағдарламасында айқындалып, экономикалық өсудің маңызды элементтері ретінде танылды. Шекаралық өңірлер Қазақстанның ең ұзын шекарасы бар мемлекеттер – Ресей және Қытаймен өзара қарым-қатынасында айрықша рөл атқарады.

Қазіргі жағдайда Ресей мен Украина арасындағы әскери қақтығыстың жалғасуына байланысты Қазақстанның Ресеймен шекаралас аумақтарындағы экономикалық тұрақтылық жаңа қатерлерге ұшырауы мүмкін. Бұл өз кезегінде шекара маңы ынтымақтастығының жаңа стратегияларын әзірлеуді және осы өңірлердегі экономикалық қауіпсіздікті күшейтуді қажет етеді [23].

Шетелдік және отандық ғалымдардың теориялық тұжырымдарына сүйене отырып, «шекаралық аумақ» ұғымына автордың ғылыми анықтамасы мынадай: Шекаралық аумақ – мемлекеттің жер немесе су шекараларына тікелей жақын орналасқан бөлігі. Бұл аумақтар мемлекеттік шекараны бақылау мен ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуде ерекше функционалдық сипаттарға ие. Олардың басты ерекшеліктеріне – шекараға іргелес орналасуы және шекаралық өту нүктелерін бақылау мен қадағалауды жүзеге асыратын инфрақұрылымның болуы жатады.

«Шекаралық өңір» ұғымы күрделі әрі көпқырлы, сондықтан оны біржақты түсіндіру қиын. Мұның себебі – «өңір» ұғымының өзі әртүрлі дереккөздерде әрқалай анықталатынында. Оның географиялық, әлеуметтік, экономикалық және кешенді түсіндірмелері бар. Жиынтықтай келе, өңірдің негізгі сипаттарын бөліп көрсетуге болады: ұқсас табиғи жағдайлар мен біртекті экономикалық мамандану. Алайда қолданыстағы анықтамалардың ешқайсысы өңірді біртұтас кеңістік ретінде қалыптастыратын ең маңызды элемент – байланыстарға баса назар аудармайды. Дәл осы кеңістіктік тәсіл өңірдің мәні мен оның жұмыс істеу тетіктерін барынша толық ашады, өйткені ол ішкі және сыртқы көптеген өзара байланыстарды ескереді.

Осы контексте шекаралық өңірді көрші мемлекеттермен тығыз байланыстағы ерекше экономикалық аумақ ретінде қарастыруға болады. Мұндай байланыстар өңірдің экономикасына және оның шаруашылық құрылымына тікелей ықпал етеді. Демек, шекаралық аймақ – бұл мемлекеттің мемлекеттік шекараға тікелей жақын орналасқан бөлігі, ол тек ішкі факторлардың (мысалы, кедендік бақылау-бекеттер немесе арнайы іскерлік режим) ғана емес, сондай-ақ көршілес мемлекеттің ерекшеліктерінің ықпалында болады. Көршілес елдермен өзара іс-қимыл өңірдің экономикалық белсенділігіне және даму барысына айтарлықтай әсер етеді.

Жиі кездесетін қате түсініктерге қарамастан, шекаралық аймақ «өлі кеңістік» емес. Керісінше, ол әртүрлі елді мекендерді, соның ішінде қалалар мен кенттерді қамтитын динамикалық кеңістік болып табылады. Бұлар шекаралық аймақтың ажырамас бөлігі болып, әлеуметтік-экономикалық дамудың өзіндік ерекшеліктеріне ие. Дегенмен, мұндай аумақтардың даму траекториясы әлі де көбіне мемлекеттік саясатпен айқындалады. Әсіресе агломерациялар, тораптық қалалар мен түрлі деңгейдегі ірі орталықтарға басымдық беріледі, ал артта қалған аумақтар, соның ішінде шекаралық өңірлер, ұзақ уақыт бойы шешілмеген проблемалармен қалып отыр.

Эмпирикалық деректер шалғай және шекара маңы аумақтарына қатысты мемлекеттік аймақтық саясаттың тиімділігін арттыру қажеттігін айқындайды. Мемлекеттік даму бағдарламаларының орындалуын жүйелі түрде мониторингтеу мен бағалау өңірлік теңсіздікті төмендетуде және шекаралық аумақтардың тұрақты өсуіне қолайлы жағдай жасауда шешуші рөл атқарады.

Мұндай қажеттілік өндірістік қуаттарды кеңістіктік қайта бөлу, жаңа кәсіпорындар құру, қаржылық ресурстарды өңірлер арасында ұтымды орналастыру сияқты стратегиялық міндеттердің әрқашан табысты іске асырылмауынан туындайды. Бұл басқару тетіктерінің әлсіздігін, өңірлік және жергілікті билік органдары қызметіндегі тиімсіздікті, сондай-ақ өзін-өзі басқару жүйесінің жеткілікті дамымауын көрсетеді.

Қазақстан халқына арналған «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі» атты Жолдауында Президент Қ. Тоқаев елдің аумақтық және кеңістіктік дамуына қатысты тәсілдерді түбегейлі қайта қараудың өзектілігін атап өтті. Ол Қазақстан өңірлерінің экономикалық және өнеркәсіптік мамандануында, өмір сүру деңгейінде және қоғамдық қызметтердің сапасында айтарлықтай айырмашылықтар бар екенін айтты. Сондықтан аумақтық даму жекелеген өңірлердің бәсекелік артықшылықтарына негізделуі тиіс [24].

Қазақстан мен Ресейдің аумағын қамтитын солтүстік шекаралық өңірде екі мемлекеттің шамамен 30 миллион тұрғыны өмір сүреді. Бұл аумақта бірнеше ірі қала, оның ішінде миллион тұрғыны бар мегаполистер орналасқан, бұл оның әлеуметтік-экономикалық өзара іс-қимылдағы стратегиялық маңызын айқындайды. Осы тұрғыда ресейлік билік органдарымен және бизнес құрылымдарымен тығыз ынтымақтастық қазақстандық өнімдерді ілгерілету мен инвестиция тартуда шешуші факторға айналады. Мұндай әріптестік Қазақстанның шекара маңы аумақтарының дамуына ықпал етіп, олардың экономикалық әлеуетін арттырады әрі екі ел арасындағы өзара байланыстарды нығайтады.

Арнайы экономикалық аймақтар (АЭА) – экономикалық дамуды ынталандыру мақсатында құрылған, соның ішінде көп елдің шекаралық аумақтарын қамтуы мүмкін ерекше аумақтар болып табылады. Олар жеңілдікті саясат, мемлекеттік және жеке қаржылық субсидиялар, сондай-ақ ұзақ мерзімді макро- және микроэкономикалық мақсаттарға қолдау көрсететін дамыған инфрақұрылым негізінде жұмыс істейді.

АЭА-ның негізгі мақсаты – табиғи, адами, өнеркәсіптік, технологиялық және қаржылық ресурстарды пайдалана отырып, шекара маңы ынтымақтастығын дамыту, шекаралық өңірлер арасындағы байланыстарды күшейту және олардың экономикалық дамуын, өзара тәуелділігін әрі толықтырушылығын арттыру.

Әлемдік тәжірибеде арнайы экономикалық аймақтардың негізгі түрлеріне мыналар жатады:

Шекара маңы экономикалық ынтымақтастық аймақтары. Еуропалық Одақта мұндай аймақтар *Еврорегиондар* деп аталады. Олар үкіметаралық келісімдер негізінде жұмыс істейтін, ерекше құқықтық мәртебеге, алуан мақсаттар мен ресурстарға ие трансшекаралық құрылымдар болып табылады. Мысалы, Германия, Нидерланд және Бельгия аумақтарын қамтитын *Маас-Рейн еврорегионы* 1976 жылы құрылып, әлемдегі алғашқы ресми түрде мойындалған трансшекаралық АЭА болды. Жоғары экономикалық және білім беру даму деңгейінің арқасында ол «шағын Еуропа» атанды.

Трансшекаралық өсу үшбұрыштары. Бұл аймақтар алғашында Шығыс Азияда кеңінен таралып, кейін басқа өңірлерге «шекара маңы өсу аймақтары» деген атаумен таралды. Мысалы, Ресейдің Қиыр Шығысындағы *Туманган өзені алабын дамыту бағдарламасы* Ресей, Қытай, Оңтүстік Корея, Солтүстік Корея және Моңғолия аумақтарын қамтиды. Сондай-ақ Меконг өзені алабындағы өсу аймақтары мен Сингапур, Малайзия және Индонезияны байланыстыратын «Оңтүстік өсу үшбұрышы» осындай үлгілердің қатарында.

Шекаралық сауда аймақтары. Бұл аймақтар екі мемлекеттің шекарасына жақын аумақтарды қамтып, өзара сауда-саттық пен өнімдер алмасуын жеңілдетеді. Мысалы, Қытайдың Жуйли провинциясында Қытай–Мьянма шекарасында арнайы сауда аймағы құрылды. Онда Мьянма азаматтарына Қытай аумағында визасыз 72 сағатқа дейін болуға рұқсат етіледі. Бұл аймақ сауданың, өнімді өңдеудің және туризмнің дамуына ықпал етеді.

Әлемнің әртүрлі аймақтарында трансшекаралық арнайы экономикалық аймақтардың (АЭА) мысалдарын кездестіруге болады. Батыс жарты шарда осындай алты аймақ жұмыс істейді. Солардың бірі – АҚШ пен Канада шекарасында 1991 жылы құрылған Тынық мұхитының солтүстік-батыс экономикалық өңірі, бүгінде ең қарқынды дамып келе жатқан экономикалық аймақтардың бірі ретінде танылған. Африкада трансшекаралық аймақтар көбіне «өсу үшбұрышы» деп аталады. Мәселен, 2001 жылы құрылған ZMM аймағы Замбия, Малави және Мозамбик елдерінің аумақтарын қамтып, мемлекеттік-жекеменшік әріптестік негізінде сауданы және жеке инвестицияларды дамытуға бағытталған.

Бір мемлекеттің аумағында орналасқан АЭА-лар да шекаралас өңірлермен экономикалық ынтымақтастықты дамытуға, өңірдің экономикалық даму деңгейін арттыруға және халықтың әл-ауқатын жаңа жұмыс орындарын ашу арқылы жақсартуға бағытталады.

Көршілес өңірлер әкімшіліктері шекара бойында бірлескен еркін экономикалық аймақтар немесе өнеркәсіптік-сауда кешендерін құру арқылы өзара байланыстарды нығайта алады. Мұндай бастамалар ортақ экономикалық мүдделерді қалыптастырып, трансшекаралық ынтымақтастықты тереңдетеді және мемлекетаралық интеграциялық үдерістерді күшейтеді.

Қазақстан Республикасында бүгінде 13 арнайы экономикалық аймақ жұмыс істейді (жоғарыда атап өтілгендей), олардың әрқайсысы белгілі бір сектор мен аумақтық бағытқа бейімделген. Олардың ішінде «Инновациялық технологиялар паркі» АЭА (Алматы), «Астана – жаңа қала» АЭА, «Оңтүстік» АЭА (Шымкент), сондай-ақ көлік-логистикалық және өнеркәсіптік кластерлерге негізделген аймақтар ерекше көзге түседі. Мәселен, «Хоргос – Шығыс қақпасы» АЭА халықаралық «*Бір белдеу – бір жол*» бастамасын іске асыруда маңызды рөл атқарады.

Осы тұрғыда шекаралық өңірлерде арнайы экономикалық аймақтар құрудың мәні ерекше. Мұндай аймақтар дамыған орталықтар мен шеткері аумақтар арасындағы қолданыстағы «күштер тепе-теңдігін» өзгертуге, инвестицияларды, технологияларды, басқару тәжірибесін және әлеуметтік-экономикалық жаңашылдықтарды тартудың катализаторына айнала алады. Нәтижесінде шекаралық өңірлер жаңа даму серпініне ие болып, ұлттық экономикада артта қалған секторлардың пайдасына ресурстарды қайта бөлу жүзеге асады. Бұл – стратегиялық тұрғыдан аса маңызды артықшылық.

Алайда елдің жекелеген өңірлері мысалында көрсеткендей, ірі инвестиция тартуға бағытталған мұндай кеңістіктік аймақтарды құру әрдайым мүмкін бола бермейді. Экономикалық ресурстардың – өндірістік және адами капиталдың – қолжетімділігі шешуші мәнге ие. Зерттеу нысанымыз болып отырған Солтүстік Қазақстан облысының экономикалық әлеуетіне сүйене отырып, Қазақстан Республикасы Үкіметінің арнайы экономикалық аймақтарды құру және олардың қызметін қамтамасыз ету туралы қаулыларын іске асыру қазіргі уақытта тек мүмкін ғана емес, сонымен бірге қажетті шара болып табылады.

Солтүстік Қазақстан облысы ұлттық экономиканың Солтүстік макроөңірінің құрамына кіреді. Географиялық тұрғыда ол Ресей Федерациясының Омбы, Түмен және Қорған облыстарымен шектесіп жатыр. Бұл фактор халық санының серпініне, көші-қон үрдістеріне және Петропавл, Булаево, Мамлютка сияқты қалалар мен көршілес ауылдық елді мекендердегі жұмыспен қамтуға айтарлықтай ықпал етеді. Сонымен бірге, осы көрсеткіштердегі теңгерімсіздіктер өңірдің жалпы аймақтық өнімінің (ЖАӨ) қалыптасуына және оның әлеуметтік-экономикалық тұрақтылығына тікелей әсер етеді.

Аталған макроөңір негізінен ауыл шаруашылығына, әсіресе астық өндіруге маманданған. Сонымен қатар, өңірде өнеркәсіптік әлеует те бар. Оның дамуына 2019 жылғы 11 қазандағы №758 Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулысына сәйкес құрылған «Qyzyljar» арнайы экономикалық аймағы елеулі серпін берді [25].

«Qyzyljar» арнайы экономикалық аймағы (АЭА) шекаралық өңірлер контекстінде аумақтық дамудың айрықша құралы болып табылады. Қазақстанның солтүстік облыстарында, яғни Ресей Федерациясымен шектес аумақта орналасқан жалғыз АЭА ретінде ол кең ауқымды экономикалық қызмет түрлерін қамтиды. Атап айтқанда, аймақта тамақ өнімдерін өндіру және қайта өңдеу, құрылыс материалдарын, жиһазды, электрониканы, сондай-ақ машина жасау және ауыл шаруашылығы техникасын шығару салалары дамытылуда. «Qyzyljar» АЭА-ның басты артықшылықтарының бірі – бизнес үшін ұсынылатын салықтық және кедендік жеңілдіктер. Оларды мемлекеттік инфрақұрылымдық жобаларды қолдау шараларымен ұштастыру инвесторлар тарту үшін қолайлы жағдай қалыптастырады.

2019–2022 жылдар аралығында «Qyzyljar» АЭА-ға 18 млрд теңге көлемінде инвестиция тартылды, оның ішінде 7 млрд теңгеден астамы – шетелдік капитал. Аймақта орналасқан кәсіпорындардың жалпы өндіріс көлемі 47,7 млрд теңгені құрады, экспорт көлемі – 1,9 млрд теңге, ал әртүрлі деңгейдегі бюджеттерге салық түсімдері 129 млн теңгеден асты. Бұл көрсеткіштер өңірдің өнеркәсіптік базасының дамуы мен сыртқы экономикалық байланыстарының қарқын алуын дәлелдейді.

Аймақтың флагмандық кәсіпорындарының бірі – «Петропавл электротехникалық зауыты» ЖШС, ол 2022 жылы 1 318 трансформатор өндіріп, оның шамамен 94%-ын Ресей Федерациясына экспорттады. Бұл өңірдің экспорттық әлеуетінің табысты жүзеге асқанын көрсетеді. Бұдан бөлек, CLAAS компаниясы екі жыл ішінде 400-ден астам ауыл шаруашылығы техникасын – тракторлар, комбайндар және тұқым себу кешендерін құрастырды. Ағымдағы жылы өндірісті 478 бірлікке дейін ұлғайту жоспарланған, бұл тұрақты өсім траекториясын көрсетеді.

Қазіргі уақытта АЭА аумағында бес жаңа жоба іске асырылуда. Олардың қатарында: ауыл шаруашылығы саласына арналған жұқа қабырғалы болат конструкцияларын бірлесіп өндіру (1,3 млрд теңге); немістің Reimann компаниясымен ауыл шаруашылығы техникасын шығару (1,4 млрд теңге); ресейлік инвесторлармен бірлескен темірбетон бұйымдары жобасы (2,9 млрд теңге); сондай-ақ шамамен 8 млрд теңге инвестиция тартуды және 500-ге жуық жаңа жұмыс орнын ашуды көздейтін Nord Panels ағаш өңдеу кешені бар. Сонымен қатар, түрік инвесторының қатысуымен көпсалалы аурухананың құрылысы қайта жандандырылмақ, бұл өңірдің әлеуметтік инфрақұрылымының сапасын арттыруға ықпал етеді.

Шекаралық аймақтардағы арнайы экономикалық аймақтардың жұмыс тәжірибесі олардың табысты қызметі орталық пен периферия арасындағы қатынастарды түбегейлі өзгерте алатынын дәлелдейді. АЭА-ның болуы дамуы кенжелеген және халық сирек қоныстанған аумақтарға инвестицияны шоғырландыруға мүмкіндік береді. Бұл, әсіресе, Солтүстік Қазақстан облысы үшін өзекті. Дегенмен, кешенді даму үшін инфрақұрылымдық жобаларды ғана емес, сонымен қатар институционалдық шараларды – әкімшілік рәсімдерді жеңілдету, мемлекеттік қолдау тетіктерін кеңейту секілді жүйелі қадамдарды іске асыру қажет.

Қазіргі таңда Солтүстік Қазақстан облысы жалпы өңірлік өнім (ЖӨӨ) көлемі бойынша елдегі ең төмен көрсеткіштердің бірімен сипатталады: оның үлесі Қазақстанның жалпы ішкі өнімінде небәрі 1,6%-

ды құрайды. Жан басына шаққандағы ЖӨӨ – 332,8 мың теңге, бұл көрсеткіш бойынша өңір республикада 17 облыстың ішінде 13-орында тұр. Мұндай жағдай жаңа өсу нүктелерін қалыптастыру қажеттілігін айқындайды, солардың бірі – «Qyzyljar» АЭА. Аймақтың бейресурстық секторға бағытталған мамандануы құрылымдық трансформация жасауға және инвестициялық тартымдылықты арттыруға мүмкіндік береді.

«Qyzyljar» АЭА-ның қызметі өңірдің әлеуметтік-экономикалық дамуына жан-жақты ықпал етеді. Біріншіден, инвестиция тарту үрдісі оң қарқынға ие. Қолайлы инвестициялық климаттың қалыптасуы аймаққа жоғары технологиялы кәсіпорындардың келуіне, қосылған құны жоғары өнім өндірудің өсуіне және экспорттық әлеуеттің кеңеюіне ықпал етті.

Екіншіден, аймақта жаңа жұмыс орындары ашылуда. Өндірістік нысандардың құрылуы жұмыссыздықты азайтып, жергілікті халықтың табыс деңгейін арттырады. Бұл – Солтүстік Қазақстанның еңбекке қабілетті халқының көші-қондық ағынын төмендету және тұрақты демографиялық жағдайды қамтамасыз ету үшін маңызды.

Үшіншіден, сыртқы экономикалық қызметтің дамуы ерекше мәнге ие. Ресей шекарасына жақын орналасуы «Qyzyljar» АЭА-ның трансшекаралық сауданы ілгерілетудегі стратегиялық маңызын айқындайды. Логистика мен көлік инфрақұрылымының жетілдірілуі өңірдің транзиттік әлеуетін күшейтіп қана қоймай, ...

Сонымен қатар, жүргізілген талдау «Qyzyljar» АЭА-ның бірқатар мәселелерін де анықтайды. Атап айтқанда, аймақтағы экономикалық әртараптандыру деңгейі әлі де төмен, дамудың негізгі бағыттары бірқатар шектеулі секторларда шоғырланған. Ұзақ мерзімді тұрақтылықты қамтамасыз ету үшін өндірісті әртараптандыру және салалық ауқымды кеңейту – фармацевтика, IT-технологиялар, агроинжиниринг, логистика салаларын дамыту қажет. Қосымша шектеулер ретінде бюрократиялық рәсімдер, ведомствоаралық үйлестірудің жеткіліксіздігі және білікті кадрлардың тапшылығы атап өтіледі.

«Qyzyljar» АЭА қызметін бағалау және оны әрі қарай дамытуға ұсыныстар әзірлеу үшін Қазақстан аумағында жұмыс істейтін өзге арнайы экономикалық аймақтармен салыстырмалы талдау жүргізу орынды. Қазіргі таңда елімізде 13 АЭА бар, олардың әрқайсысы белгілі бір салалық мамандануға, өңірлік ерекшеліктерге және мемлекеттің стратегиялық мақсаттарына бағдарланған. Салыстырмалы талдау «Qyzyljar» АЭА-ның Қазақстанның аумақтық және трансшекаралық даму саясаты контексіндегі артықшылықтарын, шектеулерін және даму әлеуетін айқындауға мүмкіндік береді.

«Qyzyljar» АЭА тиімділігін кешенді бағалау және оның Қазақстанның аумақтық даму құрылымындағы әлеуетін анықтау мақсатында көпкритерийлі салыстырмалы әдіс қолданылды. Талдаудың өзегін аймақтың кешенді тиімділік индексі құрайды:

$$I = \sum_{i=1}^n w_i \cdot x_i$$

мұндағы:

- w_i — әрбір критерийдің салмақтық коэффициенті;
- x_i — критерийдің нормаланған мәні;
- n — қарастырылатын параметрлер саны.

Бағалау критерийлері мыналарды қамтиды:

- тартылған инвестициялар көлемі;
- салалық әртараптандыру деңгейі;
- экспортқа бағдарлануы;
- жұмыспен қамту деңгейі (1 млрд теңге инвестицияға шаққандағы жұмыс орындарының саны);
- институционалдық инфрақұрылым;
- геоэкономикалық орналасуы және логистикалық әлеуеті.

Бастапқы салыстырмалы талдау үшін Қазақстандағы әртүрлі географиялық аумақтарды, экономикалық бейіндерді және даму сатыларын қамтитын бес негізгі АЭА таңдалды. Салыстыру аймақтардың институционалдық және экономикалық қызметін көрсететін параметрлер негізінде жүргізілді. Нәтижелер 1-кестеде ұсынылған.

1-кесте. Қазақстандағы негізгі арнайы экономикалық аймақтарды (АЭА) салыстырмалы талдау

Параметрлер	«Qyzyljar» АЭА	«Khorgos» АЭА	«Ontustik» АЭА	«Astana» АЭА	«Pavlodar АЭА
Құрылу жылы	2019	2011	2005	2001	2011
Орналасқан жері	Солтүстік шекара маңы	Оңтүстік шекара маңы	Оңтүстік	Орталық	Солтүстік-шығыс
Инвестициялар көлемі	18 млрд тг	>600 млрд тг	>150 млрд тг	>1 трлн тг	>400 млрд тг
Негізгі салалары	Машина жасау, агроөнеркәсіп кешені	Логистика	Тоқыма, фармацевтика	IT, финтех, қалалық даму	Металлургия
Экспорттық бағыты	Ресей	Қытай, ТМД	ТМД	ТМД, халықаралық	Ресей, ТМД
Әлеуметтік-экономикалық рөлі	Өңірлік даму				

Ескертпе. Авторлар тарапынан құрастырылды.

1-кестеде көрсетілгендей интегралды тиімділік индексінің формуласы қолданылып, кейінгі талдамалық интерпретация жүргізілді. Есептеулер «Qyzyljar» АЭА-ның өзге аймақтармен салыстырғандағы салыстырмалы бәсекеге қабілеттілігін айқындауға, оның күшті және әлсіз тұстарын анықтауға, сондай-ақ даму бағыттары бойынша ұсыныстар әзірлеуге мүмкіндік береді.

Аймақтың әлеуетін жан-жақты әрі стратегиялық тұрғыда бағалау мақсатында SWOT-талдау әдісі қолданылды. Ол «Qyzyljar» АЭА-ның шекаралық орналасуы мен аумақтық теңсіздік жағдайындағы артықшылықтарын, әлсіз жақтарын, мүмкіндіктерін және қауіп-қатерлерін бейнелейді.

2-кесте – «Qyzyljar» АЭА SWOT-талдауы

Санат	Сипаттамасы
Strengths Күшті жақтары	– Ресей Федерациясымен шекаралас стратегиялық орналасуы; – Мемлекеттік саясат деңгейінде қолдау көрсету; – Экспортқа бағытталған жұмыс істеп тұрған кәсіпорындардың болуы (CLAAS, PETZ); – Ауыл шаруашылығы шикізаты мен жер ресурстарына қолжетімділік.
Weaknesses Әлсіз жақтары	– Салалық әртараптандырудың әлсіздігі; – Логистикалық және энергетикалық инфрақұрылымның шектеулілігі; – Білікті кадрлардың тапшылығы; – Басқа АЭА-лармен салыстырғанда инвестициялық тартымдылықтың төмендігі.
Opportunities Мүмкіндіктері	– Агроинжиниринг пен агроөнеркәсіп кешеніндегі кластерлік модельдерді дамыту; – Логистика және шикізат жеткізу тізбегінде Ресей аймақтарымен ынтымақтастық; – Шекара маңы саудасының өсуі және еуразиялық құн тізбектеріне қатысу; – Өңдеу және машина жасау салаларындағы экспорттық әлеуетті дамыту.

Threats Қатерлер	– Халықтың көші-қоны және өңірлік депопуляция; – Институционалдық кедергілер (бюрократия, үйлестірудің әлсіздігі); – Оңтүстік пен астана аймағындағы дамыған АЭА-лармен бәсекелестік; – Сыртқы сұраныстың құбылмалылығы және геосаяси тәуекелдер.
Ескертпе. Авторлар тарапынан құрастырылды	

2-кесте нәтижелері бойынша, жүргізілген SWOT-талдау «Qyzyljar» арнайы экономикалық аймағының (АЭА) ағымдағы жағдайын ғана емес, сонымен қатар Қазақстанның аумақтық және шекара маңы дамуы аясындағы стратегиялық болашағын да бағалайды. Ол ішкі және сыртқы факторлардың біркелкі емес үйлесімін көрсетіп, аймақтың әлеуетті бәсекелік артықшылықтарын да, тұрақты дамуын тежейтін қиындықтарын да айқындайды.

АЭА-ның күшті жақтары оның геоэкономикалық орналасуымен, Қазақстанның ірі сауда әріптестерінің бірі — Ресей Федерациясына жақындығымен, сондай-ақ қосылған құны жоғары салаларға, әсіресе машина жасау мен агроөңдеу секторына бағдарлануымен байланысты. CLAAS өндірістік алаңы мен Петропавл электротехникалық зауытының орналасуы индустриялық кластерді қалыптастыруға қажетті алғышарттарды айғақтайды. Институционалдық қолдау жеткілікті болған жағдайда, аймақ солтүстік макроөңірдің өсу полюсіне айналу әлеуетіне ие.

Алайда, оның әлсіз жақтары осы әлеуетті толық іске асыруға елеулі кедергі келтіреді. Өнеркәсіптік моноцентризм, инженерлік, көлік және энергетикалық инфрақұрылымның жеткіліксіздігі, сондай-ақ білікті кадр тапшылығы өңірдің жалпы депрессивті жағдайының және шекаралық аймақтың тарихи тұрғыдан артта қалуының салдары болып табылады. Ішкі тұтыну нарығының шектеулілігі мен кәсіпкерлік белсенділіктің төмендігі жаңа инвесторлар үшін тартымдылықты одан әрі азайтады.

АЭА-ның мүмкіндіктері көпвекторлы сипатқа ие. Агроөнімдерді өңдеуге деген жаһандық сұраныстың артуы және бірқатар елдердегі азық-түлік ресурстарының тапшылығы, әсіресе ТМД және көршілес нарықтарда, экспорттық нишалар қалыптастырады. Еуразиялық экономикалық одақ (ЕАЭО) аясындағы логистикалық дәліздердің кеңеюі, кедендік және транзиттік рәсімдердің цифрландырылуы, сондай-ақ Ресейдің көршілес өңірлерімен (Қорған, Омбы, Түмен облыстары) шекара маңы ынтымақтастығын дамыту аймақты трансшекаралық өндірістік тізбектерге ықпалдастыруға қолайлы жағдай туғызады. Бұдан бөлек, Солтүстік Қазақстан өңірі тұрақты агроөнеркәсіптік технологияларды, биоинжинирингті және «жасыл логистиканы» енгізу үшін пилоттық алаң бола алады.

Сонымен бірге анықталған қауіп-қатерлер сыртқы экономикалық тәуекелдермен шектелмейді. Демографиялық құлдырау, халықтың неғұрлым дамыған оңтүстік пен астанаға көшуі, инфрақұрылымдық және әлеуметтік алшақтықтың ұлғаюы елеулі сын-тегеуріндер туғызуда. Жүйелі реформалар мен кешенді саясаттық шаралар болмаған жағдайда институционалдық стагнация күшейіп, бұл шешім қабылдаудың бытыраңқылығында, АЭА дамуының бірыңғай көзқарасының жоқтығында және әкімшілік деңгейлер арасындағы функциялардың қайталануында көрініс табуы мүмкін. Қосымша қатерлердің бірі — Қазақстандағы өзге АЭА-лар арасындағы шектеулі ресурстар (инвестициялар, адами капитал, логистикалық маршруттар) үшін бәсекелестіктің күшеюі.

Сондықтан «Qyzyljar» АЭА-ны стратегиялық басқару бейімделмелі операциялық модельден проактивті аумақтық позициялау стратегиясына көшуді талап етеді. Бұл Еуразиялық экономикалық дәліздерге ықпалдасуды, жоғары деңгейлі өңдеу қуаттарына негізделген жергілікті кластерлер құруды, еңбек мобильділігіне ынталандырулар енгізуді және инвесторлар үшін «сенімге негізделген институционалдық ортаны» қалыптастыруды көздейді. «Qyzyljar» АЭА-ны инвестициялар мен адами капитал үшін магнитке айналдыру тек ішкі кедергілерді жойып, оның толыққанды трансшекаралық әлеуетін іске қосқан жағдайда ғана мүмкін болады.

Жүргізілген SWOT-талдау, интегралды индекстік бағалау және Қазақстандағы өзге АЭА-лармен салыстырмалы талдау нәтижесінде «Qyzyljar» АЭА-ның ұлттық аумақтық даму жүйесіндегі кешенді орны анықталды. Талдау аймақтың шекара маңы ынтымақтастығы құралы және индустриялық өсім платформасы

ретіндегі маңызын айқындап қана қоймай, мемлекеттік араласуды және институционалдық қолдауды қажет ететін түйінді мәселелерді де ашып көрсетті. Белгіленген шектеулер – салалық әртараптандырудың әлсіздігі, адами капитал тапшылығы және инфрақұрылымдық қиындықтар – жалпы АЭА моделін, соның ішінде «Qyzyljag»-ды жетілдіруге бағытталған стратегияларды әзірлеудің негізін құрайды.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу нәтижелері Арнайы экономикалық аймақтардың (АЭА) Қазақстанның мемлекеттік саясатындағы, әсіресе аумақтық және шекара маңы даму контексіндегі аса маңызды рөлін айқын көрсетеді. Бұл аймақтар инвестициялық белсенділікті ынталандырудың, экономиканы жаңғыртудың және өңірлік бәсекеге қабілеттілікті арттырудың тиімді құралдары болып табылады. Мұндай тетік, әсіресе, Солтүстік Қазақстан сияқты әлеуметтік-демографиялық тұрғыдан осал әрі экономикалық даму деңгейі төмен өңірлер үшін өзекті.

АЭА шетелдік және отандық инвестицияларды тартумен қатар, жаңа жұмыс орындарын құруға, өндірістік базаны кеңейтуге, технология трансферін жеделдетуге және инфрақұрылымды жақсартуға ықпал етеді. Жинақталған нәтижелер өңірлік экономикалық тұрақтылықты күшейтіп, әлеуметтік шиеленісті төмендетеді және инклюзивті экономикалық өсімді қамтамасыз етеді. Дегенмен, шекаралық орналасу және халықтың көші-қон үдерістері жағдайында АЭА әлеуетін толық жүзеге асыру мақсатында нысаналы, кешенді және теңгерімді мемлекеттік саясат қажет.

Арнайы экономикалық аймақтарды стратегиялық бағдарламалық жоспарлаудың құрамдас бөлігі ретінде қарастыруға болады, өйткені олардың ықпалы тек экономикалық көрсеткіштермен шектелмей, аумақтық теңдік, қауіпсіздік және шекара маңы ынтымақтастығы сияқты өлшемдерді де қамтиды. Қытай, Оңтүстік Корея, Түркия және ЕО елдерінің тәжірибесі көрсеткендей, тиісті институционалдық және инфрақұрылымдық негіздер болған жағдайда, АЭА ұлттық экономиканың өсу полюстеріне айнала алады.

Сонымен қатар, талдау барысында бірқатар институционалдық және ұйымдастырушылық шектеулер анықталды. Атап айтқанда: өндірістік базаның жеткіліксіз әртараптандырылуы, энергия және логистика ресурстарына қолжетімділіктің шектелуі, білікті кадр тапшылығы, ведомствоаралық үйлестірудің әлсіздігі және жергілікті деңгейде инвесторларды қолдау тетіктерінің жеткіліксіз икемділігі. Бұған қоса, АЭА тиімділігін бағалау жүйесі әлеуметтік және аумақтық әсерлерді әрдайым толық ескере бермейді.

Зерттеу нәтижелері негізінде, әсіресе шекаралық өңірлердегі АЭА дамуын жетілдіруге қатысты мынадай негізгі саясаттық бағыттар ұсынылады:

Реттеушілік және әкімшілік ортаны жетілдіру. Икемді реттеу тетіктеріне көшу, «бір терезе» қағидаты бойынша жұмыс істеу, рұқсат рәсімдерін цифрландыру және өңірлік әсерді ескеретін салықтық ынталандыру шараларын енгізу қажет.

Инфрақұрылымды жаңғырту. АЭА маңында индустриялық парктерді, логистикалық тораптарды, энергия және көлік инфрақұрылымын дамыту, сондай-ақ инвесторлар үшін аумақтық қолжетімділікті қамтамасыз ету маңызды.

Адами капиталды дамыту. Қолданбалы білім беру, дуальды оқыту және бизнес-серіктестік арқылы инновациялық өндірісті қолдай алатын білікті кадрлар даярлау қажет.

Шекара маңы ынтымақтастығын кеңейту. Көршілес өңірлермен екіжақты форматтарды нығайту, трансшекаралық АЭА құру, кедендік және көліктік рәсімдерді үйлестіру, стратегиялық басымдықтарды сәйкестендіру ұсынылады.

Мониторинг және тиімділікті бағалау. Инвестициялық, әлеуметтік және аумақтық көрсеткіштерге негізделген көпдеңгейлі KPI жүйесін енгізу арқылы аймақтарды деректерге сүйене отырып басқару және негізделген шешім қабылдау мүмкін болады.

АЭА-ларды жаһандық құн тізбектеріне ықпалдастыру. ЕАЭО, ИКҰ және ШЫҰ сияқты халықаралық келісімдер шеңберінде белсенді жұмыс жүргізу, экспортқа бағытталған өндірісті жергіліктендіру жағдайларын жасау қажет.

Ғылыми және сараптамалық қолдау. Университеттер мен ғылыми-зерттеу орталықтарын АЭА-ларды жобалау, мониторинг және бағалау үдерістеріне тарту шешімдердің сапасын арттыруға, аймақтарды жаңа сын-қатерлерге бейімдеуге және инновацияны ынталандыруға ықпал етеді.

Қорытындылай келе, Қазақстанның шекаралық өңірлеріндегі АЭА тиімді дамуы экономикалық және логистикалық шындықтармен қатар, әлеуметтік-демографиялық тәуекелдерді де ескеретін кешенді, көпдеңгейлі және бейімделмелі тәсілді талап етеді. Ұсынылған бағыттарды іске асыру «Qyzyljar» АЭА мен соған ұқсас аймақтардың тиімділігін арттырып қана қоймай, өңірлік ықпалдастықты күшейтуге, экономикалық тұрақтылықты нығайтуға және жаһандық трансформация жағдайында Қазақстанның бәсекеге қабілеттілігін арттыруға мүмкіндік береді.

Қаржыландыру. Бұл зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің гранты негізінде қаржыландырылды (AP26104945).

Авторлардың қосқан үлесі:

Әдебиеттер тізімі

1. Baldwin R., Krugman P. Agglomeration, integration and tax harmonization // Journal of Economic Geography. – 2004. – Vol. 4, no. 2. – P. 123–145. – DOI: <https://doi.org/10.1093/jeg/4.2.123>.
2. Жұмағалиев А. Қазақстандағы арнайы экономикалық аймақтар: талдау және даму перспективалары. – Алматы: Экономика және статистика, 2009. – ISBN 978-601-1234-56-7.
3. North D.C. Institutions, Institutional Change and Economic Performance. – Cambridge: Cambridge University Press, 1990. – ISBN 978-0-521-39734-6.
4. Harrison A. The role of export processing zones // The World Bank Research Observer. – 1994. – Vol. 9, no. 1. – P. 109–127.
5. Zeng D.Z. Special Economic Zones: Lessons from the Global Experience. – Washington, DC: World Bank, 2016. – ISBN 978-1-4648-0723-4.
6. Farole T. Special Economic Zones in Africa: Comparing Performance and Learning from Global Experiences. – Washington, DC: World Bank Publications, 2011. – ISBN 978-0-8213-8638-5.
7. Алексеев Р.И. Свободные экономические зоны: российский и мировой опыт в условиях глобализации и регионализации // Путеводитель предпринимателя. – 2020. – Т. 13, № 3. – С. 98–105. – DOI: <https://doi.org/10.24182/2073-9885-2020-13-3-98-105>.
8. Авдашева С.Б., Розанова Н.М. Теория организации отраслевых рынков. – Москва: Магистр, 1998.
9. Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі: ресми интернет-ресурс. – 2023. – URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/economy> (қол жеткізілген күні: 03.01.2026).
10. Зиябеков Б., Кабаканова Ю., Першина И. Қазақстанның арнайы экономикалық аймақтары экономикалық өсуді ынталандыру құралы ретінде // Статистика, есеп және аудит. – 2023. – Т. 90, № 3. – С. 47–52. – DOI: <https://doi.org/10.51579/1563-2415.2023-3.05>.
11. Ахметова А.А. Халықаралық-құқықтық астық саудасын реттеу: заң ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы: әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, 2025.
12. Шалбаева А., Құлжанова Д., Әбдікәрімова Г., Мустафинов Қ. Агроазық-түлік жүйелерін орнықты даму мақсаттарына жетуде зерттеу // Статистика, есеп және аудит. – 2023. – Т. 91, № 4. – С. 30–38. – DOI: <https://doi.org/10.51579/1563-2415.2023-4.04>.
13. Колосов В.А. Қазіргі әлемдегі шекараларды зерттеу: теориялық прогресс және негізгі бағыттар // Региональные исследования. – 2022. – № 3(77). – С. 23–36. – DOI: <https://doi.org/10.5922/1994-5280-2022-3-2>.
14. Алшынбаева Д.У., Мырзахметова А.М., Ерімпасова А.Т. Қауымдас мемлекеттердің шекара маңы аумақтарын дамыту контексіндегі трансшекаралық байланыстар: теориялық аспект (Қазақстан мен Қытай мысалында) // Экономика: стратегия және практика. – 2020. – Т. 15, № 1. – С. 153–163.
15. Алимжанов С.Д. Меры по укреплению доверия в районе государственных границ между государствами – членами СНГ и Китайской Народной Республикой // Қазақстан Республикасы Заңнама және құқықтық ақпарат институтының хабаршысы. – 2009. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/mery-po-ukrepleniyu-doveriya-v-rayone-gosudarstvennyh-granits-mezhdu-gosudarstvami-chlenami-sng-i-kitayskoy-narodnoy-respublikoy> (қол жеткізілген күні: 26.08.2025).
16. Perroux F. Note sur la notion de pôle de croissance // Économie appliquée. – 1955. – Vol. 8, no. 1. – P. 307–320.

17. Porter M.E. Clusters and the new economics of competition // Harvard Business Review. – 1998. – Vol. 76, no. 6. – P. 77–90.
18. Шакеев С.С., Невматулина К.А., Байбосынов С.Б. Қазақстан Республикасының арнайы экономикалық аймақтарының даму үрдістері // Тұран университетінің хабаршысы. – 2021. – № 2. – С. 30–36. – DOI: <https://doi.org/10.46914/1562-2959-2021-1-2-30-36>.
19. Құсайынов Х.Х., Есбергенов Р.А., Нұрманов А.О. ЕАЭО жағдайында Қазақстан мен Ресейдің шекара маңы аумақтарында ауыл шаруашылығы өндірістік кооперативтерін құру // Аграрлық нарық проблемалары. – 2017. – № 4. – С. 151–156. – URL: <https://www.jpgra-kazniiapk.kz/> (қол жеткізілген күні: 26.08.2025).
20. Нұркенова М.Ж., Қонырбеков М.Ж., Жәмкеева М.Қ. Өңірлердің әлеуметтік-экономикалық даму тиімділігін бағалау // Тұран университетінің хабаршысы. – 2020. – № 4. – С. 68–75. – DOI: <https://doi.org/10.46914/1562-2959-2020-1-4-68-75>.
21. «Talar» қолданбалы зерттеулер орталығы. АӨК қаржыландыруға қолжетімділікті қамтамасыз ету: интернет-ресурс. – URL: <https://talar.org/ru/news/news-detail/19/> (қол жеткізілген күні: 03.01.2026).
22. Madani D. A review of the role and impact of export processing zones // World Bank Policy Research Working Paper. – 1999. – No. 2238. – DOI: <https://doi.org/10.1596/1813-9450-2238>.
23. Жанбырбаева А.Н., Муталиева Л.М., Омарова А.И., Усуәлиева С.Ж. Алматы облысының әлеуметтік-экономикалық дамуын реттеу // Тұран университетінің хабаршысы. – 2021. – № 3. – С. 65–71. – DOI: <https://doi.org/10.46914/1562-2959-2021-1-3-65-71>.
24. Тоқаев Қ.-Ж. Қазақстан халқына Жолдауы: «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі». – 2020 жылғы 1 қыркүйек. – URL: https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-kazakstan-halkyna-zholdauy-2020-zhylgy-1-kyrkuiek (қол жеткізілген күні: 03.01.2026).
25. Қазақстан Республикасы Үкіметі. «Qyzyljar» арнайы экономикалық аймағын құру туралы: Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 11 қазандағы № 758 қаулысы. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900000758/history> (қол жеткізілген күні: 03.01.2026).
26. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі. Ресми статистикалық портал: интернет-ресурс. – URL: <https://stat.gov.kz/> (қол жеткізілген күні: 03.01.2026).

М.Ю. Онучко¹, Е.А. Әлібай²

¹ Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

² Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева, Петропавловск, Казахстан

(E-mail: alibai_88@mail.ru, onuchko@mail.ru)

Стратегическая роль специальной экономической зоны «Qyzyljar» в контексте приграничного развития

Аннотация. В статье рассматривается роль специальной экономической зоны «Qyzyljar» как инструмента государственной региональной политики в условиях развития приграничных территорий Казахстана. Исследование направлено на оценку потенциала, ограничений и перспектив функционирования СЭЗ в Северо-Казахстанской области, расположенной на границе с Российской Федерацией. В работе использован комплексный подход, включающий сравнительный анализ, SWOT-анализ и метод интегральной оценки эффективности. Проведено сопоставление СЭЗ «Qyzyljar» с другими специальными экономическими зонами Казахстана по таким критериям, как инвестиционная привлекательность, экспортная ориентированность, уровень отраслевой диверсификации, инфраструктурное обеспечение и влияние на занятость населения. Установлено, что стратегическое географическое положение региона, наличие агропромышленного потенциала и государственная поддержка создают благоприятные условия для формирования индустриального и логистического центра приграничного сотрудничества. Вместе с тем выявлены проблемы, связанные с недостаточной диверсификацией экономики, ограниченностью инфраструктуры, дефицитом квалифицированных кадров и институциональными барьерами. По результатам исследования предложены рекомендации по совершенствованию механизмов управления СЭЗ, развитию

человеческого капитала, модернизации инфраструктуры и усилению трансграничной кооперации. Научная новизна работы заключается в формировании методического подхода к оценке эффективности приграничных специальных экономических зон с учетом пространственных и геоэкономических факторов.

Ключевые слова: специальные экономические зоны, приграничные территории, региональная политика, Qyzyljar, инвестиции, трансграничное сотрудничество, региональное развитие, инфраструктура, экспорт, индустриализация, геоэкономика.

M.Yu. Onuchko¹, Ye.A. Alibay²

¹ *L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

² *M.Kozybayev North Kazakhstan University, Petropavlovsk, Kazakhstan*

(E-mail: alibai_88@mail.ru, onuchko@mail.ru)

The Strategic Role of the “Qyzyljar” Special Economic Zone in the Context of Cross-Border Development

Abstract. The article examines the role of the “Qyzyljar” Special Economic Zone (SEZ) as an instrument of state regional policy in the development of Kazakhstan’s border territories. The study aims to assess the potential, limitations, and development prospects of the SEZ located in the North Kazakhstan region bordering the Russian Federation. A comprehensive methodological approach was applied, including comparative analysis, SWOT analysis, and an integrated efficiency assessment model. The “Qyzyljar” SEZ was compared with other special economic zones in Kazakhstan according to key indicators such as investment attractiveness, export orientation, sectoral diversification, infrastructure development, and employment impact. The findings demonstrate that the region’s strategic geographical position, agro-industrial potential, and state support create favorable conditions for the formation of an industrial and logistics hub for cross-border cooperation. At the same time, several challenges were identified, including insufficient economic diversification, limited infrastructure capacity, shortages of qualified labor, and institutional barriers. Based on the results of the study, recommendations are proposed for improving SEZ governance mechanisms, developing human capital, modernizing infrastructure, and strengthening cross-border economic cooperation. The scientific novelty of the research lies in the development of a methodological approach to assessing the effectiveness of border-region special economic zones while taking into account spatial and geo-economic factors.

Keywords: special economic zones, border regions, regional policy, Qyzyljar, investments, cross-border cooperation, regional development, infrastructure, export orientation, industrialization, geo-economics.

References

1. Baldwin R., Krugman P. Agglomeration, integration and tax harmonization. *Journal of Economic Geography*, 2004, vol. 4, no. 2, pp. 123–145. DOI: <https://doi.org/10.1093/jeg/4.2.123>.
2. Zhumagaliev A. Special Economic Zones in Kazakhstan: Analysis and Development Prospects [Spetsial’nye ekonomicheskie zony v Kazakhstane: analiz i perspektivy razvitiya]. Almaty: Ekonomika i statistika, 2009. ISBN 978-601-1234-56-7.
3. North D.C. Institutions, Institutional Change and Economic Performance. Cambridge: Cambridge University Press, 1990. ISBN 978-0-521-39734-6.
4. Harrison A. The role of export processing zones. *The World Bank Research Observer*, 1994, vol. 9, no. 1, pp. 109–127.
5. Zeng D.Z. Special Economic Zones: Lessons from the Global Experience. Washington, DC: World Bank, 2016. ISBN 978-1-4648-0723-4.
6. Farole T. Special Economic Zones in Africa: Comparing Performance and Learning from Global Experiences. Washington, DC: World Bank Publications, 2011. ISBN 978-0-8213-8638-5.

-
7. Alekseev R.I. Free economic zones: Russian and global experience in the context of globalization and regionalization [Svobodnye ekonomicheskie zony: rossiiskii i mirovoi opyt v usloviyakh globalizatsii i regionalizatsii]. Putevoditel' predprinimatel'ya, 2020, vol. 13, no. 3, pp. 98–105. DOI: <https://doi.org/10.24182/2073-9885-2020-13-3-98-105>. [in Russian]
 8. Avdasheva S.B., Rozanova N.M. Theory of Industrial Market Organization [Teoriya organizatsii otraslevykh rynkov]. Moscow: Magistr, 1998. [in Russian]
 9. Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan. Official Website. 2023. Available at: <https://www.gov.kz/memleket/entities/economy> (accessed 03.01.2026).
 10. Ziyabekov B., Kabakanova Yu., Pershina I. Special economic zones of Kazakhstan as a tool for stimulating economic growth [Spetsial'nye ekonomicheskie zony Kazakhstana kak instrument stimulirovaniya ekonomicheskogo rosta]. Statistics, Accounting and Audit, 2023, vol. 90, no. 3, pp. 47–52. DOI: <https://doi.org/10.51579/1563-2415.2023-3.05>.
 11. Akhmetova A.A. International Legal Regulation of Grain Trade [Mezhdunarodno-pravovoe regulirovanie trgovli zernom]. Doctoral dissertation. Almaty: Al-Farabi Kazakh National University, 2025.
 12. Shalbaeva A., Kulzhanova D., Abdikerimova G., Mustafinov K. Study of agri-food systems in achieving the Sustainable Development Goals [Issledovanie agroproduktov'stvennykh sistem v dostizhenii Tselei ustoichivogo razvitiya]. Statistics, Accounting and Audit, 2023, vol. 91, no. 4, pp. 30–38. DOI: <https://doi.org/10.51579/1563-2415.2023-4.04>.
 13. Kolosov V.A. Border studies in the modern world: Theoretical progress and main directions [Issledovaniya granits v sovremennom mire: progress teorii i osnovnye napravleniya]. Regional'nye issledovaniya, 2022, no. 3(77), pp. 23–36. DOI: <https://doi.org/10.5922/1994-5280-2022-3-2>. [in Russian]
 14. Alshynbaeva D.U., Myrzakmetova A.M., Yerimpasova A.T. Cross-border relations between neighbouring states in the context of border-area development: A theoretical aspect based on Kazakhstan and China [Transgranichnye svyazi sopredel'nykh gosudarstv v kontekste razvitiya prigranichnykh territorii: teoreticheskii aspekt na primere Kazakhstana i Kitaya]. Economics: The Strategy and Practice, 2020, vol. 15, no. 1, pp. 153–163.
 15. Alimzhanov S.D. Confidence-building measures in the area of state borders between CIS member states and the People's Republic of China [Mery po ukrepleniyu doveriya v raione gosudarstvennykh granits mezhdugosudarstvami-chlenami SNG i Kitaiskoi Narodnoi Respublikoi]. Vestnik Instituta zakonodatel'stva i pravovoi informatsii Respubliki Kazakhstan, 2009. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/mery-po-ukrepleniyu-doveriya-v-rayone-gosudarstvennykh-granits-mezhdugosudarstvami-chlenami-sng-i-kitayskoy-narodnoy-respublikoy> (accessed 03.01.2026). [in Russian]
 16. Perroux F. Note sur la notion de pôle de croissance. Économie appliquée, 1955, vol. 8, no. 1, pp. 307–320. [in French]
 17. Porter M.E. Clusters and the new economics of competition. Harvard Business Review, 1998, vol. 76, no. 6, pp. 77–90.
 18. Shakeev S.S., Nevmatulina K.A., Baibosynov S.B. Trends in the development of special economic zones in the Republic of Kazakhstan [Tendentsii razvitiya osobnykh ekonomicheskikh zon Respubliki Kazakhstan]. Bulletin of "Turan" University, 2021, no. 2, pp. 30–36. DOI: <https://doi.org/10.46914/1562-2959-2021-1-2-30-36>.
 19. Kusainov Kh.Kh., Yesbergen R.A., Nurmanov A.O. Establishment of agricultural production cooperatives in the border territories of Kazakhstan and Russia within the EAEU [Sozdanie sel'skokhozyaistvennykh proizvodstvennykh kooperativov v prigranichnykh territoriyakh Kazakhstana i Rossii v usloviyakh EAES]. Problems of AgriMarket, 2017, no. 4, pp. 151–156. Available at: https://www.jpka-kazniapk.kz/jour/article/view/1418?locale=ru_RU (accessed 03.01.2026).
 20. Nurkenova M.Zh., Konyrbekov M.Zh., Zhamkeeva M.K. Evaluation of the efficiency of the socioeconomic development of regions [Otsenka effektivnosti sotsial'no-ekonomicheskogo razvitiya regionov]. Bulletin of "Turan" University, 2020, no. 4, pp. 68–75. DOI: <https://doi.org/10.46914/1562-2959-2020-1-4-68-75>.
 21. Talap Applied Research Center. Ensuring access to finance in the agro-industrial complex [Obespechenie dostupa k finansam v APK]. Available at: <https://talap.org/ru/news/news-detail/19/> (accessed 26.08.2025). [in Russian]

-
22. Madani D. A Review of the Role and Impact of Export Processing Zones. World Bank Policy Research Working Paper No. 2238. Washington, DC: World Bank, 1999. DOI: <https://doi.org/10.1596/1813-9450-2238>.
23. Zhanbyrbayeva A.N., Mutaliyeva L.M., Omarova A.I., Usaliyeva S.Zh. Regulation of the socioeconomic development of the Almaty Region [Regulirovanie sotsial'no-ekonomicheskogo razvitiya Almatinskoi oblasti]. Bulletin of "Turan" University, 2021, no. 3, pp. 65-71. DOI: <https://doi.org/10.46914/1562-2959-2021-1-3-65-71>.
24. Tokayev K.-J. Address of the Head of State Kassym-Jomart Tokayev to the People of Kazakhstan: Kazakhstan in a New Reality—Time for Action. September 1, 2020. Available at: https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1-sentyabrya-2020-g (accessed 03.01.2026).
25. Government of the Republic of Kazakhstan. On the Establishment of the Qyzyljar Special Economic Zone: Resolution No. 758 of October 11, 2019. Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900000758/history> (accessed 03.01.2026).
26. Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan. Official Statistical Portal. Available at: <https://stat.gov.kz/ru/> (accessed 03.01.2026).

Авторлар туралы мәлімет:

Онучко М.Ю. – саясаттану ғылымдарының кандидаты, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Әлібай Е.А. – хат-хабарға жауапты автор, PhD, М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл, Қазақстан.

Онучко М.Ю. – кандидат политических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан.

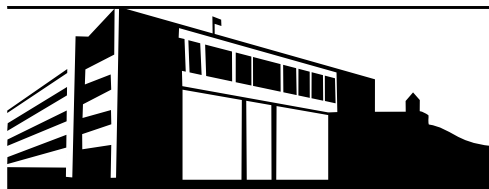
Әлібай Е.А. – автор для корреспонденции, PhD, Северо-Казахстанский университет имени М.Козыбаева, Петропавл, Казахстан.

Onuchko M.Yu. – Candidate in Political Science, Professor, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Alibay Ye.A. – corresponding author, PhD, M.Kozybayev North Kazakhstan University, Petropavl, Kazakhstan.

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

МНОВЕКТОРНОСТЬ И ГЕОПОЛИТИКА САНКЦИЙ: МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ УРОКИ ДЛЯ ИССЛЕДОВАНИЙ КАЗАХСТАНА

Э.Асан¹ , А.Турсынбек^{*2} , А.Монтаев³

^{1,2} Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

³ Южно-Казахстанский исследовательский университет имени М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

E-mail: elmiraasan6@gmail.com, ardaqmon@gmail.com, 801023400041@enu.kz

Аннотация. Современная международная система характеризуется усилением санкционной практики, втягиванием в политику экономической взаимозависимости и ростом значения инфраструктурных и технологических факторов власти. Данные процессы формируют новую конфигурацию геополитического воздействия, в рамках которой традиционные методологические подходы, ориентированные на пространственно-территориальный анализ и государственно-центричную логику, демонстрируют ограниченную объяснительную способность. В связи с этим возрастает необходимость обновления аналитических инструментов исследования внешней политики государств со средним уровнем силы.

Цель статьи – выявление методологических ограничений классических подходов к изучению многовекторной внешней политики в условиях геополитики санкций и формулирование оснований для их концептуального обновления. Методологическую основу исследования составляет комплексный подход, включающий сравнительный анализ научных концепций и критический анализ современного исследовательского дискурса.

Научная новизна данного исследования состоит в создании аналитической модели геополитики уязвимостей, которая смещает акцент исследовательского внимания с территориального контроля на ключевые структурные узлы зависимости, таких как финансовые, технологические, инфраструктурные и институциональные зависимости через которые оказываются внешнеполитические давления на государство. В рамках данной концепции многовекторность трактуется не только как способ балансировки, но и как инструмент управления рисками, направленный на предотвращение чрезмерной концентрации зависимостей.

Внешнеполитическая автономия средних держав зачастую носит относительный характер и определяется способностью адаптироваться к санкционной фрагментации международной системы. Научная ценность работы заключается в

Поступила: 10.01.2026; Принята: 25.09.2026; Доступна онлайн: 30.09.2026

расширении методологической базы геополитических исследований и создании более точного аналитического инструментария для анализа многовекторных стратегий.

Ключевые слова: геополитика санкций, многовекторность, средние державы, уязвимости, внешнеполитическая автономия, методология международных исследований, геополитическая конкуренция.

Введение

Современный этап развития международных отношений характеризуется не только усилением геополитической конкуренции между ведущими центрами силы, но и качественным изменением инструментов, посредством которых данная конкуренция реализуется. В отличие от классических форм геополитического противостояния, основанных на военной силе, территориальной экспансии и формальных союзах, в XXI веке всё большую роль приобретают не прямые, гибридные и институционально опосредованные (непрямые) механизмы воздействия. Санкционная политика, финансовые и технологические ограничения, контроль над инфраструктурными и логистическими узлами, а также нормативно-дискурсивное давление формируют новую конфигурацию международной системы, в рамках которой традиционные аналитические модели геополитики демонстрируют ограниченную объяснительную способность [1], [10], [11].

Внешняя политика государств всё чаще использует санкции не как временную меру, а как системный инструмент экономического и структурного воздействия, перераспределяя доступ к ресурсам, рынкам и технологиям. Это приводит к «санкционной фрагментации» мировой экономики, где стратегические соображения преобладают над экономической рациональностью, а нейтральные сферы (финансы, логистика, цифровые платформы) становятся ареной геополитического противостояния [12].

Классические геополитические подходы, ориентированные на территориальный контроль и баланс сил, становятся недостаточными. Необходимость методологического обновления исследований вызвана:

1. Изменением международной системы, так как нарушены прежние предпосылки об относительной стабильности институтов, предсказуемости акторов и чёткой дифференциации сфер. Актуализируются новые механизмы давления, такие как дискурсивное и нормативное воздействие.

2. Трансформацией многовекторной дипломатии: традиционно считавшаяся стратегией балансирования малых и средних государств, многовекторность теперь сталкивается с вызовами санкционного мира. Экономические, финансовые и инфраструктурные аспекты её реализации выходят на первый план.

3. Усилением геополитики санкций даже государства, не являющиеся прямыми объектами санкций, страдают от вторичных ограничений и оверкомплаенса. Внешнеполитический манёвр ограничивается структурными уязвимостями в глобальных системах.

4. Ситуацией Казахстана, являясь государством со средним уровнем силы, Казахстан использует многовекторную политику для обеспечения автономии. Однако современная геополитическая трансформация и санкционное давление создают новые риски, требующие пересмотра аналитических моделей. Многовекторность становится инструментом управления ограничениями, а не расширения возможностей.

5. Недостатки казахстанских исследований, несмотря на эмпирическую базу, исследования многовекторности часто опираются на государственно-центричные и нормативные подходы, игнорируя влияние санкций, негосударственных акторов и инфраструктуры.

6. Изменение международных институтов - ослабление универсальных механизмов, избирательное применение норм права и рост роли неформальных коалиций делают институциональную среду менее предсказуемой.

Необходим переход к более комплексной методологии, смещающей фокус с анализа территорий на изучение структурных уязвимостей: финансовых, инфраструктурных, технологических и нормативных узлов. Это позволит адекватнее анализировать механизмы ограничения внешней политики и выявлять риски многовекторных стратегий.

Таким образом, методологическое переосмысление геополитики и многовекторности в условиях «геополитики санкций» требует интеграции геоэкономического анализа, институциональной теории,

анализа негосударственных акторов и критического дискурса. Многовекторность становится функцией структурной устойчивости государства.

Целью настоящей статьи является выявление методологических ограничений традиционных подходов к изучению многовекторности в условиях геополитики санкций и формулирование ключевых методологических уроков для исследований внешней политики Республики Казахстан. Объектом исследования выступает методология изучения геополитики и внешнеполитических стратегий, предметом — аналитические инструменты исследования многовекторности в условиях санкционной фрагментации международной системы.

Для достижения поставленной цели в статье предполагается решение следующих задач:

- проанализировать классические подходы к изучению геополитики и многовекторности и выявить их ограничения в современных условиях;
- определить ключевые методологические вызовы, связанные с усилением геополитики санкций;
- оценить вклад и ограничения казахстанских исследований многовекторной внешней политики;
- сформулировать направления обновления методологического инструментария для анализа внешней политики Казахстана.

Материалы и методы исследования. В основу исследования, представленного в данной статье, легли методы работы с теоретическими и эмпирическими материалами, отражающими трансформацию современной международной системы и развитие научных подходов к изучению внешней политики государств со средним уровнем силы.

Статья опирается на широкий круг научных публикаций по геополитике, теории международных отношений, исследованиям санкционных режимов, а также публикации казахстанских и зарубежных авторов, посвященные многовекторной внешней политике. Анализ данных источников позволил выявить основные направления научной дискуссии и определить ограничения традиционных исследовательских моделей в условиях санкционной фрагментации мировой системы.

Методологическую основу исследования составляет сочетание сравнительного анализа научных концепций, элементов процесс-трейсинга и критического анализа дискурса. Сравнительный анализ использован для сопоставления классических геополитических подходов с современными исследованиями санкционной политики и сетевых форм власти. Элементы процесс-трейсинга позволили реконструировать причинно-следственные механизмы изменения внешнеполитической среды и проследить влияние санкционных режимов на трансформацию стратегий государств. Критический дискурс-анализ применён для выявления нормативных предпосылок и интерпретационных рамок, в которых формируется научное понимание многовекторности.

Использование комплекса указанных методов позволило рассмотреть многовекторную внешнюю политику не только как дипломатическую стратегию, но и как механизм адаптации к структурным ограничениям международной среды. Такой подход обеспечил возможность выявления методологических уроков для исследований внешней политики Республики Казахстан и формирования более чувствительной аналитической рамки для анализа государств со средним уровнем силы.

Результаты и обсуждение.

1. Классические подходы к изучению геополитики и многовекторности: возможности и ограничения. Методология геополитических исследований исторически складывалась вокруг идеи о пространстве как ключевом источнике политической мощи и стратегического преимущества. Классическая геополитика исходила из того, что географическое положение, доступ к морским путям, ресурсная обеспеченность и конфигурация границ формируют «структурные условия» внешней политики. В этих рамках государство рассматривается как главный актор, а международная политика — как конкуренция за контроль над территориями и коммуникациями. Несмотря на существенные трансформации мировой системы, инерция этих подходов сохраняется и сегодня, включая исследования многовекторности, которые часто остаются в пределах пространственно-территориального и государственно-центричного анализа.

Вместе с тем современная международная среда характеризуется не только ростом конфликтности, но и изменением самой природы геополитического давления: санкционные режимы, технологические

ограничения, финансовые «узлы» и инфраструктурные зависимости всё чаще играют роль сопоставимую с военно-территориальными факторами. Это создаёт ситуацию методологического напряжения: инструментарий, возникший для мира относительно стабильных правил, оказывается недостаточным для анализа санкционной фрагментации и гибридизации механизмов воздействия.

1.1. Геополитика как пространственно-территориальный анализ.

Классическая геополитическая традиция (Макиндер, Спайкмен и др.) исходила из представления о пространстве как материальной основе политической власти. В рамках этой логики контроль над ключевыми географическими зонами (континентальные «ядра», прибрежные дуги, проливы, транспортные артерии) интерпретировался как решающий фактор глобального доминирования [1]. Эвристическая сила данного подхода заключалась в способности связывать внешнюю политику с долгосрочными структурными параметрами: география действительно меняется медленно и создаёт устойчивые ограничения и возможности.

Однако в современном мире пространственно-территориальная геополитика сталкивается с принципиальным ограничением: многие формы внешнего давления и конкуренции реализуются без изменения границ и без прямого контроля территории. Геополитическое воздействие может осуществляться через ограничения доступа к финансам, технологиям, рынкам капитала и глобальным цепочкам поставок. Поэтому территориальная оптика остаётся необходимой, но становится недостаточной: она объясняет где находится государство и какие у него географические активы, но всё хуже объясняет как на него воздействуют и почему геополитическое давление может «работать» через транснациональные сети.

Казахстанский материал особенно показателен: его пространственные преимущества (континентальная связность, транзитная роль, ресурсный потенциал) одновременно становятся источником уязвимости, когда международные режимы доступа к логистике, финансам и технологиям политизируются. Поэтому в современных казахстанских исследованиях всё чаще фиксируется необходимость переосмысления многовекторности в «новых геополитических условиях», где риски определяются не только пространством, но и режимами взаимодействия (например, через санкции и их вторичные эффекты). Такой акцент прослеживается в работах Ф.Кукеевой, где многовекторность анализируется в контексте новых вызовов и рисков внешней политики Казахстана.

1.2. Государственно-центричная логика.

Вторая фундаментальная опора классической методологии – государственно-центричная парадигма, наиболее последовательно выраженная в реалистской и неореалистской традициях. В этом подходе государство выступает главным рациональным актором, а международная система понимается как анархическая среда, где распределение материальных возможностей определяет поведение и стратегические предпочтения [2]. Данный инструментарий особенно продуктивен при анализе военно-политических конфликтов, баланса сил и формальных союзов.

Но в современном контексте государственно-центричная методология сталкивается с двумя ограничениями.

Во-первых, она недооценивает роль негосударственных и квазигосударственных акторов, через которых реализуется значительная часть геοэкономического давления: банки, страховые компании, клиринговые и комплаенс-структуры, рейтинговые агентства, технологические платформы. Именно эти акторы часто выступают «проводниками» санкционных режимов и вторичных ограничений. Практика сверхисполнения (overcompliance) усиливает эффект санкций за счёт того, что коммерческие субъекты «перестраховываются» и сокращают взаимодействие даже там, где формального запрета нет.

Во-вторых, государственно-центричная логика плохо фиксирует «структурные» формы давления, которые не выглядят как прямое принуждение, но объективно ограничивают внешнеполитический манёвр. В исследованиях многовекторности это выражается в несоответствии между заявляемой возможностью свободно выбирать партнёров и фактическими ограничениями доступа к рынкам, финансам и технологиям.

В зарубежной литературе этот сдвиг часто объясняют через концепты сложной взаимозависимости (complex interdependence) и сетевой власти, где важны не только государства, но и инфраструктуры взаимозависимости. Для Казахстана, как для транзитной и ресурсной экономики, это означает, что внешнеполитическая автономия определяется не только отношениями с крупными державами, но и устойчивостью к сетевым ограничениям.

Современные исследования многовекторности Казахстана в международной академической среде подтверждают, что объяснение внешней политики страны требует выхода за пределы классического «баланса сил». Например, анализ многовекторности как формы реляционной власти показывает, что она функционирует как механизм смягчения дилемм зависимости в асимметричных международных отношениях, однако её эффективность определяется структурой внешней среды и уровнем конкуренции между великими державами [3].

1.3. Нормативное понимание многовекторности.

В постсоветском и евразийском контекстах многовекторность часто интерпретируется как нормативно предпочтительная стратегия: «правильный» путь сохранения суверенитета, диверсификации партнёрств и привлечения инвестиций [4]. Эта интерпретация широко распространена в казахстанских исследованиях, поскольку многовекторный подход рассматривается не только как инструмент внешней политики, но и как элемент государственной и политической идентичности, составляющий концептуальную основу внешней политики.

Методологическая слабость нормативного подхода заключается в том, что он смешивает описание с оценкой, априори интерпретируя поливекторность как «успешную стратегию»; плохо операционализирован, не определяя четких критериев эффективности и устойчивости; недостаточно учитывает внешнюю структурную среду, включая меры давления, инфраструктурные зависимости и технологические режимы.

Поэтому для методологической статьи важно сохранить уважение к казахстанской внешнеполитической традиции, но критиковать именно научный инструментарий: многовекторность следует рассматривать не как ценность, а как исследуемую стратегию, чьи возможности и ограничения зависят от структуры мировой системы [5].

Именно к этому подводят современные казахстанские публикации, которые фиксируют необходимость адаптации многовекторности к новой геополитической повестке и рискам. Так, работы, опубликованные в казахстанских журналах и институтах, подчёркивают влияние новых условий на практику многовекторности и необходимость теоретического обновления анализа.

1.4. «Средние державы» как мост между классикой и новой реальностью

В современной теории международных отношений средние державы рассматриваются как акторы, которые не обладают ресурсами для жёсткого принуждения, как великие державы, но имеют достаточно возможностей для институционального участия, посредничества и стратегического манёвра.

Именно поэтому их стратегии обычно включают балансирование, диверсификацию партнёрств и управление рисками. Для методологии это означает, что анализ должен быть чувствителен к асимметрии и учитывать, что внешняя политика средних держав почти всегда структурно ограничена финансовыми, логистическими, технологическими и институциональными зависимостями.

Эта перспектива особенно продуктивна применительно к Казахстану. В современной литературе Казахстан всё чаще описывается как актор среднего уровня, который может играть стабилизирующую роль и снижать напряжённость, но одновременно сталкивается с ограничениями переходного мирового порядка [6]. В казахстанских аналитических центрах и институтах также развиваются подходы, где средние державы рассматриваются как фактор глобальной геополитики и как участники трансформации либерального институционализма — это важный «казахстанский вклад» в дискуссию, который стоит включить в методологическую статью [7], [8].

1.5. Классическая методология и мир без санкционной фрагментации

Суммируя, можно выделить общий методологический вывод: классические подходы геополитики и значительная часть работ о многовекторности исходят из международной среды, где экономическая взаимозависимость считается преимущественно стабилизирующей, финансовая и инфраструктурная нейтральность предполагается по умолчанию, институты воспринимаются как относительно универсальные и предсказуемые.

Однако современная международная система характеризуется санкционной фрагментацией и гибридизацией давления: ограничение доступа к ресурсам и рынкам реализуется через вторичные санкции и комплаенс-режимы, а роль негосударственных акторов (финансы, платформы, инфраструктура) становится системообразующей. Поэтому методология, ориентированная на территориальную конкуренцию

и государственно-центричную рациональность, требует обновления: исследовательский фокус должен смещаться от геополитики пространств к геополитике структурных уязвимостей, а многовекторность – рассматриваться как стратегия управления рисками в условиях асимметричных ограничений.

Эта постановка проблемы особенно релевантна для Казахстана, поскольку его многовекторная политика, будучи важным принципом внешней стратегии, сегодня развивается в среде, где внешнеполитический манёвр всё чаще определяется не только дипломатическими решениями, но и доступом к финансовым, технологическим и инфраструктурным режимам. Современные публикации по многовекторности Казахстана фиксируют эту необходимость адаптации и обновления подходов [9].

Следует подчеркнуть, что проблема в данном случае заключается не только в появлении новых инструментов внешнеполитического давления, но и в нарастающем расхождении между эмпирической реальностью и аналитическими моделями, используемыми для её интерпретации. Значительная часть методологического аппарата международных исследований продолжает опираться на предпосылки, сформировавшиеся в период относительной институциональной стабильности, когда экономическая взаимозависимость рассматривалась преимущественно как фактор снижения конфликтности. Однако современная санкционная практика демонстрирует обратную логику: взаимозависимость всё чаще становится каналом стратегического воздействия. В результате исследователь сталкивается с ситуацией, в которой традиционные объяснительные схемы не столько ошибочны, сколько недостаточны для анализа новых форм власти.

2. Геополитика санкций и трансформация методологии международных исследований. Трансформация современной международной системы сопровождается не только ростом конкуренции между ведущими центрами силы, но и глубоким изменением инструментов, посредством которых реализуется геополитическое влияние. Если в классических моделях внешнеполитическое давление ассоциировалось прежде всего с военной мощью, территориальной экспансией или формальными союзами, то в XXI веке всё более значимую роль приобретают санкционные режимы, финансовые ограничения, технологические барьеры и контроль над инфраструктурными сетями. Эти процессы формируют новую конфигурацию власти, в рамках которой геополитическое воздействие осуществляется преимущественно через структурные механизмы взаимозависимости.

Расширение санкционной практики свидетельствует о переходе от эпизодического использования экономических ограничений к их институционализации в качестве устойчивого инструмента мировой политики. Санкции всё чаще выполняют не вспомогательную, а системообразующую функцию, позволяя перераспределять доступ к ресурсам, рынкам и технологиям без прямого применения силы. В результате международная система постепенно приобретает черты санкционной фрагментации — состояния, при котором глобальное экономическое пространство разделяется на пересекающиеся режимы допуска и ограничений.

Данная трансформация имеет принципиальное методологическое значение. Классические подходы к анализу геополитики формировались в условиях, когда экономическая взаимозависимость преимущественно рассматривалась как фактор стабилизации международных отношений. Предполагалось, что глубокая интеграция рынков снижает вероятность конфликта и повышает предсказуемость поведения государств. Однако санкционная практика демонстрирует обратную тенденцию: взаимозависимость всё чаще используется как инструмент давления, а доступ к глобальным сетям превращается в источник политической уязвимости.

2.1. Санкции как структурный инструмент геополитического воздействия

Современные санкционные режимы отличаются от традиционных форм экономического давления прежде всего своей комплексностью и многоуровневостью [3]. Они включают ограничения на финансовые транзакции, экспорт технологий, доступ к страховым и логистическим услугам, а также меры вторичного характера, распространяющиеся на третьи государства и компании. Подобная архитектура санкций позволяет формировать широкую зону косвенного воздействия, в рамках которой даже формально нейтральные акторы вынуждены корректировать своё поведение.

Особое значение приобретают вторичные санкции, которые фактически экстерриториализируют национальные юрисдикции и расширяют пространство политического влияния. Государства и компании, стремящиеся сохранить доступ к ключевым рынкам и финансовым системам, нередко добровольно огра-

ничивают взаимодействие с санкционированными субъектами. Это формирует эффект оверкомплаенс, при котором реальные масштабы ограничений существенно превышают формально объявленные меры.

С методологической точки зрения данный феномен подрывает традиционное представление о санкциях как о линейном инструменте принуждения. Воздействие приобретает распределённый характер и реализуется через различные каналы, тогда как его источники становятся менее локализованными и чётко определяемыми. В таких условиях анализ исключительно межгосударственных отношений оказывается недостаточным: необходимо учитывать инфраструктуры взаимозависимости, через которые транслируется давление.

Для государств со средним уровнем силы это означает качественное изменение внешнеполитической среды. Их стратегические возможности всё в большей степени определяются не только дипломатическими ресурсами, но и степенью интеграции в глобальные финансовые и технологические системы. Следовательно, многовекторность должна рассматриваться не просто как баланс партнёрств, а как способность управлять структурной зависимостью.

2.2. Санкционная эпистемология

Одним из наименее исследованных, но при этом имеющих большое методологическое значение аспектов современной геополитики является влияние контекста санкций на формирование знаний о международных процессах. Политизация экономических отношений изменяет не только практику взаимодействия между государствами, но и доступ к информации, рамки интерпретации и аналитические категории.

В этих условиях возникает своего рода эпистемология санкций – ситуация, в которой исследователь сталкивается с неполной или искаженной эмпирической базой. Ограничения на раскрытие данных, секретность решений компаний, неформальный характер практик соблюдения требований и чувствительность технологических цепочек поставок затрудняют оценку механизмов внешнего давления. Значительная часть этих воздействий остается «невидимой», поскольку они реализуются через решения частных субъектов.

Это снижает объясняющую силу традиционных методов, опирающихся на официальные документы и межправительственные соглашения. В результате возрастает значение косвенных индикаторов – изменений в логистике, динамики инвестиций, поведения финансовых институтов и трансформации регуляторных режимов – что требует сочетания количественных и качественных подходов.

Санкционная эпистемология усиливает и роль дискурса: нарративы о безопасности, праве или коррупции становятся элементом геополитического воздействия, влияя на репутационные оценки и инвестиционные решения. Поэтому анализ дискурсивных рамок следует рассматривать как самостоятельный метод исследования [15].

В целом санкционная среда трансформирует не только поведение государств, но и саму архитектуру знания о международных процессах. Работа в условиях частичной наблюдаемости требует перехода к более гибким аналитическим стратегиям, способным фиксировать косвенные и распределённые формы власти, иначе возникает риск методологического запаздывания.

2.3. Методологические ловушки анализа в условиях санкционной фрагментации

Трансформация инструментов геополитического давления порождает ряд аналитических рисков, которые можно охарактеризовать как методологические ловушки:

1. территориальный редукционизм: сосредоточенность на пространственных параметрах может привести к недооценке сетевых форм власти. Государство может сохранять территориальную целостность и военный потенциал, но при этом испытывать серьёзные ограничения из-за финансовой или технологической зависимости [11], [13].

2. гиперэтатизм: предположение о том, что все значимые решения принимаются государствами, затрудняет анализ роли частных акторов. Между тем именно корпоративные и финансовые структуры часто выступают операторами санкционных режимов.

3. нормативная предвзятость: оценка многовекторности как «успешной» или «правильной» стратегии без анализа структурных ограничений снижает объяснительный потенциал исследований.

4. иллюзия формального суверенитета: юридическая независимость не всегда совпадает с фактической автономией. В условиях высокой взаимозависимости возможности государства могут ограничиваться без прямого вмешательства.

Осознание этих ловушек имеет принципиальное значение для обновления методологии, поскольку позволяет перейти от анализа декларативных стратегий к изучению реальных механизмов внешнеполитического манёвра.

2.4. Негосударственные акторы и инфраструктурная власть

Текущая геополитика всё чаще реализуется через контроль над инфраструктурами – финансовыми системами, цифровыми платформами, транспортными коридорами, энергетическими сетями. Власть в данном контексте носит не столько территориальный, сколько архитектурный характер: тот, кто задаёт правила доступа к инфраструктуре, получает возможность косвенно регулировать поведение других участников [7], [8].

Это требует пересмотра исследовательской оптики. Вместо бинарной схемы «государство — государство» необходимо учитывать сложные конфигурации взаимодействия, в которых публичные и частные акторы образуют гибридные коалиции. Подобная перспектива особенно важна для анализа внешней политики стран, чья экономическая модель тесно связана с глобальными потоками ресурсов и капитала.

Для Казахстана данный аспект имеет стратегическое значение. Транзитный потенциал страны, участие в международных транспортных проектах и интеграция в мировые энергетические рынки одновременно создают возможности и формируют зависимость от внешних режимов регулирования. Следовательно, устойчивость многовекторной политики во многом определяется способностью государства адаптироваться к изменениям инфраструктурной среды.

2.5. Методологические импликации для исследований многовекторности Казахстана

Эти изменения требуют переосмысления аналитических подходов, применяемых при изучении внешней политики Казахстана. Во-первых, внимание исследования сместилось с геополитики пространства на геополитику уязвимости, то есть на анализ узлов глобальной взаимозависимости, через которые оказывается внешнее давление: финансовые каналы, технологические стандарты, логистические маршруты и институциональные режимы.

Второй аспект этого методологического обновления касается переосмысления множественности векторов. Это следует рассматривать не только как стратегию баланса, но и как механизм управления рисками, эффективность которого определяется способностью государства диверсифицировать свои зависимости и укреплять свою устойчивость перед внешними потрясениями.

Третий пункт касается расширения методологического инструментария. Сочетание сравнительного анализа, картирования процессов, сетевого анализа и критического дискурс-анализа оказывается многообещающим, поскольку позволяет выявлять скрытые формы давления и более точно определять пределы маневра внешней политики.

Особое значение имеет анализ способности государства к адаптации. В условиях фрагментации, вызванной санкциями, многовекторная политика переходит от относительно стабильной модели к гибкой стратегии постоянной перенастройки.

Это поднимает вопрос о переосмыслении академического дискурса, который традиционно интерпретировался как стратегия расширения возможностей; однако в современных условиях он всё чаще становится механизмом управления ограничениями, что знаменует переход от логики выбора к логике адаптации.

Таким образом, геополитика санкций формирует новую исследовательскую реальность, в которой традиционные государствоцентричные модели оказываются недостаточными и должны быть дополнены инструментами, анализирующими формы власти в рамках сетей и инфраструктуры. Для исследований по Казахстану это означает переход от описательного анализа поливекторности к более сложной модели, учитывающей структурные ограничения и асимметрии глобальной взаимозависимости.

Основная методологическая задача заключается не в создании новых теорий, а в переосмыслении исследовательской перспективы: отходе от универсализации прежних моделей и более тонком учете меняющейся природы властных структур. Обновление методологического инструментария становится необходимым условием не только для научного анализа, но и для понимания современных механизмов геополитического давления, от которых зависят стабильность и независимость внешней политики государства.

3. Методологические уроки и направления обновления исследований многовекторности

Трансформация современной международной системы, сопровождающаяся усилением санкционной практики, политизацией экономических связей и ростом инфраструктурной взаимозависимости, требует не только критического пересмотра классических аналитических моделей, но и формулирования обновлённой исследовательской оптики. В данной работе исследования предлагается рассматривать современную геополитическую динамику через призму геополитики уязвимостей - аналитического подхода, фокусирующегося на структурных узлах зависимости, через которые может реализовываться внешнее давление.

В отличие от традиционной геополитики, ориентированной преимущественно на контроль над пространством и распределение материальных возможностей, данный подход смещает исследовательский фокус к архитектуре взаимозависимости - финансовой, технологической, инфраструктурной и институциональной. Это позволяет рассматривать внешнеполитическую автономию государств не как фиксированную характеристику, а как переменную, напрямую связанную со степенью их встроенности в глобальные сети.

Использование перспективы геополитики уязвимостей особенно продуктивно для анализа стратегий государств со средним уровнем силы, поскольку она позволяет выявлять не только ресурсы внешнеполитического манёвра, но и скрытые ограничения, которые формируют пределы многовекторной политики [6], [7].

Классическая геополитическая мысль исходила из предположения, что стратегическое преимущество определяется прежде всего контролем над территорией и материальными ресурсами. Однако в условиях высокой взаимозависимости ключевым источником власти всё чаще становится способность регулировать доступ к глобальным сетям — финансовым потокам, технологическим платформам, транспортным коридорам и институциональным режимам. В этой логике геополитическое влияние приобретает архитектурный характер: оно реализуется через правила подключения к системам, а не через прямое принуждение.

Под геополитикой уязвимостей в данном исследовании понимается аналитический подход, ориентированный на выявление структурных зависимостей, которые могут быть трансформированы во внешнеполитические ограничения. В отличие от концепций, акцентирующих внимание на ресурсах и возможностях, данный подход сосредоточен на потенциальных точках давления - тех элементах глобальной взаимосвязанности, разрыв или политизация которых способны существенно сузить пространство стратегического выбора.

Такой сдвиг исследовательской оптики не означает отказа от классических геополитических категорий. Пространство, ресурсы и военный потенциал продолжают играть важную роль. Однако их объяснительная сила возрастает лишь в сочетании с анализом сетевых структур, внутри которых функционирует современное государство. Геополитика уязвимостей, таким образом, не заменяет традиционные подходы, а расширяет их, позволяя учитывать новые формы власти.

С методологической точки зрения данный подход предполагает переход от статичного анализа к динамическому. Уязвимости не являются неизменными: они могут усиливаться или ослабевать в зависимости от трансформации международной среды, технологического развития и стратегических решений самого государства. Следовательно, исследование должно быть ориентировано не только на фиксацию текущих зависимостей, но и на оценку их эволюционного потенциала.

Для повышения аналитической применимости предложенного подхода необходимо выделить несколько взаимосвязанных групп уязвимостей, формирующих архитектуру внешнеполитических ограничений.

Финансовые уязвимости связаны с доступом к международным расчётным системам, рынкам капитала и инвестиционным потокам. При санкционной фрагментации увеличивается издержки экономического взаимодействия и становится менее предсказуемым даже при косвенных ограничениях.

От зависимости в транспортных коридорах, энергетических маршрутах и логистических узлах появляются инфраструктурные уязвимости. Данные элементы могут быть использованы как косвенные рычаги влияния на внешнеэкономическую деятельность страны.

Технологические уязвимости возникают из-за неравного доступа к ключевым технологиям и цифровым платформам. Ограничения в технологическом обмене могут в долгосрочной перспективе ослаблять экономическую и стратегическую устойчивость страны.

Институциональные уязвимости обусловлены участием государства в международных режимах регулирования. Изменения правил доступа, ужесточение требований комплаенса или политизация норм могут превращать институциональную среду в инструмент давления.

При этом такие уязвимости редко действуют по отдельности и обычно усиливают друг друга. Напротив, их взаимодействие создаёт накопительный эффект, при котором ограничения в одной сфере усиливают зависимость в другой. Это обстоятельство требует комплексного анализа, выходящего за рамки традиционного секторального подхода.

Переход к аналитике уязвимостей позволяет по-новому интерпретировать саму природу многовекторной внешней политики. Традиционно она описывалась как стратегия балансирования между центрами силы, направленная на расширение возможностей и диверсификацию партнёрств. Однако современная геополитическая среда всё чаще трансформирует многовекторность в механизм управления структурными рисками.

Иными словами, многовекторность постепенно смещается от логики выбора к логике адаптации. Если ранее ключевым вопросом было распределение внешнеполитических приоритетов, то сегодня всё большее значение приобретает способность государства минимизировать зависимость от отдельных каналов взаимодействия. В этом контексте эффективность многовекторной политики определяется не количеством партнёров, а устойчивостью к внешним шокам.

Подобная интерпретация позволяет избежать избыточно оптимистичных представлений о внешнеполитической автономии. Формальная возможность сотрудничества с различными акторами ещё не гарантирует стратегической свободы, если критические узлы взаимозависимости остаются уязвимыми. Следовательно, анализ многовекторности должен включать оценку того, насколько государство способно перераспределять риски и адаптироваться к изменениям глобальной среды [3].

Одним из ключевых методологических выводов настоящего исследования является необходимость перехода от модели балансирования к модели адаптивности. Балансирование предполагает наличие относительно стабильной системы, в которой акторы могут выбирать между альтернативными центрами силы. Адаптивность же становится критически важной в условиях высокой неопределённости, когда сама структура международных взаимодействий подвержена быстрым изменениям.

Такой подход предполагает анализ внешней политики как непрерывного процесса корректировки, а не как реализации заранее заданной стратегии. В этой логике многовекторность предстает не статичной доктриной, а динамичной практикой, требующей постоянной переоценки рисков и возможностей.

Методологически это означает усиление внимания к процессуальным аспектам внешней политики — механизмам принятия решений, скорости институциональной реакции и способности государства к стратегическому обучению. Подобная перспектива позволяет более точно фиксировать изменения, которые в рамках статичных моделей могут оставаться незамеченными.

Применение предложенного подхода к анализу внешней политики Казахстана открывает ряд перспективных исследовательских направлений.

Во-первых, представляется целесообразным расширение набора аналитических индикаторов. Наряду с традиционными параметрами – дипломатической активностью и участием в международных организациях – необходимо учитывать структуру торговых потоков, конфигурацию транспортных маршрутов, степень технологической зависимости и характер финансовых связей.

Во-вторых, перспективным является использование комбинированных методов исследования. Сравнительный анализ может быть дополнен процесс-трейсингом для выявления причинно-следственных связей, сетевым анализом – для изучения инфраструктурных зависимостей, а дискурс-анализ – для оценки нормативных рамок, влияющих на внешнеполитические решения.

В-третьих, особое значение приобретает исследование адаптационного потенциала государства – его способности перераспределять ресурсы, диверсифицировать партнёрства и снижать концентрацию рисков. В условиях санкционной фрагментации именно адаптивность становится важным индикатором внешнеполитической устойчивости.

Рассмотрение многовекторности через призму уязвимостей позволяет по-новому поставить вопрос о пределах автономии средних держав. В отличие от великих держав, обладающих возможностью формировать

правила взаимодействия, и малых государств, часто вынужденных следовать внешним установкам, средние державы функционируют в пространстве ограниченной, но реальной стратегической свободы [6], [14].

Их автономия носит относительный характер и зависит от способности управлять зависимостями. В этом смысле многовекторность можно интерпретировать как стратегию распределения уязвимостей, направленную на предотвращение их критической концентрации.

Подобная перспектива позволяет преодолеть бинарную оппозицию «зависимость – независимость» и перейти к более нюансированному анализу степеней автономии. Государство может оставаться формально суверенным, но обладать ограниченным пространством манёвра, если ключевые инфраструктуры находятся вне его контроля.

Таким образом, современная геополитическая динамика требует перехода от анализа пространственного контроля к изучению архитектуры взаимозависимости. Геополитика уязвимостей предлагает аналитическую рамку, позволяющую интегрировать территориальные, экономические и институциональные факторы в единую модель.

Методологическое обновление в данном контексте заключается не столько в отказе от существующих теорий, сколько в повышении их чувствительности к новым формам власти. Вероятно, современная геополитика требует меньшей уверенности в универсальности прежних моделей и большей готовности учитывать изменчивость глобальных структур.

Для исследований Казахстана это означает, что изучение многовекторности должно выходить за рамки преимущественно описательного подхода и опираться на более сложные аналитические модели, позволяющие учитывать структурные ограничения и оценивать способность внешней политики адаптироваться к изменениям среды. Такой поворот делает возможным более реалистичное прогнозирование и одновременно способствует развитию теоретико-методологической базы исследований международных отношений.

В итоге пересмотр исследовательского подхода оказывается не только академической задачей, но и необходимым условием для более точного понимания процессов, которые сегодня определяют границы стратегического выбора государств в условиях санкционной фрагментации мировой системы.

Заключение. Изменения в современной международной системе связаны не только с перераспределением силы между государствами, но и с заметной перестройкой самих механизмов геополитического влияния. Расширение санкционной практики, политизация экономических связей, рост значения технологических и инфраструктурных зависимостей формируют новую конфигурацию власти, в рамках которой традиционные аналитические модели демонстрируют ограниченную объяснительную способность. В этих условиях методологическое обновление геополитических исследований становится не просто академической задачей, а необходимым условием адекватного понимания процессов, определяющих стратегическое поведение государств.

Проведённый анализ показал, что классические подходы к изучению геополитики, сформировавшиеся в логике пространственно-территориального контроля и государственно-центричной рациональности, сохраняют значительный эвристический потенциал, однако всё чаще сталкиваются с новыми ограничениями. Их категориальный аппарат был разработан для международной среды, в которой экономическая взаимозависимость рассматривалась преимущественно как фактор стабилизации, а доступ к глобальным рынкам и инфраструктурам предполагался относительно нейтральным. Современная санкционная фрагментация демонстрирует иную реальность: взаимозависимость становится каналом стратегического давления, а участие в глобальных сетях – источником как возможностей, так и уязвимостей.

Особое значение данный сдвиг приобретает для исследований многовекторной внешней политики. Традиционно многовекторность интерпретировалась как стратегия балансирования между центрами силы, направленная на расширение внешнеполитического манёвра и диверсификацию партнёрств. Однако в условиях нарастающей неопределённости и гибридизации инструментов воздействия она всё чаще функционирует как механизм управления структурными ограничениями. Это требует пересмотра устоявшихся исследовательских оптик и перехода от нормативного восприятия многовекторности к более аналитически чувствительным моделям.

В рамках настоящего исследования предложено рассматривать современную геополитическую динамику через призму геополитики уязвимостей – подхода, ориентированного на выявление структурных узлов зависимости, через которые может реализовываться внешнее давление. Данная концептуализация позволяет сместить исследовательский фокус с анализа пространственного контроля к изучению архитектуры взаимозависимости, включающей финансовые, технологические, инфраструктурные и институциональные измерения. В отличие от традиционных моделей, акцентирующих внимание на ресурсах и возможностях, геополитика уязвимостей сосредоточена на потенциальных точках ограничения внешнеполитической автономии.

Использование подобной аналитической рамки показало, что уязвимости редко существуют изолированно. Их взаимодействие формирует кумулятивный эффект, при котором зависимость в одной сфере способна усиливать ограничения в другой. Это обстоятельство делает необходимым комплексный междисциплинарный подход, сочетающий элементы геополитического, геоэкономического и институционального анализа. Тем самым методологическое обновление предполагает не отказ от существующих теорий, а расширение их объяснительного потенциала за счёт повышения чувствительности к сетевым и инфраструктурным формам власти.

Применение предложенного подхода к анализу внешней политики государств со средним уровнем силы позволяет по-новому поставить вопрос о пределах их автономии. В отличие от великих держав, обладающих возможностью формировать правила международного взаимодействия, и малых государств, часто вынужденных адаптироваться к внешним условиям, средние державы функционируют в пространстве ограниченной, но реальной стратегической свободы. Их устойчивость определяется не столько масштабом ресурсов, сколько способностью управлять зависимостями и предотвращать их критическую концентрацию.

В этом контексте многовекторность может быть интерпретирована как стратегия распределения уязвимостей, направленная на снижение системных рисков. Подобная трактовка позволяет выйти за пределы бинарной оппозиции «зависимость – независимость» и перейти к более нюансированному анализу степеней внешнеполитической автономии. Государство может сохранять формальный суверенитет, но обладать ограниченным пространством манёвра, если ключевые инфраструктуры или технологические каналы находятся вне его контроля.

Для Казахстана эта перспектива имеет особое значение. На протяжении десятилетий многовекторная внешняя политика служила для Казахстана инструментом обеспечения стратегической гибкости и интеграции в мировую экономику. В то же время усиливающееся давление санкций, реструктуризация цепочек поставок и политизация технологических режимов порождают новые виды рисков, которые не в полной мере учитываются в традиционных аналитических моделях. В этих условиях анализ внешней политики требует выхода за рамки преимущественно описательных подходов и обращения к более сложным методологическим решениям, учитывающим структурные ограничения и высокую волатильность международной среды.

Ключевым выводом данного исследования является необходимость перенести аналитический акцент с модели равновесия на модель адаптивности. В то время как равновесие подразумевает выбор между относительно стабильными альтернативами, адаптивность становится решающей в условиях неопределённости, когда меняются сами правила международного взаимодействия. Следовательно, многовекторную политику следует рассматривать не как незыблемую доктрину, а как динамическую практику постоянной стратегической корректировки.

Методологические выводы связаны с расширением набора аналитических индикаторов и междисциплинарным сочетанием методов. Анализ торговых потоков, инфраструктурных связей, технологических зависимостей и институциональных режимов должен дополнять традиционное изучение дипломатической активности и политических стратегий. Такой подход позволяет формировать более реалистичное представление о внешнеполитической устойчивости государства.

При этом обновление методологии не предполагает отказа от существующих теоретических подходов, а ориентировано на пересмотр исследовательских акцентов и более внимательный учёт меняющихся конфигураций власти. Современная геополитика требует отказа от избыточной уверенности в универсальности прежних моделей и большей чувствительности к многообразию глобальных структур.

Перспективы дальнейших исследований связаны с углублённым анализом взаимосвязи между уязвимостью и устойчивостью, разработкой индикаторов адаптационного потенциала государств, а также сравнительным изучением стратегий средних держав в условиях санкционной фрагментации. Особый интерес представляет вопрос трансформации зависимости в ресурс развития и использования взаимосвязанности международной среды как источника стратегических возможностей.

Таким образом, предложенная концептуальная рамка позволяет по-новому интерпретировать многовекторную внешнюю политику как гибкий и адаптивный инструмент, расширяя методологические горизонты исследований в условиях трансформации международной системы.

Вклад авторов:

Э.Асан – разработала концепцию исследования, определила его методологическую основу и подготовила первоначальный текст статьи;

А.Турсынбек – провела анализ научной литературы и систематизацию исследовательских материалов;

А.Монтаев – участвовал в интерпретации результатов, научном редактировании и окончательной доработке рукописи.

Список литературы

1. Mackinder, H.J. (1904) The Geographical Pivot of History, *The Geographical Journal*, 23, 4, pp. 421-437.
2. Spykman, N.J. (1942) *America's Strategy in World Politics: The United States and the Balance of Power*. New York: Harcourt, Brace and Company.
3. Waltz, K.N. (1979) *Theory of International Politics*. Reading, MA: Addison-Wesley Publishing Company, 251 p.
4. Vanderhill, R., Joireman, S.F., Tulepbayeva, R. (2020) "Between the Bear and the Dragon: Multivectorism in Kazakhstan as a Model Strategy for Secondary Powers", *International Affairs*, 96, 4, pp. 975-993. DOI: 10.1093/ia/iaa061.
5. Жасекенова, Г.Ж. (2014) Особенности многовекторной политики Республики Казахстан: проблемы и перспективы, *Вестник КазНУ. Серия политологии*, 2, стр. 45-52.
6. Кукеева, Ф.Т., Байзакова, К.И., Усен, М.А., Усерова, К. (2023) «Влияние новых геополитических условий на многовекторную внешнюю политику Казахстана», *Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия»*, 1, стр. 94-109. DOI: 10.31489/2023HPH1/94-109.
7. Bakhtiyarova, A., Avcu, S.A. (2022) "Middle Power Behavior During the Transition in World Order: The Case of Kazakhstan", *International Relations and International Law Journal*, 97, 1, pp. 52-62. DOI: 10.26577/IRILJ.2022.v97.i1.06.
8. Zhiyenbayev, M. (2023) *Widening the Scope: How Middle Powers Are Changing Liberal Institutionalism*. Astana: Kazakhstan Institute for Strategic Studies under the President of the Republic of Kazakhstan, 296 p.
9. Seilekhanov, Ye.T. (2025) *Middle Powers as a Factor in Global Geopolitics*. Astana: Kazakhstan Institute for Strategic Studies under the President of the Republic of Kazakhstan, 56 p.
10. Nyshanbayev, N., Bekov, K., Baizakova, Zh., Alipbayev, A. (2025) "The Republic of Kazakhstan's Multi-Vector Foreign Policy", *New Perspectives*, 33, 1, pp. 43-63. DOI: 10.1177/2336825X241308432.
11. Farrell, H., Newman, A.L. (2019) "Weaponized Interdependence: How Global Economic Networks Shape State Coercion", *International Security*, 44, 1, pp. 42-79.
12. Keohane, R.O., Nye, J.S. (1977) *Power and Interdependence: World Politics in Transition*. Boston: Little, Brown and Company.
13. Zarate, J.C. (2013) *Treasury's War: The Unleashing of a New Era of Financial Warfare*. New York: PublicAffairs.
14. Strange, S. (1988) *States and Markets*. London: Pinter Publishers.
15. Cooper, A.F. (1997) *Niche Diplomacy: Middle Powers after the Cold War*. London: Macmillan Press.
16. Andreas, P. (2020) *Blacklists: The Inside Story of How the War on Terror Turned into a War on Everything*. Oxford: Oxford University Press.

Э.Асан¹, Ә.Тұрсынбек², А.Монтаев³

^{1,2} Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

³ М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан зерттеу университеті, Шымкент, Қазақстан
(elmiraasan6@gmail.com, ardaqmon@gmail.com, 801023400041@enu.kz)

Санкциялардың көпвекторлылығы және геосаясаты: Қазақстанды зерттеу үшін әдіснамалық сабақтар

Аңдатпа. Қазіргі халықаралық жүйе санкциялық практиканың күшеюімен, экономикалық өзара тәуелділікті саясаттандырумен және биліктің инфрақұрылымдық және технологиялық факторларының маңыздылығының өсуімен сипатталады. Бұл процестер геосаяси әсердің жаңа конфигурациясын қалыптастырады, оның шеңберінде кеңістіктік-аумақтық талдауға және мемлекеттік-центристік логикаға бағдарланған дәстүрлі әдіснамалық тәсілдер шектеулі түсіндіру қабілетін көрсетеді. Осыған байланысты орташа күш деңгейі бар мемлекеттердің сыртқы саясатын зерттеудің Талдамалық құралдарын жаңарту қажеттілігі артып келеді.

Мақаланың мақсаты – санкциялар геосаясаты жағдайында көпвекторлы сыртқы саясатты зерттеудің классикалық тәсілдерінің әдіснамалық шектеулерін анықтау және олардың тұжырымдамалық жаңаруы үшін негіздерді тұжырымдау. Зерттеудің әдіснамалық негізі ғылыми тұжырымдамаларды салыстырмалы талдауды және заманауи зерттеу дискурсын сыни талдауды қамтитын кешенді тәсіл болып табылады.

Жұмыстың ғылыми жаңалығы зерттеу бағытын кеңістіктік бақылаудан сыртқы саяси қысым жүзеге асырылатын тәуелділіктің құрылымдық түйіндеріне – қаржылық, технологиялық, инфрақұрылымдық және институционалдық – ауыстыруға мүмкіндік беретін осалдықтар геосаясатының аналитикалық шеңберін әзірлеу болып табылады. Бұл логикада көпвекторлық тек теңдестіру стратегиясы ретінде ғана емес, сонымен қатар тәуелділіктің маңызды шоғырлануын болдырмауға бағытталған тәуекелдерді басқару механизмі ретінде түсіндіріледі.

Орта державалардың сыртқы саяси автономиясы салыстырмалы сипатқа ие және халықаралық жүйенің санкциялық фрагментациясына бейімделу қабілетімен анықталады. Зерттеудің теориялық маңыздылығы геосаяси зерттеулердің әдіснамалық құралдарын кеңейту және көп векторлы стратегияларды зерттеу үшін анағұрлым сезімтал аналитикалық оптиканы қалыптастыру болып табылады.

Түйін сөздер: Санкциялар геосаясаты, көпвекторлық, орта державалар, осалдықтар, сыртқы саяси автономия, халықаралық зерттеулер әдістемесі.

E.Assan¹, A.Tursynbek², A.Montayev³

^{1,2} L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

³ M.Auezov South Kazakhstan Research University, Shymkent, Kazakhstan
(elmiraasan6@gmail.com, ardaqmon@gmail.com, 801023400041@enu.kz)

Multi-vector nature and geopolitics of sanctions: methodological lessons for Kazakhstan studies

Abstract. The modern international system is characterized by the intensification of sanctions practices, the politicization of economic interdependence, and the increasing importance of infrastructural and technological factors of power. These processes are forming a new configuration of geopolitical influence, in which traditional methodological approaches focused on spatial and territorial analysis and state-centered logic demonstrate limited explanatory power. In this regard, there is an increasing need to update analytical tools for studying the foreign policy of states with an average level of strength.

The purpose of the article is to identify the methodological limitations of classical approaches to the study of multi – vector foreign policy in the context of the geopolitics of sanctions and to formulate the grounds for their conceptual updating. The methodological basis of the research is an integrated approach that includes a comparative analysis of scientific concepts and a critical analysis of modern research discourse.

The scientific novelty of the work lies in the development of an analytical framework for vulnerability geopolitics, which makes it possible to shift the research focus from spatial control to structural nodes of dependence – financial, technological, infrastructural and institutional – through which foreign policy pressure is realized. In this logic, multi-vector approach is interpreted not only as a balancing strategy, but also as a risk management mechanism aimed at preventing a critical concentration of dependencies.

It is shown that the foreign policy autonomy of the middle Powers is relative and is determined by the ability to adapt to the sanctions fragmentation of the international system. The theoretical significance of the research lies in the expansion of the methodological tools of geopolitical research and the formation of more sensitive analytical optics for the study of multi-vector strategies.

Keywords: geopolitics of sanctions, multi-vector approach, middle powers, vulnerabilities, foreign policy autonomy, methodology of international studies.

References

1. Mackinder, H.J. (1904) "The Geographical Pivot of History", *The Geographical Journal*, 23, 4, pp. 421-437.
2. Spykman, N.J. (1942) *America's Strategy in World Politics: The United States and the Balance of Power*. New York: Harcourt, Brace and Company.
3. Waltz, K.N. (1979) *Theory of International Politics*. Reading, MA: Addison-Wesley Publishing Company, 251 p.
4. Vanderhill, R., Joireman, S.F., Tulepbayeva, R. (2020) "Between the Bear and the Dragon: Multivectorism in Kazakhstan as a Model Strategy for Secondary Powers", *International Affairs*, 96, 4, pp. 975-993. DOI: 10.1093/ia/iaa061.
5. Zhasekenova, G.Zh. (2014) «Osobennosti mnogovektornoi politiki Respubliki Kazakhstan: problemy i perspektivy», *Vestnik KazNU. Seriya politologii*, 2, str. 45-52. [in Russian]
6. Kukeeva, F.T., Baizakova, K.I., Usen, M.A., Userova, K. (2023) «Vliyanie novykh geopoliticheskikh uslovii na mnogovektornuyu vneshnyuyu politiku Kazakhstana», *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya «Istoriya. Filosofiya»*, 1, str. 94–109. DOI: 10.31489/2023HPh1/94-109. [in Russian]
7. Bakhtiyarova, A., Avcu, S.A. (2022) "Middle Power Behavior During the Transition in World Order: The Case of Kazakhstan", *International Relations and International Law Journal*, 97, 1, pp. 52-62. DOI: 10.26577/IRILJ.2022.v97.i1.06.
8. Zhiyenbayev, M. (2023) *Widening the Scope: How Middle Powers Are Changing Liberal Institutionalism*. Astana: Kazakhstan Institute for Strategic Studies under the President of the Republic of Kazakhstan, 296 p.
9. Seilekhanov, Ye.T. (2025) *Middle Powers as a Factor in Global Geopolitics*. Astana: Kazakhstan Institute for Strategic Studies under the President of the Republic of Kazakhstan, 56 p.
10. Nyshanbayev, N., Bekov, K., Baizakova, Zh., Alipbayev, A. (2025) "The Republic of Kazakhstan's Multi-Vector Foreign Policy", *New Perspectives*, 33, 1, pp. 43–63. DOI: 10.1177/2336825X241308432.
11. Farrell, H., Newman, A.L. (2019) "Weaponized Interdependence: How Global Economic Networks Shape State Coercion", *International Security*, 44, 1, pp. 42-79.
12. Keohane, R.O., Nye, J.S. (1977) *Power and Interdependence: World Politics in Transition*. Boston: Little, Brown and Company.
13. Zarate, J.C. (2013) *Treasury's War: The Unleashing of a New Era of Financial Warfare*. New York: PublicAffairs.
14. Strange, S. (1988) *States and Markets*. London: Pinter Publishers.
15. Cooper, A.F. (1997) *Niche Diplomacy: Middle Powers after the Cold War*. London: Macmillan Press.
16. Andreas, P. (2020) *Blacklists: The Inside Story of How the War on Terror Turned into a War on Everything*. Oxford: Oxford University Press.

Сведения об авторах:

Асан Э. – PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан.

Турсынбек А. – автор для корреспонденции, PhD, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан.

Монтаев А. – PhD, Южно-Казахстанский исследовательский университет имени М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан.

Асан Э. – PhD докторант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Тұрсынбек Ә. – хат-хабарға жауапты автор, PhD, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Монтаев А. – PhD, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан зерттеу университеті, Шымкент, Қазақстан.

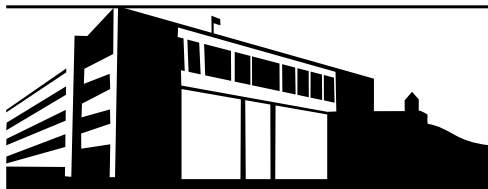
Assan E. – PhD student, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Tursynbek A. – corresponding author, PhD, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Montayev A. – PhD, M.Auezov South Kazakhstan Research University, Shymkent, Kazakhstan.

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

МИГРАЦИЯЛЫҚ ПРОЦЕСТЕРДІҢ ТАРИХИ КОНТЕКСТІ: ЕУРОПАНЫҢ ІРІ ЕЛДЕРІНІҢ БОСҚЫНДАР МӘСЕЛЕСІН ШЕШУДЕГІ ТӘЖІРИБЕСІ

М.Ш. Назарова¹ , А.Б. Сарсенбаев² , А.С. Абдирайымова^{*3}

¹ Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

² Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университеті, Алматы, Қазақстан

³ М. Тынышпаев атындағы АЛТ Университеті, Алматы, Қазақстан

E-mail: nazar.merey@mail.ru, sarsenbayev.akybek@kaznaru.edu.kz, ardasha_69@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада Франция мен Германияның миграциялық процестері Еуропалық Одақтағы ең үлкен миграциялық ағындары бар елдер ретінде жан-жақты қарастырылады. Миграциялық саясат, заңнамалық бастамалар және босқындар мен мигранттарға қолдау көрсетуге бағытталған интеграциялық бағдарламалар талданады. Мақалада тарихи фактілерге ерекше назар аударылады, әсіресе, екі елдің миграция тарихындағы маңызды кезеңдер мен оқиғалар атап өтіледі. Мигранттардың саны мен ұлттық құрамына қатысты статистикалық деректер ұсынылып, қоғамдық пікір мен оның саяси шешімдерге әсері талқыланады. Бұл контексте миграция мәселесіне қатысты қоғамдық пікірдің өзгерісі, мигранттарға деген қарым-қатынас және қоғамдағы қабылдау деңгейі маңызды рөл атқарады. Зерттеу миграцияға кешенді көзқарастың әлеуметтік тұрақтылық пен қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін маңыздылығын атап көрсетеді.

Тарихи контекст миграциялық процестердің динамикасын және олардың қазіргі қоғамға әсерін түсінуге көмектеседі. Мәселен, осы кезеңге дейінгі миграциялық толқындардың әсері бүгінгі күнде интеграциялық саясаттарға қалай ықпал ететіндігі талданады. Нәтижесінде миграцияның тиімді басқарылуы Еуропалық Одақтағы әлеуметтік үйлесімділікті арттыруға ықпал ететіндігі, ал өткен тәжірибелердің сабақтары қазіргі саясатты қалыптастыруда маңызды фактор болып табылатыны айқын көрсетіледі. Сонымен қатар миграция мәселесіне қатысты түрлі көзқарастар мен пікірлердің қоғамдық талқылаулардағы рөлі зерттеледі, бұл миграциялық процестердің кешенді сипаттамасын көрсетеді. Сонымен қатар мақалада миграцияның экономикалық әсерлері, мәдени алмасу және әлеуметтік интеграция сияқты аспектілеріне де назар аударылады. Мигранттардың қоғамға қосқан үлесі мен олармен байланысты туындаған қиындықтар, мысалы, жұмыс нарығына ену, білім алу және мәдени адаптация мәселелері талқыланады. Бұл факторлар миграциялық процестердің әлеуметтік тұрақтылықты сақтау мен дамытудағы рөлін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Түсті: 03.10.2025; Мақұлданды: 25.09.2026; Онлайн қолжетімді: 30.09.2026

Түйін сөздер: миграциялық процестер, Франция, Германия, Еуропалық Одақ, босқындар, саясат, интеграция, тарих, миграциялық толқындар, әлеуметтік өзгерістер, мәдени алмасу, тарихи контекст, саяси шешімдер.

Кіріспе

Еуропа қазіргі уақытта миграциялық ағындардың елеулі өсуіне куә болып отыр. Бұл өзгерістер қарулы қақтығыстар, экономикалық тұрақсыздық пен климаттың өзгеруі сынды бірнеше факторлардың нәтижесінде орын алуда. Мұндай жағдай миллиондаған адамдардың өміріне тікелей әсер етіп, еуропалық мемлекеттердің миграциялық саясаттарын қайта қарауға мәжбүр етеді. Біріккен Ұлттар Ұйымының Босқындар жөніндегі Жоғары комиссарының (УВКБ ООН) мәліметтері бойынша 2023 жылы Еуропа елдерінде 6 миллионнан астам босқын мен баспана сұраушы тіркелген, бұл Еуропа Одағында жалпы халықтың 1,5%-ын құрайды [1]. Бұл көрсеткіш жағдайдың қаншалықты күрделі екенін көрсетеді, сондықтан миграциялық саясатты жан-жақты зерттеу қажеттілігі айқын сезіледі.

Еуропаға көптеген мигранттар қақтығыс аймақтарынан келеді. Мысалы, 2022 жылы 3 миллионнан астам украиналық босқын әскери қақтығыстарға байланысты түрлі еуропалық елдерде баспана тапты [2]. Сонымен қатар Сирия, Ауғанстан және Венесуэла сияқты гуманитарлық дағдарыстар мен қарулы қақтығыстардың жалғасып жатқан елдерден де көптеген адамдар көшуге мәжбүр. Бұл жағдайлар мигранттар санының артуына ғана емес, босқындарды қабылдайтын елдер үшін қосымша қиындықтарды туғызуда. Миграция статистикалық көрсеткіштен гөрі, саяси деңгейде де, қоғамдық санада да ерекше назар аударуды талап ететін әлеуметтік феноменге айналды.

Еуропалық шекараны қорғау агенттігінің (Frontex) мәліметтері бойынша, 2023 жылы Еуропа Одағында 330,000-нан астам заңсыз шекара кесу оқиғасы тіркелген, бұл өткен жылмен салыстырғанда 24%-ға артық [3]. Негізгі маршруттар әлі де Жерорта теңізі арқылы өтетін теңіз жолдары болып табылады, онда суға бату саны өсіп келеді. Халықаралық миграция ұйымының (ИОМ) мәліметтері бойынша, 2023 жылы 1,400-ден астам суға бату оқиғасы тіркелген [4]. Бұл халықаралық реакцияны талап етеді. Кеме апатында өлгендердің санының артуы қауіпсіз және тиімді миграциялық маршруттардың қажеттілігін көрсетіп, қиын жағдайда қалғандарға гуманитарлық көмек көрсетудің маңыздылығын айқындайды.

Германия мен Франция мемлекеттері босқындар үшін қоныс аударудың негізгі бағыттардың бірі болып табылатыны бәрімізге мәлім. Германия 2015 жылдан бері 1,5 миллионнан астам босқынды қабылдады, бұл оны Еуропадағы ең үлкен қабылдаушы ел етеді [5]. Алайда, бұл ел қоғамдық пікірмен байланысты қиындықтарға тап болды: сауалнамаларға сәйкес, халықтың 60%-ы миграцияның еңбек нарығы мен қауіпсіздікке әсері жөнінде алаңдаушылық білдіреді [6]. Бұл жағдай гуманитарлық және әлеуметтік-экономикалық аспектілерді ескеретін тиімді және теңдестірілген шешімдерді әзірлеу қажеттілігін көрсетеді. Қоғам миграциялық саясатты қалыптастыру процесіне тартылуы тиіс, осылайша мигранттарға қатысты теріс көзқарасты төмендетуге мүмкіндік туғызады.

Франция бай миграциялық тарихымен, соңғы жылдары шекаралық бақылауды күшейтіп, босқындардың құқықтық мәртебесі анықталмағандардың санының артуына әкелді. 2022 жылы босқын мәртебесін алу туралы өтініштер саны 150,000 шамасында болды, олардың басым бөлігі қақтығысқа ұшыраған елдердің азаматтары [7]. Бұл баспана жүйесі мен әлеуметтік интеграция үшін қосымша қиындықтарды тудырады. Мигранттарға гуманитарлық көзқарастың қажеттілігі және олардың қоғамға интеграциясы үшін жағдайлар жасау мәселелері билік пен қоғам тарапынан назар аударуды талап етеді.

Сондықтан, Еуропадағы миграция күрделі және көпқырлы мәселе болып табылады, ол теңдестірілген тәсілді және халықаралық ынтымақтастықты талап етеді. Әр ел босқындарға қатысты түрлі стратегиялар мен әдістерді көрсетеді, бұл тұрақты шешімдерді әзірлеу қажеттілігін айқындайды. Бұл шешімдер гуманитарлық және әлеуметтік-экономикалық аспектілерді ескере отырып, ұзақ мерзімді тұрақтылықты және әртүрлі мәдениеттер мен қоғамдардың еуропалық континентте үйлесімді өмір сүруін қамтамасыз етуі тиіс.

Қазіргі таңда миграция әлемдегі ең өзекті және жиі талқыланатын тақырыптардың бірі болып табылады, әсіресе Еуропада, мұнда миграциялық ағындар мен саясатта елеулі өзгерістер болып жатыр. Бұл мақаланың өзектілігі Германия мен Франция сияқты екі маңызды елдің миграциялық саясатын терең

зерттеу қажеттілігінде, себебі әрбір ел өзіндік қиындықтар мен мүмкіндіктерге тап болып отыр.

Біріншіден, миграция қоғамның әлеуметтік, экономикалық және мәдени аспектілеріне терең әсер етеді. Глобалдық конфликтілер, экономикалық тұрақсыздық және климаттық өзгерістер жағдайында босқындар мен баспана іздеушілердің саны артып келеді. Сондықтан, мемлекеттердің осы мәселелерге қалай жауап беретінін түсіну өте маңызды.

Екіншіден, Германия мен Франция Еуропадағы мигранттар үшін негізгі бағыттар болып табылады. Олардың миграциялық саясатын және оның салдарын зерттеу, әр елдің табысты тәжірибелері мен кездесетін қиындықтарын анықтауға мүмкіндік береді. Бұл білім ұлттық және халықаралық деңгейде тиімді әрі гуманистік миграциялық саясатты қалыптастыру үшін пайдалы болуы мүмкін.

Соңында, миграцияның гуманитарлық аспектілеріне және адам құқықтарын құрметтеу қажеттілігіне назар аудару да маңызды. Осы екі елдің контекстінде миграциялық мәселелерді талқылау, миграциямен байланысты әлеуметтік және экономикалық шындықтарды тереңірек түсінуге мүмкіндік береді, сондай-ақ бұл құбылысқа жауапкершілікпен қарау қажеттілігін арттырады.

Мақаланың басты мақсаты – Еуропалық Одақтағы миграциялық ағымдарды айқын көрсететін мысалдар ретінде Германия мен Франция мемлекеттеріндегі миграциялық саясатты талдап, оның аталған елдердегі қоғам мен экономикаға тигізетін әсерін зерттеу. Атап айтқанда, бұл мемлекеттердің миграция мәселесіне қатысты қандай стратегиялар қолданатыны, оның ішінде заңнамалық бастамалар, интеграция бағдарламалары және шекараны бақылау шаралары қарастырылады. Сонымен қатар, миграциялық саясаттың әлеуметтік тұрақтылық, еңбек нарығы және қоғамдық пікірге әсерін бағалау маңызды болады. Босқындар мен баспана іздеушілердің өмір сүру шарттарына, сондай-ақ азаматтық қоғамның мигранттарды қолдаудағы рөліне назар аударылады. Әр елдің миграциялық ағындарды басқару тәжірибесін салыстыру, тиімді шешімдерді және назар аударуды қажет ететін проблемаларды анықтауға мүмкіндік береді. Бұл Еуропадағы миграциялық процестердің күрделілігі мен көп қырлылығын, сондай-ақ олардың қоғамға тигізетін әсерін тереңірек түсінуге көмектеседі.

Франция мен Германияның миграция тарихы терең және көпқабатты. Францияда 20-шы ғасырдың басында жұмыс күшіне деген сұраныс миграцияның алғашқы толқындарын тудырды. Постколониялық кезеңде, әсіресе Алжирден келген босқындар мен мигранттар, Францияның демографиялық және мәдени құрылымына айтарлықтай әсер етті.

Германияда екінші дүниежүзілік соғыстан кейін «гестапо» бағдарламасы аясында жұмысшы миграциясы белсенді түрде жүргізілді. Түркия, Италия және Грекиядан келген мигранттар неміс экономикасын қалпына келтіруге көмектесті. 1990-шы жылдары Шығыс Еуропадан, әсіресе Балтық елдерінен, мигранттар саны артты.

Соңғы жылдарда Сириядағы дағдарыс сияқты геосаяси оқиғалар Германияға және Францияға жаңа босқындар толқындарын алып келді. Бұл миграциялық ағындар қоғамда талқылау мен саяси шешімдерді талап етті, сонымен қатар екі елдің интеграциялық саясаттарына әсер етті. Тарихи тәжірибе қазіргі миграциялық мәселелерді шешуде маңызды сабақтарды ұсынады.

Зерттеу әдістері мен материалдары. Мақаланың әдіснамасы миграциялық саясатты және оның әлеуметтік-экономикалық салдарын жан-жақты зерттеуге бағытталған. Зерттеу барысында Германия мен Франциядағы миграциялық саясат туралы ақпараттарды жинау үшін ресми құжаттар, статистикалық мәліметтер және халықаралық ұйымдардың баяндамалары терең талданды. Бұл деректер миграциялық ағындардың динамикасы, қабылданған заңнамалық шаралар және интеграция бағдарламаларының тиімділігі туралы нақты мәліметтерді ұсынады.

Салыстырмалы талдау әдісі арқылы әр елдің миграциялық саясатын, құқықтық негіздерін, шекаралық бақылау шараларын және интеграция бағдарламаларын зерттеу жүзеге асырылды. Бұл әдіс әр елдің тәжірибесіндегі ерекшеліктер мен ортақ мәселелерді анықтауға мүмкіндік берді, сондай-ақ миграцияның әлеуметтік және экономикалық салдарын бағалауға септігін тигізді. Кейс-стадиді зерттеу арқылы нақты жағдайлар мен мысалдар қарастырылып, миграциялық саясаттың тиімділігі мен проблемалары анықталды.

Әдебиетке шолу жасау арқылы миграция, әлеуметтік интеграция және құқықтық аспектілер туралы ғылыми мақалалар мен зерттеулер қарастырылды, бұл зерттеу тақырыбының теориялық негізін

нығайтуға көмектесті. Осы әдістемелік тәсілдердің үйлесімі миграциялық саясаттың кешенді зерттелуіне, оның қоғамдағы салдарын тереңірек түсінуге және болашақта тиімді шешімдер ұсынуға мүмкіндік береді.

Нәтижелер мен талқылаулар.

Германия

Германияның миграция тарихы бірнеше маңызды кезеңдерден тұрады. 19-шы ғасырда Германияда өнеркәсіптік революция басталып, жұмыс күшіне деген сұраныс арта түсті. Бұл кезеңде ел ішінен ауылдардан қалаға көшу, сондай-ақ шетелден жұмысшыларды тарту процесі басталды. Бұл миграция Германияның индустриализациясына және экономикалық дамуына үлкен әсер етті.

Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін Германияда «гестапо» бағдарламасының негізінде шетелдік жұмысшыларды қабылдау үдерісі белсенді түрде жүргізілді. 1950-60 жылдар аралығында Түркия, Италия, Грекия және Испаниядан келген мигранттар неміс экономикасын қалпына келтіруге зор үлес қосты. Бұл жұмысшылар Германияда ұзақ мерзімді тұрғылықты мекенжайға ие бола бастады, нәтижесінде олар жаңа мәдени топтарды қалыптастырды. Неміс қоғамында «шетелдік жұмысшылар» ретінде танылған бұл мигранттар, кейіннен, неміс мәдениетіне интеграциялана бастады.

1990-шы жылдары Шығыс Еуропадан, әсіресе бұрынғы Кеңес Одағынан және Балтық елдерінен мигранттар ағымы күшейді. Бұл кезеңде неміс үкіметі этникалық немістерді, яғни «ағайын немістерді» қабылдау саясатын жүзеге асырды. Бұл саясат мәдени байланыстарды нығайтып, Германиядағы этникалық әртүрлілікті арттырды.

Соңғы жылдары, әсіресе 2015 жылғы миграциялық дағдарыс кезінде, Германия көптеген босқындарды, оның ішінде Сирия, Ауғанстан және Ирактан келгендерді қабылдады. Бұл миграциялық толқындар қоғамда жан-жақты талқылаулар мен саясатты өзгерту қажеттілігін туғызды. Германияның миграциялық саясатына жаңа өлшемдер енгізіліп, босқындардың интеграциясы мен әлеуметтік қабылдауы мәселелері басты назарға алынды.

Германия соңғы жылдары Еуропадағы миграциялық процестердің орталығына айналды. Бұл елдің босқындарды қабылдауы жыл сайын артып келеді, 2023 жылы Германия 320,000 жаңа босқынға қолдау көрсетті. 2015 жылдан бері Германия 1,5 миллионнан астам мигрантқа есігін ашып, қауіпсіздік іздегендердің үмітін ақтады [8]. Федералды миграция және босқындар басқармасының (BAMF) мәліметтері бойынша, 2023 жылы 2 миллионнан астам белсенді өтініш тіркелген, бұл миграциялық ағындардың жалғасып жатқанын көрсетеді [9].

Босқындардың ұлттық құрамы әртүрлілігімен ерекшеленеді. Украина, Сирия, Ауғанстан және Венесуэла – негізгі елдер. Украинадағы әскери қақтығыстардың нәтижесінде 2023 жылы 140,000-ға жуық украиналық босқын Германияға келді, бұл елдегі гуманитарлық дағдарыстың шынайы көрінісі [10]. Сириядан келген босқындар да көп, 2023 жылы 60,000-нан астам жаңа өтініш берілген, бұл елдегі соғыс пен қирандылардың салдарынан туындаған жағдайларды көрсетеді [11].

Ауғанстан да босқындардың көптігімен ерекшеленеді. 2021 жылы Талибан билігіне қайта оралуымен, афғандықтардың Германияда баспана сұрау саны 25,000-ға жетті, бұл өз отанында жүріп жатқан зорлық-зомбылықтан қорғау іздеген адамдардың жағдайын білдіреді [12]. Венесуэла да назардан тыс қалмады: экономикалық дағдарысқа байланысты 2023 жылы 10,000-нан астам венесуэлалықтар Германияда босқын статусын алуға өтініш білдірді [13].

Жаңа босқындардың арасында әйелдер мен балалардың үлесі де зор. 2023 жылы жаңа босқындар арасында 45% әйелдер мен кәмелетке толмағандар болды, бұл олардың қорғау және бейімделу қажеттіліктерін арттырады. Бұл топтар осал, сондықтан оларға көмек көрсету мен қорғанысқа ерекше назар аудару қажет [14]. Босқындардың құқықтарын қорғау, оларға қолдау көрсету, әлеуметтік интеграция мен білім беру

бағдарламаларына қатысу мүмкіндігі аса маңызды.

1-кесте. Германияға миграциялық ағымдардың динамикасы: босқындардың саны және шығу елдері (2015-2023)

Жыл	Босқындар саны	Негізгі шыққан елдер	Пікірлер
2015	1,091,894	Сирия, Ауғанстан, Ирак	Сириядағы соғыс және Ауғанстандағы тұрақсыздықтан туындаған миграция.
2016	280,000	Сирия, Ауғанстан, Ирак	Миграциялық саясаттың қатаюы, келгендердің санының төмендеуі.
2017	186,000	Сирия, Ауғанстан, Ирак, Нигерия	Босқындар ағынының біртіндеп азаюы.
2018	161,000	Сирия, Ауғанстан, Ирак	Босқындарды қайтару санының өсуі күтіледі.
2019	165,000	Сирия, Ауғанстан, Ирак	Миграциялық саясаттың күшеюі.
2020	122,000	Сирия, Ауғанстан, Ирак	COVID-19 пандемиясының миграциялық ағынға әсері.
2021	100,000	Сирия, Ауғанстан, Украина	Украинадағы қақтығыс себебінен украиндық босқындардың санының өсуі.
2022	190,000	Украина, Сирия, Ауғанстан	Украинадағы соғыс босқындардың санының күрт артуына әкелді.

Германияның миграциялық саясаты күрделі және көпқабатты. Ел үкіметі босқындарға көмек көрсету үшін түрлі бағдарламалар енгізді. 2023 жылы Германияда ресми босқын статусын алу үшін 300,000-нан астам адам өтініш берді, олардың ішінде 120,000-ы балалар мен жасөспірімдер [15]. Тіл курстары, кәсіби оқыту және мәдени интеграцияны жеңілдету мақсатында түрлі жобалар іске асырылуда, бұл босқындардың жаңа қоғамға сәтті бейімделуіне ықпал етеді.

Сонымен қатар, миграцияның осындай динамикалық жағдайы Германияның қоғамы мен билігі үшін белгілі бір қиындықтарды туындатады. Сауалнамаларға сәйкес, халықтың 60%-ы миграцияның еңбек нарығы мен қауіпсіздікке әсер етуінен алаңдаулы [16]. Дегенмен, қоғамның үлкен бөлігі босқындарға көмек көрсету қажеттігін түсініп, оларды қабылдауды қолдайды. Босқындардың өміріне бейімделуін жеңілдету мақсатында тіл курстары, білім беру бағдарламалары мен кәсіптік даярлау сияқты жобалар іске асырылуда.

Сондықтан, Германиядағы босқындар статистикасы миграциялық процестердің көп қырлылығын көрсетеді. Босқындардың саны мен олардың шығу елдерінің әртүрлілігі ескеріле отырып, Германияның гуманитарлық міндеттері мен қоғам қажеттіліктері арасында теңгерімді табу міндеті тұр. Бұл ел Еуропадағы миграциялық саясаттың негізгі ойыншыларының бірі болып табылады, және тұрақты шешімдер мен әлеуметтік тұрақтылықты қамтамасыз ету үшін барлық тараптардың ынтымақтастығы қажет.

Германияның миграциялық саясаты бірнеше негізгі заңдарға негізделеді, әрбірі баспана беруге және мигранттардың құқықтарын реттеуде маңызды рөл атқарады. Бұл заңнамалық актілер тек құқықтық шеңберді қалыптастырып қана қоймай, босқындарды қорғау және интеграциялау тәсілдерін де анықтайды.

Босқындар туралы заң (Asylgesetz) 1982 жылы қабылданды және содан бері бірнеше рет өзгертілді. Бұл заң баспана берудің процедурасын реттейді және босқындардың құқықтарын сипаттайды. Аталған

заңның маңызды аспектілері – баспана сұрау ережелері, өтінімдерді қарау мерзімдері, сондай-ақ әлеуметтік қорғау құқықтары. Бұл заңнама босқындарға статус алған жағдайда қаржылық және әлеуметтік қолдау көрсетуге мүмкіндік береді, бұл олардың жаңа елге бейімделуіне едәуір әсер етеді [17].

Тұру, еңбек және интеграция туралы заң (Aufenthaltsgesetz) 2005 жылы күшіне енді және Германияда шетелдіктердің, оның ішінде босқындардың, заңды түрде тұруының негізі болып табылады. Бұл заң әртүрлі виза түрлерін және еңбек рұқсаттарын сипаттайды, сондай-ақ интеграциялау шарттарын белгілейді. Ол тілдік дайындық пен мәдени бейімделудің маңыздылығын баса айтады, бұл мигранттардың неміс қоғамына сәтті интеграциялануы үшін шешуші болып табылады [18].

Босқындарды қорғау туралы заң (Flüchtlingsschutzgesetz) 1993 жылы қабылданды және босқын статусын береді, сондай-ақ оны алатындардың құқықтарын анықтайды. Бұл заңның маңызды аспектісі – босқындарды депортациядан қорғау және әлеуметтік қызметтерді алу құқығы. Ол тұрғын үй мен медициналық көмек алуға, сондай-ақ білім алуға құқықтарды қамтиды, бұл интеграцияның болашағы үшін өте маңызды [19].

Уақытша қорғау туралы заң (Gesetz über den Aufenthalt von Schutzsuchenden) 2015 жылы қабылданып, босқындардың жаппай ағымына жауап ретінде енгізілді. Бұл заң шұғыл жағдайларда уақытша баспана беруді жылдам қамтамасыз етуге мүмкіндік береді, бұл жаһандық жағдайлардың өзгеруіне жауап беру үшін икемділікті қамтамасыз етеді. Ол сонымен қатар уақытша тұру және негізгі қызметтерге қолжетімділік құқығын қамтиды, бұл жаңадан келгендер үшін жағдайды жеңілдетеді [20].

Босқындар мен мигранттардың көптеп келуі, әлеуметтік, экономикалық және мәдени мәселелерге қатысты пікірлердің әртүрлі болуына себеп болып отыр.

2023 жылы Германияда жүргізілген YouGov сауалнамасы нәтижелері бойынша, халықтың 55%-ы миграцияның елдің экономикасына теріс әсер ететінін атап өтті. Көптеген респонденттер мигранттардың жұмыс орындарын тартып алу, әлеуметтік жүйелерге жүктеме артуы, сондай-ақ қоғамдық қауіпсіздік мәселелері бойынша алаңдаушылық білдірді [21]. Бұл алаңдаушылық, әсіресе, экономикалық қиыншылықтар мен инфляция кезеңінде байқалады, халық өздерінің экономикалық тұрақтылығына қауіп төнетінін сезеді.

Forsa зерттеуінің нәтижелері де қызықты. 2022 жылы жүргізілген сауалнамаға қатысқандардың 60%-ы миграцияның қоғамға әсерін теріс деп бағалаған. Респонденттердің көпшілігі, әсіресе, мигранттардың мәдени интеграциясына қатысты теріс пікірлер білдірген, олардың арасында мәдени айырмашылықтар мен әлеуметтік кикілжіңдер туындауы мүмкін деп есептейді [22].

YouGov және Forsa – Германияда қоғамдық пікірді зерттеумен айналысатын жетекші ұйымдар. YouGov, мысалы, онлайн сауалнамалар мен нарықтық зерттеулер жүргізу арқылы қоғамдық пікірді зерделейді. Forsa, өз кезегінде, саяси және әлеуметтік зерттеулермен айналысатын ірі институт болып табылады, әртүрлі сауалнамалар арқылы қоғамның әртүрлі мәселелерге көзқарасын анықтайды.

Миграция мәселесіне қатысты қоғамның реакциясы Пегида қозғалысымен де тығыз байланысты. Пегида (Patriotische Europäer gegen die Islamisierung des Abendlandes) 2014 жылы Дрезден қаласында құрылды. Қозғалыстың негізін қалаушылардың бірі – және оның жетекшісі – Елмар Брокер. Пегида, негізінен, Ислам мен миграцияға қарсы бағытталған, мәдени және әлеуметтік мәселелерді көтереді. Олар мигранттардың санының артуы мен исламның қоғамға әсері туралы алаңдаушылық білдіріп, неміс мәдениетінің қауіпсіздігін қорғауды көздейді. Пегида қозғалысы алғашында шағын акциялармен басталды, бірақ уақыт өте келе, олар Германияның түрлі қалаларында үлкен митингілер мен акцияларды ұйымдастыра бастады. 2015 жылы қозғалыстың мықты қолдаушылары пайда болып, акциялары Германияның бірнеше қалаларында өткізіліп, үлкен назарға ие болды.

Пегида мүшелері, негізінен, миграцияны, исламды және көпмәдениеттілікті сынай отырып, халық арасында мигранттарға қарсы стереотиптерді насихаттайды. Алайда, бұл қозғалыс қоғамда түрлі пікірлер туғызды. Пегиданың әрекеттері мен пікірлері көбінесе қоғамдық талқылаулар мен наразылықтарға себеп болды, сондай-ақ мигранттарға қолдау көрсететін топтардың қарсылығына ұшырады.

Германиядағы миграциялық процесс қоғамның әртүрлі қабаттарында әр түрлі реакцияларды тудырды. Халық арасында мигранттарға деген көзқарас әрдайым өзгеріп, әлеуметтік және экономикалық жағдайларға байланысты қалыптасуда. Бір жағынан, миграцияның пайдасы мен мәдени байыту туралы

пікірлер бар, ал екінші жағынан, қауіпсіздік және жұмыс орындарының тапшылығы жөніндегі алаңдаушылық та байқалады. Осы жағдайлар қоғамдағы диалогты дамыту мен миграциялық саясаттың тиімділігін арттыру үшін маңызды.

Германиядағы миграция мәселесі – күрделі әрі көпқырлы, ал оның шешімі әлеуметтік тұтастықты сақтау мен мәдени интеграцияны нығайтуға байланысты. Елге келуші босқындар мен мигранттардың санының артуы, олардың мәдени және әлеуметтік интеграциясы, сондай-ақ қоғамдық пікірдің өзгеруі, жаңа сынақтар мен мүмкіндіктер туындатуда.

Босқындардың қабылдануы, жаңа ортада бейімделуі, қоғамның әртүрлілігін арттырып, экономикалық динамикаға оң әсер етуі мүмкін. Дегенмен, осы процестерге қатысты қиындықтар да бар, олар экономикалық тұрақтылық, әлеуметтік келісім және мәдени өзара түсіністікке әсер етеді.

Германияның миграциялық саясатына әсер ететін факторлар кешенді, және қоғамның әрбір мүшесі, оның ішінде мигранттар да, осы процестердің белсенді қатысушылары болуы тиіс. Тек ортақ күш-жігермен, түсіністікпен және ынтымақтастықпен ғана жаңа жағдайларға бейімделіп, тұрақты әрі әділ қоғам қалыптастыру мүмкін болады.

Франция

Франция, Еуропаның негізгі елдерінің бірі, дәстүрлі түрде әртүрлілік пен инклюзивтіліктің символы болып саналады. Оның бай миграциялық тарихы миллиондаған адамдардың жақсы өмірге ұмтылуына себепкер болды.

19-шы ғасырда өнеркәсіптік революцияның басталуы, жұмыс күшіне деген сұраныстың артуына әкелді, нәтижесінде елге мигранттар ағыны күшейді. Францияға алғашында италиялық, испандық және португалиялық жұмысшылар көптеп келді, олар елдің индустриализациясына және ауыл шаруашылығын дамытуға үлес қосты.

20-шы ғасырдың ортасында, екінші дүниежүзілік соғыс кезінде, Францияда жұмысшы күшінің жетіспеушілігі байқалды. Бұл кезеңде елдің үкіметі шетелдік жұмысшыларды, әсіресе Солтүстік Африка елдерінен, атап айтқанда Алжир, Марокко және Тунис, қабылдауға белсенді түрде кірісті. Постколониалдық кезеңде, 1960-шы жылдардан бастап, Францияға келген мигранттар елдің мәдени және әлеуметтік құрылымына үлкен әсер етті.

1970-80 жылдары миграциялық саясатта кейбір өзгерістер болды. Елде экономикалық дағдарыс орын алғандықтан, миграцияға қатысты шектеулер енгізілді. Дегенмен, бұл кезеңде туындаған отбасылық бірігу, яғни мигранттардың отбасыларының Францияға көшіп келуі, миграциялық ағындарды арттырды.

Соңғы жылдары, әсіресе Сириядағы дағдарыс кезінде, Франция босқындарды қабылдауды күшейтті. Босқындар мен мигранттарды интеграциялау, олардың құқықтарын қорғау және әлеуметтік қабылдау мәселелері қоғамда талқыланып, саясатты өзгертуге түрткі болды. Францияда әртүрлі мәдениеттер мен этникалық топтардың тоғысуы елдің әлеуметтік динамикасын байытады, бірақ бұл өз кезегінде интеграция мен әлеуметтік тұрақтылықты қамтамасыз етуге байланысты қиындықтарды да туғызады.

Соңғы онжылдықтарда ел жаңа сын-тегеуріндермен бетпе-бет келді, бұл сындар әсіресе қақтығыстар, экономикалық тұрақсыздық және климаттық өзгерістерден қорғану үшін мигранттардың санының артуымен байланысты. 2023 жылы Францияда 300,000-нан астам мигрант пен баспана іздеуші тіркелген, бұл елдің жалпы халқының шамамен 0,5%-ын құрайды [27]. Бұл жағдай француз қоғамы мен үкіметіне интеграция, қауіпсіздік және әлеуметтік бірлік мәселелерімен байланысты көптеген сұрақтарды қойып отыр.

Францияның миграциялық саясаты елдің тарихи тәжірибесіне негізделген. Жаңа мигранттар көбінесе гуманитарлық дағдарыстардан, соғыс жағдайларынан, әлеуметтік әділетсіздіктен немесе экономикалық қиыншылықтардан зардап шегетін елдерден келеді. Статистикаға сүйенсек, 2023 жылы елге келушілер арасында 100,000 сириялық, 70,000 ауғандық және 50,000 венесуэлалық мигрант тіркелген [28]. Бұл деректер миграциялық ағындардың гуманитарлық және саяси себептерге байланысты екенін айқындайды.

Францияның миграциялық саясатының аясында мигранттарға баспана мен әлеуметтік қолдау көрсетуге арналған көптеген бағдарламалар бар. Бұл бағдарламалар тек қана тұрғын үймен қамтамасыз ету емес, сонымен қатар білім беру, жұмысқа орналастыру және мәдени интеграцияны да қамтиды. Мұндай шаралар мигранттардың қоғамға тиімді интеграциялануына мүмкіндік береді, алайда олар да түрлі

сынға ұшырайды. Миграция мәселесі қоғамдық пікірде жиі дау тудырады, ал кейбіреулер мигранттардың экономикалық және әлеуметтік салдарға әсер ететінін айтады.

Францияның мәдениеті мен тарихы әртүрлілікті қабылдауға негізделгенімен, жаңа мигранттардың ағыны кейбір қиындықтар мен шиеленістерді тудыруы мүмкін. Миграция мәселесі мемлекеттік саясатта және қоғамдық пікірде маңызды орын алуда, ал әлеуметтік толеранттылықты арттыру үшін өзекті шаралар қабылдау қажеттілігі күн санап артып келеді.

Соңғы жылдары елде миграциялық саясатқа қатысты түрлі өзгерістер енгізілген, бұл заңдар мен ережелер мигранттардың құқығын қорғауды және оларды қоғамға интеграциялауды көздейді. Миграциялық саясаттың негізгі аспектілерінің бірі – мигранттардың құқықтары мен міндеттерін нақтылау, бұл өз кезегінде елдің әлеуметтік-экономикалық тұрақтылығына оң әсер етеді.

Франциядағы миграциялық саясат негізінен бірнеше маңызды заңға сүйенеді. 2015 жылы қабылданған Саяси баспана туралы заң (Loi sur le droit d'asile) мигранттардың саяси баспана алу рәсімдерін жеңілдетуге бағытталған [29]. Бұл заң бойынша, саяси баспана алу үшін өтініш берушілердің құқықтары мен міндеттері нақты анықталған. Заңның мақсаты – мигранттардың құқықтарын қорғау және гуманитарлық көмек көрсету. Бұл заңның қабылдануы Францияның халықаралық қауымдастықтағы беделін көтеруге, сондай-ақ миграциялық дағдарыс кезінде азаматтық жауапкершілікті көрсетуге ықпал етті.

2019 жылы қабылданған Шетелдіктердің құқықтық мәртебесі туралы заң (Loi sur le séjour des étrangers) шетелдіктердің елде заңды түрде тұруының шарттарын белгілейді [30]. Заң шетелдіктердің жұмысқа орналасуына, білім алуына және медициналық қызметтерге қол жеткізуіне мүмкіндік береді. Бұл шаралар мигранттардың қоғамға интеграциялануын жеңілдетуге бағытталған. Сонымен қатар, интеграция процесі мигранттардың әлеуметтік тұрақтылығын қамтамасыз етеді.

Интеграция туралы заң (Loi sur l'intégration), 2018 жылы қабылданған, мигранттарды француз қоғамына интеграциялау бойынша бағдарламаларды қамтиды [31]. Заңға сәйкес, интеграция курстары мен әлеуметтік қолдау шаралары ұсынылады. Бұл бағдарламалар арқылы мигранттарға француз тілін үйрету, мәдениет пен дәстүрлермен таныстыру, сондай-ақ жұмыс нарығына қатысу мүмкіндігі беріледі. Нәтижесінде, мигранттар өз мүмкіндіктерін жүзеге асырып, қоғамның толыққанды мүшесі бола алады.

2017 жылы қабылданған Қоғамдық қауіпсіздік және терроризммен күрес туралы заң (Loi sur la sécurité intérieure) миграциялық бақылауды күшейту мен қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мақсатында енгізілген [32]. Бұл заң мигранттарды тексеру және бақылау механизмдерін дамытуға бағытталған. Заңның негізінде қауіпсіздік шаралары мен қоғамдық тәртіпті сақтау үшін қажет болатын шаралар қарастырылған.

Франциядағы миграциялық саясаттың тиімділігі, негізінен, қабылданған заңдардың орындалуына, сондай-ақ интеграция бағдарламаларының жүзеге асырылуына байланысты. Мемлекет мигранттардың құқықтарын қорғауға және олардың қоғамға тиімді интеграциялануына бағытталған көптеген бағдарламаларды жүзеге асырады. Бұл мәселелер қоғамдық пікір мен саяси риторикада маңызды орын алады, себебі миграцияның әсері елдің әлеуметтік, экономикалық және мәдени өміріне елеулі ықпал етеді.

Миграцияның кешенді мәселелері Франциядағы саясаткерлер мен азаматтық қоғамның назарын аударады. Бұл контексте қоғамдағы пікірталастар мен талқылаулар маңызды рөл атқарады, себебі миграция елдің болашағына, мәдениетіне және ұлттық идентичностина әсер етеді. Келешекте Франция миграциялық саясатындағы өзгерістер мен жаңашылдықтарды енгізу бойынша жұмыстарды жалғастырады, бұл елдің әлеуметтік тепе-теңдігін сақтау мен қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында маңызды болады.

Франциядағы миграциялық ағындар соңғы жылдары қоғамдағы пікірлер мен саясаттағы талқылауларға едәуір әсер етіп отыр. Елде шетелдік мигранттардың, әсіресе босқындардың санының артуы, қоғамдық қауіпсіздік, мәдени интеграция және экономикалық ықпал мәселелері бойынша өткір пікірталастар туғызды. Қоғамдық пікір әрдайым миграция мәселесімен тығыз байланысты, және көптеген француз азаматтары бұл мәселені өз күнделікті өмірінде сезінеді.

2023 жылы жүргізілген сауалнамаларға сәйкес, француздардың 55%-ы миграция ағындарына алаңдаушылық білдіріп отыр. Олар мигранттардың елдің әлеуметтік және экономикалық құрылымына ықпалын, сондай-ақ мәдени сәйкестік мәселелерін ескереді [33]. Бұған қоса, миграциялық дағдарыс кезінде азаматтық қауіпсіздік мәселесі де басты назарда болды, және адамдар қоғамдық қауіпсіздікке қауіп төндіретін факторларды байқап отыр.

2-кесте. Франциядағы миграциялық ағымдарға қатысты қоғамдық пікір мен алаңдаушылық деңгейі

Сауалнама	Алаңдаушылық деңгейі (%)	Негізгі себептер
YouGov (2023)	55%	Экономикалық қауіп, мәдени сәйкестік
Forsa (2022)	60%	Қоғамдық қауіпсіздік, жұмыс орындары
Pew Research (2021)	65%	Босқындар мен жергілікті халықтың арасындағы мәдени сәйкессіздік

Соңғы жылдары Францияда орын алған террористік актілер, сондай-ақ қоғамдық тәртіпсіздіктер миграциялық ағындарға қатысты алаңдаушылықты арттырды. Көптеген адамдар босқындардың қоғамдық қауіпсіздікке әсерін сезінеді, және бұл жағдай қоғамдық пікір мен саяси риторикада маңызды рөл атқарады. Мысалы, 2016 жылы Ниццадағы теракт пен 2020 жылы Батакландағы шабуылдар миграцияны қоғамдық қауіпсіздікпен байланыстыра отырып, саясаткерлер мен қоғамдастық арасында даулы пікірталастарды туғызды.

Француз саясаткерлерінің миграция туралы көзқарастары қоғамдық пікірге үлкен әсер етеді. Мәселен, көптеген консервативті партиялар миграцияны шектеуді талап етуде, ал прогрессивті партиялар босқындарға интеграция мен көмек көрсету қажеттілігін қолдайды. Бұл жағдай қоғамдағы бөлінушілік пен пікірталасты күшейтеді. Саяси риториканың өзгеруі қоғамдық пікірдің өзгеруіне де әсер етеді, және бұл миграция мәселесінде саяси партиялардың стратегияларын айқындайды.

Франциядағы миграциялық ағындардың қоғамдық пікірге әсері тек статистикалық көрсеткіштермен шектелмейді; бұл мәселе мәдени, әлеуметтік және экономикалық аспектілерде терең қарастырылуы тиіс. Елдің әртүрлі қоғамдастықтарының арасында диалог жүргізу және пікір алмасу миграциялық мәселелерді шешудің кілті болып табылады.

Франция, өзінің ұзақ тарихы мен миграция дәстүрімен, көптеген адамдар үшін жақсы өмірге ұмтылушылардың негізгі мекені болып қала береді. Гуманитарлық дағдарыстар мен экономикалық мүмкіндіктер миграциялық процестерді айқындайды, бұл француз қоғамының динамикасына әсер етеді. Әртүрлі елдерден келген мигранттардың санының артуы қоғамды бейімделуге және тұрақты шешімдерді іздеуге мәжбүрлейді.

Интеграциялық бағдарламалар мен құқықтық механизмдер болғанымен, қауіпсіздік мәселелері мен қоғамдық пікірдің әртүрлілігі маңызды проблемалар ретінде қалып отыр. Қоғам миграцияға қатысты көзқарастарында бөлініп, бұл ашық диалог пен өзара түсіністіктің қажеттілігін көрсетеді. Тиімді миграциялық саясат жаңа келгендерді интеграциялау мен қолдау мақсатында құқықтық және әлеуметтік бастамаларды жүзеге асыруды талап етеді.

Қорытынды

Еуропа континентінде миграция мәселелері қоғамдық пікірдің, саяси шешімдердің және әлеуметтік динамиканың маңызды аспектілеріне айналды. Германия мен Франция, өздерінің тарихи, мәдени және әлеуметтік контексттерін ескере отырып, миграциялық процестер мен саясаттарды әр түрлі бағытта жүзеге асыруда. Бұл елдерде мигранттарға қатысты қабылданған саясаттар мен бағдарламалардың салдары тек экономикаға ғана емес, қоғамның әлеуметтік құрылымына, қауіпсіздік деңгейіне және мәдени интеграцияға да әсер етеді.

Германия, әсіресе, 2015 жылдан бері мигранттарды қабылдаудағы ашықтығымен танымал. Бұл жыл – неміс қоғамы үшін үлкен сын болды, себебі ол миграциялық дағдарыс кезінде елге 1,5 миллионнан астам босқын келді. Германияның үкіметі бұл жағдайды гуманитарлық тұрғыдан қабылдап, мигранттарға әлеуметтік қолдау мен интеграция бағдарламаларын ұсынды. Мысалы, «Integrationsgesetz» заңы арқылы мигранттарға жұмысқа орналасу, білім алу және әлеуметтік қызметтерге қолжетімділікті қамтамасыз ету көзделді. Дегенмен, бұл саясат қоғамда алаңдаушылық туғызып, қауіпсіздік мәселелерінің көтерілуіне себеп болды. Адамдардың пікірлері әр түрлі болды: кейбіреулер миграцияның экономикалық пайдасы

мен мәдени байлығын атап өтсе, басқалары қауіпсіздік пен әлеуметтік тәртіптің бұзылуынан алаңдады.

Францияда да миграция мәселесі маңызды. 2023 жылы елде 300,000-нан астам босқын мен баспана іздеушілер тіркелді. Франция, өз кезегінде, миграцияны тарихи тұрғыдан қабылдаушы мемлекет ретінде танылса да, қазіргі уақытта қоғамдық пікірде мигранттарға қатысты күмән мен алаңдаушылық артты. Мысалы, «Code de l'entrée et du séjour des étrangers» заңы мигранттардың құқықтарын реттеуге бағытталған, бірақ қоғамдық қауіпсіздік және интеграция мәселелерінде көптеген сынға ұшырады. Франциядағы кейбір саясаткерлер миграцияны шектеу қажет екенін айта отырып, қоғамда теріс пікірлердің пайда болуына ықпал етті.

3-кесте. Германия мен Франциядағы миграциялық үдерістерді салыстырмалы талдау

Параметр	Германия	Франция
Мигранттардың саны	1,5 миллионнан астам (2023)	300,000-нан астам (2023)
Негізгі елдер	Сирия, Ауғанстан, Венесуэла	Сирия, Ауғанстан, басқа елдер
Интеграциялық бағдарламалар	Белсенді, әлеуметтік қолдау мен білім беру	Шектелген, алайда бар
Қоғамдық пікір	Алаңдаушылық жоғары, бірақ қолдау да бар	Көптеген алаңдаушылық, әсіресе қауіпсіздік мәселелері
Заңнамалық негіз	Asylgesetz, Aufenthaltsgesetz	Code de l'entrée et du séjour des étrangers

Бұл салыстыру, екі елдің миграциялық саясаттарын, олардың тиімділігін және әлеуметтік динамикаға әсерін терең түсінуге мүмкіндік береді. Германияның интеграциялық саясаты, мигранттардың құқықтарын қорғау мен қолдауға бағытталғанымен, Францияның қоғамдық қауіпсіздікке қатысты шектеулер мен алаңдаушылықтарға тап болуы – бүгінгі таңда миграцияның тек құқықтық немесе экономикалық емес, сонымен қатар мәдени және әлеуметтік контекстте де күрделі мәселе екенін көрсетеді.

Еуропа елдері, әсіресе Германия мен Франция, миграцияның терең тарихи және мәдени тамырларын ескере отырып, қоғамның әлеуметтік тұрақтылығын сақтау және мигранттардың құқықтарын қорғау мақсатында ұзақ мерзімді шешімдерді қарастыруы қажет. Интеграцияның сәтті болуы, барлық тараптардың жауапкершілігін талап етеді, себебі миграция – бұл тек бүгінгі күннің мәселесі ғана емес, болашақтағы әлеуметтік құрылым мен мәдениетіміздің қалыптасуына ықпал ететін фактор.

Авторлардың қосқан үлесі:

Назарова М.Ш. – тұжырымдама мен әдіснаманы әзірлеп, Франция мен Германияның миграциялық саясатына талдау жасады;

Сарсенбаев А.Б. – тарихи-салыстырмалы талдау жүргізіп, статистикалық деректерді жүйелеуге үлес қосты;

Абдирайымова А.С. – әлеуметтік-мәдени адаптация мәселелерін зерттеп, мақаланы редакциялады, ғылыми мақаланы техникалық рәсімдеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Официальный сайт УВКБ ООН. Глобальный отчет о состоянии босқындар. Доступно по ссылке: <https://www.unhcr.org/global-report-on-the-status-of-refugees> (Дата обращения: 03.10.2025).
2. Украинадағы дағдарыс: босқындар мен ішкі орын ауыстырған адамдар. Сілтеме арқылы қол жетімді: <https://www.unhcr.org/ua> (Қаралған күні: 03.10.2025).
3. Официальный сайт Frontex. Годовой отчет. Доступно по ссылке: <https://frontex.europa.eu> (Дата обращения: 03.10.2025).
4. ИОМ ресми сайты. Теңіздегі миграция: статистика мен талдау Сілтеме арқылы қол жетімді: <https://www.iom.int> (Қаралған күні: 03.10.2025).
5. Геральд А. Еуропадағы миграция: қазіргі жағдай мен перспективалар Сілтеме арқылы қол жетімді: <https://europestudiesjournal.com> (Қаралған күні: 03.10.2025).

-
6. Германия статистикалық басқармасы. Миграция мен интеграция: қоғамдағы қоғамдық пікір. Сілтеме арқылы қол жетімді: <https://www.destatis.de> (Қаралған күні: 03.10.2025).
 7. Францияның ішкі істер министрлігі. Босқындар мен көші-қон: мемлекеттік саясат. Сілтеме арқылы қол жетімді: <https://www.interieur.gouv.fr> (Қаралған күні: 03.10.2025).
 8. Грециядағы босқындардың құқықтары: гуманитарлық жағдай. Сілтеме арқылы қол жетімді: <https://www.amnesty.org> (Қаралған күні: 03.10.2025).
 9. Германиядағы миграция және босқындар бойынша федералды басқарма (BAMF). Босқындар статистикасы. Сілтеме арқылы қол жетімді: <https://www.bamf.de> (Қаралған күні: 03.10.2025).
 10. Украина: гуманитарлық жағдай. Сілтеме арқылы қол жетімді: <https://www.unhcr.org/ua/news/> (Қаралған күні: 03.10.2025).
 11. Сирия: жағдай мен статистика. Сілтеме арқылы қол жетімді: <https://www.unhcr.org/sy/> (Қаралған күні: 03.10.2025).
 12. Германиядағы миграция және босқындар бойынша федералды басқарма (BAMF). Әйелдер мен балалар статистикасы. [Сілтеме арқылы қол жетімді: <https://www.bamf.de> (Қаралған күні: 03.10.2025)].
 13. Ауғанстан: көші-қон статистикасы. Сілтеме арқылы қол жетімді: <https://www.unhcr.org/af/> (Қаралған күні: 03.10.2025).
 14. Венесуэла: жағдай мен статистика. Сілтеме арқылы қол жетімді: <https://www.unhcr.org/ve/> (Қаралған күні: 03.10.2025).
 15. Германия: миграциялық саясат. Сілтеме арқылы қол жетімді: <https://www.unhcr.org/de/> (Қаралған күні: 03.10.2025).
 16. Қоғамдық пікірді зерттеу институты. Германиядағы миграция туралы сауалнамалар. Сілтеме арқылы қол жетімді: <https://www.institut.de/> (Қаралған күні: 03.10.2025).
 17. Босқындар туралы заң (Asylgesetz). Сілтеме арқылы қол жетімді: <http://www.bamf.de/DE/Fluechtlingsschutz/Asylverfahren/Asylgesetz/Asylgesetz-node.html> (Қаралған күні: 03.10.2025).
 18. Тұру, еңбек және интеграция туралы заң (Aufenthaltsgesetz). Сілтеме арқылы қол жетімді: <http://www.bamf.de/DE/DasBAMF/DerBAMF/Aufenthaltsgesetz/Aufenthaltsgesetz-node.html> (Қаралған күні: 03.10.2025).
 19. Босқындарды қорғау туралы заң (Flüchtlingsschutzgesetz). Сілтеме арқылы қол жетімді: <http://www.bamf.de/DE/Fluechtlingsschutz/Fluechtlingsschutzgesetz/Fluechtlingsschutzgesetz-node.html> (Қаралған күні: 03.10.2025).
 20. Уақытша қорғау туралы заң (Gesetz über den Aufenthalt von Schutzsuchenden). Сілтеме арқылы қол жетімді: <http://www.bamf.de/DE/Fluechtlingsschutz/Fluechtlingsschutzgesetz/Ueberblick/Ueberblick-node.html> (Қаралған күні: 03.10.2025).
 21. YouGov зерттеуі. Сілтеме арқылы қол жетімді: <https://yougov.com> (Қаралған күні: 03.10.2025).
 22. Forsa сауалнамасы. [Сілтеме арқылы қол жетімді: <https://forsa.com> (Қаралған күні: 03.10.2025)].
 23. Пегида қозғалысының тарихы туралы. [Сілтеме арқылы қол жетімді: <https://www.bpb.de> (Қаралған күні: 03.10.2025)].
 24. Саяси және әлеуметтік зерттеулер бойынша мақалалар Сілтеме арқылы қол жетімді: <https://journals.sagepub.com> (Қаралған күні: 03.10.2025).
 25. Бенжамин, С. (2018) Французская миграционная политика: история и современность. Париж: «Социум», с. 280.
 26. Жорж, К. (2019) Социальные аспекты миграции во Франции. Париж: «Экономика», с. 300.
 27. Европалық комиссия. «2023 жылғы миграция туралы есеп». Сілтеме арқылы қол жетімді: <https://ec.europa.eu> (Қаралған күні: 03.10.2025).
 28. Котт, Д. (2020) Миграция и интеграция во Франции: вызовы и возможности. Париж: «Наука», с. 320.
 29. Саяси баспана туралы заң. Сілтеме арқылы қол жетімді: <https://www.legifrance.gouv.fr> (Қаралған күні: 03.10.2025).
 30. Шетелдіктердің құқықтық мәртебесі туралы заң. Сілтеме арқылы қол жетімді: <https://www.service-public.fr> (Қаралған күні: 03.10.2025).
 31. Интеграция туралы заң. Сілтеме арқылы қол жетімді: <https://www.education.gouv.fr> (Қаралған күні: 03.10.2025).

32. Қоғамдық қауіпсіздік туралы заң. Сілтеме арқылы қол жетімді: <https://www.interieur.gouv.fr> (Қаралған күні: 03.10.2025).

33. Pew Research зерттеуі. Сілтеме арқылы қол жетімді: <https://pewresearch.org> (Қаралған күні: 03.10.2025).

М.Ш. Назарова¹, А.Б. Сарсенбаев², А.С. Абдирайымова³

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

²Казахский национальный аграрный исследовательский университет, Алматы, Казахстан

³АЛТ Университет имени М. Тынышпаева, Алматы, Казахстан

(E-mail: nazar.merey@mail.ru, sarsenbayev.akybek@kaznaru.edu.kz, ardasha_69@mail.ru)

Исторический контекст миграционных процессов: опыт крупных европейских стран в решении проблемы беженцев

Аннотация. В данной статье рассматриваются миграционные процессы Франции и Германии как крупнейших стран с миграционными потоками в Европейском Союзе. Анализируются миграционная политика, законодательные инициативы и интеграционные программы, направленные на поддержку беженцев и мигрантов. Особое внимание уделяется историческим фактам, особенно важным этапам и событиям в истории миграции этих двух стран. Приводятся статистические данные о числе мигрантов и их национальном составе, а также обсуждается влияние общественного мнения на политические решения. В этом контексте важно рассмотреть изменения в общественном мнении по вопросам миграции, отношение к мигрантам и уровень их принятия в обществе. Исследование подчеркивает важность комплексного подхода к миграции для обеспечения социальной стабильности и безопасности.

Исторический контекст помогает понять динамику миграционных процессов и их влияние на современное общество. Рассматривается, как влияние предыдущих миграционных волн сказывается на современных интеграционных политиках. В результате эффективное управление миграцией способствует повышению социальной согласованности в Европейском Союзе, а уроки прошлого играют важную роль в формировании современной политики. Кроме того, исследуется роль различных взглядов и мнений в общественных дискуссиях по вопросам миграции, что дает комплексное представление о миграционных процессах. В статье также рассматриваются экономические последствия миграции, культурный обмен и социальная интеграция. Особое внимание уделяется обсуждению вклада мигрантов в общество и возникающим вызовам: трудностям с доступом к рынку труда, образованием и культурной адаптацией. Эти факторы позволяют глубже понять роль миграционных процессов в поддержании и развитии социальной стабильности.

Ключевые слова: миграционные процессы, Франция, Германия, Европейский Союз, беженцы, политика, интеграция, история, миграционные волны, социальные изменения, культурный обмен, исторический контекст, политические решения.

M.Sh. Nazarova¹, A.B. Sarsenbayev², A.S. Abdiraiymova³

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

²Kazakh National Agrarian Research University, Almaty, Kazakhstan

³M. Tynyshpayev ALT University, Almaty, Kazakhstan

(E-mail: nazar.merey@mail.ru, sarsenbayev.akybek@kaznaru.edu.kz, ardasha_69@mail.ru)

Historical Context of Migration Processes: The Experience of Major European Countries in Addressing the Refugee Issue

Abstract. This article examines the migration processes of France and Germany, which are the largest countries with migration flows in the European Union. It analyzes migration policy, legislative initiatives, and

integration programs aimed at supporting refugees and migrants. Special attention is given to historical facts, particularly significant stages and events in the migration history of these two countries. Statistical data on the number of migrants and their national composition are presented, and the influence of public opinion on political decisions is discussed. In this context, the changes in public opinion regarding migration issues, attitudes towards migrants, and the level of societal acceptance play an important role. The study emphasizes the importance of a comprehensive approach to migration for ensuring social stability and security.

The historical context helps to understand the dynamics of migration processes and their impact on contemporary society. It examines how the effects of past migration waves influence current integration policies. As a result, effective migration management contributes to enhancing social cohesion in the European Union, and lessons from the past are significant factors in shaping current policy. Additionally, the role of diverse perspectives and opinions in public discussions about migration is explored, providing a comprehensive view of migration processes. The article also addresses the economic impacts of migration, cultural exchange, and social integration. It discusses the contributions of migrants to society and the related challenges, such as access to the labor market, education, and cultural adaptation. These factors allow for a deeper understanding of the role of migration processes in maintaining and developing social stability.

Keywords: migration processes, France, Germany, European Union, refugees, policy, integration, history, migration waves, social changes, cultural exchange, historical context, political decisions.

References

1. Oficial'nyj sajt UVKB OON. Global'nyj otchet o sostojanii boskyndar. Dostupno po ssylke: <https://www.unhcr.org/global-report-on-the-status-of-refugees> (Data obrashhenija: 03.10.2025). [in Russian]
2. Ukrainadagy dagdarys: boskyndar men ishki oryn auystyrgan adamdar. Silteme arkyly kol zhetimdi: <https://www.unhcr.org/ua> (Karalkan kuni: 03.10.2025). [in Kazakh]
3. Oficial'nyj sajt Frontex. Godovoj otchet. Dostupno po ssylke: <https://frontex.europa.eu> (Data obrashhenija: 03.10.2025). [in Russian]
4. IOM resmi sajty. Tenizdegi migracija: statistika men taldau. Silteme arkyly kol zhetimdi: <https://www.iom.int> (Karalgan kuni: 03.10.2025). [in Kazakh]
5. Geral'd A. Europadagy migracija: kazirgi zhagdaj men perspektivalar Silteme arkyly kol zhetimdi: <https://europestudiesjournal.com> (Karalgan kuni: 03.10.2025). [in Kazakh]
6. Germanija statistikalyk baskarmasy. Migracija men integracija: kogamdagy kogamdyk pikir. Silteme arkyly kol zhetimdi: <https://www.destatis.de> (Karalgan kuni: 03.10.2025). [in Kazakh]
7. Francijanyn ishki ister ministrliги. Boskyndar men koshi-kon: memlekettik sajasat. Silteme arkyly kol zhetimdi: <https://www.interieur.gouv.fr> (Karalgan kuni: 03.10.2025). [in Kazakh]
8. Grecijadagy boskyndardyn kukyktary: gumanitaryk zhagdaj. Silteme arkyly kol zhetimdi: <https://www.amnesty.org> (Karalgan kuni: 03.10.2025). [in Kazakh]
9. Germanijadagy migracija zhane boskyndar bojnsha federaldy baskarma (BAMF). Boskyndar statistikasy. Silteme arkyly kol zhetimdi: <https://www.bamf.de> (Karalgan kuni: 03.10.2025). [in Kazakh]
10. Ukraina: gumanitaryk zhagdaj. Silteme arkyly kol zhetimdi: <https://www.unhcr.org/ua/news/> (Karalgan kuni: 03.10.2025). [in Kazakh]
11. Siriya: zhagdaj men statistika. Silteme arkyly kol zhetimdi: <https://www.unhcr.org/sy/> (Karalgan kuni: 03.10.2025). [in Kazakh]
12. Germanijadagy migracija zhane boskyndar bojnsha federaldy baskarma (BAMF). Ajelder men balalar statistikasy. Silteme arkyly kol zhetimdi: <https://www.bamf.de> (Karalgan kuni: 03.10.2025). [in Kazakh]
13. Auganstan: koshi-kon statistikasy. Silteme arkyly kol zhetimdi: <https://www.unhcr.org/af/> (Karalgan kuni: 03.10.2025). [in Kazakh]
14. Venesujela: zhagdaj men statistika. Silteme arkyly kol zhetimdi: <https://www.unhcr.org/ve/> (Karalgan kuni: 03.10.2025). [in Kazakh]
15. Germanija: migracijalyk sajasat. Silteme arkyly kol zhetimdi: <https://www.unhcr.org/de/> (Karalgan kuni: 03.10.2025). [in Kazakh]

-
16. Kogamdyk pikirdi zertteu instituty. Germanijadagy migracija turaly saualnamalar. Silteme arkyly kol zhetimdi: <https://www.institut.de/> (Karalgan kuni: 03.10.2025). [in Kazakh]
17. Boskyndar turaly zan (Asylgesetz). Silteme arkyly kol zhetimdi: <http://www.bamf.de/DE/Fluechtling-schutz/Asylverfahren/Asylgesetz/Asylgesetz-node.html> (Karalgan kuni: 03.10.2025). [in Kazakh]
18. Turu, enbek zhane integraciya turaly zan (Aufenthaltsgesetz). Silteme arkyly kol zhetimdi: <http://www.bamf.de/DE/DasBAMF/DerBAMF/Aufenthaltsgesetz/Aufenthaltsgesetz-node.html> (Karalgan kuni: 03.10.2025). [in Kazakh]
19. Boskyndardy qorgau turaly zan (Flüchtlingsschutzgesetz). Silteme arkyly kol zhetimdi: <http://www.bamf.de/DE/Fluechtlingsschutz/Fluechtlingsschutzgesetz/Fluechtlingsschutzgesetz-node.html> (Karalgan kuni: 03.10.2025). [in Kazakh]
20. Uakytsha korgau turaly zan (Gesetz über den Aufenthalt von Schutzsuchenden). Silteme arkyly kol zhetimdi: <http://www.bamf.de/DE/Fluechtlingsschutz/Fluechtlingsschutzgesetz/Ueberblick/Ueberblick-node.html> (Karalgan kuni: 03.10.2025). [in Kazakh]
21. YouGov zertteui. Silteme arkyly kol zhetimdi: <https://yougov.com> (Karalgan kuni: 03.10.2025). [in Kazakh]
22. Forsa saualnamasy. [Silteme arkyly kol zhetimdi: <https://forsa.com> (Karalgan kuni: 03.10.2025). [in Kazakh]
23. Pegida kozfalsynyn tarihy turaly. Silteme arkyly kol zhetimdi: <https://www.bpb.de> (Karalgan kuni: 03.10.2025). [in Kazakh]
24. Sajasi zhane aleumettik zertteuler bojnsha makalalar. Silteme arkyly kol zhetimdi: <https://journals.sagepub.com> (Karalgan kuni: 03.10.2025). [in Kazakh]
25. Benzhamin, S. (2018) Francuzskaja migracionnaja politika: istoriya i sovremennost'. Parizh: «Socium», s. 280. [in Russian]
26. Zhorzh, K. (2019) Social'nye aspekty migracii vo Francii. Parizh: «Jekonomika», s. 300. [in Russian]
27. Evropalyk komissiya. «2023 zhyly migraciya turaly esep». Silteme arkyly kol zhetimdi: <https://ec.europa.eu> (Karalgan kuni: 03.10.2025). [in Kazakh]
28. Kott, D. (2020) Migraciya i integraciya vo Francii: vyzovy i vozmozhnosti. Parizh: «Nauka», s. 320. [in Russian]
29. Sajasi baspana turaly zan. Silteme arkyly kol zhetimdi: <https://www.legifrance.gouv.fr> (Karalgan kuni: 03.10.2025). [in Kazakh]
30. Sheteldikterdin kutyktyk martebesi turaly zan. Silteme arkyly kol zhetimdi: <https://www.service-public.fr> (Karalgan kuni: 03.10.2025). [in Kazakh]
31. Integraciya turaly zan. Silteme arkyly kol zhetimdi: <https://www.education.gouv.fr> (Karalgan kuni: 03.10.2025). [in Kazakh]
32. Kogamdyk uauipsizdik turaly zan. Silteme arkyly kol zhetimdi: <https://www.interieur.gouv.fr> (Karalgan kuni: 03.10.2025). [in Kazakh]
33. Pew Research zertteui. Silteme arkyly kol zhetimdi: <https://pewresearch.org> (Karalgan kuni: 03.10.2025). [in Kazakh]

Авторлар туралы мәлімет:

Назарова М.Ш. – PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Сарсенбаев А.Б. – т.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университеті, Алматы, Қазақстан.

Абдирайымова А.С. – хат-хабарға жауапты автор, т.ғ.к., профессор, М. Тынышпаев атындағы АЛТ университеті, Алматы, Қазақстан.

Назарова М.Ш. – PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Сарсенбаев А.Б. – кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, Казахский национальный аграрный исследовательский университет, Алматы, Казахстан.

Абдирайымова А.С. – автор для корреспонденции, кандидат исторических наук, профессор, АЛТ университет имени М. Тынышпаева, Алматы, Казахстан.

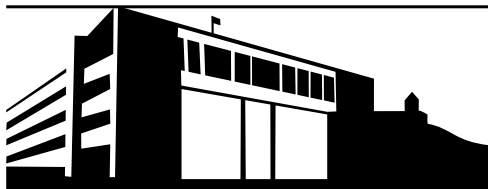
Nazarova M.Sh. – PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Sarsenbayev A.B. – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Kazakh National Agrarian Research University, Almaty, Kazakhstan.

Abdiraiymova A.S. – corresponding author, Candidate of Historical Sciences, Professor, M. Tynyshpayev ALT University, Almaty, Kazakhstan.

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

MODERNIZATION OF HIGHER EDUCATION IN CENTRAL ASIA: KEY STAGES AND TOOLS OF INTERNATIONALIZATION

Zh.Ye. Nurbayev , **D.A. Kozhabekova*** , **S.B. Kishibayeva**

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

E-mail: zhaslannurbayev@gmail.com, okane82@mail.ru, kishi.sb84@gmail.com

Abstract. This article presents a historical retrospective of the process of introducing and developing the internationalization of higher education in the Central Asian states, which found themselves in a difficult situation after gaining independence and had to search for new strategies, methods and goals for further development. Research on this topic is important because it can help identify priority areas for strengthening the international activities of universities in Central Asia, which, in turn, will strengthen the region's position in the geo-economic space. The historical stages of the formation of the educational policy of the countries of the region, such as Kazakhstan, Tajikistan, Uzbekistan and Kyrgyzstan, are presented in a structured manner from the 1990s to the present day. In Turkmenistan, which remains a closed state, the educational system is subject to strong politicization, but even there the internationalization of higher education is becoming important for the country's leadership. In recent decades, there has been an increase in interest in higher education in Central Asian countries, which poses certain challenges to the region. Thus, the internationalization of higher education implies the need to unify standards and quality control mechanisms, as well as to promote international mobility for teachers and researchers. Ensuring the quality of education is an important factor in competitiveness, but questions remain about their application to support student mobility and employment. The countries of the region are experiencing difficulties in coordinating the effectiveness of training in the context of a single qualification mechanism. In this regard, it is concluded that it is advisable to simplify the procedural points for the recognition of qualification characteristics in the format of a single educational space similar to the European Higher Education Area.

Keywords: modernization of higher education, internationalization tools, history of education system reform, Central Asian countries, unified educational space, academic mobility, research cooperation.

Introduction

Since gaining independence, the Central Asian countries have undergone significant changes affecting not only the economy, but also various aspects of public life, including higher education. In these countries, there is a particularly noticeable increase in the number of students entering universities, as well as an increase in the institutional autonomy of educational institutions. However, to adapt to rapidly changing economic conditions and student requirements, it is important that the educational system focuses not only on increasing the number of students, but also on improving the quality of education and developing practical skills. This contributes to the training of highly qualified graduates who are able to successfully integrate into the modern labor market. In this regard, it is necessary to analyze the current state and prospects of the higher education system in Central Asia, which will allow to identify strategic directions for modernization and effectively apply internationalization in the educational sphere.

In recent years, the internationalization of education has become one of the leading areas of its reform, taking various forms depending on the country. This process is enhanced by increasing integration in the economy, social and cultural spheres at the international level, which emphasizes the importance of internationalization of educational systems. The most complete definition of the term “internationalization of education” was given by J. Knight, pointing out that internationalization is the process of integrating the international aspect into the research, educational and administrative activities of higher educational institutions [1, p. 2]. This definition reflects the interdependence of all functions of higher education in the context of internationalization, as well as the complex impact of this process on educational institutions.

The relevance of the study of this topic is related to the fact that the countries of Central Asia inherited the Soviet education system, which has hardly changed since independence. This caused certain difficulties and pushed countries to search for new approaches, methods and goals in the development of higher education. It is important to note that students in this region actively seek to study abroad. The article provides a historical analysis of the introduction and development of internationalization in higher education institutions in Central Asia from 1990 to the present. The aim is to identify areas that contribute to strengthening the positions of Central Asian universities on the world stage.

Research methods

To ensure the objectivity and scientific validity of the research findings, a set of diverse approaches and methods were applied that complement each other: methods of comparative analysis, scientific synthesis of specific materials, as well as inductive and deductive approaches for data generalization were used. Within the framework of general historical analysis, a comparative approach was also used, which allows for a comparison of higher education systems in Central Asian countries. In addition, well-known methods of historical research were used, such as historical-typological, historical-retrospective analyses, which helped to identify cause-and-effect relationships and patterns of the process of implementation and development of internationalization.

Results and discussions

In the first years after independence, the Central Asian countries until the end of the 1990s followed a conservative approach, which consisted in preserving the key elements of the Soviet higher education system and adapting them to new national conditions. However, the 1998 crisis and the subsequent economic downturn clearly demonstrated the insufficient sustainability of these measures. The financial resources of the state were insufficient to expand the higher education system, and the centralized graduate distribution model ceased to meet the needs of the rapidly changing labor market. In several Central Asian countries, the formation of educational policy has gone through a consistent and carefully elaborated process, following a retrospective and step-by-step approach, which made it possible to identify and consider key lessons from the past.

The process of modernization and internationalization of the higher education system in Kazakhstan has passed several important stages, each of which has contributed to the development of the educational sphere, ensuring its adaptation to new conditions and international standards.

The first stage (1991 – 1994). During this period, the basic principles of the national educational system were laid. The focus was on the development of legislation regulating all levels of education, including higher educa-

tion. During this period, the first foundations of the autonomy of educational institutions were laid, which was an important step towards further reforms.

The second stage (1995-1998) was characterized by the beginning of an active process of modernization of the education system. New educational standards were introduced, an important step was the introduction of new educational programs and the beginning of integration of world educational practices.

The third stage (1999-2003) was a period of decentralization and expansion of economic freedom of universities. Higher education institutions have gained more independence in financial management. This helped to accelerate the internationalization process, since universities could now more actively interact with foreign partners, participate in international projects and exchange programs.

The fourth stage (2003 – 2010). During this period, emphasis was placed on the introduction of international quality standards and harmonization of Kazakh education with the Bologna process. This stage is also characterized by active cooperation with foreign universities, the development of academic mobility programs and the integration of Kazakhstani universities into the international educational space.

The fifth stage (2010 – present): strengthening internationalization and digitalization of the educational system. This stage is characterized by integration into the Bologna process, digitalization of education, the development of international partnerships, academic mobility, increased accreditation and the involvement of foreign teachers to improve the quality of student training.

The development of the education sector in Tajikistan, which survived the civil war, was as follows:

The first stage (1996-2000) was devoted to the development of an educational policy focused on consolidating limited resources, updating teacher training for new disciplines and adapting the education system to changes in the labor market. The focus was on strengthening human resources and increasing the competitiveness of graduates.

The second stage (since 2000) has become a stage of decentralization of management, implementation of standards and expansion of international cooperation. Partnership agreements were signed with foreign and private universities, which contributed to the integration of Tajikistan into the regional and global educational space.

The modernization of higher education in Uzbekistan has undergone through several stages:

The first stage (1997-2001) became fundamental when the existing education system was structured and codified to serve as a basis for further reforms. The basic principles of reform were established, including the standardization of education and training of specialists.

The second stage (2001-2005) was characterized by the launch of the state program of comprehensive reform. During this period, the emphasis was placed on updating educational standards, improving the research base and attracting resources for the development of universities.

The third stage (2005-2016) focused on improving the education system, considering the economic realities and needs of the country. Programs aimed at training specialists for key sectors of the economy were implemented, and ties with the domestic labor market were strengthened.

The modern stage (since 2016) began with the coming to power of the second president. This period was marked by the openness of the country, the active involvement of foreign universities and the introduction of international educational standards. An important step was the creation of branches of foreign universities, the development of academic mobility programs and the reform of universities to increase their competitiveness in the international arena.

There are 5 stages in the development of higher education in Kyrgyzstan:

The first stage (1990 – 1995) was characterized by the formation of a sovereign state education system. During this period, the development of national standards began, reflecting the new realities of the independent state.

The second stage (1995-2000) focused on the transition to personality-oriented learning. Innovative approaches aimed at developing critical thinking and creative abilities of students were introduced.

The third stage (2000 – 2012) was the time of institutionalization of educational reforms. The State doctrine of education and development concepts have been developed, which has made it possible to modernize legislation in the field of higher education.

The fourth stage (2012-2020) was marked by the active implementation of reforms aimed at integration into the single European educational space. The Bologna System has been implemented, international cooperation has been strengthened and academic mobility and internationalization have developed.

The current stage (from 2020) is characterized by an emphasis on the digitalization of education and the strengthening of international partnerships. Distance learning programs are developing, and cooperation with foreign universities is expanding. During this period, the emphasis on the international competitiveness of Kyrgyz universities is being strengthened.

The process of implementing and improving mechanisms for the internationalization of higher education in Central Asian countries is determined by differences in their political position (the level of openness of national leadership at both the domestic and international levels) and economic strategy (the ability of the state to provide financing for educational reforms and to counter the negative consequences of poor-quality “education exports” from donor countries).

Turkmenistan has long held a position of isolation, limiting the influence of external factors on the education system. In 2009 and 2010, the country stopped sending students abroad, including studying at the American University in Central Asia. In February 2011, new restrictions were introduced for students and teachers, although in March the authorities recognized foreign diplomas. The educational system remains highly politicized, but gradually global trends in higher education have begun to be considered by the country's leadership and partially implemented for managed modernization. All initiatives for change come exclusively from the state, while the role of the academic community is limited to fulfilling the tasks set, and the private sector is not yet involved in the development of the educational system. Internationalization, as a global trend, has been included in the national reform program. However, given the lack of international recognition among Turkmen universities, the President of the country set a goal to achieve the inclusion of Turkmen universities in the list of world educational institutions by 2024 [2, p. 157].

Unlike Turkmenistan, Uzbekistan actively participates in educational initiatives supported by the European Union, although the higher education system remains under strict state control. The internationalization of higher education has acquired strategic importance for the current leadership of the country, as it helps to achieve several key goals at once. Among them are improving the quality of educational services, expanding their accessibility to more students, promoting quality education in the regions and strengthening Uzbekistan's political position in Central Asia.

The internationalization of higher education in Uzbekistan is developing in two directions: internal and external. Internal internationalization is the integration of international and intercultural aspects into the curricula for all students. The external side is expressed in active cooperation with foreign universities, including joint programs. This indicates significant changes in the Uzbek leadership's approach to international education and support for academic mobility of citizens [3, p. 165].

Modernization and development of higher education in Tajikistan have become a key part of the large-scale transformations initiated in the 1990s as part of radical socio-economic reforms. During this period, the formation and implementation of programs in the field of higher education were carried out in conditions of political and scientific pluralism. The internationalization of education has manifested itself through the strengthening of international cooperation between national educational institutions and foreign organizations, as well as through participation in supranational structures, programs and foundations. Higher education in Tajikistan shows a tendency towards unification, which contributes to solving common tasks and strengthening global ties, but sometimes ignores national and regional peculiarities [4, p. 16].

Kyrgyzstan has several educational institutions established with the support of Russia, Turkey, Kuwait, the OSCE, the Aga Khan Foundation, as well as the Turkish Sufi Order. A special place is occupied by the American University of Central Asia, which offers degrees in partnership with Bard College. To attract students from South Asia, there are seven branches of Russian universities and two medical institutes with training in English. Kyrgyzstan actively participates in educational initiatives supported by the Soros Foundation, the European Union and the United States Agency for International Development. The country is developing a network of centers of the Bologna process, and within the framework of the Tempus program, the Tuning project has been implemented, covering 11 disciplines in 13 universities [5, pp. 16-17].

The internationalization of higher education in Kazakhstan began shortly after independence. In the period from 1991 to 2000, universities were established in the country with the participation of Turkey, Russia, the USA, Germany, Great Britain and the Aga Khan Foundation. A landmark event was the opening of Nazarbayev University

on June 28, 2010, which aims to achieve the status of a “world-class university”. In 2004, Kazakhstan switched to a multi-level system of higher education, introducing the training of bachelors, master’s and PhD doctors, which is enshrined in the law “On Education” of 2007. Universities are actively looking for partners among leading European and American universities [6].

A key stage in the development of Kazakhstan’s international educational policy was the approval of the strategy for the internationalization of higher education until 2025. The main goal of this strategy is to increase the openness of Kazakhstani universities to international students. As part of the initiative, a scholarship program was launched aimed at attracting foreign citizens, including representatives of the Kazakh diaspora, regardless of their citizenship. Thus, Kazakhstan is actively expanding the access of foreign students to its educational space.

To strengthen the positions of Kazakhstani universities in the international arena, it is planned to open foreign branches. By 2029, it is planned to create at least 12 representative offices of the world’s leading universities in the country, which will allow implementing the best management standards and providing a high level of educational services.

At the same time, work continues to attract foreign teachers and students, as well as the introduction of multilingual education, which contributes to the integration of students at Kazakhstani universities into the global academic community [7].

The state of higher education in Central Asian countries varies significantly depending on the stages of its development, the level of accessibility, completion rates, as well as the ratio of public and private educational institutions. The internationalization of higher education and the employment opportunities of graduates also vary between countries in the region.

A landmark event was the creation of the Central Asian Higher Education Area (CAHEA) in 2021, which took shape because of the signing of the Turkestan Declaration by the countries of the region [8]. In 2022, a Forum of Rectors of Central Asia was held in Almaty, where an Alliance of universities in the region was established. This Alliance has become a platform for dialogue aimed at the development, harmonization and synchronization of educational systems in Central Asian countries. Within the framework of the forum, many bilateral agreements were signed: 18 universities in Kazakhstan, 15 universities in Kyrgyzstan, 11 universities in Uzbekistan and 7 universities in Tajikistan agreed on cooperation.

As a result of the analysis of the processes of internationalization of higher education in Central Asia, F. Alimukhamedov concluded that over time, in addition to mobility, the importance of other elements, such as the quality of education and international cooperation, has increased. But different countries in this region are at different stages of internationalization development, and in the future the gap between them may increase even more [9].

Kazakh author K.Ch. Baisultanova highlights several challenges faced by all Central Asian countries: the need to modernize outdated curricula, improve the quality of teaching, ensure equal access to education and adapt the educational system to economic and socio-cultural changes [10]. At the same time, each State, despite common trends and challenges, develops its own strategy and approach to educational reforms based on its national priorities and needs.

In 2022, the Center for the Bologna Process and Academic Mobility of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan conducted a detailed analysis of the educational market of Central Asian countries and recommendations for the development of higher education systems in Central Asia [11]. However, given the changed geopolitical situation, it is necessary to update the data and, accordingly, clarify previously formulated recommendations, considering what has already been achieved and the emergence of new challenges.

In general, integration implies the development of international cooperation in the field of education at the state level and leads to the convergence of national educational systems [12; 13].

For example, the creation of the Central Asian Higher Education Area (CAHEA), as described in the work of A. Muratbekova, is an innovative attempt to combine the efforts of the countries of the region to increase the mobility of students and teachers, as well as to recognize educational qualifications [14]. Russian authors also consider the prospects for the development of the Central Asian Educational System, since Russia is one of the main stakeholders in attracting applicants from Central Asian countries [15].

Kyrgyz researcher A.T. Baltabayeva proposed possible directions for the international integration of higher education in Central Asia, based on the example of the Kyrgyz-Uzbek International University [16].

Russian researchers mainly focus on problems related to the development of effective international cooperation between universities [17], ensuring the quality of education [18], combating brain drain [19] and supporting the modernization of universities [20]. It is indicated that Kazakhstan faces similar difficulties in internationalization as Russia, which are associated with contradictions between the new model of the university as a participant in the global higher education market and traditional approaches to the organization of higher education in the post-Soviet countries [21].

Most of the research by Kazakhstani authors is devoted to rethinking the development of cooperation between Kazakhstan and the countries of Central Asia against the background of changing political elites, complex cross-border problems in the field of water supply and energy resources, trade, economic, humanitarian and other areas [22; 23].

Education is also considered as an instrument of the soft power of the foreign policy of Central Asian countries and a holistic program of S.B. Bulekbayev's national identity is proposed based on understanding the state of the Turkic world and the revival of Turkic self-awareness, Turkic spirituality [24].

Thus, Central Asia is a unique region where the processes of internationalization of higher education take place against the background of post-Soviet transformation, cultural diversity and geopolitical challenges.

Conclusion. The internationalization of higher education, which involves the inclusion of an international aspect in the goals and activities of universities, became a global trend 20-25 years ago and continues to develop actively at the international, national and institutional levels. In Central Asian countries, the process of implementing internationalization tools is not uniform, due to differences in government policy and the level of financial capabilities.

It is important for the countries of the region to consider not only Western educational models, but also to adapt the experience of other Asian countries, where significant knowledge has been accumulated in the field of modernization and globalization of higher education. Such a selective approach to the reform of the system, including its restructuring, decentralization and internationalization, will help to create an effective national educational policy taking into account local characteristics.

The Central Asian countries are aware of the need to strengthen governance and quality assurance mechanisms in higher education, as well as the importance of a strategic approach to the internationalization of universities and other educational institutions. The priority direction is the development and improvement of the regulatory framework and educational programs that provide equal opportunities for education and its successful completion. For this, it is important to eliminate barriers and systematic monitoring.

Special attention should be paid to training programs focused on the needs of employers to align learning outcomes with the requirements of the labor market, which will allow graduates to develop skills and increase their chances of employment. The internationalization of higher education plays a key role in the harmonization of learning outcomes between the countries of the region within the framework of a common qualification system, which contributes to improving the quality of graduate training and their competitiveness.

There is an increase in migration of citizens in the region, and Kazakhstan is no exception. The number of requests for recognition of qualifications of specialists who have graduated from universities in Central Asia is especially increasing. This underlines the need for a simplified procedure for the recognition of diplomas within a single educational space, similar to the European model. However, the implementation of such an initiative requires the creation of coordinated higher education systems. The Central Asian Higher Education Space project is a free educational space where students and teachers can move freely to study, share experiences, knowledge and participate in scientific research. Such an initiative contributes to the development of cultural and scientific cooperation, as well as strengthening the common educational space of the Central Asian countries.

Financing information. This work was carried out as part of the implementation of the research project AP26100283, funded by the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

Contribution of the authors:

Zh.Ye. Nurbayev – conceptualization, research design, and development of the theoretical framework;

D.A. Kozhabekova – data collection, comparative and historical analysis, and interpretation of the findings;

S.B. Kishibayeva – literature review, manuscript preparation, critical revision, and final approval of the article.

References

1. Knight J. Updating the definition of internationalization // International Higher Education. – 2003. – No. 33. – P. 2-3.
2. Погорельская А.М. Эволюция системы высшего образования в Туркменистане на фоне современных образовательных трендов // Высшее образование в России. – 2021. – Т. 30. – № 5. – С. 150-160.
3. Троицкий Е.Ф., Юн С.М. Узбекистан: новый этап интернационализации высшего образования // Высшее образование в России. – 2021. – Т. 30. – №10. – С. 157-168.
4. Мирганова Р.Н. История становления и развития системы высшего образования Таджикистана в условиях трансформации общества (вторая половина 80-х – 90-е годы XX в.): историко-педагогический аспект: автореф. дис. ... канд. пед. наук. – Душанбе: Таджикский государственный педагогический университет им. С. Айни, 2007. – 24 с.
5. Курманалиева А.А. Становление образовательной системы в Кыргызской Республике: аспекты правового образования: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Бишкек: Кыргызский национальный университет им. Ж. Баласагына, 2014. – 25 с.
6. Меррилл М.К. Интернационализация оценки качества в Центральной Азии [Электронный ресурс]. – URL: <https://ihe.iqaa.kz/archive/116/1039/> (дата обращения: 26.01.2026).
7. Об утверждении Концепции развития высшего образования и науки в Республике Казахстан на 2023–2029 годы: Постановление Правительства Республики Казахстан от 28 марта 2023 г. № 248 [Электронный ресурс]. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000248> (дата обращения: 26.01.2026).
8. Декларация о создании Центрально-Азиатского пространства высшего образования [Электронный ресурс]. – URL: https://enic-kazakhstan.edu.kz/files/1634028605/rus_deklaraciya.pdf (дата обращения: 26.01.2026).
9. Алимухамедов Ф. Центральная Азия: движение с разной скоростью // Международное высшее образование. – 2020. – № 103. – С. 15-17.
10. Байсултанова К.Ч. Концептуальные основы экономической дипломатии государств Центральной Азии // Известия КазУМОиМЯ им. Абылай хана. – 2023. – № 1 (51). – С. 26-39.
11. Анализ образовательного рынка стран Центральной Азии и рекомендации по развитию систем высшего образования Центральной Азии. – Астана: Центр Болонского процесса и академической мобильности МОН РК, 2022. – 13 с.
12. Қанашқызы Д. Интернационализация системы высшего образования в странах Центральной Азии: опыт взаимодействия с Японским агентством международного сотрудничества (JICA) // Современные проблемы регионоведения: сборник материалов Международной научно-практической конференции. – Астана, 2023. – С. 69-74.
13. Цзюй Ч., Юн С.М. Политика КНР в сфере интернационализации высшего образования и развитие образовательного сотрудничества Китая и Узбекистана // Вестник Томского государственного университета. – 2022. – № 482. – С. 113-124.
14. Muratbekova A. Creation of the Central Asian Higher Educational Area: Prospects for Regional Internationalization // E-Bulletin. – 2021. – No. 316. – P. 1-2.
15. Погорельская А., Троицкий Е., Пакулин В., Погодаев Н., Турдикулов О., Юн С. Центрально-Азиатское пространство высшего образования в глазах стран-участниц: экспертный комментарий № 9. – Томск, 2024. – 9 с.
16. Балтабаева А.Т. Роль университетов в интеграции образования в Центральной Азии: Кыргызстан и Узбекистан // Oriental Renaissance: Innovative, Educational, Natural and Social Sciences. – 2022. – Vol. 2. – No. 23. – P. 24-30.
17. Ефремова-Шершукова Н.А., Коллегов А.К., Минеев-Ли В.Е. Международное сотрудничество России и Казахстана в сфере высшего образования как фактор инновационного развития общества // Профессиональное образование в России и за рубежом. – 2020. – № 1. – С. 139-142.
18. Смирнова В.А. Деятельность программы ТАСИС в сфере высшего образования в Республике Казахстан // Вестник Волгоградского государственного университета. – 2006. – № 11. – С. 159-163.
19. Леденева В.Ю., Ломакина О.В., Джунусов А.М., Бегасилов Б.Т. Образовательная политика Казахстана в условиях миграции молодёжи // Высшее образование в России. – 2021. – Т. 30. – № 6. – С. 156-168.

20. Ибатов М.К., Пак Ю.Н., Жетесова Г.С., Пак Д.Ю. Формирование университета предпринимательского типа в условиях модернизации образования: опыт Казахстана // Высшее образование в России. – 2021. – Т. 30. – № 2. – С. 154-168.

21. Никитенко Е.В. Интернационализация высшего образования в России: в поисках путей развития // Высшее образование в России. – 2023. – № 5. – С. 125–137.

22. Sembayeva Zh., Shaymordanova Z. Expectations and predictability of the accumulated cooperation experience: Kazakhstan and Uzbekistan // Central Asia and the Caucasus. – 2021. – Vol. 22. – No. 3. – P. 66–78.

23. Baydarov E., Birimkulova G., Ibrayeva A., Duisenkozh A. Kazakhstan in the system of geopolitical and regional relations of the EU and the PRC // Central Asia and the Caucasus. – 2020. – Vol. 21. – No. 3. – P. 15–31.

24. Жакьянова А.М., Мямешева Г.Х. Образовательная политика в Центрально-Азиатском регионе: новый курс развития // Известия КазУМОиМЯ им. Абылай хана. – 2024. – № 56 (2). – С. 1–15.

Ж.Е. Нұрбаев, Д.А. Қожабекова*, С.Б. Кишибаева

*Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: zhaslannurbayev@gmail.com, okane82@mail.ru, kishi.sb84@gmail.com)*

Орталық Азиядағы жоғары білім беруді жаңғырту: интернационалдандырудың негізгі кезеңдері мен құралдары

Аңдатпа. Мақалада тәуелсіздік алғаннан кейін қиын жағдайға тап болған және одан әрі дамудың жаңа стратегияларын, әдістері мен мақсаттарын іздеуге мәжбүр болған Орталық Азия мемлекеттерінде жоғары білім беруді интернационалдандыруды енгізу және дамыту процесінің тарихи ретроспективасы келтірілген. Осы тақырып бойынша зерттеу маңызды, өйткені ол Орталық Азия университеттерінің халықаралық қызметін күшейту үшін басым бағыттарды анықтауға ықпал ете алады, бұл өз кезегінде өңірдің геэкономикалық кеңістіктегі позициясын нығайтады. Қазақстан, Тәжікстан, Өзбекстан және Қырғызстан сияқты өңір елдерінің білім беру саясатын қалыптастырудың тарихи кезеңдері 1990 жылдардан бастап бүгінгі күнге дейін құрылымдалған. Жабық мемлекет болып қала беретін Түркіменстанда білім беру жүйесі күшті саясаттандыруға ұшырайды, алайда сол жерде де жоғары білім беруді интернационалдандыру ел басшылығы үшін маңызды болып табылады. Соңғы онжылдықтарда Орталық Азия елдерінде жоғары білімге деген сұраныстың артуын байқауға болады, бұл аймаққа белгілі бір қиындықтар туғызады. Сонымен, жоғары білім беруді интернационалдандыру сапаны бақылау стандарттары мен тетіктерін біріздендіру, сондай-ақ оқытушылар мен зерттеушілер үшін халықаралық ұтқырлыққа жәрдемдесу қажеттілігін болжайды. Білім беру сапасын қамтамасыз ету бәсекеге қабілеттіліктің маңызды факторы болып табылады, алайда оларды студенттердің ұтқырлығы мен жұмысқа орналасуын қолдау үшін қолдану туралы сұрақтар қалады. Өңір елдері бірыңғай біліктілік тетігі контекстінде оқытудың нәтижелілігін үйлестіру мәселелерінде қиындықтарға тап болады. Осыған байланысты Еуропалық жоғары білім кеңістігіне ұқсас бірыңғай білім беру кеңістігі форматында біліктілік сипаттамаларын тану бойынша рәсімдік сәттерді оңайлатудың орындылығы туралы қорытынды жасалады.

Түйін сөздер: жоғары білім беруді жаңғырту, интернационалдандыру құралдары, Білім беру жүйесін реформалау тарихы, Орталық Азия елдері, бірыңғай білім беру кеңістігі, академиялық ұтқырлық, ғылыми-зерттеу ынтымақтастығы.

Ж.Е. Нұрбаев, Д.А. Қожабекова*, С.Б. Кишибаева

*Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева
(E-mail: zhaslannurbayev@gmail.com, okane82@mail.ru, kishi.sb84@gmail.com)*

Модернизация высшего образования в Центральной Азии: ключевые этапы и инструменты интернационализации

Аннотация. В данной статье представлена историческая ретроспектива процесса внедрения и развития интернационализации высшего образования в государствах Центральной Азии, которые оказались в сложной ситуации после получения независимости и вынуждены были искать новые стратегии, методы и цели для дальнейшего развития. Исследование по данной теме важно, поскольку оно может способствовать выявлению приоритетных направлений для усиления международной деятельности университетов Центральной Азии, что, в свою очередь, укрепит позиции региона на геоэкономическом пространстве. Исторические этапы формирования образовательной политики стран региона, таких как Казахстан, Таджикистан, Узбекистан и Кыргызстан, представлены структурировано с 1990-х годов и до наших дней. В Туркменистане, который остается закрытым государством, образовательная система подвержена сильной политизации, однако и там интернационализация высшего образования приобретает значимость для руководства страны. В последние десятилетия можно наблюдать рост интереса к высшему образованию в странах Центральной Азии спроса на, что ставит перед регионом определенные вызовы. Так, интернационализация высшего образования предполагает необходимость унифицировать стандарты и механизмы контроля качества, а также содействовать международной мобильности для преподавателей и исследователей. Обеспечение качества образования служат важным фактором конкурентоспособности, однако остаются вопросы об их применении для поддержки студенческой мобильности и трудоустройства. Страны региона испытывают трудности в вопросах согласования результативности обучения в контексте единого квалификационного механизма. В этой связи делается заключение о целесообразности упрощения процедурных моментов по признанию квалификационных характеристик в формате единого образовательного пространства, подобного Европейскому пространству высшего образования.

Ключевые слова: модернизация высшего образования, инструменты интернационализации, история реформирования системы образования, страны Центральной Азии, единое образовательное пространство, академическая мобильность, научно-исследовательское сотрудничество.

References

1. Knight J. Updating the definition of internationalization. *International Higher Education*, 2003, no. 33, pp. 2-3.
2. Pogorelskaya A.M. Evolyutsiya sistemy vysshego obrazovaniya v Turkmenistane na fone sovremennykh obrazovatelnykh trendov [Evolution of the higher education system in Turkmenistan against the background of contemporary educational trends]. *Vysshee obrazovanie v Rossii*, 2021, vol. 30, no. 5, pp. 150-160. [in Russian]
3. Troitskiy E.F., Yun S.M. Uzbekistan: novyi etap internatsionalizatsii vysshego obrazovaniya [Uzbekistan: A new stage in the internationalization of higher education]. *Vysshee obrazovanie v Rossii*, 2021, vol. 30, no. 10, pp. 157-168. [in Russian]
4. Mirganova R.N. Istoriya stanovleniya i razvitiya sistemy vysshego obrazovaniya Tadzhikistana v usloviyakh transformatsii obshchestva (vtoraya polovina 80-kh – 90-e gody XX v.): istoriko-pedagogicheskiy aspekt [The history of the formation and development of the higher education system in Tajikistan amid societal transformation (the second half of the 1980s–1990s): A historical and pedagogical perspective]. Abstract of Cand. Ped. Sci. diss. Dushanbe, Tajik State Pedagogical University named after S. Aini, 2007, 24 p. [in Russian]
5. Kurmanalieva A.A. Stanovlenie obrazovatelnoy sistemy v Kyrgyzskoy Respublike: aspekty pravovogo obrazovaniya [The formation of the education system in the Kyrgyz Republic: Aspects of legal education]. Abstract of Cand. Legal Sci. diss. Bishkek, Kyrgyz National University named after J. Balasagyn, 2014, 25 p. [in Russian]
6. Merrill M.K. Internatsionalizatsiya otsenki kachestva v Tsentralnoy Azii [Internationalization of quality assessment in Central Asia]. Available at: <https://ihe.iqaa.kz/archive/116/1039/> (accessed 26.01.2026). [in Russian]
7. Postanovlenie Pravitelstva Respubliki Kazakhstan ot 28 marta 2023 goda № 248 «Ob utverzhdenii Kontseptsii razvitiya vysshego obrazovaniya i nauki v Respublike Kazakhstan na 2023-2029 gody» [Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan No. 248 dated March 28, 2023 “On approval of the Concept for the development of higher education and science in the Republic of Kazakhstan for 2023-2029”]. Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000248> (accessed 26.01.2026). [in Russian]
8. Deklaratsiya o sozdanii Tsentralno-Aziatskogo prostranstva vysshego obrazovaniya [Declaration on the establishment of the Central Asian Higher Education Area]. Available at: https://enic-kazakhstan.edu.kz/files/1634028605/rus_deklaraciya.pdf (accessed 26.01.2026 [in Russian]

-
9. Alimukhamedov F. Tsentralnaya Aziya: dvizhenie s raznoy skorostyu [Central Asia: Moving at different speeds]. *Mezhdunarodnoe vysshee obrazovanie*, 2020, no. 103, pp. 15-17. [in Russian]
 10. Baisultanova K.Ch. Kontseptualnye osnovy ekonomicheskoy diplomatii gosudarstv Tsentralnoy Azii [Conceptual foundations of the economic diplomacy of Central Asian states]. *Izvestiya KazUMOiMYa imeni Abylai khana*, 2023, no. 1 (51), pp. 26-39. [in Russian]
 11. Analiz obrazovatel'nogo rynka stran Tsentralnoy Azii i rekomendatsii po razvitiyu sistem vysshego obrazovaniya Tsentralnoy Azii [Analysis of the education market of Central Asian countries and recommendations for the development of higher education systems in Central Asia]. Astana, Center for the Bologna Process and Academic Mobility of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, 2022, 13 p. [in Russian]
 12. Kanashkyzy D. Internatsionalizatsiya sistemy vysshego obrazovaniya v stranakh Tsentralnoy Azii: opyt vzaimodeystviya s Yaponskim agentstvom mezhdunarodnogo sotrudnichestva (JICA) [Internationalization of higher education in Central Asian countries: Experience of cooperation with the Japan International Cooperation Agency (JICA)]. *Sovremennyye problemy regionovedeniya: sbornik materialov Mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii* [Contemporary issues in regional studies: Proceedings of the International Scientific and Practical Conference]. Astana, 2023, pp. 69-74. [in Russian]
 13. Jui Ch., Yun S.M. Politika KNR v sfere internatsionalizatsii vysshego obrazovaniya i razvitie obrazovatel'nogo sotrudnichestva Kitaya i Uzbekistana [China's policy on the internationalization of higher education and the development of educational cooperation between China and Uzbekistan]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta*, 2022, no. 482, pp. 113-124. [in Russian]
 14. Muratbekova A. Creation of the Central Asian Higher Educational Area: Prospects for regional internationalization. *E-Bulletin*, 2021, no. 316, pp. 1-2.
 15. Pogorelskaya A., Troitskiy E., Pakulin V., Pogodaev N., Turdikulov O., Yun S. Tsentralno-Aziatskoe prostranstvo vysshego obrazovaniya v glazakh stran-uchastnits. Ekspertnyi kommentariy № 9 [The Central Asian Higher Education Area through the eyes of the participating countries. Expert Commentary No. 9]. Tomsk, 2024, 9 p. [in Russian]
 16. Baltabaeva A.T. Rol universitetov v integratsii obrazovaniya v Tsentralnoy Azii: Kyrgyzstan i Uzbekistan [The role of universities in educational integration in Central Asia: Kyrgyzstan and Uzbekistan]. *Oriental Renaissance: Innovative, Educational, Natural and Social Sciences*, 2022, vol. 2, no. 23, pp. 24-30. [in Russian]
 17. Efremova-Shershukova N.A., Kollegov A.K., Mineev-Li V.E. Mezhdunarodnoe sotrudnichestvo Rossii i Kazakhstana v sfere vysshego obrazovaniya kak faktor innovatsionnogo razvitiya obshchestva [International cooperation between Russia and Kazakhstan in higher education as a factor in the innovative development of society]. *Professionalnoe obrazovanie v Rossii i za rubezhom*, 2020, no. 1, pp. 139-142. [in Russian]
 18. Smirnova V.A. Deyatel'nost' programmy TACIS v sfere vysshego obrazovaniya v Respublike Kazakhstan [Activities of the TACIS programme in higher education in the Republic of Kazakhstan]. *Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta*, 2006, no. 11, pp. 159-163. [in Russian]
 19. Ledeneva V.Yu., Lomakina O.V., Dzhunusov A.M., Begasilov B.T. Obrazovatel'naya politika Kazakhstana v usloviyakh migratsii molodezhi [Kazakhstan's education policy amid youth migration]. *Vysshee obrazovanie v Rossii*, 2021, vol. 30, no. 6, pp. 156-168. [in Russian]
 20. Ibatov M.K., Pak Yu.N., Zhetesova G.S., Pak D.Yu. Formirovanie universiteta predprinimatelskogo tipa v usloviyakh modernizatsii obrazovaniya: opyt Kazakhstana [Developing an entrepreneurial university amid the modernization of education: Kazakhstan's experience]. *Vysshee obrazovanie v Rossii*, 2021, vol. 30, no. 2, pp. 154-168. [in Russian]
 21. Nikitenko E.V. Internatsionalizatsiya vysshego obrazovaniya v Rossii: v poiskakh putey razvitiya [Internationalization of higher education in Russia: In search of development pathways]. *Vysshee obrazovanie v Rossii*, 2023, no. 5, pp. 125-137. [in Russian]
 22. Sembayeva Zh., Shaymordanova Z. Expectations and predictability of the accumulated cooperation experience: Kazakhstan and Uzbekistan. *Central Asia and the Caucasus*, 2021, vol. 22, no. 3, pp. 66-78.
 23. Baydarov E., Birimkulova G., Ibrayeva A., Duisenkozha Y. Kazakhstan in the system of geopolitical and regional relations of the EU and the PRC. *Central Asia and the Caucasus*, 2020, vol. 21, no. 3, pp. 15-31.

24. Zhakhyanova A.M., Myamesheva G.Kh. Obrazovatel'naya politika v Tsentralno-Aziatskom regione: novyi kurs razvitiya [Education policy in the Central Asian region: A new course of development]. Izvestiya KazUMOiMYa imeni Abylai khana, 2024, no. 56 (2), pp. 1-15. [in Russian]

Сведения об авторах:

Nurbayev Zh.Ye. – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Kozhabekova D.A. – corresponding author, PhD student, Department of Regional Studies, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Kishibayeva S.B. – PhD student, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Нұрбаев Ж.Е. – тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Қожабекова Д.А. – хат-хабарға жауапты автор, PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Кишибаева С.Б. – PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

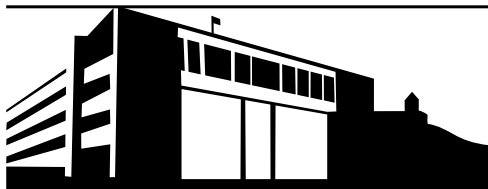
Нурбаев Ж.Е. – кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан.

Кожабекова Д.А. – автор для корреспонденции, PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан.

Кишибаева С.Б. – PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

NATIONAL IDENTITY POLITICS AND STATE CONSOLIDATION IN LATVIA AND ESTONIA SINCE INDEPENDENCE

G.K. Olchikenova , Zh.Zh. Kiyubek * ,

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

E-mail: gulmira14k@gmail.com, kiyubek@gmail.com

Abstract. This article explores how Latvia and Estonia have addressed significant challenges related to forming national identity, consolidating their states, and distancing themselves from the Soviet legacy since regaining independence. The objective of the study is to analyze the key factors that have influenced nation-building in both countries, with a focus on language policy, memory politics, and the integration of Russian-speaking minorities. The research is qualitative in nature and draws upon academic literature, legal documents, statistical data, and policy reports. It incorporates elements of discourse analysis, historical comparison, and case-based examinations of political and cultural transformations. The findings indicate that the restoration of Latvian and Estonian statehood necessitated not only political and economic restructuring but also a reevaluation of cultural and linguistic foundations that were weakened during the Soviet era. The analysis reveals that citizenship laws, minority integration frameworks, and language reforms were pivotal in redefining national identity. Additionally, memory politics played a crucial role; interpretations of World War II, the removal of Soviet monuments, and disputes over historical narratives significantly influenced public discourse and state policies. The study highlights that, although Russian-speaking minorities initially faced exclusion, gradual policy adjustments and European integration have helped alleviate tensions. Nevertheless, Russia's geopolitical actions – including the annexation of Crimea and the full-scale invasion of Ukraine – have notably hastened the Baltic states' efforts to diminish Russian influence. This study emphasizes how small states with complex ethnolinguistic landscapes can effectively consolidate their nationhood. The experiences of Latvia and Estonia offer a valuable comparative model for understanding post-Soviet state-building, the politics of memory, and the challenges of managing historical legacies while integrating into European structures.

Keywords: national identity, nation-state, memory politics, Latvia, Estonia.

Introduction

The collapse of the Soviet Union brought a range of new goals for all former member states to achieve as newly independent nations. Today, the former Soviet republics have established their political systems, legal frameworks, economic structures, and national currencies. Russia struggled with internal conflicts and economic instability. It faced secessionist movements in regions such as Chechnya, Tatarstan, and others that sought independence in the early 1990s [1]. Simultaneously, despite these internal and economic challenges, Russia attempted to reassert itself on the international stage as a main political actor. It was a predictable scenario for the Russian Federation, as the successor of the Soviet Union, to attempt to influence its former member states and keep them within its sphere of influence. Belarus, for example, unlike the Baltic states, has had a complicated relationship with the European Union and has mainly remained pro-Russian. Despite being part of the EU's Eastern Partnership program, Belarus remains under Russia's influence. Russia's influence affects not only the political sphere but also the social and cultural domains, especially in Central Asian countries where the status of local languages remains a sensitive issue. In Kyrgyzstan and Kazakhstan, the Russian language holds official status at the constitutional level [2,3]. This contrasts with the Baltic states, where Russian does not have official language status [4]. It is worth mentioning that Georgia took a similar path by not recognizing Russian as an official language and turning toward the European Union. However, the reasons behind this shift are complex and include factors such as military intervention, internal conflicts, and geopolitical tensions. Also, Latvia, Estonia, and Lithuania refused to become members of the Commonwealth of Independent States. This organization symbolized unity and friendship among the former Soviet republics, according to official statements. However, the CIS functions as one of the tools used by Russia to exert influence over former Soviet states [5]. The organization still holds meetings at the presidential level, but tensions between the member countries over geopolitical issues persist. Economically, mostly Russia benefits from these exchanges, as the region remains a key market for selling its products [6]. In general, the political course chosen by the Baltic states to distance themselves from the Russian Federation came with several challenges, like those faced by other post-Soviet countries, but was more complex due to their pivot toward the European Union, which required meeting significantly higher standards across various sectors. The main challenges faced by these states were largely rooted in the Soviet legacy and the consequences of Soviet political decisions. In this article, I will focus on several of these challenges, particularly those related to language, memory politics, and identity.

Research methods

This research adopts a qualitative design that emphasizes the analysis of secondary data. The primary methods utilized consist of discourse analysis, historical comparison, and case study approaches. Data was gathered from various publicly available resources, such as academic papers, national legislation, government reports, statistical databases, and policy documents from Latvia and Estonia. These sources were chosen to provide a thorough understanding of the sociopolitical dynamics influencing national identity and state consolidation.

The examination of language policy was based on formal legal documents, including the Language Acts from Latvia and Estonia, reports on education reform, and census information. The subject of memory politics was investigated through the analysis of public debates, government measures concerning the removal of monuments, and academic interpretations of conflicting historical narratives. The examination of the integration of Russian-speaking minorities involved the use of demographic data, survey findings, and reports from international entities like the OSCE.

This research did not involve new empirical methods, surveys, or experiments. However, it references findings from existing surveys conducted in Latvia and Estonia that examine minority integration and public opinions about Soviet monuments. These surveys included voluntary participants and adhered to the ethical standards established by the institutions that conducted them. As the current study relies exclusively on publicly available secondary sources, no further ethical approval was necessary. The combination of these methods allows for a multidimensional analysis of national identity formation, language policy, and memory politics in the Baltic states.

Results and discussions

The issue of Russian-speaking identities in the Baltic states has been studied through the lens of integration dynamics. According to John Berry's theoretical model of intercultural relations, individuals confronted with cross-cultural contact follow one of four main acculturation strategies: assimilation (giving up one culture and

adopting another), integration (embracing both cultures), separation (maintaining one culture and avoiding the other), and marginalization (alienation from both cultures) [7]. Some scholars argue that Russian speakers are gradually integrating into Baltic societies by learning the state language and adopting local traditions. Others suggest that as the Russian-speaking population gains political strength, it may resist assimilation and maintain a distinct cultural and political identity. This tension creates uncertainty about whether integration, assimilation, or political consolidation will prevail in the long term. David Laitin proposed that Russian speakers would naturally assimilate over time because learning the local language provides economic and social advantages [8]. Some studies support Laitin's argument, showing that Russian speakers in the Baltics want to integrate and they are willing to learn the local language and culture but also wish to retain their Russian identity. Thus, while more Russian speakers are learning Estonian, Latvian, and Lithuanian, they are not necessarily losing their cultural identity. Pisarenko uses the term "competitive integration and bilingualism" rather than assimilation, emphasizing that Russian speakers are balancing both identities instead of choosing just one [9]. Initially, Estonian and Latvian governments focused on structural integration—one of the four conceptual dimensions of integration, alongside cultural, social, and identificational. Nimmerfeldt et al. define structural integration as gaining rights and equal access to major institutions, cultural integration as cognitive, behavioral, and attitudinal changes from cross-cultural contact, social integration as the level of interaction between different groups, and identity integration as ethnic and national self-identification [10]. However, the language proficiency (structural integration) does not guarantee social or identificational integration. For example, in 2007, riots in Tallinn erupted over the removal of the Bronze Soldier memorial, and many of the young Russian speakers involved were fluent in Estonian. The issue of identificational integration relates not only to citizenship but also, for example, to collective memory. Some members of the Russian-speaking community are nostalgic about Soviet heritage or influenced by Russian historical narratives, which is evident in disputes over symbols or markers of identity such as monuments and street names related to the USSR.

The first and most fundamental issue in the Baltic states was an identity problem that all former Soviet Union states faced due to the ideology imposed for over 50 years in the Baltic region. In the Soviet Socialist Regime, nationalism and national identity were officially unacceptable as the promoted ideology relied on the unity and equality of the nations [11]. Alongside the identity of the Russian-speaking minority, the integration of the society went through a range of processes, starting with obtaining citizenship [12]. The ethnic composition of the countries changed after the 1990s, with the percentage of ethnic Latvians and Estonians increasing moderately, while the share of the ethnic Russian population declined [13]. The ethnic composition of these countries has been the source of various issues related to language, identity, and citizenship. In the early 1990s, there were ethnic tensions, mostly centered around the status of the Russian language and the legal regulations concerning citizenship [13]. At that time, the Russian population viewed the implemented measures as discriminatory and believed that the government was attempting to suppress them. The Russian Federation was aware of these sentiments and supported ethnic Russians in the Baltic states for its own political purposes. It often pressured Latvia and Estonia by raising these issues in international forums and diplomatic discourse. Several international organizations, for example, the Organization for Security and Co-operation in Europe, expressed concern about the situation and recommended addressing issues related to language policy, citizenship laws, and the rights of ethnic minorities [14]. In response, the Estonian and Latvian governments reconsidered some of their measures – such as simplifying naturalization procedures and introducing minority language protections – and gradually adjusted their policies to align more closely with the values and legal standards of the European Union. The full integration of ethnic Russians into Estonian and Latvian societies is challenging, but over time it may become more achievable – especially as Russia's full-scale invasion of Ukraine has accelerated this process.

One of the challenges that both Estonia and Latvia faced was related to memory politics and interpretations of the past, particularly concerning the events of World War II. Specifically, the issue revolves around the Soviet occupation during the war. According to the Soviet and later the Russian Federation's narrative, World War II was won by the Red Army, whose soldiers are portrayed as heroes. The descendants of those soldiers are now dispersed across various regions, including the territories of Estonia and Latvia. The Soviet narrative presents the USSR as a liberator from the Nazi regime, a perspective that sparked conflict in the years following the collapse of the Soviet Union. The process of historical re-evaluation was most notably followed by the rewriting of history textbooks, the renaming of streets, and the removal or relocation of monuments. The latter has been particularly controversial

within society, as monuments serve as “figures of memory” – they represent institutionalized memory and, therefore, become part of “a heritage of societies” [15]. Monuments, by their very nature, carry a societal significance that impacts both identity and society. As mentioned above, the controversial meaning of monuments, for example, led to riots in Estonia, particularly in response to the relocation of the “Bronze Soldier” [16]. The events related to the relocation of the monument and the so-called “War of Monuments” were the result of differing historical perspectives between the official state narrative and the Russian-speaking community [17]. The need for memory reconciliation and the importance of reaching a compromise through open discussions have been recommended [17, 18]. However, the annexation of Crimea and the full-scale invasion have shifted the agenda related to this topic, and the Ministry of Foreign Affairs in Estonia ordered the dismantling of 244 monuments [19]. At the same time, the Parliament of Latvia issued a list of 69 monuments and other objects related to Soviet and Nazi regimes that must be removed [20]. Following the invasion of Ukraine, the chances for reconciliation of the memory have significantly decreased—not only because of the firm stance taken by the state but also due to the declining willingness of the Russian-speaking community to engage in dialogue on the issue. For example, a recent survey conducted in Latvia and Estonia after the removal of “the Victory Monument” in Riga and the “T-34 tank” in Narva revealed that representatives of the Russian-speaking community are less willing to discuss World War II [21]. According to the survey, there are still people who celebrate “Victory Day,” although more as a tribute to the memory of fallen ancestors and in mourning rather than as a political statement. Before the invasion, the governments of both Estonia and Latvia had an opportunity to approach history objectively and reevaluate it in a way that would not favor one narrative over another. This could have allowed mutual tolerance between the official state perspective and the Russian-speaking community. Given the current situation, the historical narrative is likely to follow the official state perspective, which is also supported by the Russian-speaking community, except for a small number of individuals who disagree with it.

The language policy in the independent states of Latvia and Estonia excluded Russian from official status, designating Latvian and Estonian, respectively, as their sole official languages. The rise in the use of the titular nation’s language across various spheres is one of the features that characterizes the concept of the “nationalizing state,” according to Brubaker [22]. The law was intended to increase the use of the national language in everyday life and official communication [23]. In contrast, the popularity of the Russian language was expected to decline, particularly in the economic sector. According to the research, knowledge of the Latvian language reduces the unemployment rate among Russian speakers; however, proficiency in English provides even more significant benefits [24]. Interestingly, a similar situation is observed in Estonia, where salary levels among Russian speakers are more closely linked to English proficiency than to knowledge of Estonian [25]. The establishment of the official language policy affected the education system, which required a transition to instruction conducted entirely in one language. Although this process was not implemented immediately, it took some time, particularly in border regions such as Narva, and is still in progress [26, 27]. It is difficult to accurately assess the spread of the Russian language, as people may speak or understand it at a conversational level and use it only with family members. The statistics show that 84 percent of the population speaks Estonian in Estonia, which is 2 percent higher than in 2011. The highest proficiency is observed among people aged 15 to 29, indicating that the younger the population, the more likely they are to speak Estonian, and the number will grow [28]. As for Latvia, data show that among those whose native language is not Latvian, the level of Latvian language proficiency is very high—approximately 90 percent [29]. As can be seen, the level of proficiency in the official languages is very high among the population, yet the influence of the Russian language has persisted for a long time – for example, through the media. The TV channel “Pervyi Kanal” (“Channel One” in English) serves not only as a means of promoting the Russian language but also as a vehicle for disseminating the Russian political narrative. Interestingly, “Pervyi Kanal” operates separate regional branches for the Baltic states and Central Asia – namely, “Pervyi Baltiiskiy Kanal” and “Pervyi Kanal Evraziya”. Presumably, the goal is to maintain a sphere of influence by tailoring media content to best impact the region – not only by retransmitting existing content from “Pervyi Kanal,” but also by creating new media products featuring local people or journalists, which serves as a form of soft power. In Estonia, “Pervyi Baltiiskiy Kanal” was banned after the annexation of Crimea, and in response, Estonian Public Broadcasting launched its own Russian-language channel, “ETV+” [30]. In Latvia, the government banned Russian media and considered creating a Russian-language public broadcaster comparable to Estonia’s “ETV+”. However, a 2023 parliamentary decision stipulates that from 2026 onward, all state-financed media content must be solely in Latvian or a “European cultural space” language, effectively ending public Russian-language

broadcasting [31]. Proponents argue this fosters a more unified information sphere, while critics warn it could push Russian-speakers back toward Russian media, potentially deepening their exposure to Russia's disinformation. It is worth mentioning that the Russian-speaking media audience is not a coherent group, and the oversimplification that they are all loyal to the Russian Federation is inaccurate. An analysis of Russian-speaking media consumers identified five types of users and concluded that they do not form a unified group, nor are they all influenced by the Russian narrative [32]. This shows that implementing the Latvian language policy does not necessarily mean that the Russian-speaking population will consume only Russian media. Although for many years, the Russian Federation has attempted to exert influence in Latvia through another tool—namely, cultural means. For example, international music contests and concerts such as “KVN” (“Klub veselyh i nahodchibyh” or “The club of witty and creative”) and “Novaya Volna” (“New Wave”), both of which originated during the Soviet Union, were later held in Jūrmala, Latvia. These shows were conducted in Russian and maintained cultural ties among the nations of the former Soviet states. Many individuals from various countries traveled to Jūrmala, contributing to the local economy and exemplifying the Russian Federation's sustained cultural influence in the region [33]. Riga officials opposed “Novaya Volna,” viewing it as “a representation of the post-Soviet space they were trying to move away from” [34]. After the annexation of the Crimean Peninsula, it was decided that these events should be relocated to Russia. In response, the Latvian government supported the creation of its music competition, “Laima Rendezvous Jūrmala”. By offering an alternative, the Latvian government attempted to create a new, authentic part of the culture, which serves as a good example of enhancing the cultural dimension and making Latvian music more popular.

Conclusion

More than 30 years after the restoration of independence, the achievements of the Baltic States cannot be denied. Their integration into the European Union, along with the adoption of democratic values and a market economy after nearly 50 years under a completely different system, should be seen as a major step forward. However, some of the most challenging aspects of becoming independent states again have been complicated by ethnic composition, the interpretation of the past, and the restoration of local languages, all while diminishing Russian influence. The separation process from the Soviet Union unfolded with varying degrees of complexity across different spheres, and some issues – such as the politics of memory – have remained the subject of long-standing debate. Nevertheless, it is clear that the annexation of Crimea and the full-scale invasion of Ukraine accelerated this process. While some support for the Russian narrative still exists, it is minimal. Given that the Baltic States are not among the most powerful political or economic actors, their future will likely be shaped by external circumstances and the actions of global powers. Despite these challenges, the rise in cultural and national identity since the 1990s has, in my view, been more successful in the Baltic States than in several other former Soviet countries.

Financing information. This work was carried out within the framework of project AP25796785 “Local history in the formation of national identity: practices and strategies for the adaptation of civil initiatives in Kazakhstan”.

Contribution of the authors:

G.K. Olchikenova – developed the research concept, formulated the objectives, and designed the methodology;

Zh.Zh. Kiyubek – collected and analysed the relevant academic literature, legal documents, statistical data, and policy reports.

References

1. Korff, O.V. (2008). Ob osobennostyakh mediasoprovozhdeniya pervoy Chechenskoy voyny [On the features of media coverage of the First Chechen War]. *Vlast'*, (10), 50-55. <https://cyberleninka.ru/article/n/ob-osobennostyakh-mediasoprovozhdeniya-pervoy-chechenskoy-voyny>
2. Republic of Kazakhstan. (1997, July 11). On languages in the Republic of Kazakhstan (Law No. 151). https://adilet.zan.kz/eng/docs/Z970000151_
3. Kyrgyz Republic. (2023, July 17). Konstitutsionnyy zakon Kyrgyzskoy Respubliki № 140 [Constitutional Law of the Kyrgyz Republic No. 140]. <https://cbd.minjust.gov.kg/112618/edition/1264993/ru>
4. Republic of Estonia. (2015). Language Act. Riigi Teataja. <https://www.riigiteataja.ee/en/eli/506112013016/>

-
5. Kubicek, P. (2009). The Commonwealth of Independent States: An example of failed regionalism? *Review of International Studies*, 35(S1), 237-256. <https://doi.org/10.1017/S026021050900850X>
 6. Putz, C. (2024, October 9). Commonwealth of Independent States gathers in Moscow for annual heads of state meeting. *The Diplomat*. <https://thediplomat.com/2024/10/commonwealth-of-independent-states-gathers-in-moscow-for-annual-heads-of-state-meeting/>
 7. Berry, J. W. (2017). Theories and models of acculturation. In S. J. Schwartz and J. B. Unger (Eds.), *The Oxford handbook of acculturation and health* (pp. 15–28). Oxford University Press. <https://ru.scribd.com/document/923010554/Berry-J-W-2017-Theories-and-Models-of-Acculturation-in-S-J-Schwartz-and-J-B-Unger-Eds-The-Oxford-Handbook-of-Acculturation-and-Health>
 8. Laitin, D. D. (1998). Liberal theory and the nation. *Political Theory*, 26(2), 221–236. <https://doi.org/10.1177/0090591798026002005>
 9. Pisarenko, O. (2006). The acculturation modes of Russian-speaking adolescents in Latvia: Perceived discrimination and knowledge of the Latvian language. *Europe-Asia Studies*, 58(5), 751–773. <https://doi.org/10.1080/09668130600732100>
 10. Nimmerfeldt, G., Schulze, J., & Taru, M. (2011). The relationship between integration dimensions among second-generation Russians in Estonia. *Studies of Transition States and Societies*, 3(1), 76-91. <https://doi.org/10.58036/stss.v3i1.72>
 11. Bekus, N. (2010). Nationalism and socialism: The Soviet case. In *Struggle over identity: The official and the alternative “Belarusianness”* (pp. 41–50). Central European University Press. <http://www.jstor.org/stable/10.7829/j.ctt1281vv.7>
 12. Aasland, A. (2002). Citizenship status and social exclusion in Estonia and Latvia. *Journal of Baltic Studies*, 33(1), 57-77. <https://doi.org/10.1080/01629770100000211>
 13. Kramer, M. (2012, May). *Strany Baltii posle dvukh desyatilety nezavisimosti: Dostizheniya, neudachi, vnutrennie problemy* [The Baltic states after two decades of independence: Achievements, failures, and internal problems] (PONARS Eurasia Policy Memo No. 200). Harvard University.
 14. Human Rights Without Frontiers. (2014, September 29). Citizenship and language rights of Russian-speaking minorities: Baltic States. OSCE Human Dimension Implementation Meeting, Working Session 10: Rights of Persons Belonging to National Minorities. <http://www.hrwf.net>
 15. Assmann, J., & Czaplicka, J. (1995). Collective memory and cultural identity. *New German Critique*, (65), 125-133. <https://doi.org/10.2307/488538>
 16. Ehala, M. (2009). The Bronze Soldier: Identity threat and maintenance in Estonia. *Journal of Baltic Studies*, 40(1), 139–158. <https://doi.org/10.1080/01629770902722294>
 17. Smith, D. J. (2008). “Woe from stones”: Commemoration, identity politics and Estonia’s “War of Monuments.” *Journal of Baltic Studies*, 39(4), 419–430. <https://doi.org/10.1080/01629770802461191>
 18. Pääbo, H. (2008). War of memories: Explaining the “Memorials War” in Estonia. *Baltic Security and Defence Review*, 10, 5-28.
 19. Republic of Estonia Government Office. (2022, October 6). Monuments. <https://www.riigikantselei.ee/en/monuments>
 20. The Parliament of Latvia. (2022, June 16). Saeima passes a law to dismantle sites glorifying the Soviet and Nazi regimes. <https://www.saeima.lv/en/news/saeima-news/31206-saeima-passes-a-law-to-dismantle-sites-glorifying-the-soviet-and-nazi-regimes>
 21. Kuczyńska-Zonik, A. (2024). Silent protesters or acceptors? The reaction of Russian speakers to the removal of Soviet monuments in Latvia and Estonia after Russia’s full-scale invasion of Ukraine. *Politologija*, 112(4), 16-43. <https://doi.org/10.15388/Polit.2023.112.1>
 22. Brubaker, R. (1996). Introduction. In *Nationalism reframed: Nationhood and the national question in the New Europe* (pp. 1–10). Cambridge University Press.
 23. Republic of Latvia. (1999, December 9). Law on the State Language. <https://likumi.lv/ta/en/en/id/14740>
 24. Männasoo, K., Hõbenael, M., & Ridala, S. (2023). Language skills and unemployment: Post-Soviet bilingualism in Latvia. *Post-Communist Economies*, 36(2), 222–261. <https://doi.org/10.1080/14631377.2023.2263215>

-
25. Bormann, S.-K., Ridala, S., & Toomet, O.-S. (2019). Language skills in an ethnically segmented labour market: Estonia, 1989–2012. *International Journal of Manpower*, 40(2), 304–327. <https://doi.org/10.1108/IJM-06-2017-0115>
26. Ministry of Education and Research of Estonia. (n.d.). Transition to Estonian-language education. <https://www.hm.ee/en/node/234>
27. The Parliament of Latvia. (2022, September 29). Saeima supports transition to Latvian as the only language of instruction. <https://www.saeima.lv/en/news/saeima-news/31457-saeima-supports-transition-to-latvian-as-the-only-language-of-instruction>
28. Statistics Estonia. (2022, November 16). Population census: 76% of Estonia's population speak a foreign language. <https://stat.ee/en/news/population-census-76-estonias-population-speak-foreign-language>
29. Official Statistics Portal of Latvia. (2023, October 23). Latvian as a foreign language known by 89% of inhabitants. <https://stat.gov.lv/en/statistics-themes/education/level-education/press-releases/15068-results-adult-education-survey>
30. DW. (2015, September 28). Estonia launches Russian TV channel. <https://www.dw.com/en/estonia-launches-own-russian-language-tv-channel/a-18747088>
31. Latvian Public Media. (2023, September 26). Latvia's future security concept foresees no public media in Russian. <https://eng.lsm.lv/article/features/media-literacy/26.09.2023-latvias-future-security-concept-foresees-no-public-media-in-russian.a525331/>
32. Vihalemm, T., Juzefovičs, J., & Leppik, M. (2019). Identity and media-use strategies of the Estonian and Latvian Russian-speaking populations amid political crisis. *Europe-Asia Studies*, 71(1), 48-70. <https://doi.org/10.1080/09668136.2018.1533916>
33. Baklanov, A. (2015, January 13). "Golosyashchiy KiViN" ushel iz Yurmaly ["Golosyashchiy KiViN" leaves Jūrmala]. *Snob*. <https://snob.ru/selected/entry/86342/>
34. Regnum. (2012, February 14). Spoet li "Novaya volna" v Yurmale v odinnadtsatyy raz? [Will "New Wave" be held in Jūrmala for the eleventh time?]. <https://regnum.ru/article/1499163>

Г.К. Ольчикенова, Ж.Ж. Қиюбек

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(gulmira14k@gmail.com, kiyubek@gmail.com)*

Тәуелсіз Латвия мен Эстониядағы ұлттық саясаты және мемлекеттің бірегейлігі

Андатпа. Мақалада Латвия мен Эстонияның тәуелсіздік алғаннан кейін ұлттық бірегейлікті қалыптастыруға, өз мемлекеттерін нығайтуға және кеңестік мұрадан алшақтатуға байланысты бірқатар қиындықтарға қалай тап болғандығы қарастырылады. Бұл зерттеудің мақсаты тіл саясатына, жады саясатына және орыс тілді қоғамдастықтың интеграциясына баса назар аудара отырып, екі елдегі мемлекеттік құрылысына әсер еткен негізгі факторларды талдау болып табылады. Зерттеу сапалы және ғылыми әдебиеттерге, құқықтық құжаттарға, статистикалық мәліметтерге және саяси құжаттарға негізделген. Мақалада дискурстық талдау, тарихи салыстыру элементтері, сондай-ақ нақты мысалдардағы саяси және мәдени өзгерістерді талдау қолданылған. Зерттеу нәтижелері Латвия мен Эстония мемлекеттілігін қалпына келтіру тек саяси және экономикалық қайта құруды ғана емес, сонымен қатар кеңес дәуірінде әлсіреген мәдени және тілдік негіздерді қайта бағалауды қажет ететіндігін көрсетеді. Талдау көрсеткендей, азаматтық туралы заңдар, ұлттық азшылықты интеграциялау тетіктері және тілдік реформалар ұлттық бірегейлікті қайта қарастыруда шешуші рөл атқарды. Сонымен қатар, жадты қайта құру саясаты шешуші рөл атқарды; Екінші дүниежүзілік соғыс оқиғаларын қайта қарау, кеңестік ескерткіштердің орнын ауыстыру не алып тастау және тарихи оқиғаларға қатысты даулар қоғамдық дискурс пен мемлекеттік саясатқа айтарлықтай әсер етті. Зерттеуде орыс тілді қоғамдастық бастапқыда оқшаулануға тап болғанымен, саясаттың біртіндеп өзгеруі және еуропалық интеграция шиеленісті жеңілдетуге көмектескені атап өтілді. Осыған қарамастан, Ресейдің геосаяси әрекеттері, Қырым және Украинадағы жағдай Балтық елдерінің Ресей

ықпалын әлсірету жөніндегі әсерін айтарлықтай жеделдетті. Бұл зерттеу күрделі этнолингвистикалық ландшафты бар шағын мемлекеттердің өз мемлекеттілігін қалай тиімді біріктіре алатынын көрсетеді. Латвия мен Эстонияның тәжірибесі посткеңестік мемлекеттік құрылысты, жады саясатын және еуропалық құрылымдарға интеграцияланған кезде тарихи мұраны басқару мәселелерін түсінудің құнды салыстырмалы моделін ұсынады.

Түйін сөздер: ұлттық бірегейлік, ұлттық мемлекет, жады саясаты, Латвия, Эстония.

Г.К. Ольчикенова, Ж.Ж. Кийубек*

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

(gulmira14k@gmail.com, kiyubek@gmail.com)

Политика национальной идентичности и консолидация государства в Латвии и Эстонии после независимости

Аннотация. В этой статье рассматривается, как Латвия и Эстония после обретения независимости столкнулись с рядом вызовов, связанных с формированием национальной идентичности, укреплением своих государств и дистанцированием от советского наследия. Целью данного исследования является проанализировать ключевые факторы, повлиявшие на государственное строительство в обеих странах, с акцентом на языковую политику, политику памяти и интеграцию русскоязычного сообщества. Исследование носит качественный характер и основывается на научной литературе, юридических документах, статистических данных и на политических документах. В статье использованы элементы дискурс-анализа, исторического сравнения, а также анализ политических и культурных трансформаций на конкретных примерах. Результаты исследования показывают, что восстановление латвийской и эстонской государственности потребовало не только политической и экономической перестройки, но и переоценки культурных и языковых основ, которые были ослаблены в советское время. Анализ показывает, что законы о гражданстве, механизмы интеграции меньшинств и языковые реформы сыграли ключевую роль в переосмыслении национальной идентичности. Кроме того, политика реконструирования памяти сыграла решающую роль; интерпретации событий Второй мировой войны, демонтаж советских памятников и споры по поводу исторических трактовок существенно повлияли на общественный дискурс и государственную политику. В исследовании подчеркивается, что, хотя русскоязычные меньшинства изначально сталкивались с изоляцией, постепенное изменение политики и европейская интеграция помогли ослабить напряженность. Тем не менее, геополитические действия России, включая аннексию Крыма и ситуацию в Украине, заметно ускорили усилия стран Балтии по ослаблению российского влияния. В этом исследовании подчеркивается, как небольшие государства со сложным этнолингвистическим ландшафтом могут эффективно консолидировать свою государственность. Опыт Латвии и Эстонии предлагает ценную сравнительную модель для понимания постсоветского государственного строительства, политики памяти и проблем управления историческим наследием при интеграции в европейские структуры.

Ключевые слова: национальная идентичность, национальное государство, политика памяти, Латвия, Эстония.

References

1. Korff O.V. Ob osobennostyakh mediasoprovozhdeniya pervoy Chechenskoy voyny [On the features of media coverage of the First Chechen War]. *Vlast*, 2008, no. 10, pp. 50–55. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/ob-osobennostyah-mediasoprovozhdeniya-pervoy-chechenskoy-voyny> (accessed 26.01.2026). [in Russian]
2. Kyrgyz Republic. Konstitutsionnyy zakon Kyrgyzskoy Respubliki № 140 [Constitutional Law of the Kyrgyz Republic No. 140], July 17, 2023. Available at: <https://cbd.minjust.gov.kg/112618/edition/1264993/ru> (accessed 26.01.2026). [in Russian]
3. Republic of Kazakhstan. *On Languages in the Republic of Kazakhstan: Law No. 151*, July 11, 1997. Available at: https://adilet.zan.kz/eng/docs/Z970000151_ (accessed 26.01.2026).

-
4. Republic of Estonia. *Language Act*. Riigi Teataja, 2015. Available at: <https://www.riigiteataja.ee/en/eli/506112013016/> (accessed 26.01.2026).
 5. Kubicek P. The Commonwealth of Independent States: An example of failed regionalism? *Review of International Studies*, 2009, vol. 35, no. S1, pp. 237-256. DOI: <https://doi.org/10.1017/S026021050900850X>.
 6. Putz C. Commonwealth of Independent States gathers in Moscow for annual heads of state meeting. *The Diplomat*, October 9, 2024. Available at: <https://thediplomat.com/2024/10/commonwealth-of-independent-states-gathers-in-moscow-for-annual-heads-of-state-meeting/> (accessed 26.01.2026).
 7. Berry J.W. Theories and models of acculturation. In: Schwartz S.J., Unger J.B. (eds.). *The Oxford Handbook of Acculturation and Health*. Oxford: Oxford University Press, 2017, pp. 15-28.
 8. Laitin D.D. Liberal theory and the nation. *Political Theory*, 1998, vol. 26, no. 2, pp. 221-236. DOI: <https://doi.org/10.1177/0090591798026002005>.
 9. Pisarenko O. The acculturation modes of Russian-speaking adolescents in Latvia: Perceived discrimination and knowledge of the Latvian language. *Europe-Asia Studies*, 2006, vol. 58, no. 5, pp. 751-773. DOI: <https://doi.org/10.1080/09668130600732100>.
 10. Nimmerfeldt G., Schulze J., Taru M. The relationship between integration dimensions among second-generation Russians in Estonia. *Studies of Transition States and Societies*, 2011, vol. 3, no. 1, pp. 76-91. DOI: <https://doi.org/10.58036/stss.v3i1.72>.
 11. Bekus N. Nationalism and socialism: The Soviet case. In: *Struggle over Identity: The Official and the Alternative "Belarusianness"*. Budapest: Central European University Press, 2010, pp. 41-50. Available at: <http://www.jstor.org/stable/10.7829/j.ctt1281vv.7> (accessed 26.01.2026).
 12. Aasland A. Citizenship status and social exclusion in Estonia and Latvia. *Journal of Baltic Studies*, 2002, vol. 33, no. 1, pp. 57-77. DOI: <https://doi.org/10.1080/01629770100000211>.
 13. Kramer M. *Strany Baltii posle dvukh desyatiletij nezavisimosti: Dostizheniya, neudachi, vnutrennie problemy* [The Baltic States after Two Decades of Independence: Achievements, Failures, and Internal Problems]. PONARS Eurasia Policy Memo No. 200. Harvard University, 2012. [in Russian]
 14. Human Rights Without Frontiers. *Citizenship and Language Rights of Russian-Speaking Minorities: Baltic States*. OSCE Human Dimension Implementation Meeting, Working Session 10: Rights of Persons Belonging to National Minorities, September 29, 2014. Available at: <http://www.hrwf.net> (accessed 26.01.2026).
 15. Assmann J., Czaplicka J. Collective memory and cultural identity. *New German Critique*, 1995, no. 65, pp. 125-133. DOI: <https://doi.org/10.2307/488538>.
 16. Ehala M. The Bronze Soldier: Identity threat and maintenance in Estonia. *Journal of Baltic Studies*, 2009, vol. 40, no. 1, pp. 139-158. DOI: <https://doi.org/10.1080/01629770902722294>.
 17. Smith D.J. "Woe from stones": Commemoration, identity politics and Estonia's "War of Monuments." *Journal of Baltic Studies*, 2008, vol. 39, no. 4, pp. 419-430. DOI: <https://doi.org/10.1080/01629770802461191>.
 18. Pääbo H. War of memories: Explaining the "Memorials War" in Estonia. *Baltic Security and Defence Review*, 2008, vol. 10, pp. 5-28.
 19. Republic of Estonia Government Office. *Monuments*, October 6, 2022. Available at: <https://www.riigikantselei.ee/en/monuments> (accessed 26.01.2026).
 20. The Parliament of Latvia. *Saeima Passes a Law to Dismantle Sites Glorifying the Soviet and Nazi Regimes*, June 16, 2022. Available at: <https://www.saeima.lv/en/news/saeima-news/31206-saeima-passes-a-law-to-dismantle-sites-glorifying-the-soviet-and-nazi-regimes> (accessed 26.01.2026).
 21. Kuczyńska-Zonik A. Silent protesters or acceptors? The reaction of Russian speakers to the removal of Soviet monuments in Latvia and Estonia after Russia's full-scale invasion of Ukraine. *Politologija*, 2023, vol. 112, no. 4, pp. 16-43. DOI: <https://doi.org/10.15388/Polit.2023.112.1>.
 22. Brubaker R. Introduction. In: *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996, pp. 1-10.
 23. Republic of Latvia. *Law on the State Language*, December 9, 1999. Available at: <https://likumi.lv/ta/en/en/id/14740> (accessed 26.01.2026).
 24. Männasoo K., Höbenael M., Ridala S. Language skills and unemployment: Post-Soviet bilingualism in Latvia. *Post-Communist Economies*, 2024, vol. 36, no. 2, pp. 222-261. DOI: <https://doi.org/10.1080/14631377.2023.2263215>.
-

25. Bormann S.-K., Ridala S., Toomet O.-S. Language skills in an ethnically segmented labour market: Estonia, 1989-2012. *International Journal of Manpower*, 2019, vol. 40, no. 2, pp. 304-327. DOI: <https://doi.org/10.1108/IJM-06-2017-0115>.
26. Ministry of Education and Research of Estonia. *Transition to Estonian-Language Education*. Available at: <https://www.hm.ee/en/node/234> (accessed 26.01.2026).
27. The Parliament of Latvia. *Saeima Supports Transition to Latvian as the Only Language of Instruction*, September 29, 2022. Available at: <https://www.saeima.lv/en/news/saeima-news/31457-saeima-supports-transition-to-latvian-as-the-only-language-of-instruction> (accessed 26.01.2026).
28. Statistics Estonia. *Population Census: 76% of Estonia's Population Speak a Foreign Language*, November 16, 2022. Available at: <https://stat.ee/en/news/population-census-76-estonias-population-speak-foreign-language> (accessed 26.01.2026).
29. Official Statistics Portal of Latvia. *Latvian as a Foreign Language Known by 89% of Inhabitants*, October 23, 2023. Available at: <https://stat.gov.lv/en/statistics-themes/education/level-education/press-releases/15068-results-adult-education-survey?themeCode=II> (accessed 26.01.2026).
30. DW. *Estonia Launches Russian TV Channel*, September 28, 2015. Available at: <https://www.dw.com/en/estonia-launches-own-russian-language-tv-channel/a-18747088> (accessed 26.01.2026).
31. Latvian Public Media. *Latvia's Future Security Concept Foresees No Public Media in Russian*, September 26, 2023. Available at: <https://eng.lsm.lv/article/features/media-literacy/26.09.2023-latvias-future-security-concept-foresees-no-public-media-in-russian.a525331/> (accessed 26.01.2026).
32. Vihalemm T., Juzefovičs J., Leppik M. Identity and media-use strategies of the Estonian and Latvian Russian-speaking populations amid political crisis. *Europe-Asia Studies*, 2019, vol. 71, no. 1, pp. 48–70. DOI: <https://doi.org/10.1080/09668136.2018.1533916>.
33. Baklanov A. "Golosyashchiy KiViN" ushel iz Yurmaly ["Golosyashchiy KiViN" leaves Jūrmala]. *Snob*, January 13, 2015. Available at: <https://snob.ru/selected/entry/86342/> (accessed 26.01.2026). [in Russian]
34. Regnum. Spoet li "Novaya volna" v Yurmale v odinnadtsatyy raz? [Will "New Wave" be held in Jūrmala for the eleventh time?]. February 14, 2012. Available at: <https://regnum.ru/article/1499163> (accessed 26.01.2026). [in Russian]

Information about authors:

Olchikenova G.K. – PhD student, Department of Regional Studies, Faculty of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Kiyubek Zh.Zh. – corresponding author, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Ольчикенова Г.К. – PhD докторант, Аймақтану кафедрасы, Халықаралық қатынастар факультеті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

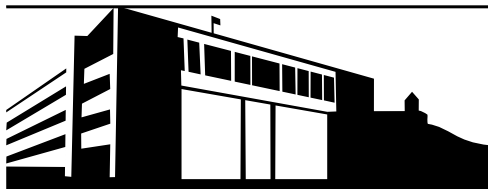
Қиюбек Ж.Ж. – хат-хабарға жауапты автор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Ольчикенова Г.К. – PhD докторант, кафедра регионоведения, Факультет международных отношений, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Киубек Ж.Ж. – автор для корреспонденции, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

UN AND EU COUNTER-TERRORISM RESPONSE MECHANISM

R. Sadykova¹ , A. Kadyrbekov^{*1,2} ,

¹ Eurasian Communications centre, Astana, Kazakhstan

² M. Narikbayev University, Astana, Kazakhstan

E-mail: rizvana7@gmail.com, a_kadyrbekov@kazguu.kz

Abstract. This article examines legal measures to combat international terrorism. The authors analyse the development and functioning of the mechanisms of the Al-Qaeda and Taliban Sanctions Committee and the UN Counter-Terrorism Committee in the context of UN Security Council Resolution No. 1267 (1999), by which the Council imposed sanctions in response to the Taliban's refusal to hand over Osama bin Laden. In subsequent decisions, the UN Security Council modified the goals of the sanction to include Al-Qaida and its associations (according to the resolution 1390 (2002)) and highlight three main measures: an asset freeze (and related financial measures), an arms embargo, and a ban on movement. There is no doubt that funding is a prerequisite to any terrorist action, and freezing the flow of money to those engaged in terrorist activities is vitally important, therefore identify legal challenges in enforcement of freezing of assets and travel ban on terrorist suspects is also important. Accordingly, the article evaluates whether the UN and EU procedures for listing and delisting suspected terrorists comply with the principles of due process, legal certainty, and effective judicial protection. Particular attention is paid to the need to balance the effectiveness of counter-terrorism sanctions with the protection of fundamental human rights and individual freedoms.

Keywords: countering terrorism, sanctions, legal procedures, financing terrorist organisations, United Nations, European Union.

Introduction

Many scholars who deal with this subject believe that the direction of terror is becoming more and more concrete, and the goals of terrorists are becoming obvious. Most powerful terrorist organizations known in the world have their spiritual leaders and mentors, a sometimes complex hierarchical and organizational structure, their ideology and strategy of action, and strong, wealthy patrons. In the process of studying the topic of terrorism, due to repeated acts of its unexpected manifestation, complex issues were identified and provocative theoretical ideas regarding its definition. Unfortunately, the fact remains that lawyers have not come close either to the socially accepted definition of terrorism or to the eradication of this crime in the foreseeable future. In today's world, we are witnessing a decline in the importance of traditional methods of protecting national borders, as well as increased efforts by states to tighten controls at their border crossing points. In our view, this phenomenon is primarily

Received: 26.11.2025; Accepted: 25.09.2026; Available online: 30.09.2026

linked to globalisation and the rapid development of new technologies. We also believe that the issue of controlling migration flows concerns both highly developed countries and those lagging behind in economic and social terms, regardless of their political regime or system of government, as no country in the world is 100 per cent immune to acts of terrorism.

Research methods

In order to study and analyze some aspects of the fight against terrorism in the context of globalization, this article examines the situations and problems associated with the development of terrorism in the context of globalization and the development of cyberspace. In article, the author uses various types of official documents, conclusions, and statements, including the experience and opinions of public figures and structural intergovernmental bodies, in order to understand international position on combating terrorism and extremism. Most of the materials are available on official sources of websites and databases.

Results and discussions

Definition of Terrorism and September 11. The problems of national security and world stability are one of the main agendas in the modern world. This has been particularly acute in the last three decades. Against the backdrop of the genocides in Rwanda and Yugoslavia; the terrorist attacks of September 11, 2001; the formation of ISIS and Daesh in 2015; and the Israeli actions in Palestine 2023. Thus, the establishment of order, sustainable development and international unity is the overriding goal of the UN and other international organizations.

Modern terrorist organisations resemble corporations with revenues running into millions, featuring an internal division of labour and specialisation (which indicates a high degree of organisation and coordination), as well as training camps, workshops, warehouses, hideouts, printing works, hospitals, laboratories and other infrastructure. Furthermore, thanks to the black market in weapons and the constant modification of such weapons, they have extensive access to existing arsenals. Their tactics also reflect modern realities and are carried out not only in the physical world but also through the use of digital technologies (in the digital space) [1]. Their «staff» consists of ideologists and practitioners, leaders and performers, specialists in sabotage, and so on.

This also applies to terrorism, which is based on religious or separatist motives, since it is very difficult to draw a line between all types of terrorism, which initially have an anti-state and anti-constitutional orientation. In this case, we are talking about home-grown terrorism, which arises and develops spontaneously within a particular political system, thanks to the prevailing intra-system factors.

It should be noted that, according to many experts in the field of terrorism, terrorism is currently evolving into a kind of export industry, and a new form of terrorism is emerging in the guise of a 'terrorist state'. We are no longer talking about one or a few groups 'inspired' by the activities or ideas of 'fellow terrorists' from another country, but about terrorist groups from different countries establishing complex relationships, including in areas such as operational and combat training, logistical cooperation, including in the field of armaments, as well as joint operations – which points to a higher level of organisation and the emergence of a system and hierarchy within such a 'terrorist state' [2].

In the process of studying the topic of terrorism, due to repeated acts of its unexpected manifestation, complex issues were identified and provocative theoretical ideas regarding its definition. According to Boaz Ganor, the director of the International Policy Institute for Counter-Terrorism, no fewer than eight reasons why it is important to have a common international understanding as to what constitutes "terrorism" [3].

Specifically, we are considering the broader definition set out in paragraph 3 of the Common Position of the Council of the European Union of 27 December 2001 "On the application of specific measures to combat terrorism" (2001/931/CFSP), where 'terrorist group' means an organised group of more than two persons, established over a period of time and carrying out concerted actions with the aim of committing terrorist acts [4]. The 1999 UN Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism (UN General Assembly Resolution No. 54/109) does not contain an explicitly defined concept of a 'terrorist group', but it does provide a definition of the financing of terrorism which may be indirectly linked to terrorist groups or organisations [5].

Tenth report of the Secretary-General on the threat posed by ISIL (Da'esh) to international peace and security. It is necessary to briefly consider the most comprehensive document – the Tenth Report of the Secretary-General

on the threat posed by ISIL (Da'esh) to international peace and security – as well as the range of efforts undertaken by the United Nations to support Member States in combating the threat of terrorism [6]. According to this report, current estimates of the financial reserves at ISIL's disposal range from 100 to 300 million dollars, including funds raised through fundraising activities [7].

Moreover, in year 2018, Listed as Ibrahim Awwad Ibrahim Ali al-Badri al-Samarrai (QDi.299). S/2020/95 20-00723 3/17 despite the difficulties in establishing contact with local authorities and non-State armed groups in the area, the total population in all detention centres and accommodation centres for displaced persons in the north-east of the Syrian Arab Republic stands at over 100,000 [8]. In 2019, the Government of Iraq launched Operation 'Will to Win', aimed at driving out ISIL fighters, whose numbers stand at approximately 11,000 [9].

At the same time, Al-Qaeda affiliates dominate the Sahel, Somalia and Yemen. It should not be forgotten that ISIL's presence in Afghanistan continues to be a cause of serious concern for Member States. The 'Islamic State's West African Province' in the Lake Chad basin was a highly active ISIL affiliate in the second half of 2019 [10]. ISIL has also stepped up its activities in Algeria, where the group 'Jund al-Khilafa in Algeria' (QDe.151) carried out an attack near the border with Mali and Niger. 'Islamic State in the Greater Sahara' has its stronghold in the tri-border area between Burkina Faso, Mali and Niger, which continues to put pressure on defence and security systems. This group maintains links with the 'Islamic State's West African Province' [11].

Despite some successes of counter-terrorism initiatives in Indonesia, Malaysia and the Philippines, the threat posed by ISIL persists. Although Philippine forces have killed Abu Talha, who was linked to the 'Abu Sayyaf' group (QDe.001), due to ineffective border controls and flawed visa procedures, some foreign terrorist fighters, many of whom originate from South-East Asia, are attempting to infiltrate the southern Philippines [12].

The first sanctions against Al-Qaeda and the Taliban Security Council resolution 1267 (1999) and establishment of Counter Terrorism bodies. The first sanctions against Al-Qaeda and the Taliban stem from Security Council resolution 1267 (1999). It is well known, the attacks of September 11, 2001, initiated the international community to reconsider and undertake new methods to deal with this matter. This was a decisive moment in the development of political and legislative actions in the fight against international terrorism by the UN and regional organizations. There is no doubt that financing is a necessary condition for any act of terrorism and freezing the cash flow for those involved in terrorist activities is vital. We share the view that the purpose of sanctions is punishment aimed at creating "a behavioral modification or a political statement, whatever the ultimate ends of the means used."

Currently the UN has a special, specialized The first sanctions against Al-Qaeda and the Taliban stem from Security Council resolution 1267 (1999) which aims to prevent and protect the world community from the threat of terrorism. Similar Committee bodies exist in other world organizations: the European Council, NATO, CSTO and others. Counter-terrorism activities most often use covert intelligence activities to identify persons involved in destructive movements and organizations.

The results of such activities are entered into separate departmental lists, which in the future are used to track all the activities of the person being checked, i.e. to monitor his movement both within the country and between countries. Besides, it was important to check up his financial activity - where the funds come from and where he sends them, in the context of financing terrorist organizations. The first sanctions against Al-Qaeda and the Taliban stem from Security Council resolution 1267 (1999), by which the Council imposed sanctions in response to the Taliban's refusal to extradite Osama bin Laden and continued opium cultivation. In subsequent decisions, the UN Security Council modified the goals of the sanction to include Al-Qaida and its associations (according to the resolution 1390 (2002)) and highlight three main measures: an asset freeze (and related financial measures), an arms embargo, and a ban on movement. These and other resolutions issued since then, such as 1452(2002), 1455(2003), and 1526(2004), are shaped by the current al-Qaeda and Taliban sanctions regime. Resolution 1267 prompted all states to "freeze funds and other financial sources, including funds derived from or derived from property owned or controlled, directly or indirectly, by the Taliban" [13]. The original, highly specialized nature of the committee's mandate is shown by the fact that sanctions must end with the sentence "as soon as the Taliban fulfills the obligation".

It is currently admitted that little effort was made to "ameliorate the negative impact of asset freezing" for those included in the so-called Consolidated List (further the List). Moreover, the process and criteria used to add names to the List "lacked transparency and individuals and entities were immediately named publicly without any opportunity to review their inclusion" [14], and until recent time there was no mechanism to appeal inclusion on

the List. For individuals and organizations listed on the basis of secret evidence, challenging their inclusion may be even more difficult (see further). Those included in the List by mistake can eventually succeed to have their names be de-listed, but “the consequence to their reputation of being identified by UN as a terrorist financier may be highly damaging” [15] In fact, according to Ambassador César Mayoral of Argentina, current Chairman of the Sanctions committee, sanctions regime is about “the accuracy of targeting the right individuals... and the political will of all States to make it effective”.

On 2 September 2003, the Committee decided to change its name in order to clarify its status and mandate: from now on, it would be officially known as ‘the Security Council Committee established pursuant to resolution 1267 (1999) concerning “Al-Qa’ida”, the “Taliban” and associated individuals and organisations’, or the “Sanctions Committee concerning Al-Qa’ida and the Taliban” (hereinafter referred to as “the Sanctions Committee”) [16].

The mandate of the Committee is defined to undertake inter alia the following tasks and to report on its work to the UN SC with its observations and recommendations: update regularly the List referred to in resolution 1390 [17], including through the designation of individuals and entities examine the reports submitted by members States and the Monitoring Group;

On 10 April 2003, the Committee adopted specific guidelines for considering additional information on listed individuals and entities submitted by States and/or regional organization [18]. It followed by the report issued by the High-level Panel on Threats, Challenges and Change, which suggested that Sanctions Committee should conduct a process for reviewing the cases of those claiming to be wrongly placed or retained on its lists”. Originally the Committee consisted of all Members of the UN SC and the Chairman was assisted by two Vice Chairmen appointed by the SC. The Committee later was given assistance through the Monitoring Group established pursuant to resolutions 1363 and 1390. As we already said above, one of main tasks of the Committee is to prepare and update regularly the List according to paragraph 2 of resolution 1390. Member States should incorporate the List in their legal systems through regulations adopted under the UN acts, executive decrees or other normative acts.

It is known, that sources for blacklisting, in addition to governmental and other state officials’ reports, are media and financial institutions, reports of police and intelligent agencies, surveillance information etc. The UN Secretariat can also forward to the Committee any information obtained from any published sources, including radio and television broadcasts.

According to the guidelines of the Committee, the information should be kept confidential at the provider’s request or if the Committee decides so. Any information submitted but not incorporated into the list will be stored in a restricted database. The Committee may share such information with another Member State that is seeking further details on listed individuals or entities, unless it is identified as confidential by the submitting source. Confidential information will be shared with another Member State (or other source) only with the prior consent of the State that originally submitted it. Proposed additions to the List should also include any relevant information to facilitate their identification by competent authorities: a) for individuals: name, date and place of birth, nationality, residence, passport or travel document number; b) for groups and entities: name, address, headquarters, affiliates, nature of business or activity, leadership.

The Monitoring Group was composed of experts on arms embargoes, travel ban, counter-terrorism and financing of terrorism and should review any information received and use all sources available to them. Upon finalizing the decision to incorporate additional information into the List, member States should be informed of such updates through Notes Verbale. From 2004 the updated List was made promptly available on the web pages of the Committee [19]. As far as de-listing process is concerned, an individual may petition the government of residence and/or citizenship to review the case. The government to which a petition is submitted should review all relevant information and then approach bilaterally the government originally proposing designation to seek additional information. If, following this, the government to which the petition was addressed wishes to continue with the delisting procedure, it should persuade the government that adopted the relevant decision to submit a joint or separate request for delisting to the Committee.

On the basis of the provisions of the aforementioned UN and Council of the EU acts, we have concluded that ‘a terrorist organisation is a group of persons or an organisation that systematically and in an organised manner engages in the commission of terrorist acts, including their planning, financing, preparation and execution. These acts may include acts of violence, attacks on the civilian population, state or international organisations, and may be

carried out for political, religious, ideological or other purposes.” Unlawful acts such as terrorism compel countries, in order to ensure national security, to take drastic measures to suppress them. Sometimes even by infringing upon fundamental human rights, in the form of discriminatory coercion to violate rights protected by law, such as the right to protection against arbitrary detention, freedom of movement, freedom of association, freedom of expression, and so on [20]. As there is no clear and universally accepted legal definition of the concept of ‘terrorism’ or its constituent elements, there is a risk of arbitrary action on the part of the state. Politically motivated abuses of such anti-terrorism laws do sometimes occur [21].

The European Union Counter-Terrorism List. The European Union maintains the aforementioned ‘EU Counter-Terrorism List’, which was updated on 20 July 2023. It includes 13 individuals and 21 organisations as persons, groups and legal entities to which Articles 2, 3 and 4 of Common Position 2001/931/CFSP apply [22]. It is interesting to note that the EU’s anti-terrorism list includes an individual who has been presumed dead for more than three years, yet still appears on the list. This supports our next argument that the names on lists such as the EU list, as well as on the list drawn up by the Sanctions Committee against ISIL (Da’esh) and al-Qaeda (hereinafter the ‘Sanctions Committee’), compiled by the security services, are of limited reliability; that is, they are characterised by a lack of proper identification and attention to data and corroborating information, as well as by cultural nuances in the interpretation of names and titles. According to UN data, the Sanctions Committee’s list currently includes 256 individuals and 89 organisations (data as at 21 July 2023) [22]. Thus, it can be argued that the List is not part of the criminal process, and such information is not required for the rule of law in criminal proceedings (placement of persons or objects on the List). However, some countries have expressed concern that the basic protection of the interests of persons on the anti-terrorist list is not available. This applies to both criminal and civil cases. Most cases involving the application of EU sanctions (the Court of First Instance, the European Court of Justice and the European Convention on Human Rights). In the US, only a small number of claims have been brought by legal entities and individuals. In light of the above, the following key issues relating to the process of inclusion on and removal from the sanctions list can be identified:

Firstly, there is the issue of prior notification regarding the imposition or lifting of measures by the Sanctions Committee, whether before or after listing: no notification is provided. This may be partly due to a lack of consistency regarding the effective enforcement of asset-freezing measures, for which prior warning is not required. For the first time, there is a need to comply with the requirement to act whilst maintaining the confidentiality of this information. Such procedural uncertainty makes it considerably more difficult to challenge a decision taken against a natural or legal person. Through proper notification and stricter adherence to the presumption of innocence, unjustified listing can be prevented at an early stage, before names are publicly announced and damage is done to an individual’s reputation, moral risk arises, or a company’s image is harmed.

Secondly, even if errors are found in the evidence, the state has little time (48–72 hours) to verify the information about the suspects. There are no specific time limits, and the names of these individuals may be kept secret indefinitely until the Security Council or the Committee decides otherwise – either on its own initiative or following an appeal lodged via the relevant ombudsman of one of the organisation’s member states.

Thirdly, the Implementation Committee’s guidelines provide for a delisting procedure, but they do not specify the circumstances indicating rehabilitation that could serve as grounds for such delisting. Furthermore, individuals included on the List cannot submit applications for delisting directly (on their own); this is only possible through the government of their country of residence and/or nationality. The only indirectly specified ground is the death of a person included on the List, as indicated by the phrase ‘in respect of a deceased person’. However, it is unclear who should submit the relevant application for delisting. Resolution 2610(2021) on the delisting procedure contains no provisions on this matter, nor does it address the possibility of requiring the requesting State to provide any information justifying delisting. Individuals hope for diplomatic protection from their own state, but the state may not be keen to intervene in the matter [11]. If a name appears on the List, any member of the Council can prevent removal from the List, and the requesting state cannot secure a review of the case. Furthermore, if the government is not favourably disposed towards the suspect, the application may not reach the Committee, despite all efforts. Inclusion on the List by the Committee does not prevent States from taking any measures in respect of the individuals or assets concerned on a case-by-case basis, in accordance with their national legislation. States may initiate criminal, civil or administrative proceedings against a natural or legal person proposed for inclusion

on the List, or take measures to seize and confiscate assets, rather than merely ‘freezing’ them, as required by the resolution. However, this must be carried out in conjunction with the State in accordance with the objective provisions of its own legislation.

Fourthly, there is currently no fact-checking mechanism in place that would allow deceased individuals to be removed from the List as soon as circumstances permit, although many States have made relevant recommendations. This may be because terrorists could stage their own deaths to avoid arrest, carry out further terrorist attacks or escape. Similarly, transactions on behalf of deceased persons may pass through financial systems long after their deaths [3].

Fifthly, the difficulty lies in the inconsistent approach to meeting basic needs: when an individual and their dependants are placed on the list, their assets are frozen, which affects their family members. Resolution 1267 originally permitted the unfreezing of assets on a case-by-case basis to meet humanitarian and social needs, but this provision was subsequently repealed [19].

Sixthly, due to the development of new technologies and the lack of uniform international regulation of online transactions using blockchain technology, it is becoming difficult to track the movement of funds. This, in turn, could be exploited to finance and support terrorism. All of this is due to the accessibility and anonymity of such financial transactions.

When discussing the EU list, one cannot fail to mention an interesting fact relating to the United Kingdom’s withdrawal from the European Union in 2016. Here, the ‘devil’ is in the detail. Since terrorist organisations such as the ‘Continuing Irish Republican Army (CIRA)’, the ‘Real Irish Republican Army (Real IRA)’ and the ‘Ulster Defence Association/Ulster Freedom Fighters (UDA/UFF)’, which were included on the EU list in 2001, do not appear in its current version dated 20 July 2023.

It would have been logical for the European Commission to decide to remove these three organisations from the list on the grounds that they do not pose a threat to the EU, and the reasoning behind such a decision should have been set out in writing; however, in reality, this did not happen, and the whole process was carried out mechanically. At the same time, for the United Kingdom itself, these organisations are terrorist organisations and pose a direct threat to the national security of the United Kingdom as a European state. This example shows that lists of terrorist organisations vary from country to country; however, their nature and the methods they use to achieve their aims are unlawful and terrorist in nature. In our view, this approach is not entirely effective. After all, the exclusion of a particular country from any international organisation, alliance, bloc or other grouping should not automatically mean that the organisations it has designated as terrorist no longer pose a threat either to that country itself or to other neighbouring countries in the region.

Consequently, we conclude that, in their efforts to ensure national security, states must not infringe upon the fundamental rights and freedoms of any individual who has been included on the anti-terrorism list of any individual state or on the lists of the UN and the EU. The principle of the presumption of innocence and the right to be removed from anti-terrorism lists on the basis of rehabilitation must be equally guaranteed and respected. All procedures for inclusion on anti-terrorism lists and for updating them must be clear, transparent in terms of legislation and process, as well as reasonable and logical.

In light of the above, we propose the following recommendations:

1. Investigative measures that do not fall within the category of classified information, as well as searches of private property, must be carried out with a court order. All data collected during counter-terrorism operations through surveillance and intelligence-gathering must be directly related to the objective of combating terrorism and must be gathered in accordance with international conventions and agreements between states and international organisations;

2. Member States must ensure the completeness and accuracy of data on individuals included on sanctions lists. The criteria used by the UN and EU Sanctions Committees for including individuals and organisations on lists for the purpose of freezing assets must be accessible and transparent to those individuals and organisations. Furthermore, individuals and organisations must be granted access to information regarding the grounds and reasons for the decision to freeze assets.

3. Before the name of an identified person is included on the List and made public, that person must be granted additional time, in accordance with the notification procedures. Any decision relating to the freezing of assets of individuals or organisations must be accompanied by a legal opinion.

4. Lists of individuals and organisations must be subject to periodic review, whilst the presumption of innocence must be upheld when adding names to the list. Three categories of persons shall have the right to be removed from the list: those who have been identified in error; those who have voluntarily ceased to support or facilitate the financing of terrorism and have demonstrated that they no longer warrant inclusion on the list; and those who, for objective reasons, are presumed to be deceased.

5. Any person has the right to submit a request for removal from the List directly to the Committee if a Member State has rejected that person's request submitted to the Committee. In the event of unjustified inclusion on the Sanctions Committee's list or any other similar list, a rehabilitation report must be drawn up and forwarded to the relevant authorities of the Member States.

6. The arbitration body and the trust fund shall comprise the State that submitted the application and representatives of neutral States; they shall consist of experts on security matters.

Contribution of the authors:

R. Sadykova – developed the research concept and conducted the legal analysis of the UN counter-terrorism sanctions mechanisms;

A. Kadyrbekov – examined the EU's practices and the procedures for listing and delisting.

References

1. Shondirov, R.H. (2023) "Cyberspace: A New Platform for Terrorism", *Law and Governance*, 2, pp. 141–145. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/kiberprostranstvo-novaya-platforma-dlya-terrorizma/viewer> (Accessed: 26.11.2025).
2. Kosarev, M.N. (2025) "On New Trends in Contemporary Terrorism", *Law and Order: History, Theory, Practice*, 3(46), pp. 136–140. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-novyh-tendentsiyah-sovremenno-go-terrorizma/viewer> (Accessed: 26.11.2025).
3. Ganor, B. International Institute for Counter-Terrorism (ICT): Author Profile. Available at: https://scholar.google.com.au/citations?user=c_aIBeAAAAAJ&hl=en (Accessed: 26.11.2025).
4. Council of the European Union (2001) Council Common Position 2001/931/CFSP of 27 December 2001 on the Application of Specific Measures to Combat Terrorism. Available at: <https://www.refworld.org.ru/type,POSITION,,,56f8ef6f4,0.html> (Accessed: 26.11.2025).
5. United Nations (1999) International Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism. Available at: <https://www.un.org/law/cod/finterr.htm> (Accessed: 26.11.2025).
6. United Nations Security Council (2020) Tenth Report of the Secretary-General on the Threat Posed by ISIL (Da'esh) to International Peace and Security and the Range of United Nations Efforts in Support of Member States in Countering the Threat, S/2020/95, 4 February 2020. Available at: <https://docs.un.org/en/S/2020/95> (Accessed: 26.11.2025).
7. United Nations Security Council (1997) Security Council Resolution 1127 (1997), S/RES/1127. Available at: <https://press.un.org/en/1997/19971029.sc6433.html> (Accessed: 26.11.2025).
8. International Helsinki Federation for Human Rights (2003) Anti-Terrorism Measures, Security and Human Rights: Developments in Europe, Central Asia and North America in the Aftermath of September 11. Vienna: International Helsinki Federation for Human Rights, p. 125. Available at: https://www.cestim.it/argomenti/09raz-zismo/europa/2003Apr18en_report_anti-terrorism_pdf%5B1%5D.pdf (Accessed: 26.11.2025).
9. Cameron, I. (2003) "UN Targeted Sanctions, Legal Safeguards and the European Convention on Human Rights", *Nordic Journal of International Law*, 72, pp. 159–214.
10. United Nations Security Council (1999) Security Council Resolution 1267 (1999), S/RES/1267. Available at: [https://docs.un.org/en/S/RES/1267%20\(1999\)](https://docs.un.org/en/S/RES/1267%20(1999)) (Accessed: 06 October 2026).
11. United Nations Security Council (2002) Security Council Resolution 1390 (2002), S/RES/1390, para. 2.
12. United Nations Security Council (n.d.) Guidelines for the Conduct of the Work of the Committee and

the Consolidated Sanctions List. Available at: <http://www.un.org/Docs/sc/committees/1267/1267ListEng.htm> (Accessed: 26.11.2025).

13. United Nations Security Council (n.d.) Consolidated List of Individuals and Entities Belonging to or Associated with the Taliban and Al-Qaida. The list comprises sections relating to individuals and entities associated with the Taliban and Al-Qaida, as well as individuals and entities removed from the list.

14. Cassese, A. (1990) Human Rights in a Changing World. Cambridge: Polity Press.

15. Bowring, B., Korff, D. (2004) Terrorist Designation with Regard to European and International Law: The Case of the PMOI. Available at: <https://www.ncr-iran.org/en/wp-content/uploads/sites/2/2006/01/lo-bowringkorff.pdf> (Accessed: 26.11.2025).

16. Council of the European Union (2023) Council Decision (CFSP) 2023/1514 of 20 July 2023 Updating the List of Persons, Groups and Entities Subject to Articles 2, 3 and 4 of Common Position 2001/931/CFSP. Available at: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX%3A32023D1514> (Accessed: 26.11.2025).

17. United Nations Security Council (n.d.) ISIL (Da'esh) and Al-Qaida Sanctions List. Available at: https://www.un.org/securitycouncil/ru/sanctions/1267/aq_sanctions_list (Accessed: 26.11.2025).

18. United Nations Security Council (2021) Security Council Resolution 2610 (2021), S/RES/2610. Available at: <https://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/S%20RES%202610.pdf> (Accessed: 26.11.2025).

19. United Nations Security Council (2004) Security Council Resolution 1526 (2004), S/RES/1526. Available at: <https://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/1267%20SRES%201526.pdf> (Accessed: 26.11.2025).

20. United Nations Security Council (1999) Security Council Resolution 1267 (1999), S/RES/1267. Available at: [https://docs.un.org/en/S/RES/1267%20\(1999\)](https://docs.un.org/en/S/RES/1267%20(1999)) (Accessed: 26.11.2025).

21. UK Home Office (2020) Proscribed Terrorist Organisations. London: Home Office. Available at: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/869496/20200228_Proscription.pdf (Accessed: 26.11.2025).

22. Organisations Designated as Terrorist by Country (n.d.). Available at: <https://studylib.ru/doc/2321772/organizacii--priznannye-terroristicheskimi-v-velikobritanii> (Accessed: 26.11.2025).

Р. Садыкова¹, А. Кадырбеков^{2*}

¹ *Еуразиялық коммуникациялық орталық, Астана, Қазақстан*

² *М. Нәрікбаев атындағы университет, Астана, Қазақстан*

(E-mail: rizvana7@gmail.com, a_kadyrbekov@kazguu.kz)

БҰҰ мен Еуропалық Одақтың терроризмге қарсы іс-қимыл тетіктері

Аңдатпа. Мақалада халықаралық терроризмге қарсы күрестің құқықтық шаралары қарастырылады. Авторлар БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің 1267 (1999) қарары аясында «Әл-Каида» мен «Талибанға» қатысты санкциялар жөніндегі комитеттің және БҰҰ Терроризмге қарсы комитетінің құрылуы мен қызмет ету тетіктерін талдайды. Аталған қарар «Талибан» қозғалысының Усама бен Ладенді ұстап беруден бас тартуына байланысты санкциялар енгізуге негіз болды. Кейінгі шешімдерінде БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесі санкциялардың қолданылу аясын кеңейтіп, 1390 (2002) қарарына сәйкес оларды «Әл-Каида» ұйымы мен онымен байланысты тұлғалар мен құрылымдарға да қолданды. Сонымен қатар үш негізгі санкциялық шара айқындалды: активтерді бұғаттау және соған байланысты қаржылық шектеулер, қару-жарақ эмбаргосы және жүріп-тұруға тыйым салу. Қаржыландыру кез келген террористік әрекетті жүзеге асырудың негізгі алғышарты болғандықтан, террористік қызметке қатысы бар тұлғаларға бағытталған қаржы ағындарын тоқтату аса маңызды. Осыған байланысты терроризмге қатысы бар деп күдік келтірілген тұлғалардың активтерін бұғаттау және олардың жүріп-тұруына тыйым салу шараларын қолдану барысында туындайтын құқықтық мәселелерді анықтау да ерекше мәнге ие. Мақалада БҰҰ мен Еуропалық Одақтың терроризмге қатысы бар деп күдік келтірілген тұлғаларды санкциялық тізімдерге енгізу және олардан шығару рәсімдерінің тиісті құқықтық рәсім, құқықтық айқындық және тиімді сот арқылы қорғалу қағидаттарына сәйкестігі бағаланады.

Терроризмге қарсы санкциялардың тиімділігі мен адамның негізгі құқықтары және жеке бостандықтарын қорғау арасындағы теңгерімді сақтау қажеттілігіне ерекше назар аударылады.

Түйін сөздер: терроризмге қарсы іс-қимыл, санкциялар, құқықтық рәсімдер, террористік ұйымдарды қаржыландыру, Біріккен Ұлттар Ұйымы, Еуропалық Одақ.

Р. Садыкова¹, А. Кадырбеков^{2*}

¹Евразийский центр коммуникаций, Астана, Казахстан

²Университет имени М. Нарикбаева, Астана, Казахстан

(E-mail: rizvana7@gmail.com, a_kadyrbekov@kazguu.kz)

Механизмы противодействия терроризму ООН и Европейского союза

Аннотация. В статье рассматриваются правовые меры борьбы с международным терроризмом. Авторы анализируют становление и функционирование механизмов Комитета по санкциям в отношении «Аль-Каиды» и «Талибана», а также Контртеррористического комитета ООН в контексте резолюции Совета Безопасности ООН 1267 (1999), на основании которой были введены санкции в ответ на отказ движения «Талибан» выдать Усаму бен Ладена. В последующих решениях Совет Безопасности ООН расширил сферу применения санкций, распространив их, согласно резолюции 1390 (2002), на «Аль-Каиду» и связанных с ней лиц и организации. Были определены три основные санкционные меры: замораживание активов и связанные с ним финансовые ограничения, эмбарго на поставки оружия и запрет на передвижение. Поскольку финансирование является необходимым условием осуществления любой террористической деятельности, пресечение финансовых потоков, направляемых лицам, причастным к терроризму, имеет первостепенное значение. В связи с этим важно выявить правовые проблемы, возникающие при применении мер по замораживанию активов и ограничению передвижения лиц, подозреваемых в причастности к терроризму. В статье оценивается соответствие применяемых ООН и Европейским союзом процедур включения подозреваемых в терроризме лиц в санкционные списки и исключения из них принципам надлежащей правовой процедуры, правовой определённости и эффективной судебной защиты. Особое внимание уделяется необходимости обеспечения баланса между эффективностью контртеррористических санкций и защитой основных прав и свобод человека.

Ключевые слова: противодействие терроризму, санкции, правовые процедуры, финансирование террористических организаций, Организация Объединённых Наций, Европейский союз.

Information about authors:

Sadykova R. – PhD, Public International Law and Criminal Justice, Eurasian Communications centre, Astana, Kazakhstan.

Kadyrbekov A. – corresponding author, Master of Law, PhD student, M. Narikbayev University, Astana, Kazakhstan.

Садыкова Р. – PhD, халықаралық жария құқық және қылмыстық сот төрелігі саласының маманы, Еуразиялық коммуникациялар орталығы, Астана, Қазақстан.

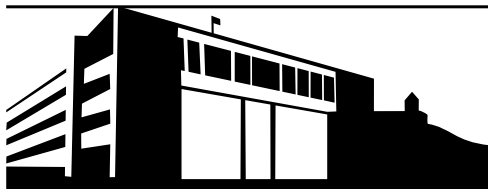
Кадырбеков А. – хат-хабарға жауапты автор, құқық магистрі, PhD докторант, М.Нәрікбаев атындағы университет, Астана, Қазақстан.

Садыкова Р. – PhD, специалист в области международного публичного права и уголовного правосудия, Евразийский центр коммуникаций, Астана, Казахстан.

Кадырбеков А. – автор для корреспонденции, магистр права, PhD докторант, Университет имени М.Нарикбаева, Астана, Казахстан.

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

АРХИВНЫЕ ИСТОЧНИКИ ПО ИСТОРИИ КАЗАХОВ ТУРКЕСТАНСКОГО КРАЯ (1867-1918 ГГ.): МАТЕРИАЛЫ ЦЕНТРАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН

Г.М. Мендикулова¹ , Н.Б. Смайл^{*2} , К.И. Кобландин³

¹Казахстанско-Британский технический университет, Алматы, Казахстан

^{2,3}Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

E-mail: g.mendikulova@kbtu.kz, nasikhat1994@gmail.com, kkalybek@mail.ru

Аннотация. В статье рассматриваются архивные документы по истории казахского населения Туркестанского края в 1867-1918 гг., выявленные в фондах Центрального государственного архива Республики Узбекистан. Источниковую основу исследования составляют материалы фондов «И-1. Канцелярия Туркестанского генерал-губернатора», «И-2. Дипломатический чиновник при Туркестанском генерал-губернаторе» и «И-3. Российское императорское политическое агентство в Бухаре». Представленные документы позволяют раскрыть особенности административного управления, социально-экономического положения, земельных отношений и правового статуса казахского населения в условиях формирования и функционирования колониальной системы Российской империи в Центральной Азии.

Особое внимание уделяется анализу нормативно-правовых актов, статистических материалов, административной переписки, прошений и жалоб населения, отражающих практику налогообложения, землепользования, разрешения имущественных споров, судебного разбирательства и регулирования миграционных процессов. Рассматриваемые источники характеризуют не только положение казахов, но и различные аспекты взаимодействия с соседними народами региона – узбеками, кыргызами, каракалпаками и туркменами. Цель исследования заключается в выявлении и научном анализе архивных материалов, позволяющих расширить источниковую базу изучения истории казахов Туркестанского края во второй половине XIX – начале XX в. На основе систематизации документов определяется их информационный потенциал для исследования социально-экономических, административно-правовых и демографических процессов, а также межэтнических и трансграничных связей населения Центральной Азии. Введение данных материалов в научный оборот способствует более полному изучению исторических процессов в Туркестанском крае и уточнению отдельных аспектов истории казахского населения в рассматриваемый период.

Поступила: 10.01.2026; Принята: 25.09.2026; Доступна онлайн: 30.09.2026

Ключевые слова: казахи, Туркестанский край, Центральная Азия, Российская империя, архивные документы, источниковедение, колониальная политика, административное управление, земельные отношения, миграционные процессы, межэтнические связи.

Введение

Изучение истории казахского населения Туркестанского края во второй половине XIX – начале XX в. непосредственно связано с расширением источниковой базы и привлечением архивных материалов, сохранившихся за пределами современного Казахстана. Особое место среди них занимают документы Центрального государственного архива Республики Узбекистан, содержащие сведения об административно-территориальном устройстве, социально-экономическом развитии, правовом положении и межэтнических отношениях населения Центральной Азии [1]. Их значение определяется не только разнообразием представленных исторических свидетельств, но и возможностью проследить особенности функционирования имперской системы управления на региональном и местном уровнях.

В последние десятилетия расширение доступа исследователей к зарубежным архивным собраниям создало дополнительные возможности для изучения истории Казахстана и сопредельных территорий. Вместе с тем использование подобных источников нередко ограничивается обращением к отдельным документам, подтверждающим конкретные исторические события или положения. При таком подходе недостаточно раскрываются особенности формирования архивных фондов, взаимосвязь различных категорий делопроизводственных материалов и их значение для реконструкции механизмов административного управления. Между тем исследование колониальной политики Российской империи предполагает рассмотрение не только нормативно-правовых основ ее деятельности, но и практических форм взаимодействия государственных учреждений с местным населением [2, 152 с].

В этом отношении значительный исследовательский интерес представляют материалы Канцелярии Туркестанского генерал-губернатора, в которых сосредоточены документы, поступающие из областных и уездных административных учреждений Туркестанского края. Их содержание отражает широкий круг вопросов, связанных с организацией управления, хозяйственной деятельностью, земельными отношениями, налогообложением, судебными процедурами и перемещением населения. Изучение этих материалов позволяет установить особенности реализации имперской политики в различных частях региона, включая территории традиционного расселения казахов [3, 97 с].

Формирование новой административной системы в Центральной Азии происходило в условиях военно-политического продвижения Российской империи и постепенного включения завоеванных территорий в ее государственно-правовое пространство. Одним из важнейших этапов этого процесса стало учреждение в 1867 г. Туркестанского генерал-губернаторства и принятие «Временного положения об управлении в Семиреченской и Сырдарьинской областях». Последовавшие административные преобразования были направлены на укрепление имперской власти, создание территориальных органов управления и установление единого порядка регулирования общественных и хозяйственных отношений [4].

Дальнейшее развитие административной системы получило законодательное оформление в «Положении об управлении Туркестанского края» от 12 июня 1886 г. В соответствии с последующими изменениями в административно-территориальном устройстве генерал-губернаторство охватывало Семиреченскую, Сырдарьинскую, Ферганскую, Самаркандскую и Закаспийскую области. Общая площадь территории, приводимая в исследуемых материалах, составляла около 1,66 млн кв. км. [5].

Особенностью управления Туркестанским краем являлось сосредоточение значительных административных, военных и политических полномочий в руках генерал-губернатора и подчиненных ему должностных лиц. Система управления включала центральные учреждения генерал-губернаторства, отраслевые административные структуры, областные, уездные, городские и сельские органы, а также судебные учреждения. При этом замещение руководящих должностей регулировалось установленными имперским законодательством требованиями, предусматривавшими особый порядок назначения военных губернаторов

и начальника Амударьинского отдела. Подобная организация власти обеспечивала сочетание гражданских административных функций с военно-политическим контролем над населением региона [6, 5 с].

Правовые основы управления Казахстаном и Центральной Азией нашли отражение в многочисленных законодательных публикациях Российской империи. Среди них особое значение имеют второе и третье собрания «Полного собрания законов Российской империи», содержащие нормативные акты, регулирующие административно-территориальное устройство, систему управления, земельные отношения, налогообложение и правовое положение различных категорий населения. Эти издания представляют собой важный комплекс опубликованных источников, позволяющий проследить последовательность законодательных преобразований и определить нормативные основания деятельности имперской администрации.

Значительный вклад в систематизацию дореволюционных правовых материалов внес И.И.Крафт, подготовивший «Сборник узаконений о киргизах степных областей» (1898). Издание объединило законодательные положения, непосредственно затрагивавшие административное управление и правовое положение казахского населения. Существенное источниковедческое значение имеют также сборник В.П.Вощинина «Переселение и землеустройство в Азиатской России» (1915), «Степное положение 25 марта 1891 г. с объяснениями по официальным источникам», документальные публикации А.Г.Серебренникова и материалы, посвященные деятельности первого туркестанского генерал-губернатора К.П. фон Кауфмана. Указанные труды позволяют рассматривать законодательные преобразования в контексте административной практики, переселенческой политики и изменения земельных отношений.

Работа по выявлению и публикации исторических документов получила дальнейшее развитие в советский период. В научный оборот вводились материалы центральных и региональных архивов Москвы, Ленинграда, Ташкента, Оренбурга, Алма-Аты, Омска и других городов. Среди наиболее значимых изданий следует выделить сборник «Прошлое Казахстана в источниках и материалах» под редакцией С.Д.Асфендиарова и П.А.Кунте (1935), исследование П.П.Иванова «Архив хивинских ханов XIX в.» (1940), «Материалы по истории политического строя Казахстана» (1960), а также сборник «Казахско-русские отношения в XVIII-XIX веках» (1964). Эти публикации существенно расширили документальную основу изучения административных преобразований, политических отношений и социально-экономического развития Казахстана и Центральной Азии.

Вместе с тем опубликованные законодательные акты и сборники документов не исчерпывают исследовательских возможностей архивных фондов. Особую ценность представляют материалы текущего делопроизводства, в которых отражены не только решения центральных и региональных органов власти, но и обстоятельства их принятия, порядок исполнения, возникавшие противоречия и обращения местного населения. Служебная переписка, прошения, жалобы, статистические ведомости и материалы административных разбирательств позволяют исследовать практическое функционирование системы управления, выявлять особенности отношений между государственными учреждениями и различными социальными группами.

Для изучения истории казахов Туркестанского края подобные источники имеют особое значение. Они содержат сведения о территориальном размещении казахских общин, хозяйственной деятельности, использовании пастбищ и зимовок, налоговых обязательствах, судебных спорах, служебном положении представителей местного населения и трансграничных перемещениях. Одновременно документы позволяют рассматривать положение казахов во взаимосвязи с историей узбеков, кыргызов, каракалпаков, туркмен и других народов, проживавших в пределах Туркестанского края и сопредельных территорий.

Материалы и методы исследования

Источниковую базу исследования составляют дела, извлеченные из фондов И-1. Канцелярии Туркестанского генерал-губернатора, Фонд «И-2. Дипломатический чиновник при Туркестанском Генерал-Губернаторе» фонда «И-3. Российское Императорское Политическое Агентство в Бухаре» за 1867-1918 гг., хранящиеся в фондах Центрального Государственного архива Республики Узбекистан [7]. Используемые материалы включают нормативные акты, статистические ведомости, служебную переписку, а также дела процедурного характера – прошения, жалобы и материалы административных разбирательств, отражающие практическое функционирование системы управления на региональном уровне. Кроме того, данные

источники содержат статистические и этнодемографические сведения о расселении народов региона (казахов, кыргызов, каракалпаков, туркмен и др.), позволяющие использовать их для реконструкции пространственной и демографической структуры населения Туркестанского края.

Методологическую основу исследования составляет источниковедческая критика в сочетании с тематическим кодированием документов, сравнительным анализом и использованием достижений мировой историографии по данному вопросу [8,216-217 с].

Несмотря на наличие публикаций дореволюционных законодательных актов и архивных материалов по истории Туркестанского края, в историографии сохраняется ряд методологических лакун [5]. Во-первых, архивные документы Канцелярии Туркестанского генерал-губернатора редко рассматриваются как единая система управления, в рамках которой административные, фискальные, судебные и пограничные практики образуют взаимосвязанное целое. Во-вторых, исследования положения казахов зачастую опираются преимущественно на нормативные источники и агрегированную статистику, не в полной мере привлекая дела процедурного характера, позволяющие реконструировать повседневные формы взаимодействия власти и населения. В-третьих, потенциал этих материалов для анализа мобильности и пограничного контроля остается фрагментарно использованным.

В исследовании применено тематическое кодирование архивных материалов, в рамках которого выявленные документы были сгруппированы по пяти аналитическим направлениям, отражающим ключевые сферы административной практики Туркестанского генерал-губернатора.

К первому направлению отнесены материалы, характеризующие административный контур управления и типологию делопроизводственных документов, включая нормативно-распорядительные акты, учетно-статистические ведомости и служебную переписку. В данных источниках особое внимание уделяется вопросам управления и фискальной политики Российской империи в отношении оседлого и кочевого населения региона.

Второе направление охватывает документы, фиксирующие фискальные практики и экономическую регуляцию, в том числе процедуры взимания налогов, распределения повинностей и администрирования хозяйственной деятельности.

Третье направление включает дела, отражающие земельные отношения и режимы пользования угодьями, прежде всего материалы по земельным спорам, перераспределению пастбищ, зимовок и инфраструктурных объектов.

Четвертое направление составляют источники, связанные с судебной трансформацией и криминализацией социальных практик, демонстрирующие процесс расширения имперского судопроизводства и сокращения автономии традиционных институтов.

Пятое направление представлено документами, отражающими контроль мобильности населения, включая процедуры выдачи паспортов и торговых билетов, фиксацию трансграничных перемещений, бегств и возвратов в условиях формирования пограничного режима.

Для отдельных сюжетов – пенсионных дел, служебных биографий и коллективных прошений – использован вспомогательный метод коллективной биографии.

Выделение данных направлений позволило перейти от описания отдельных архивных дел к анализу устойчивых управленческих практик и механизмов институционального взаимодействия на уровне региональной администрации.

Следует учитывать, что анализируемый корпус документов отражает преимущественно административную перспективу. Социальный опыт казахского населения представлен в источниках опосредованно – через прошения, жалобы и протоколируемые объяснения, что требует осторожности в интерпретации и сопоставления с иными типами источников.

Результаты и обсуждение

Анализ архивных дел, обнаруженных в 3 фондах ЦГА РУз за 1867-1918 гг., позволяет рассматривать выявленные документы не как разрозненный массив источников, а как целостную систему административных, правовых и экономических практик, формировавших режим управления на имперской периферии.

Достаточно вспомнить сборники документов, составленные и опубликованные И.И.Крафтом, А.Г.Серебренниковым, В.П. Воиновым и других [9,118 с].

Туркестанское Генерал-губернаторство было наделено военными, политическими, судебными и административными полномочиями, тесно сочетавшимися с карательными функциями для скорейшего проведения колониальной политики Российской империей.

Согласно реформе 1867-1868 гг., для административно-хозяйственного обустройства и ведения всех дел в области было образовано Областное правление, состоявшее из трех отделений: распорядительного, хозяйственного и ссудного, в которых рассматривались и решались дела местной администрации, религии, здравоохранения, судов, образования, статистического учета, как населения, так и земель, хозяйственных единиц и т.д. Областное правление вело учет и ежегодно составляло отчет о состоянии всех дел в области. В соответствии с Положениями 1867 и 1886 гг. области делились на уезды, которые были перечислены выше [10,4 с].

Вот поэтому, одним из важнейших и богатейших фондов ЦГА РУз и стал Ф. И-1 «Канцелярия Туркестанского Генерал-губернатора», в котором сохранились документы, освещающие многогранные вопросы, характеризующие историческую ситуацию в регионе в целом, а также свидетельствующие о реальном положении казахов в Туркестанском Генерал-губернаторстве и Среднеазиатских ханствах, их размещении, демографических характеристиках и т.д.

Так, в фонде Канцелярии Туркестанского Генерал-губернатора собраны материалы не только об административном устройстве Туркестанского края, Среднеазиатских ханств и их экономическом развитии, жизнедеятельности народов, проживавших в регионе, но и по истории дипломатических и экономических связей Российской империи с Западным Китаем, Афганистаном, Ираном, Хивой и Бухарой. В фонде содержатся ценные документы по истории завоевания Туркестанского края, международных отношениях в Центральной Азии, о военных действиях против казахов и других народов Туркестанского края, о развитии городов, строительстве и обустройстве мечетей, школ и медресе, и о многом другом.

В фонде И-1 «Канцелярия Туркестанского генерал-губернатора» сосредоточено большое количество материалов по истории Туркестанского края 1867-1918 гг., в котором были обнаружены дела о жизнедеятельности казахских выдающихся личностей XIX-нач. XX в., таких как: С. Асфендияров [11], султан Ахмет Кенесарин и др. Например, в Оп. 2. обнаружено дело № 56 «О назначении пожизненной пенсии зауряд войсковому старшине Султану Ахмету Кени Сарину (17 апр. 1887-2 апр. 1888 гг.)» [12], содержащее переписку и ходатайство о назначении пенсии султану с подробным рассказом о его деятельности на благо и усиление позиций Российской империи в регионе, и т.д.

Следует отметить, что это был непростой вопрос, так как для представителей офицерства из коренного населения Региона, поступавших на военную службу в царскую армию и неприравненных к тем же правам, которые имели военные, прибывшие в край из центральных областей Российской империи, не всегда были понятны их права и привилегии, о чем и свидетельствует Оп. 2. Д. 149 «О разъяснении прав и преимуществ зауряд-офицеров из коренного населения края» - дело, датированное 1899 г [13].

Одно из дел, приводимых в данном сборнике документов, посвящено процедуре назначения пенсии казаху Джанабаю Мендекину за заслуги в ратных трудах: Оп. 2. Д. 581 «О назначении киргизу Копальского уезда и Банголинской волости Джанабаю Мендекину пенсии на пожалованный ему знак отличия военного ордена», длившейся более трех лет, с мая 1901 г. по май 1904 г. [14].

Интересны дела, обнаруженные в данном фонде и посвященные установлению порядка пользования казахами зимовками или летовками – Оп. 11. Д. 344 «По земельному спору 171 юртовладельцев Божбановской волости, № 1 аула, Туркестанского уезда с киргизами рода Найман из-за местности Аксумбе. 1884 г.» [15], прошению некоторых казахов о возврате им паромной переправы – Оп. 5. Д. 342 «По прошению киргиза Царской волости Урумбая Джаркинбаева о предоставлении ему устройства паромной переправы близ города Пскента [в деле – Перовска – авт.] – 1907 г.» [16] или, даже, целых островов – Оп. 5. Д. 285 «По прошению киргиз Ходжабаева и Амалдыкова о возврате островов под названием «Акай», «Бис-Арашли», «Бай-Каджа». 1906-1908 гг.»; и многие другие [17].

Фонд «И-2. Дипломатический чиновник при Туркестанском Генерал-Губернаторе» содержит исключительные документы по истории международных отношений Российской империи с Китаем, Среднеазиатскими ханствами и Афганистаном, в сферу деятельности и интересов которых были втянуты и казахи.

Мы обнаружили дела, посвященные перекочевке казахов, Памирских кыргызов, сектантов и др. в пределы Китая, Афганистана и других сопредельных стран, такие как: Оп. 1. Д. 60 «О перекочевках Памирских киргиз в китайские и адланские [албанские – авт.] пределы. 1900 г.» [18]. Д. 216 «Переписка о перебежчиках киргизах (албанах) из Самаркандской и Семиреченской области в Китай. 1904-1915 гг.» [19] и другие.

В фонде И-3 «Российское Императорское Политическое Агентство в Бухаре» обнаружены дела, в которых имеется информация о самовольной перекочевке казахов в пределы Бухарского ханства, а также об их дальнейшей судьбе, такие как: Оп. 2. Д. 21 «Переписка о состоянии дел на границах (О постановке пограничных знаков между Российскими владениями и Бухарским ханством. О выдворении киргиз из Джизакского уезда, самовольно перекочевавших и др.). 1890-1899 гг.» [20].

Таким образом, делопроизводство в Туркестанском генерал-губернаторстве являлось не только инструментом фиксации управленческих решений, но и механизмом производства административного знания, посредством которого территория, население и социальные, миграционные процессы включались в орбиту имперского управления.

Административный контур управления проявляется через совокупность нормативно-распорядительных актов, учетно-статистических ведомостей и конфликтно-процедурных дел. Документы, разъяснявшие права и обязанности зауряд-офицеров из числа коренного населения, свидетельствуют о стремлении администрации институционально закрепить статус местных акторов, вовлеченных в военную и служебную иерархию [21]. Учетно-статистические материалы о числе аулов, волостей и аксакалов формировали пространственную модель управления и служили основой для последующих фискальных и административных решений [22]. В то же время конфликтно-процедурные дела, прежде всего земельные споры между волостями и родовыми группами, демонстрируют процесс перевода традиционных форм разрешения конфликтов в бюрократическую плоскость и подчинения их логике имперского правового режима [23].

Значительный массив документов отражает фискальные и экономические практики, через которые осуществлялось повседневное взаимодействие администрации с казахским населением. Процедуры взимания кибиточной подати, земских сборов и натуральных повинностей фиксируют постепенный переход от ситуативного учета к более унифицированным механизмам налогового администрирования [24, 9 с]. Материалы о перераспределении кибиток между волостями и о временном освобождении отдельных хозяйств от податей, с учетом их этнической принадлежности (казахи, каракалпаки и др.), указывают на адаптивный и селективный характер фискальной политики [25, 529 с].

В начале XX в. наблюдается расширение налоговой базы и включение ранее исключенных хозяйств в систему земских обложений, что свидетельствует об усилении административного контроля [26]. Экономическая регуляция дополнялась натуральными повинностями по содержанию дорог и иной инфраструктуры [27].

Земельные отношения занимают особое место в анализируемом корпусе источников. Процедурные дела фиксируют рост конфликтов вокруг пастбищ, зимовок, переправ и иных объектов хозяйственной инфраструктуры [28]. Прошения о возврате островов или предоставлении права устройства паромных переправ демонстрируют, что доступ к ресурсам все в большей степени зависел от признания прав со стороны государства и прохождения формализованных процедур согласования [29].

Существенные изменения прослеживаются и в сфере судебных практик. Архивные документы отражают процесс судебной трансформации, сопровождавшийся сокращением автономии традиционных институтов и расширением действия имперского судопроизводства [30]. Контроль распространялся не только на наказание, но и на последующую социальную реинтеграцию лиц, отбывших наказание [31, 18-24 с].

Отдельный массив составляют документы, связанные с мобильностью кочевого населения и пограничным контролем. Материалы о выдаче заграничных паспортов, торговых билетов и фиксации бегств в сопредельные территории отражают формирование режима контроля мобильности как важного элемента

управления [32, 2-7 с]. Граница в этих документах предстает как совокупность процедур, разрешений и санкций [33, 45-47 с].

Заключение

Проведенное исследование документов Центрального государственного архива Республики Узбекистан позволяет определить значение его фондов для изучения истории казахского населения Туркестанского края во второй половине XIX – начале XX в. Материалы Канцелярии Туркестанского генерал-губернатора, Дипломатического чиновника при Туркестанском генерал-губернаторе и Российского императорского политического агентства в Бухаре содержат разнообразные сведения об административно-политических преобразованиях, социально-экономическом положении, правовых отношениях и миграционных процессах, затрагивавших казахское население в 1867-1918 гг. Их комплексное рассмотрение расширяет возможности исследования истории казахов в контексте политического и хозяйственного развития Центральной Азии.

Анализ архивных дел показывает, что деятельность имперской администрации охватывала широкий круг вопросов, непосредственно связанных с повседневной жизнью местного населения. Документы о налогообложении, земельных спорах, использовании пастбищ и зимовок, исполнении повинностей, судебных разбирательствах и хозяйственных обязательствах позволяют установить особенности практического применения имперского законодательства. При этом выявленные материалы отражают не только административные решения, но и обращения представителей казахских общин, стремившихся защитить свои имущественные интересы, урегулировать возникавшие споры или добиться признания определенных прав.

Особое источниковедческое значение имеют дела процедурного характера, позволяющие проследить последовательность рассмотрения обращений, взаимодействие различных административных учреждений и обстоятельства принятия конкретных решений. В отличие от нормативных актов, определявших общие принципы управления, материалы текущего делопроизводства характеризуют особенности их реализации на областном и уездном уровнях. Сопоставление этих категорий источников способствует более точному пониманию механизмов функционирования имперской административной системы и ее воздействия на социально-экономическое положение казахского населения.

Существенные результаты получены при рассмотрении документов, связанных с трансграничными перемещениями населения. Материалы дипломатических и пограничных учреждений отражают последствия российско-китайского территориального разграничения, изменения правового положения приграничных сообществ, регулирование торговых поездок и сезонных перекочевков. Они позволяют установить, каким образом формирование государственных границ и введение разрешительных процедур изменяли условия традиционной хозяйственной мобильности казахов. Вместе с тем содержание этих источников свидетельствует о сохранении исторически сложившихся экономических и социальных связей населения сопредельных территорий.

Исследование также показывает необходимость критического подхода к административной документации Российской империи. Сведения о казахах и других народах региона формировались преимущественно в рамках официального делопроизводства и отражали задачи государственного управления, налогообложения, учета населения и поддержания установленного правового порядка. Поэтому интерпретация подобных материалов предполагает учет их ведомственного происхождения, особенностей исторической терминологии и обстоятельств составления. Особое значение имеет разграничение административных характеристик населения и его реального социального положения, которое не всегда непосредственно раскрывается в официальных документах. Таким образом, исследованные фонды Центрального государственного архива Республики Узбекистан представляют собой значительный документальный комплекс для изучения истории казахов Туркестанского края. Их научная ценность заключается в возможности реконструкции конкретных административных, хозяйственных, правовых и миграционных процессов, определявших положение казахского населения в условиях имперских преобразований. Одновременно рассматриваемые материалы содержат сведения об узбеках, кыргызах, каракалпаках, туркменах и других народах региона, что создает дополнительные возможности для сравнительного изучения исторических процессов в Центральной Азии.

Финансирование. Исследование выполнено в рамках научно-исследовательского проекта AR26198891 «Сравнительный анализ социокультурного развития кандасов из Монголии и Узбекистана в Казахстане», финансируемого Министерством науки и высшего образования Республики Казахстан по программе грантового финансирования фундаментальных и прикладных научных исследований на 2025-2027 годы.

Вклад авторов:

Г.М. Мендикулова – осуществила выявление, отбор и систематизацию архивных документов из фондов Центрального государственного архива Республики Узбекистан;

Н.Б. Смайл – разработала методологию исследования и провела источниковедческий, сравнительный и тематический анализ архивных материалов;

К.И. Кобландин – руководил исследованием, осуществил научную интерпретацию архивных материалов, сформулировал основные выводы и подготовил окончательную редакцию рукописи.

Список литературы

1. Центральный государственный архив Республики Узбекистан (ЦГА РУз). Ф. И-1 «Канцелярия Туркестанского генерал-губернатора»; Ф. И-2 «Дипломатический чиновник при Туркестанском генерал-губернаторе»; Ф. И-3 «Российское Императорское политическое агентство в Бухаре». 1867–1918 гг.
2. Sunderland W. Taming the Wild Field: Colonization and Empire on the Russian Steppe. Ithaca: Cornell University Press, 2004. P. 143–189.
3. Pierce R.A. Russian Central Asia, 1867–1917: A Study in Colonial Rule. Berkeley: University of California Press, 1960. P. 72–115.
4. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). Собрание второе (1825–1881). Т. 1–55. СПб., 1830–1884. Т. XVIII. № 463881.
5. ЦГА РУз. Ф. И-1 «Канцелярия Туркестанского генерал-губернатора». Оп. 1. Д. 699. Л. 3, 13, 38.
6. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). Собрание третье (1881–1914). Т. 1–33. СПб., 1885–1916. Т. 6. 1886. 12 июня. № 3814. Ст. 5–7.
7. Центральный государственный архив Республики Узбекистан (ЦГА РУз). Ф. И-1 «Канцелярия Туркестанского генерал-губернатора»; Ф. И-2 «Дипломатический чиновник при Туркестанском генерал-губернаторе»; Ф. И-3 «Российское Императорское политическое агентство в Бухаре». 1867–1918 гг.
8. Morrison A. Russian Rule in Samarkand, 1868–1910: A Comparison with British India. Oxford: Oxford University Press, 2008. P. 97–156; Torpey J. The Invention of the Passport: Surveillance, Citizenship and the State. Cambridge: Cambridge University Press, 2000. P. 58–104; Burbank J., Cooper F. Empires in World History: Power and the Politics of Difference. Princeton: Princeton University Press, 2010. P. 211–248.
9. Крафт И.И. Сборник узаконений о киргизах степных областей. СПб.: Типография МВД, 1898. С. 1–120; Серебренников А.Г. Туркестанский край: сборник материалов для истории его завоевания. Т. III: 1841 год. Ташкент, 1912. 788 с.; Вошинин В.П. Переселение и землеустройство в Азиатской России: сборник законов и распоряжений. Пг.: Б. и., 1915. 509 с.
10. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). Собрание третье (1881–1914). Т. 1–33. СПб., 1885–1916. Т. 6. 1886. 12 июня. № 3814. Ст. 1–4.
11. ЦГА РУз. Ф. И-1. Оп. 3. Д. 52, 137, 164, 167, 196, 199, 226, 229, 256, 257, 289, 679, 719, 763, 768.
12. ЦГА РУз. Ф. И-1. Оп. 2. Д. 56.
13. ЦГА РУз. Ф. И-1. Оп. 2. Д. 149.
14. ЦГА РУз. Ф. И-1. Оп. 2. Д. 581.
15. ЦГА РУз. Ф. И-1. Оп. 11. Д. 344.
16. ЦГА РУз. Ф. И-1. Оп. 5. Д. 342.
17. ЦГА РУз. Ф. И-1. Оп. 5. Д. 285.
18. ЦГА РУз. Ф. И-2. Оп. 1. Д. 60.
19. ЦГА РУз. Ф. И-2. Оп. 1. Д. 60, 320, 321; Оп. 2. Д. 157, 216.
20. ЦГА РУз. Ф. И-3. Оп. 2. Д. 21.
21. ЦГА РУз. Ф. И-1. Оп. 2. Д. 149. О разъяснении прав и преимуществ зауряд-офицеров из коренного

населения края. 1891–1899 гг. Л. 4-6 об., 8-10 об.

22. ЦГА РУз. Ф. И-1. Оп. 11. Д. 244. Ведомости о числе аулов, волостей и аксакалов в Туркестанском крае. 1882–1884 гг. Л. 2–6; Там же. Д. 385. Л. 30.

23. ЦГА РУз. Ф. И-1. Оп. 11. Д. 344. По земельному спору между волостями Туркестанского уезда. 1884 г. Л. 4-7, 10-12 об.

24. ЦГА РУз. Ф. И-1. Оп. 14. Д. 42. О перераспределении кибиток между волостями и временном освобождении от податей. 1870–1873 гг. Л. 1–9.

25. ЦГА РУз. Ф. И-1. Оп. 6. Д. 219. О включении 52 кибиток Самаркандского уезда в земское обложение. 1904–1905 гг. Л. 1–8, 12–17; Материалы по обследованию кочевого и оседлого туземного хозяйства и землепользования в Амударьинском отделе Сырдарьинской области. Ташкент: Переселенческое управление, 1915. Вып. I. 375, 38 с.; Вып. II. 529 с.

26. ЦГА РУз. Ф. И-1. Оп. 6. Д. 23. О включении в платежные объявления на уплату земского сбора указания о том, с какого именно рода подати взывается земский сбор, то есть с поземельного налога или кибиточной подати. 1899 г.

27. ЦГА РУз. Ф. И-1. Оп. 6. Д. 28. Об упорядочении повинностей по содержанию дорог в местностях с кочевым населением. 1900 г. Л. 1-3 об., 29–32.

28. ЦГА РУз. Ф. И-1. Оп. 11. Д. 344. По земельному спору 171 юртовладельца Божбановской волости, аула № 1 Туркестанского уезда, с киргизами рода Найман из-за местности Аксумбе. 1884 г.

29. ЦГА РУз. Ф. И-1. Оп. 5. Д. 285. По прошению о возврате островов «Акай», «Бис-Арашли», «Бай-Каджа». 1906–1908 гг. Л. 1–1 об., 6, 10, 15; Там же. Д. 342. По прошению о предоставлении паромной переправы близ г. Перовска. 1907 г. Л. 2-2 об., 8-9 об.

30. ЦГА РУз. Ф. И-1. Оп. 11. Д. 561. О доставлении сведений о числе киргизского населения и осужденных за последние 10 лет. 1889-1891 гг. Л. 1–2, 8–13 об., 54–71; Там же. Д. 226. О разрешении киргизским обществам принимать лиц, окончивших срок заключения. 1881 г. Л. 1–1 об., 6-9.

31. ЦГА РУз. Ф. И-1. Оп. 29. Д. 591. Переписка о выдаче торговых билетов для отправляющихся в Монголию и Китай. 1881-1882 гг. Л. 2, 12, 21-23; Там же. Оп. 27. Д. 160. О привлечении к ответственности бежавших за границу киргиз. 1900 г. Л. 7-10 об., 18-24.

32. ЦГА РУз. Ф. И-2. Оп. 2. Д. 321. О выселившихся из России в китайские пределы киргизах. 1912 г. Л. 2-7, 12.

33. Gatrell P. The Making of the Modern Refugee. Oxford: Oxford University Press, 2013. P. 33-61.

Г.М. Мендикулова¹, Н.Б. Смайл*², К.И. Кобландин³

¹ Қазақстан-Британ техникалық университеті, Алматы, Қазақстан

^{2,3} Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: g.mendikulova@kbtu.kz, nasikhat1994@gmail.com, kkalybek@mail.ru)

Түркістан өлкесі қазақтарының тарихына қатысты мұрағаттық дереккөздер (1867-1918 жж.): Өзбекстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві материалдары

Аңдатпа. Мақалада Өзбекстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің қорларынан анықталған 1867-1918 жылдардағы Түркістан өлкесі қазақтарының тарихына қатысты архивтік құжаттар қарастырылады. Зерттеудің деректік негізін «И-1. Түркістан генерал-губернаторының кеңсесі», «И-2. Түркістан генерал-губернаторы жанындағы дипломатиялық шенеунік» және «И-3. Бұқарадағы Ресей императорлық саяси агенттігі» қорларының материалдары құрайды. Ұсынылған құжаттар Орталық Азияда Ресей империясының отаршылдық жүйесінің қалыптасуы мен жұмыс істеуі жағдайындағы қазақ халқының әкімшілік басқарылу ерекшеліктерін, әлеуметтік-экономикалық жағдайын, жер қатынастарын және құқықтық мәртебесін ашуға мүмкіндік береді.

Салық салу, жерді пайдалану, мүліктік дауларды шешу, сот талқылауы және көші-қон процестерін реттеу тәжірибесін көрсететін нормативтік-құқықтық актілерді, статистикалық материалдарды, әкімшілік

хат-хабарларды, халықтың өтініштері мен шағымдарын талдауға ерекше назар аударылады. Қарастырылып отырған дереккөздер қазақтардың жағдайын ғана емес, сонымен бірге аймақтың көршілес халықтарымен – өзбектермен, қырғыздармен, қарақалпақтармен және түркімендермен өзара іс-қимылының әртүрлі қырларын да сипаттайды. Зерттеудің мақсаты XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басындағы Түркістан өлкесі қазақтарының тарихын зерттеудің деректік базасын кеңейтуге мүмкіндік беретін архивтік материалдарды анықтау мен ғылыми талдаудан тұрады. Құжаттарды жүйелеу негізінде олардың Орталық Азия халқының әлеуметтік-экономикалық, әкімшілік-құқықтық және демографиялық процестерін, сондай-ақ этносаралық және трансшекаралық байланыстарын зерттеуге арналған ақпараттық әлеуеті анықталады. Бұл материалдарды ғылыми айналымға енгізу Түркістан өлкесіндегі тарихи процестерді толығырақ зерттеуге және қарастырылып отырған кезеңдегі қазақ халқы тарихының жекелеген қырларын нақтылауға ықпал етеді.

Түйін сөздер: қазақтар, Түркістан өлкесі, Орталық Азия, Ресей империясы, архивтік құжаттар, деректану, отаршылдық саясат, әкімшілік басқару, жер қатынастары, көші-қон процестері, этносаралық байланыстар.

G.M. Mendikulova¹, N.B. Smail^{*2}, K.I. Koblandin³

¹ *Kazakh-British Technical University, Almaty, Kazakhstan*

^{2,3} *L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

(E-mail: g.mendikulova@kbtu.kz, nasikhat1994@gmail.com, kkalybek@mail.ru)

Archival Sources on the History of Kazakhs in the Turkestan Region (1867-1918): materials of the Central State Archive of the Republic of Uzbekistan

Abstract. The article examines archival documents on the history of the Kazakh population of the Turkestan region in 1867-1918, identified in the funds of the Central State Archive of the Republic of Uzbekistan. The source base of the research consists of materials from the funds «I-1. Chancellery of the Turkestan Governor-General», «I-2. Diplomatic official under the Turkestan Governor-General» and «I-3. Russian Imperial Political Agency in Bukhara». The presented documents allow to reveal the features of administrative management, socio-economic situation, land relations and legal status of the Kazakh population in the conditions of the formation and functioning of the colonial system of the Russian Empire in Central Asia.

Particular attention is paid to the analysis of regulatory legal acts, statistical materials, administrative correspondence, petitions and complaints of the population, reflecting the practice of taxation, land use, resolution of property disputes, judicial proceedings and regulation of migration processes. The considered sources characterize not only the position of Kazakhs, but also various aspects of interaction with neighboring peoples of the region – Uzbeks, Kyrgyz, Karakalpaks and Turkmen. The purpose of the research is to identify and scientifically analyze archival materials that allow expanding the source base for studying the history of Kazakhs of the Turkestan region in the second half of the XIX – early XX centuries. Based on the systematization of documents, their informational potential is determined for the study of socio-economic, administrative-legal and demographic processes, as well as interethnic and transboundary ties of the population of Central Asia. The introduction of these materials into scientific circulation contributes to a more complete study of historical processes in the Turkestan region and the clarification of certain aspects of the history of the Kazakh population in the period under review.

Keywords: Kazakhs, Turkestan region, Central Asia, Russian Empire, archival documents, source studies, colonial policy, administrative management, land relations, migration processes, interethnic ties.

References

1. Tsentral'nyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Uzbekistan (TsGA RUz) [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan]. F. I-1 "Kantselyariya Turkestanskogo general-gubernatora" [Office of the Governor-General of Turkestan]; F. I-2 "Diplomaticheskii chinovnik pri Turkestanskom general-gubernatore" [Diplomatic Official under the Governor-General of Turkestan]; F. I-3 "Rossiiskoe Imperatorskoe politicheskoe agentstvo v Bukhare" [Russian Imperial Political Agency in Bukhara]. 1867-1918. [in Russian]

2. Sunderland W. *Taming the Wild Field: Colonization and Empire on the Russian Steppe*. Ithaca: Cornell University Press, 2004. P. 143-189.
3. Pierce R.A. *Russian Central Asia, 1867-1917: A Study in Colonial Rule*. Berkeley: University of California Press, 1960. P. 72-115.
4. Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii (PSZRI). *Sobranie vtoroe (1825-1881)* [Complete Collection of Laws of the Russian Empire. Second Collection (1825-1881)]. Vols. 1-55. St. Petersburg, 1830-1884. Vol. XVIII. No. 463881. [in Russian]
5. TsGA RUz [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan]. F. I-1 "Kantselyariya Turkestanskogo general-gubernatora" [Office of the Governor-General of Turkestan]. Op. 1. D. 699. L. 3, 13, 38. [in Russian]
6. Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii (PSZRI). *Sobranie tret'e (1881-1914)* [Complete Collection of Laws of the Russian Empire. Third Collection (1881-1914)]. Vols. 1-33. St. Petersburg, 1885-1916. Vol. 6. June 12, 1886. No. 3814. Art. 5-7. [in Russian]
7. Tsentral'nyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Uzbekistan (TsGA RUz) [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan]. F. I-1 "Kantselyariya Turkestanskogo general-gubernatora" [Office of the Governor-General of Turkestan]; F. I-2 "Diplomaticheskii chinovnik pri Turkestanskom general-gubernatore" [Diplomatic Official under the Governor-General of Turkestan]; F. I-3 "Rossiiskoe Imperatorskoe politicheskoe agentstvo v Bukhare" [Russian Imperial Political Agency in Bukhara]. 1867-1918. [in Russian]
8. Morrison A. *Russian Rule in Samarkand, 1868-1910: A Comparison with British India*. Oxford: Oxford University Press, 2008. P. 97-156; Torpey J. *The Invention of the Passport: Surveillance, Citizenship and the State*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000. P. 58-104; Burbank J., Cooper F. *Empires in World History: Power and the Politics of Difference*. Princeton: Princeton University Press, 2010. P. 211-248.
9. Kraft I.I. *Sbornik uzakoneni o kirgizakh stepnykh oblastei* [Collection of Legal Provisions Concerning the Kazakhs of the Steppe Regions]. St. Petersburg: Printing House of the Ministry of Internal Affairs, 1898. P. 1-120; Serebrennikov A.G. *Turkestanskii krai: sbornik materialov dlya istorii ego zavoevaniya* [The Turkestan Region: A Collection of Materials on the History of Its Conquest]. Vol. III: 1841. Tashkent, 1912. 788 p.; Voshchinin V.P. *Pereselenie i zemleustroistvo v Aziatskoi Rossii: sbornik zakonov i rasporyazhenii* [Resettlement and Land Management in Asiatic Russia: A Collection of Laws and Regulations]. Petrograd, 1915. 509 p. [in Russian]
10. Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii (PSZRI). *Sobranie tret'e (1881-1914)* [Complete Collection of Laws of the Russian Empire. Third Collection (1881-1914)]. Vols. 1-33. St. Petersburg, 1885-1916. Vol. 6. June 12, 1886. No. 3814. Art. 1-4. [in Russian]
11. TsGA RUz [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan]. F. I-1. Op. 3. D. 52, 137, 164, 167, 196, 199, 226, 229, 256, 257, 289, 679, 719, 763, 768. [in Russian]
12. TsGA RUz [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan]. F. I-1. Op. 2. D. 56. [in Russian]
13. TsGA RUz [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan]. F. I-1. Op. 2. D. 149. [in Russian]
14. TsGA RUz [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan]. F. I-1. Op. 2. D. 581. [in Russian]
15. TsGA RUz [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan]. F. I-1. Op. 11. D. 344. [in Russian]
16. TsGA RUz [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan]. F. I-1. Op. 5. D. 342. [in Russian]
17. TsGA RUz [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan]. F. I-1. Op. 5. D. 285. [in Russian]
18. TsGA RUz [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan]. F. I-2. Op. 1. D. 60. [in Russian]
19. TsGA RUz [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan]. F. I-2. Op. 1. D. 60, 320, 321; Op. 2. D. 157, 216. [in Russian]
20. TsGA RUz [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan]. F. I-3. Op. 2. D. 21. [in Russian]
21. TsGA RUz [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan]. F. I-1. Op. 2. D. 149. *O raz'yasnenii prav i preimushchestv zauryad-ofitserov iz korennoho naseleniya kraia* [On Clarifying the Rights and Privileges of Non-Commissioned Officers from the Indigenous Population of the Region]. 1891-1899. L. 4-6 ob., 8-10 ob. [in Russian]
22. TsGA RUz [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan]. F. I-1. Op. 11. D. 244. *Vedomosti o chisle aulov, volostei i aksakalov v Turkestanskom krae* [Registers of the Number of Auls, Volosts, and Aksakals in the Turkestan Region]. 1882-1884. L. 2-6; Ibid. D. 385. L. 30. [in Russian]

23. TsGA RUZ [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan]. F. I-1. Op. 11. D. 344. Po zemel'nomu sporu mezhdu volostyami Turkestanskogo uyezda [On a Land Dispute between the Volosts of the Turkestan Uyezd]. 1884. L. 4-7, 10-12 ob. [in Russian]
24. TsGA RUZ [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan]. F. I-1. Op. 14. D. 42. O pereraspredelenii kubitok mezhdu volostyami i vremennom osvobozhdenii ot podatei [On the Redistribution of Kubitkas among Volosts and Temporary Exemption from Taxes]. 1870–1873. L. 1-9. [in Russian]
25. TsGA RUZ [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan]. F. I-1. Op. 6. D. 219. O vklyuchenii 52 kubitok Samarkandskogo uyezda v zemskoe oblozhenie [On the Inclusion of 52 Kubitkas of the Samarkand Uyezd in Zemstvo Taxation]. 1904–1905. L. 1–8, 12–17; Materialy po obsledovaniyu kochevogo i osedlogo tuzemnogo khozyaistva i zemlepol'zovaniya v Amudar'inskom otdele Syrdar'inskoi oblasti [Materials on the Survey of Nomadic and Sedentary Indigenous Households and Land Use in the Amu Darya Division of the Syr Darya Region]. Tashkent: Resettlement Administration, 1915. Issue I. 375, 38 p.; Issue II. 529 p. [in Russian]
26. TsGA RUZ [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan]. F. I-1. Op. 6. D. 23. O vklyuchenii v platezhnye ob'yavleniya na uplatu zemskogo sbora ukazaniya o tom, s kakogo imenno roda podati vzyaskivaetsya zemskii sbor, to est' s pozemel'nogo naloga ili kubitochnoi podati [On Indicating in Zemstvo Tax Notices Whether the Levy Was Collected from the Land Tax or the Kubitka Tax]. 1899. [in Russian]
27. TsGA RUZ [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan]. F. I-1. Op. 6. D. 28. Ob uporyadochenii povinnostei po soderzhaniyu dorog v mestnostyakh s kochevym naseleniem [On Regulating Obligations for Road Maintenance in Areas with Nomadic Populations]. 1900. L. 1–3 ob., 29–32. [in Russian]
28. TsGA RUZ [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan]. F. I-1. Op. 11. D. 344. Po zemel'nomu sporu 171 yurtovladel'tsa Bozhbanovskoi volosti, aula No. 1 Turkestanskogo uyezda, s kirgizami roda Naiman iz-za mestnosti Aksumbe [On the Land Dispute between 171 Yurt Owners of Aul No. 1 of the Bozhban Volost, Turkestan Uyezd, and the Kazakhs of the Naiman Clan over the Aksumbe Locality]. 1884. [in Russian]
29. TsGA RUZ [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan]. F. I-1. Op. 5. D. 285. Po prosheniyu o vozvrate ostrovov "Akai," "Bis-Arashli," "Bai-Kadzha" [On the Petition for the Return of the Islands of Akai, Bis-Arashli, and Bai-Kadzha]. 1906-1908. L. 1–1 ob., 6, 10, 15; Ibid. D. 342. Po prosheniyu o predostavlenii paromnoi perepravy bliz g. Perovska [On the Petition for Permission to Operate a Ferry Crossing near the City of Perovsk]. 1907. L. 2–2 ob., 8-9 ob. [in Russian]
30. TsGA RUZ [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan]. F. I-1. Op. 11. D. 561. O dostavlenii svedenii o chisle kirgizskogo naseleniya i osuzhdennykh za poslednie 10 let [On Providing Information about the Number of Kazakhs and Persons Convicted during the Previous Ten Years]. 1889-1891. L. 1-2, 8-13 ob., 54-71; Ibid. D. 226. O razreshenii kirgizskim obshchestvam priminat' lits, okonchivshikh srok zaklyucheniya [On Permitting Kazakh Communities to Admit Persons Who Had Completed Their Prison Sentences]. 1881. L. 1-1 ob., 6-9. [in Russian]
31. TsGA RUZ [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan]. F. I-1. Op. 29. D. 591. Perepiska o vydache torgovykh biletov dlya otpravlyayushchikhsya v Mongoliyu i Kitai [Correspondence on Issuing Trade Permits to Persons Travelling to Mongolia and China]. 1881-1882. L. 2, 12, 21-23; Ibid. Op. 27. D. 160. O privilechenii k otvetstvennosti bezhavshikh za granitsu kirgiz [On Prosecuting Kazakhs Who Had Fled Abroad]. 1900. L. 7-10 ob., 18-24. [in Russian]
32. TsGA RUZ [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan]. F. I-2. Op. 2. D. 321. O vyselivshikhsya iz Rossii v kitaiskie predely kirgizakh [On Kazakhs Who Migrated from Russia to Chinese Territory]. 1912. L. 2-7, 12. [in Russian]
33. Gatrell P. The Making of the Modern Refugee. Oxford: Oxford University Press, 2013. P. 33-61.

Сведения об авторах:

Мендикулова Г.М. – доктор исторических наук, профессор, Казахстанско-Британский технический университет, Алматы, Казахстан.

Смайл Н.Б. – автор для корреспонденции, PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева.

Кобландин К.И. – доктор исторических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева.

Mendikulova G.M. – Doctor of Historical Sciences, Professor, Kazakh-British Technical University, Almaty, Kazakhstan.

Smail N.B. – corresponding author, PhD Student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Koblandin K.I. – Doctor of Historical Sciences, Professor, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

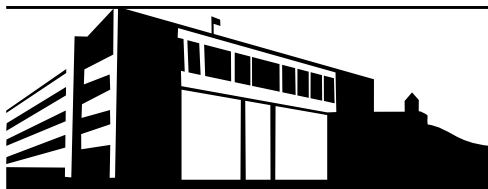
Мендіқұлова Г.М. – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан-Британ техникалық университеті, Алматы, Қазақстан.

Смайл Н.Б. – хат-хабарға жауапты автор, PhD докторант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Қобландин Қ.И. – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ҚЫТАЙ СОҒЫС ӨНЕРІ МӘДЕНИЕТІНІҢ МӘЙЕГІ БОЛҒАН «36 АЙЛА-АМАЛДЫҢ» МАЗМҰНЫ МЕН СИПАТЫ

Б. Жылқыбекұлы¹ , Т. Калибекулы^{*1,2} , К.Токтарбек³

¹ Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, Қазақстан

² Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан

³ Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

E-mail: bekhoja_astana@mail.ru, tolkyn.kalibek@mail.ru, hania_23@mail.ru

Аңдатпа. Қытай – әлемде жансаны ең көп, мәдениеті тереңге тамыр тартқан, іргелі елдердің бірі екендігін бәріміз білеміз. Сонымен бірге қытай қазіргі күнде бай мәдениет мәйегі мен ұзақ тарихи тәжірибесінің арқасында, қарқынды дамып келе жатқан экономикалық үрдісімен, ғылым техникалық күшімен бүкіл әлемді өзіне қаратып отырғандығы да жасырын емес. Бүгінгі алапат ақпараттық бәсеке дәуірінде, әсіресе, біз дамыған елдер қатарына қосылу сынды стратегиялық міндетті арқалап отырған таңда дарынды, қабілетті және айла-тәсілі кемелді ұрпақ тәрбиелеуді мойнымызға алып келе жатқандығымыз да шындық. Сондықтан біз дәуір талабына сай жас ұрпақтарымыз бен іскер жастарымызға жан-жақтылы тәлім-тәрбие беру барысында жалықпай ізденіп, зерттеу жүргізумен қатар дәстүрлі ұлттық ұстанымымызды тұғырнама ете отырып, Құдай қосқан көрші елдер мен дамыған елдердің тәжірибе сабақтарын оқып-зерттеуді қолға алуымыз керек. Өйткені біз бәсекелестікке толы жаңарып-түрленген әлемдік геосаяси кеңістік пен білім-ғылымға деген құштарлық құлшынысы аясында өмір сүріп отырмыз. Оның үстіне ғылым-техника дамыған сайын дүние жүзіндегі елдердің, әсіресе, империялық пиғылдағы алып одақтардың шағын елдерді жаулап алу араны барған сайын ашылып, тәуелсіздігіміздің тұғынамасына көз алартып отырған топтар мен жіктер молыға түсуде. АҚШ пен Ресей, Иран және Батыс елдері сынды әскери әлауқаты мығым күштердің көпшілігі әр салада даму қарқыны жетекші орынға көтеріліп келе жатқан қытай қаупі мен оның әлемге қожа болу стратегиялық мақсатын барған сайын терең сезіне бастады. Сол себепті біз қытайтанумен қатар, қытай соғыс өнерінің атасы саналатын Сунь Цзының «жауды танумен бірге өзіңді білсең, әрқандай шайқаста ешқашан қауіп-қатерге ұшырамайсың» деген секілді бағытта ой-тұжырымын сарапқа салған «Сунь Цзының соғыс өнері» атты еңбегі мен «Қытайдың 36 айла-амалы» сынды классикалық туындыны зерттеп-зерделеуді қолға алуымыз керек. Өйткені олар күнделікті тұрмыс-тіршіліктегі қақтығыс-қайшылықтардан бастап, спорт бәсекесі, сауда-саттық қимылы, мәмілегерлік келісім-шарттар және саяси бақталастық қатарлы салаларда кеңінен қолданылады. Осы тұрғыда атал-

Түсті: 03.01.2026; Мақұлданды: 25.09.2026; Онлайн қолжетімді: 30.09.2026

мыш ғылыми еңбек қытай соғыс өнері мәдениетінің мәйегі болған «Қытайдың 36 айла-амалдарының» стратегиялық мәні мен мазмұны және сипаты туралы парасатты түрде пайымдап, ойлы оқырмандарды тың пікір-көзқараспен қамтамасыз ете алады.

Түйін сөздер: қытай мәдениеті, соғыс өнері, әдіс-тәсілдер, Сунь Цзының соғыс өнері, 36 айла-амалдар, қайшылық-қақтығыстар, бәсекелестік, жеңіске жету жолы.

Кіріспе

Қытайдың классикалық өркениетін қаншалықты парасатты халықтық өркениет деп қарасақ та, ол қытайдың шашыраңқы, мешеу, тек ауылшаруашылығы өнімдеріне ғана сүйенген экономикалық өркениет болып шығады да, қытай дихан-шаруаларының этикалық моралы мен жанбағу амалының ерекшеліктерін бейнелеп беруден ары аса алмаған тұрпайы өркениет болып саналады. Біз мейлі Коңфузы немесе Лау Зы тәліматтарының ерекшеліктеріне талдау жүргізсек те, олардың батыс философиясы мен өркениетінен айқын айырмашылықтары бар екендігін байқай аламыз. Біз қытай философиясы мен өркениетінен батыс философиясындағыдай (грек немесе неміс философиясы) адамзат тағдырына талдау жасау немесе адам болмысын зерттеу, табиғат құбылыстарын зерделеу жақтағы мазмұндарды көре алмаймыз. Қытай философиясы мен өркениеті адам мен табиғаттың мән-мағынасы қалай екендігін зерттемей, қайта адам мен табиғат қалай болуы керектігі жөнінде жөн сілтеп, бағыт-бағдар береді. Мейлі Лау Зының «Тәрік ету» идеясы немесе Коңфузының «Әдеп, мейірім, тағылымшылдық» идеясы болсын, бәрі де қытай халқын қайткенде билеушілердің арман-мақсаты мен көкейіндегі жеке мүддесіне сай «әдепті» қалпында ұстау жағы қарастырылады. Өйткені қытайлар әлмисақтан бері «мемлекет - үлкен отбасы, оның басшысы халықтың әкесі деген конфуцийшылдардың ілімінің орнына легистер: мемлекет өз алдына дербес құбылыс, ал билеуші өзін ата-баба аруағынан да, халықтан да, аспаннан да жоғары қоятын деспот деген қағиданы ұсынады. Мемлекеттің негізгі мақсаттары: ұсақ патшалықтарды біріктіріп, аспан аясындағы мемлекет (қытай) құру және оған басқа халықтарды бағындыру. Осы тұрғыдан өнерге, білімге деген құштарлық тежелуі қажет. Мемлекеттің экономикалық негізі - қолөнер, сауда емес, егін шаруашылығы болуы керек. Мемлекеттегі қызмет орындары адамдардың жұмыс істеу қабілетіне қарай бөлінуі тиіс. Конфуцийшылдар мен легистердің арасындағы күрес көп жылдарға созылды. Тіпті, қазірдің өзінде де осы философиялық бағыттарды жақтайтын немесе бұған қарсы шығатын саяси топтардың кездесетінін ескерткен артық болмас» [1, 28].

Қытай қоғамы адамдар арасындағы байланыс, қарым-қатынас мәселесіне ерекше көңіл бөледі де, бұл ұстанымды өздерінің өзгеше өркениет өрісінің жемісі деп санайды. Қытай халқы мен бұқарасы тарихтағы Лау Зы мен Коңфузы секілді әулиелері талап еткен адам болу өлшемдеріне сай келетін «әдепті, мейірімді адам» болуға құлшыныс жасаса, ал әр дәрежелі атқа мінер, ақ жағалы мәнсаптылар сол әулиелер талап еткен «мәртебелі бегзаттар» өлшеміне жетуге тырысыды. Тағы бір жағынан алып қарағанда, қытай шенділері мен жақсы-жайсаңдары және халық бұқарасы әлгіндей жалғаны мен өтірігін айыру қиын болған саяси-өркениет өрісі ішінде жан сақтап, күн көру үшін тіршілік етіп, тырбаштанып, тырысу жолында түрлі айла-амалдарды өлермендене қарастыратындығы шындық. Қытай елінде аса кең таралған, табысқа жетудің тетігі ретінде теңдессіз өркениет жауһары саналатын «36 айла-амал», міне, осындай әлеуметтік-саяси, мәмлегерлік-әскери қажеттілік астында дүниеге келген деп айтуға болады.

«36 амал» қытайдың бес мың жылдық күрделі даму тарихының адамдар ара қарым-қатынастар мен ілік-байланыс үдерісінде еріксіз ойлап табылған күнкөріс амалдары мен саяси мәмілегерлік және өзара қақтығыстар тәжірибе сабақтарының жемісі деуге болады. Олар жеке-жеке 36 тұрақты сөз тіркесіне түскен негізгі жүйеден құрам табады да, қытайлардың күнделікті тұрмыста, саяси, әлеуметтік қимылдарда және айла-амалдарды еріксіз қолдануға тиісті орталарда қолданылған практикалық нәтижелер жиынтығы ретінде образды да астарлы түрде бейнеленген. Халықаралық деңгейде қытайдың «36 айла-амалын» бір шама терең зерттеген және қытайдың ертедегі соғыс өнерін жайлы ғылыми еңбек жазған Харро фон Зенгер оның мағынасы жайлы былай дейді: «Осы идиом сөздердің сыртқы формасы – бұл амалдардың сыртқы түрі ғана болып, оның ядролық мазмұны амалдардың мән-мағынасын бейнелейді. Оның сыртқы тілдік түрі бөлекше форма, айырықша қалыпта болып келеді де, қытайға ғана тән ұлттық ерекшелікпен,

тарихи ізденістік сипатқа ие. 36 амалды «36 қулық», «36 айла», «36 ақыл-айла» деуге де болады. Оның сыртқы түрлік мәнін ғана бейнелейтін ұғым жөнінде оны соғыстағы айлакерлік, жылпостық, қулық деп түсіндіруге болады. Бырақ ол тек соғыстағы айлакерлік қана емес, сонымен бірге, адамдар арасындағы қарапайым кісілік қарым-қатынас, адамдар, топтар, партиялар арасы, тіпті, халықарадағы саяси-мәмілерлік байланыстар мен сауда-саттық және алым-берімдерде түгелдей қолданылатын бір түрлі әдіс-амал, айла-тәсіл. Оны ақыл, айла, қулық және ептеп-септеуді бойына сіңірген халықтық өркениет жемісі және бір түрлі ерекше жанбағу өнері деп айтуға да болады. Біз «36 айла-амалмен» танысқанда, оның сыртқы тұрақты сөздік құрылымына ғана мән беріп қоймай, одан ары аттап өтіп, ішкі терең мән-мағыналық тереңде жатқан тетігіне үңілуіміз керек. «36 айла-амал» тұрақты сөздік қалпында өте абстракттық, тіпті, былай қарағанда сырт көзге сөз ойнатып, езіп-қыртқандай пиғыл танытқанымен, іс жүзінде мүлде олай емес. Біз әрбір айла-асалдың тақырыптық мәнін білдіретін тұрақты сөз тіркесін оқығанда оның сол бір кездегі тарихи астарына көз жүгіртіп, ондағы тарихи аңыз-әпсаналар қисынын терең ұғынып, одан соң оны нақтылы шынайы тұрмыстық тәжірибемен байланыстыра отырып, ондағы жалпылық сипаттағы парасатты ережелерден қорытынды шығаруымыз керек. Міне, бұл қытайдың «36 айла-амалын» оқып, оны қолдана білудегі маңызды түйін есептеледі [2, 3-4].

«36 айла-амалды» іс жүзінде қолдану жайлы Тайбей да 1985-жылы жарыққа шыққан «Ақыл сайысы 36 айла-амал» деген кітаптың алғы сөзінде былай деп жазылған. Айла-амал мида тұратын, көзге көрінбейтін құпия қанжар сияқты, ол керек уақытында қынынан жарқырап шыға келеді. Ол әскери адамдарға ғана емес, саясатшы, оқымысты, саудагерлерге де өте қажет. Оны шеберлікпен пайдалана білсең, тыныш әлемді аласапыран етіп, аласапыран әлемді тыныштандыруға, кедейді бай, сорлыны мәртебелі етуге, құрдымға кеткенді құтқарып, ашық күнде аспаннан жай түсіруге болады. Адам өмірі шайқас алаңына ұқсайтыны белгілі. Осы алаңға айла-әдіс өте керек. Елдің бәрі де шайқас шебінде жүргендіктен, салғырттансаң-ақ басқалар сені баса-көктеп басынып, ортадан ығыстырып тастайды. Ырықты орында тұрып амал істеткен адам қашанда қолайлы орында тұрып, жоғарыда хан тағынан, төменде қан базарға дейін қолайлы жерден орын ала алады. Өйткені «шектеулі ойлау үлгісімен жетістікке жету мүмкін емес. Ол адам санасын қарама-қайшы ойлауға толтырады, күш-жігердің маңызын төмендетеді, білімді игерудің тиімді әдісін меңгеруге кедергі келтіреді. Өзге адамдарды одақтасқа емес, қатал төрешіге айналдырады. Әңгіме Дарвин туралы болса да, қарапайым мектеп оқушысы жөнінде өрбісе де, биік жетістікке жету үшін айқын зейін, күш-жігер мен стратегияға толы терең білімді талап етеді. Сол білімді алу жолында ниеттес жандар да қажет. Осының бәрі өсуге бейім ойлау үлгісін қалыптастырады, нәтижесінде адам қабілеттері жетіліп, жемісін береді» [3, 71].

1969 жылы Хаңқоңте басылып шыққан «36 айла-амалды қолданудың мысалдары» аты кітапта оның қолданылуы жайлы мейірім, әдеп, ахлақ дегендермен басқа адамды алдауға болады, бірақ онымен өзіңді алдауға мүлде болмайды. Әрине адамдар ара ақыл мен күш сайысында дәл осындай. Дүние сырын білуге білім қажет, адамдар арасындағы қарым-қатынасқа айла-тәсіл керек деп атап көрсеткендей бүгінгі заманды қанша өркениетті дәуір дегенімізбен, қоғам өркениетті болған сайын залымдық пен айла-шарғылар көбейе түседі. Осындай ортада «36 айла-амалды» «олжа түсіру», өзін қорғау қаруы етуге мүмкіндік бар. Бұл шынында нақтылы жағдайға қарай отырып, дереу қолдануға болатын қарулық сипаттағы білім. Ол әдеттегі құрғақ, мағынасыз құр қиялдар мен дәмсіз уағыздарға қарағанда өз кезегінде орынды қолданылса, өте пайдалы екендігін оның нақтылы нәтижелері арқылы дәлелдеп шығуға орай табылады. Өйткені күнделікті күйбең мен тұрмыс-тіршілік дегеннің өзі қарусыз майдан немесе салдатсыз соғыс. «Соғыс - бұл амал-айла тауып алдарқату. Сондықтан соғысқа дайындалған болсаң, соғысқа дайын еместей кейіп таныт; соғыс ашпақшы болсаң, соғыс ашпайтын бейнеге ен; жақынға шабуыл жасайтын болсаң, алысқа шабуыл жасайтындай бол; алысқа шабуыл жасайтын болсаң, жақынға шабуыл жасайтындай бол; жаудың араны ашылса, аз пайдамен алдап түсір; жау аласапыранға түссе, қапысын тауып қолға түсір; жау үстем болса, қырағы бол; жау тегеурінді болса, тасалан; жау ашуланса, түртпектеп шамырқандыр; жау байсалды болса, дандайсыт; жау тыныққан болса, берекесін кетіріп титықтат; жау ауызбіршілікте болса, арасына іріткі сал; жаудың дайындықсыз тұсынан тосыннан тап бер. Міне, бұл сайыпқыран қолбасының жеңудегі құпия кілті, соғысты ерте жария қылуға болмайды» [4, 18].

Оның үстіне, «бәсекелестік – тек күштің ғана емес, ақылдың да күресі. Айла тәсілдер кейде тиімді болғанымен, шынайы жеңіс әрқашан терең ойлау мен әділетті әрекеттен келеді. Бәсекелестікте жеңіске

жету үшін тек күш пен білім жеткіліксіз. Айла тәсілдерді дұрыс қолдана білу – табысқа жетудің бір жолы. Бірақ бұл қулық емес, ақылды стратегия.

1. Спорттағы айла тәсілдер: Мысал, Футболда кейбір ойыншылар қарсыласын алдап, күтпеген қимылдар жасайды (мысалы, финттер, жалған пас). Оны қолдану - қарсыластың әлсіз тұсын зерттеу, жылдам шешім қабылдау арқылы күтпеген әрекет жасау жағына сайады. Эмоцияны басқару - қарсыласты психологиялық тұрғыдан әлсірету жақтардан көрініс табады.

2. Бизнестегі айла тәсілдер: Мысалы: Apple мен Samsung арасындағы бәсекелестік. Apple ерекше дизайн мен маркетингтік стратегия арқылы өз өнімін премиум брендке айналдырды, ал Samsung технологиялық жаңалықтармен ерекшеленді. Оны қолдану – өз бәсекелестерінің қимыл-әрекетін зерттеу және олардың кемшіліктерін табу, өз артықшылықтарыңды ерекше көрсету, тұтынушының психологиясын түсіну және сенімділік қалыптастыру жақтардан әйгіленеді.

3. Саясаттағы айла тәсілдер: Мысалы, көптеген саясаткерлер сөздерін эмоцияға құрып, халықтың сеніміне кіріп, жеңіске жетіп жатады. Оны қолдану - қарсыласыңның әлсіз жерін тауып, оны дұрыс пайдалану, сөз шеберлігін дамыту және эмоциямен жұмыс істеу, көпшілік алдында сенімді болу жақтардан байқалады.

4. Күнделікті өмірдегі айла тәсілдер: Мысалы, жұмыста не оқуда жақсы нәтиже көрсету үшін уақытты дұрыс басқару және пайдалану керек болады. Оны қолдану – ақылды түрде жұмысты жоспарлау, барлық істі алдын ала ұйымдастыру, керек кезде тәуекелге бару, адамдармен қарым-қатынаста эмоционалды интеллектті пайдалану жақтардан аңғарылады» [5, 107]. Сондықтан «Қытай 36 айла-амалдарын» тек соғыс жағдайында ғана қолдануға болады деген сыңар жақтылы ұстанымнан аулақ болғанымыз жөн.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Қытайдың соғыс өнері және айла-амалдарын зерттеу әдіснамасының негізгі қағидалары тұрғысында қытайдың соғыс өнері және айла-амалдарының пайда болуы, дамуы және кемелденуінің тарихи өзгерістеріне қатысты материалдар бұл ғылыми еңбектің жазылуына теориялық негіз болды. Зерттеу материалдарының қайнары саналатын қытайдың соғыс өнері және айла-амалдарының қоғамдық болмыспен болған байланысы және қытай мәдениетінің оған қатысты ой-пікір түйіндері қытай және басқа да шетелдік қытайдың соғыс өнері мен айла-амалдарын зерттеуші ғалымдардың теориялық және практикалық еңбектеріне негізделе отырып сарапқа салынды. Қытайдың соғыс өнері және айла-амалдарының теориялық тетіктері мен құрылымдық жүйесін сарапқа салу негізінде оны зерттеп-зерделеудің негізгі бағыттары мен ұстанымдары анықталып, оның тарихи даму үдерісіндегі дәуірлік өзгерісі мен нақтылы қолданыс аясындағы практикасы және зерттеу барысының қағидалары қарастырылды. Қытайдың соғыс өнері және айла-амалдарының қытай дәстүрлі мәдениетімен болған байланысы, оның осы замандағы жаңашылдық идеялармен сәйкесіп, көз алдыдағы әлеуметтік орта бәсекелестігінің әр саласында нақтылы қолданылуы мен теориялық және тәжірибелік тұрғыда зерттеп-зерделенуі нақтылы мысалдар арқылы пайымдалды. Қытайдың соғыс өнері және айла-амалдарының құрылымы мен мәдени мәйектік сипатына талдау жасау, жүйелеу және мазмұндық бөліктерге бөліп, олардың танымдық әрі мазмұндық ерекшеліктерін анықтау барысында ол туралы тарихи таным-түсініктер мен принциптер айқындалды. Зерттеу жұмысы барысында танымдық, герменевтикалық, салыстырмалы-сараптамалық және жүйелеу әдістері қолданылды. Бұл еңбек қытай соғыс өнері және айла-амалдарының болмыс-бітімі мен танымдық ерекшеліктерін ашып көрсетуге мүмкіндік беріп қана қоймай, қытайдың соғыс өнері және айла-амалдары мәдениетінің ерекшеліктері мен даму беталысы тәжірибе сабақтарының нақтылы қолданылуын оқырмандардың терең түсінуіне бейімдеп береді. Нақтылап айтқанда, аталмыш туынды қытайдың соғыс өнері және айла-амалдарының пайда болуы мен мәдени құбылыс ретіндегі танымдық болмыс сипатын дәуірлік кезең тұрғысында саралап-салмақтау арқылы қытай соғыс өнері мәдениетін терең зерделеп-түсінуге септігін тигізетіндігі сөзсіз.

Қытайдың соғыс өнері және айла-амалдарын осы заманғы дәуір тынысы тұрғысында қолдана білу және оның стратегиялық өзгерістерін дөп басып, мазмұндық бөліктерге бөлініп кемелдену тетігін саралап-салмақтау мен олардың мән-мағынасын терең түсіну еліміздің саяси-идеялық құбылыстарына өз әсерін тигізетіндігі сөзсіз. Сондықтан салыстырмалы-сараптамалық әдіс пен жүйелеу тәсілі қытайдың соғыс өнері және айла-амалдарының даму заңдылықтарын және оның қытай мәдениетінің мәйегі болу сипатын дүниетанымдық тұрғыда анықтап білуімізге көмектесе алады. Міне, осындай зерттеу әдістері

тұрғысында аталмыш ғылыми еңбекке қажетті материалдар жан-жақты қарастырылып жазылған бұл еңбектің қытайдың соғыс өнері және айла-амалдарынның пайда болу тарихы мен қытай соғыс өнері мәдениетін зерттеуге өзіндік үлес қосатындығы сөзсіз.

Қытай соғыс өнері және айла-амалдары дүние жүзіндегі ықпалды соғыс өнері мәдениеті тарихының бір бөлігі ретінде ұзақ уақыттан бері назарға алынып, әрқайсы ел оны өзінің нақтылы жағдайына қарай зерттеп-зерделеп келе жатқандығы белгілі. Осы барыста Сүн Зы, *Сүн Биң*, *Лайонела Джайлза*, Харро фон Зенгер, А.С. Марчук, Н.И. Конрада, Е.И. Сидоренко, К.Б. Кепинга, *В.В. Башкеев* қатарлы қытай соғыс өнері және айла-амалдарын зерттеуші ғалымдар бастаған белсені топ қытай соғыс өнері және айла-амалдарынның пайда болу тарихы, жүйеленуі, дәуірлік тұрғыда өзгерістерге ұшырауы, әрбір кезеңде нақтылы қолданылуы және олардың қолданылуынан қорытындыланған аңыз-әңгімелердің тәжірибе-сабақ ретінде жинақтап-саралануы қатарлы мәселелер төңірегінде сөз қозғап келе жатқаны анық. Сөйтіп қытай соғыс өнері және айла-амалдары ұзақ жылдар бойы қытайдың құрсауланған феодалдық түзім жүйесінің бұғауында билік үшін ғана пайдаға жаратылып, қарапайым адамдардың оқып-үйренуіне кедергі жасалып келгендігі жасырын емес. Алайда қытайдың көршілері мен батыс әлемі оған қызығушылық танытып, үзіп-жұлып өз тілдеріне аударғаны туралы мәліметтер жоқ емес. Осы барыста қытайтану үшін қытайға жіберген дін таратушы шетелдік миссиянерлер белсенді рөл ойнағаны да анық. Мысалы, Сүн Зының «Соғыс өнері» трактаты қытай мәдениетінің ерекше ескерткіш туындысы ретінде бүкіл әлем оқырмандары арасында керемет танымалдылыққа ие болып, көптеген тілдерге белсенді түрде аударылды. Оны ең алғаш батыс әлеміне жүйелі түрде аударып-таныстырған Лионель Джайлстың (1875-1958) 1910 дылы Лондонда Luzac and Company баспасынан басылып шыққан 96 беттік ағылшын тіліндегі аудармасы болды. Дәлірек айтқанда, оның алдында 1905 жылы аяқталған Э. Калтроптың аудармасы болған еді. Бірақ Джайлс шығыстанушы және аудармашы, сонымен қатар Британ мұражайының қызметкері болғандықтан, оның аудармасының танымал болуы айтарлықтай ауқымды болды. Оның үстіне оның әкесі Герберт Аллен Гилс (1845-1935) қытай тілін зерттеудегі батыс лингвистикалық дәстүрінің негізін қалаушы болған еді. Сол қатарда қытай соғыс өнері мен айла-амалдарын зерттеуді бір шама тереңдете қолға алған оқымысты Харро фон Зенгер оның мағынасы жайлы былай дейді: «Осы идиом сөздердің сыртқы формасы – бұл амалдардың сыртқы түрі ғана болып, оның иядролық мазмұны амалдардың мән-мағынасын бейнелейді. Оның сыртқы тілдік түрі бөлекше форма, айырықша қалыпта болып келеді де, қытайға ғана тән ұлттық ерекшелікпен, тарихи ізденістік сипатқа ие. 36 амалды «36 қулық», «36 ақыл-айла» деуге де болады. Оның сыртқы мәнін ғана бейнелейтін ұғым жөнінде оны соғыстағы айлакерлік, жылпостық, қулық деп түсіндіруге болады. Ал «36 айла-амалды» іс жүзінде қолдану жайлы Тайбей да 1985-жылы жарыққа шыққан «Ақыл сайысы 36 айла-амал» атты кітаптың алғы сөзінде былай деп жазылған: «Айла-амал мида тұратын, көзге көрінбейтін құпия қанжар сияқты, ол керек сәтте қынынан жарқырап шыға келеді. Ол әскери адамдарға ғана емес, саясатшы, оқымысты, саудагерлерге де өте қажет. Оны шеберлікпен пайдалана білсең, тыныш әлемді аласапыран етіп, аласапыран әлемді тыныштандыруға, кедейді бай, сорлыны мәртебелі етуге, құрдымға кеткенді құтқарып, ашық күнде аспаннан жай түсіруге болады». Тағы да аталмыш ғылыми еңбегімізді жазу барысында Джон Томсон, Кэрол Дуэк, Колл, Су Шуян, Н. Стефан, Ж. Алтаев, *Нығымет Мыңжанұлы*, *Серік Негимов* қатарлы қытай айла-амалын зерттеуші ғалымдар мен басқа салада болса да, тақырыбымызға қатысты ой-пікірін білдірген тарихшы, әдебиетші, зерттермен, оқымыстылардың құнды ой-пікірлері ерекше ескерілді.

Нәтижелер мен талқылаулар

Айла-амал деген бұл ұғым қытайлардан тыс, дүниедегі басқа ұлттарда арнайы бір «білімдік сала» ретінде зерттеп-зерделенбеген көрінеді. Тарихи естеліктерге назар аударатын болсақ, көне грек тілінде стратегия (strategem) деген атау кездеседі. Олар бұл сөзді қолбасының ұжымдық қимылы деген мағынада, кейде «Соғыстағы айлакерлік» деген мәнде қолданады. Жаңа эрадан шамамен 103 жыл бұрын өткен ертедегі Римның әйгілі саясатшысы Форондиное Икустос өзінің бір шығармасының атын «Стратегия» (strategemata) деп атағаны белгілі. 1978-жылы Пекинде шыққан «Қытайша-ағылшынша сөздікте» «36 айла-амалды» ағылшын тілінде «36 стратегия» деп атаған. «36 айла-амал» дүниедегі басқа елдерде көп зерттелмеген тақырып. Жапонияда «36 айла-амал» туралы кітап тұңғыш рет 1981 жылы баспадан шыққан. Германияда 1977 жылы Харро фон Зенгер мырза «Фрнкопорт хабарлары» газетінде «36 айла-амал» жөніндегі мақаласын жалғасты

жариялап, 1988 жылы «36 амал» туралы жүйелі зерттеу еңбектері «Ақыл-айла» деген атпен арнаулы кітап болып, баспадан басылып шықты. Сол кездегі федерациялық Германияның бас министірі Колл мырза бұл кітапты оқып шыққан соң, 1989 жылы мамырдың 19 жұлдызында авторға жазған хатында былай дейді. Мына елеулі еңбегіңді төтенше қызығушылықпен оқып шықтым. Кітапта айтылған ойлар кейде өзімді баса алмай, күліп жіберуге мәжбүрледі. Әрине, мұндай кезде мен өз басымнан өткізген істерді көз алдыма келтіріп күлемін. Кітабың адамдардың ертедегі және бүгінгі қытайды түсінуге септігін тигізіп қана қоймай, ең маңыздысы, сенің қаламың да аса шеберлікпен әсерлі бейнеленген қулық-сұмдық амалдар адамзаттың бәріне ортақ болған қимыл-әрекет түрлерін нақтылы көрсетіп берген. Сенің жазғандарың адамдарға өзіне жақын немесе алыс жүрген адамдардың не істеп не істегелі жүргендігін бақылай білудің жолын үйретеді.

Осыдан көп өтпей, Кеңес одағында да «36 айла-амалды» зерттеу науқаны қолға алынды. Осында ерекше бір ай кетуге тиісті бір іс – 1981 жылы, сиорихта 27 кезекті «Европа-қытайгерлік» талқы жиналысы ашылғанда, жиында сөзге шыққан Мәскеу ғылым академиясының акедемигі У.А.Крифосов қытай саясатындағы қулық-сұмдық амалдары жайлы мәселе қозғады. Крифосов мырза халық аралық ғылыми талқы мінбесін пайдаланып, қытайдың сыртқы саясатына ашықтан-ашық соқтықты. Ол қытай сыртқы саясатын «айла-шарғы саясатымен шұғылданған саясат» - деп өз пікірін білдірді. Бұл, әрине, талқы жиналысына қатысқан қытай үйірме өкілдерінің қайтарма шабуылын қозғады да, мақала талқы жиналыс ұжымы баспадан шығарған мақалалар жинағына енбей қалды.

Қытайдың «36 айла-амал» туралы ең ертедегі естелігі жыл санауымыздың 500 жылы жазылған Шияу Зышияңның «Наншюшу» деген кітабында көрсетілген. Бірақ осында ауызға алынған «36 айла-амал» бүгін біз зерделеп отырған жүйелі 36 тақырыпты айла-амал емес. Өйткені қытай елінің түсінігі бойынша 36 саны төтемдік сипат алатын киелі мәнге ие сан есептеледі. Қытайлар киелі 36 санды ең алғаш «Жоу тәпсірлері» деген кітаптан келген деген тұжырым бар. Бұл кітапта халықтық салт-дәстүрлер, қияли мифтік аңыз-әпсаналар сөз болады. Ондағы ең түйінді мазмұнның бірі - оң және теріс ілімі. Осы негіз арқылы бір-біріне қарама-қарсы екі түрлі ұқсамаған күштерді салыстыра баяндайды. Кітаптағы «оң» сөзі жақсылық, ізгілік, күнгей, оңтайлы күш-қуат мағынасын білдіреді. «Теріс» - теріскей, қиын, теріс, жаман, қулық, жамандық, ұрғашы деген мағынада болып келіп, алдап-арбаумен байланысты айтылып, «терістің» ең шекті саны 6 деп тұрақтандырылады. Сөйтіп 36 «терістің» ең шегі болған 6-ның еселік саны немесе 6 мен 6-ның көбейтіндісі ретінде жарыққа шыққан киелі сан болып есептеледі. Қытайдың «36 айла-амалын» алғаш рет жинап-теріп, оны саяси қаскүнемдік мақсат жолында істетуді жолға қойып, қулық-сұмдық негізінде пайдалануды мақсат етіп, тақпақ етіп шығарған саяси ұйым 1674 жылы құрылған «Хұңбаң» ұйымы болатын. «Хұңбаң» Гэн Цзинчжун бастаған қытайлардың Шүршіттер үстемдігіне қарсы жасырын әрекетпен шұғылданған ұйымы болып, олар Шүршіттер билігін құлатып, қытайдың Миң патшалығын қайтадан қалпына келтіруге талпынған ұйым еді. Олар өздерінің мақсатын іске асыруда «36 айла-амалды» тақпақ етіп құрастырып, жасырын қимыл-әрекеттерінде ұтымды пайдаланған.

«36 айла-амалды» тұрмыс-тіршіліктегі жеңіл-желпі қулық-сұмдық амалдары деуге де, әрі жоспарлы түрдегі ұйымдастырылған епті де жылпостық сондай-ақ аса зымыяндықпен жобаланған бір түрлі айлагерлік тәсілі деуге де болады. Осы тұрғыдан «36 айла-амалдың» әр түрлі қимыл-әрекеттері төмендегідей бір қанша жақтан нақтылы бейнеленеді. Бұл амалда айла-амал істетуші өзін қиын жағдайдамын деп есептеп, енді тікелей әрекет қолдануға болмайды деп қараған жағдайда, қарсы жақ байқай алмаған әрі амал істетуші зұлымдығын айла-шарғымен бүркемелеп, күтпеген жағдайда аяқастынан қарсы жақты тұзаққа түсіреді. Айла-амал істетуші өзі қолданған амалын үнемі «жақсылық» жолы осы деп, ортаға шығарады. Ал амалды қабылдаушы жақ та оны «жамандық» жолы деп қарамайтын, тіпті, қарсы жақ осы айла-амалды істетуге разы болатын жағдайда бұл амал ортаға шығады. Ағылшынның әйгілі физика ғалымы, 1906 жылғы физика мамандығы бойынша Нобель сыйлығының иегері Джон Томсонның бейнелі тұжырымы бойынша айтқанда «табиғат бізге үш түрлі кеңес береді. Алдымен қолымыздан ұстап алады да: “Шамаң жеткенше күрес, ұмтылып бақ” деп бір қояды. Енді бірде одан да жақынырақ келіп: “Таңдана біл, қуанышқа кенел, жаның жай тапсын” дейді. Біз оның жүрек соғысын да естіп тұрамыз. Тағы бірде “Ізден, зердеңе сал” деп сыбырайды. Бізге бұл да түсінікті. Табиғат-ана ақылы: дене, жүрек және ақыл деген үш бөліктен тұратын біздің бір болмысымызға бағытталған» [6, 5]. Сондықтан табиғат дүниесімен қисындасып жатқан адамзат

баласының ақыл-айласы қашан да өз жүйесін тауып, адамзат тұрмыс-тіршілігінің қажеті мен талабынан шыға білуі арқылы өз нәтижесін көрсетіп жататындығы белгілі.

Енді біз «36 айла-амалды» Сүн Зының соғыс өнері тұрғысынан оны мазмұндық бөліктерге топтастырып қарайтын болсақ, онда қытайдың «36 айла-амалы» мынадай 6 топқа бөлінініп жіктеледі.

Бірінші, жеңіске жету айла-амалдары (胜战计)

1. Топан астынан су жүгірту айла-амалы (瞒天过海 Төте аудармасы: Аспанға аңыртып қойып, теңізден өту). Бұл айла-амал – көзге көрініп тұрып, көмескі түрде қимыл-әрекет жасау, көзді үйретіп барып, мақсатқа жетуді немесе ешнәрсені білмегенсіп тұрып, көзбайлауды меңзейтін айла-шарғы.

2. Ұрымтал тұсқа ұрыну айла-амалы (围魏救赵 - Уй елін қоршап, Жау елін құтқару) Бұл айла-амал – бөлшектенген жауға бөрідей тиіп, әлсіз қосынды әлек қылып, жаудың жер аумағында жау қосынын алжастырып, желдей есіп жүруді меңзейді.

3. Өзгенің қолымен от көсеу айла-амалы (借刀杀人 - біреудің қанжарын қарызға алып, адам өлтіру). Бұл айла-амал – негізгі күшті ысырап етпей, өзге белсенді күштерді жауыңа айдап салып, басқалардың күші арқылы жеңіске жетуді мақсат етеді.

4. Тынығып жатып, тынышын алу айла-амалы (以逸待劳 – тыңайып алып, соқтығу). Бұл айла-амал – дереу шабуылға өтпей, қаталдық пен жұмсақтықты алма-кезек қолданып, қоршауға түскен жауды титықтата қуатын сарқып, оларды ырықсыз күйге түсіріп, жаудың өзін-өзі күйрету жағдайына мәжбүрлеуге қаратылады.

5. Біреу тойға айналғанда, қойға айналу айла-амалы (趁火打劫 - өрттен пайдаланып, бұлап-талау). Бұл айла-амал – жауың бір бәлеге ұрынып, қатты қиыншылыққа тап болған орайын қалт жібермей, есін жиуға шамасын келтірмей, жығылғанға жұдырық сілтеп, жауға ешқашан да аяушылық білдірмеуді көрсетеді.

6. Шығыстан қылаң беріп, батыстан басып кіру айла-амалы (声东击西 - шығыстан дыбыс шығарып, батыстан шабуылдау). Бұл айла-амал – бетіне қарап күліп тұрып, күңіrentіп кететін, құшақтап тұрып, арқасынан қанжар сұғатын, сол жағында дос болып, оң жағында дұшпандығын жасақтап, жауын қаймықтыру арқылы оның есін шығарып, ебін қашырып, жеңіске жететін мүмкіндікті өзек етеді.

Екінші, жаумен жағаласу айла-амалдары (敌战计)

7. Сынықтан сылтау табу айла-амалы (无中生有 - жоқтан жонып табу). Бұл айла-амал – жалған жаланы расқа айналдырып, ашық-әшкере түрде қиялдан сенімді көрініс жасап, жоқтан жонып табуып, жаудың күдігін арттырып, олар сасқалақтаған сәтте бас салу тәсілін көрсетеді.

8. Жар астында жасырын қимылдау айла-амалы (暗渡陈仓 - Шынсаңнан жасырын өту). Бұл айла-амал – жаудың ішіне жасырын кіріп алып, жалған өсек тарату арқылы олардың негізгі күштерін бір-біріне айдап салып, ішінен іріту негізінде жау күшін ыдыратуды мақсат етеді.

9. Қырық пышақ болып, қырылысуды қызықтау айла-амалы (隔岸观火 - жағада тұрып, өртті тамашалау). Бұл айла-амал – жау ұжымы ішінде алауыздық өршіген кезде жауға дереу соққы бермей, ішкі-қайшылық ауыруы ерекше асқынып, жау қосыны өз ішінен іріп-шіріп, быт-шыт болып ыдырауын сабыр сақтап күтуді меңзейді.

10. Күлімдеп тұрып, күңіrentу айла-амалы (笑里藏刀 - күлкінің ішіне қанжар жасыру). Бұл айла-амал – орайы келмеген кезде барынша ақкөңіл, бейшара, аңқау, сабырлы, салмақты болып, құпия түрде барлық әзірлікті жоспарлы түрде жасау арқылы жағдай пісіп-жетілген кезде арыстандай айбаттанып шыға келу шарасын көрсетеді.

11. Бастан құлақ садаға айла-амалы (李代桃僵 - алмұрт үшін шабдалыны құрбандыққа шалу). Бұл айла-амал – зиянды іс пен жеңіліс сәтін және сәтсіздік пен жамандық нәтижесін пайдаға айналдыра білу арқылы сол қателікті оңтайлы пайдаланып, оны жақсылық пен пайдаға жаратуға талпыныс жасауды мақсат етеді.

12. Қисынын тауып, қымқыра кету айла-амалы (顺手牵羊 - қолайын тауып қойды жетектей кету). Бұл айла-амал – қарсы жақтың қамынан ілік-шатыс іздеп, болымсыз саңлаудан қол жүгіртумен бірге ине өткен жерден жіп өткізіп, жаудың қалт жіберген қателігін ұтымды пайдалануды және оңтайлы орайды қолдан бермей іске көшуді меңзейді.

Үшінші, шабуылдау айла-амалдары 攻战计

13. Сабанды сабалап, жыланды жыбырлату айла-амалы (打草惊蛇 - шөпті сылдырлатып, жыланды

үркіту). Бұл айла-амал – қарсы жақты толық барлап-бақылап боламай тұрып іске кіріспеуді, күдікті қимыл-әрекеттерден сақ болып, торға түсіп, қақпан басып қалудан аулақ болуды, әрбір қадамды сенімді түрде басуды негіз етеді.

14. Басқа бейнемен баспалап кіру айла-амалы (借尸还魂 – мәйітті қарызға алып, оған жан бітіру). Бұл айла-амал – керексіз нәрседен пайдалы орайды меңгеріп, пайдасыз қимыл-әрекеттен пайда табуды, елеусіз нәрседен елеулі табысқа жетуді, беліне көтере алмайтын шоқпарды байламауды мақсат етеді.

15. Жолбарысты еліктіріп, етекке түсіру айла-амалы (调虎离山 – жолбарысты алдап, таудан алшақтату). Бұл айла-амал – жауды үрейлендіру арқылы оның өздігінен алдыға келіп, аяққа жығылуын, қарсы жақтың қамал-бекінісіне қыр көрсету арқылы жеңіске жетуді қамтамасыз ететін шара.

16. Ұзын арқан, кең тұсау айла-амалы (欲擒故纵 – ұстау үшін әдейі қояберу). Бұл айла-амал – жау қашса, оны титықтатып құмай, олардың күш-қуатын сарқа жұмсап, шаршап-шалдығып титықтағанын күтуді, сөйтіп жаудың арқасүйер тірегі құлап, барар жер, басар тауы қалмағанда барып өзі келіп, берілуге орай қалдыруды, ең соңында олардың сені жақтайтын мүмкіндігіне қол жеткізуді мақсат етеді.

17. Ат тезегін алтынға айналдыру айла-амалы (抛砖引玉 – кесек лақтырып, жаһұтты қолға түсіру). Бұл айла-амал – әрқандай бір қимыл-істе табысқа жету үшін жауырды жаба тоқып, күрмекті күрішке санап, қиыннан қиысқан ептілікпен қарсы жақтың көзін көлегейлеуді меңзейді. Нақтылап айтқанда, «қарсыластың қайда және қашан қандай қимыл жасауды жоспарлап отырғандығын алдын алу білу өте маңызды. Осын негізде қарсыластың қатты зәру болып отырған заттық қажеттілігін қанағаттандыру негізінде оның сеніміне кіріп, жанкүйер серігіне айналып барып, оның бар құпиялығын иелеп, икемге келтіріп, сенімді түрде жеңіске жетуге болады» [7, 73].

18. Атаманның көзін алдымен жою айла-амалы (擒贼擒王 – ұрыны ұстағың келсе, атаманын ұста). Бұл айла-амал – жаудың негізгі күшін күйрете соққының астынан алып, атаманын алдымен жайратуды, сөйтіп қарсы жақтың рухын аяқасты етіп, қолбасшысыз қалдыруды мақсат етеді.

Төртінші, былықтыру айла-амалдары (混战计)

19. Қынды қылышсыз қалдыру айла-амалы (釜底抽薪 – қазанды оттан айыру). Бұл айла-амал – қарсы жаққа шамаң жетпеген жағдайда, жауды ерегестіріп алмай, жұмсақ қаттыны, әлсіз күштіні жеңеді дейтін қағиданы қатаң ұстанып, жаудың негізгі күшімен тіресуді қоя тұрып, оның заттық негізгі тірегі болған азық-түлік, қазына-мүлік, қару-жарағын қолға түсіру немесе жоюмен бірге дос-жаран, таныс-білісі секілді пайдалы ахпарат беретін күштерді қолға келтірумен айналысуды немесе жау жаққа қарсы қойып, оларды қарым-қатынасын бүлдіруге кірісуді меңзейді.

20. Суды лайлап, балық аулау айла-амалы (混水摸鱼 – лай судан балық ұстау). Бұл айла-амал – жаудың ықпалын ұлғайтпауға, әлсіз кезінде ортасының ойрантопырын шығаруға, әсіресе, қарсы жақтың ішкі құрылымдық жүйесінде қайшылық асқынып, аласапыран болған жағдайда олардың өздерін бір-біріне айдап салып, жөргегінде тұншықтыруға қаратылған тәсіл.

21. Қапысын тауып, қашып шығу айла-амалы (金蝉脱壳 – алтын кесерткі секілді түлеу). Бұл айла-амал – салтанатты да, айбынды көрініс жасап, жауды сескендіруге, олардың бар назарын басқа жасанды көрініске аударып, шошытып, үрейлендіру арқылы өздігінен келісім жасауға және жауды жалт-жұл еткен болымсыз зат немесе бұйыммен алдап-арбап, апанынан шығуға, есін шығарып, ебін қашырып, абыржытып, алаңдату негізінде сатқындарын сатып алып, пайдалану арқылы жауды тізе бүгуге қарай мәжбүрлеуге қаратылады.

22. Есікті жауып алып, есін шығару айла-амалы (关门捉贼 – есікті бекітіп алып, ұрыны ұстау). Бұл айла-амал – жау қашқан кезде, оған қашып құтылу орайын қалдырсаң, онда ол сол орайға жету үшін жанын салып қимыл жасайды, оларға еш қашып құтылу жолын қалдырмасаң, онда олар тұтқындалады деген қағида бойынша жауға жау қосылып, қайта күшейіп кетпеу үшін жауды шашау шығармай қоршауға алып, қамалап, қаймықтырып барып бағындыру ұстанымын орындауды мақсат етеді.

23. Алыспен астасып, жақынмен жағаласу айла-амалы (远交近攻 – алыспен келісіп, жақынға шабуыл жасау). Бұл айла-амал – аса қиындыққа тап болған жағдайда алыстағы әлсіз күштермен қарым-қатынасты жақсартып, олардың көмек беруін немесе қарсы жаққа жақтасып кетпеу жолын қарастырып, күш-қуат пен жігер-қайрат жинауға, сөйтіп жауды жеңу үшін күшті ұлғайтып барып жақындағы күшті жауға айбат көрсетіп немесе шабуыл жасауды меңзейді.

24. Қарыз беріп, қарын тойғызу айла-амалы (假道代號 - бағындыру үшін көмек қолын созу). Бұл айла-амал – ұсақ, қораш, қаржылық дағдарысқа тап болған елдердің мешеу әрі қиыншылыққа тап болған жағдайын сылтау етіп, құтқарушы жұлдызы ретінде көзге ерекше түсіп, оларды белшесінен қарызға батырып барып, ең соңында қарызды қайтармағанын сылтау ету арқылы сол елге шабуыл жасап, басып алуды мақсат етеді.

Бесінші, жауға жақындау айла-амалдары (并战计)

25. Уығын ұрлап, шаңырағын шайқалту айла-амалы (偷梁换柱 - үй арқалығын шіме шығармай ауыстыру). Бұл айла-амал – жаудың ұйымдасу әдіс-тәсілін, жоспар-жоба жүйесін, құпия ереже-қағидаларын бүлдіріп, өз жоспарын өзіне қарама-қарсы қойып, сүйеніші мен тірегі болған тұғырнамасын құпия ауыстырып, олардың тыңғылықты іс-қимылына кедергі келтіру жағын қарастырады.

26. Қызым саған айтайын, келінім сен тыңда айла-амалы (指桑骂槐 – тұт ағашын нұсқап тұрып, ақ үйеңкіні янаттау). Бұл айла-амал – шындықты ашып айтпай, бүкпелеп жеткізіп, түймені сындырып түйені райынан қайтарып, қарсы жақтың жандүниесін астан-кестең етіп, көңілінде үрей туғызып, істемекші болған жоспар-жобасынан бастартуға мәжбүрлеуді меңзейді.

27. Өтірік меңірейіп, өрт қою айла-амалы (假痴不癲 – саналы түрде есалаң болу). Бұл айла-амал – өтірік өмексіп, қарсы жақтың бейғамдығын тудырып, жеңіске жетуді немесе есалаң болғанып, ебі келгенде жауды жамбасқа басуды мақсат етеді.

28. Тірегін жойып, тілегін тізгіндеу айла-амалы (上屋抽梯 - үй төбесіне шығатын сатыны құлату). Бұл айла-амал – жаудың ең маңызды шабуылшы қосынын құртып, артқы шептегі азық-түлік, құрал-жарақ секілді негіздік тірек-сүйеніштерінің көзін алдымен жойып жіберуді көзде ұстайды.

29. Көсем боп көрініп, көз байлау айла-амалы (树上开花 - ағаш басындағы гүл ашу). Бұл айла-амал – өзіңді жау жақтың ішкі ұжымына керемет дарынды, асқан өнерлі етіп көрсетіп, олардың сеніміне әбден кіріп, табындырып алған соң барып қарсы жаққа қарай күйрету сипатты қимыл-әрекетке көшу жоспарын көрсетеді.

30. Жаман үйді қонағы билейді айла-амалы (反客为主 - қонақты қожайын ету). Бұл айла-амал – жауыңды төрге шығарып, ақымақ қылып, сайқы-мазақ етуді немесе өзің жаудың төріне жайғасып алып, жауды келемеждеп, бет-беделін түсіруді мақсат етеді.

Алтыншы, жеңілгенсу айла-амалдары (败战计)

31. Сұлулыққа сұқтандыру айла-амалы (美人计 - сұлу әйелмен азғындату). Бұл айла-амал – жаудың қолбасылары мен сардарларын өзің арнаулы дайындықтан өткізген сұлу да сымбатты әйелдермен шырғалап, екі ойлы, текетойлы етіп, олардың құпиясын солар арқылы ұрлап немесе біліп алып, жау қосынын аздырып-тоздыру арқылы әлсіретуді және бөлшектеуді көздейді.

32. Қаланы қараусыз қалдыру айла-амалы (空城计 – қаланы иен қалтыру). Бұл айла-амал – қарамаққа өте жайбарақат көрінгенсіп, қарсы жақты тұзаққа түскендей көңіл-күйге жетектеп, олардың күдігін тудырумен бірге секем алдырып, шындығында қарсы жақтың үрейі мен күдігін өршітіп, сол арқылы оларды екіұдай ойға қалтыруды сипаттайды.

33. Жансызды жарылқау айла-амалы (反间计 - жансызды сатып алу). Бұл айла-амал – өзіңе бар ынта-пейілімен қызмет ететін жансыздарды мол ақшаға сатып алып, құрған тұзағыңа жауыңның өзі келіп түсуіне олардың көмектесуін қамтамасыз етіп, жауыңның жоспар-жобасын солар арқылы қолға келтіріп, жаудың буынсыз жерінен пышақ ұрып, тығырыққа тіреуді көздейді.

34. Бейшара көрініп, белеңге шығу айла-амалы (苦肉计 – өз жанын өзі жаралау). Бұл айла-амал – өз өміріңді қиғансып, өзіңді-өзің жазалап, бейшара күйде көрініп, олардың ішіне жалбызбалап кіріп алып, сол арқылы қарсы жақтың сенімді серігіне айналып, ары қарай орайы пысып-жетілген сәтте жалт бұрылып, жауға қарсы шынайы мақсат-міндетті іске асыруды көздейді.

35. Алуан түрлі әдіс-тәсілдің басын қосу айла-амалы (连环计 - мың сан айла-амалды өзара сәйкестіру). Бұл айла-амал – бір ғана қулық-сұмдықты ғана емес, әр алуан, әр қилы айла-шарғыларды қатар жарыстыра, алмастыра, еркін қолданып, қарсы жақ үстінен жеңіске жетуді көздейді.

36. Қашып шығып, қанжардан құтылу айла-амалы (走为上 - түк шықпаса қашып құтыл). Бұл айла-амал – жауды бәрібір жеңе алмайтындығы белгілі болған жағдайда шегіну, бой тасалау, майдан шебін тастап қашу арқылы қосынды аман сақтап қалу үшін қолданылатын ұтымды тәсіл. Дегенмен кейде қашудың өзін

қулық-сұмдыққа айналдыруға болады. Мысалы, өтірік шегініп, жау қуалап шаршаған, негізгі қосынынан алшақтаған, жеңісіне масайраған, кеудесін ұрып кекірейген, сауыт-сайманын шешінген, қайсарлығын әлсіреткен, сергектігін жоғалтқан ұрымтал сәтте жауға қайта тап беріп, тарпа бас салуға болады.

Мұнда ескере кететін бір жайт - «36 айла-амал» тақырыптық құрылым жақтан қытай тіліндегі аса қатаң тұрақты сөз тіркестері түрінде кездеседі де, әрқайсы амал тек төрт бейнеәріптен (иероглиф) құралған идиом болып келеді. Оны басқа ұлт тіліне аударғанда сол төрт бейнеәріпті тұрақты тіркестің басқа ұлт тіліндегі баламасын тауып, дәлме-дәл мағынасын бұзбай беру өте қиын әрі маңызды. Сондықтан біз оны қазақ тіліне аударған кезде оның түпкі мағынасын ішкі құрылымдық ерекшелігі негізінде дәл бейнелеуге аса көңіл бөлуіміз керек секілді. Сондықтан «36 айла-амалды» игеру, оны шын мәнінде зерттеп-зерделеп, тұрмыс-тіршілікте қолдану үшін оқырманда белгілі дәрежеде жоғары білімдік өре әрі бай да байыпты қиялдау қабілеті және тұжырымдау тұғырнамасы болу қажет. Өйткені «36 айла-амалды» қолдану барысында теңеу, меңзеу, ұқсату, әсірелеу сынды тарихи шындыққа толы, таңғажайып оқиғалар көптеп кездеседі. Оны оқырмандардың жетік түсіне алуы әрі бүгінгі шынайы өмір-тіршілікпен ұштастыра білуі оңай шаруа емес. Сол себепті кейбір батыс елдері мен қытай елінің кей көршілерінің оған немқұрайлы қарауы және мысқылдап, оны қытайдан басқа ешкім ұқсатып, керекке жарата алмайды деуінің астарында «36 айла-амалдың» сиқырлы сырына терең бойлай алмау мен үстірт түсіну бар деп айтуға болады. Мысалы, «жиырма бесінші «Уығын ұрлап, шаңырағын шайқалту» айла-амалының (偷梁换柱) атауы қытай тілінде қолданыста жүрген тұрақты сөз тіркес болып, оның шығу қайнары Шан хандығының соңғы билеушісі Чжоу Ванның (纣王) 托梁换柱 «Тіреуді көтеріп, бағананы ауыстыру» деген мына бір аңыз әңгімесімен тікелей байланысты.

Аңыз бойынша, Чжоу Ванның әкесі – патша бірде ұлы мен уәзірлерін ертіп, патша бағының әсем табиғатын тамашалауға шығады. Олар Фэй Юньгэ (飞云阁) атты павильонға келгенде, оның төбесіндегі бір тіреудің сынып қалғанын көреді. Бұған патшаның көңілі толмай, реніш білдіреді. Сонда Чжоу Ван өзінің алып күшін пайдаланып, бүлінген тіреуді тың бағанамен ауыстырып, ғимараттың әуелгі бейнесін қалпына келтіреді. Сондай-ақ «Қызыл сарайдағы түс» («红楼梦») романының 97-тарауында Ван Сифэн осы айла-амалды қолдана отырып, Сюэ Баочайды Линь Дайюйдің орнына ауыстырып, Цзя Баоюймен некелестіру жоспарын орындайды. Осы айла-амалдың іс жүзінде, нақтылы қолдану түсінігіне сәйкес ол:

1. Әскери стратегия ретінде: Одақтас әскермен бірге ортақ жаумен шайқасып жатқанда, олар жеңіліп қалса, сол орайды пайдаланып олардың негізгі күшін өз бақылауына алып, басқаруды көздейді.

2. Жауға қарсы тактика ретінде: Жау әскерінің негізгі күшін басқа жаққа аудару амалдарын ұйымдастырып, олардың әлсіз тұсын пайдаланып шабуыл жасау және жеңіске жетуді мақсат етеді.

3. Саяси күресте: Бұл айла «адамдардың орнын ауыстырып қою» (调包计) яғни бір адамды немесе бір затты байқатпай басқа нәрсемен алмастырып қою арқылы қалаған нәтижеге қол жеткізу жағын қарастырады» [8, 454].

«36 айла-амалдың» мазмұндық түрлері өте көп болып, оның ішіндегі ең бастылары бүркемелеу (掩饰法), жалған құбылу (虚构法), тұзаққа түсіру (猫获法), қоршауға алу (包围法), алдымен қол салу (争先法), шырғалау (诱惑法), бұқпантайлау (逃避) қатарлы мазмұндық бөліктерге бөлінеді. Тарихта болып өткен атыс-шабыс, саяси-экономикалық бәсекелестік, мәмілегерлік-қарым-қатынастар мен іскерлік байланыс және өзара келісімшарттар осы аталған айла-амалдарды нақтылы іс жүзінде қолданылып, жеңіс пен табысқа жеткен оқиғалар аз емес. Енді біз төменде солардың бірнешеуіне назар аударып көрейік.

Таң Тайцзун (Ли Шимин) ел басқарудағы даналығымен тарихта танымал болып қана қоймай, сонымен қатар ақылға қонымды кеңестерді тыңдай білуімен де даңқы шыққан билеуші еді. Ол жиі: «айнаға қарап – киіміңді түзейсің, адамға қарап, кемшілігіңді көресің, тарихқа қарап, өрлеу мен құлдырауды түсінесің» деп айтатын еді.

Қартайған шағында елдің тыныштығы мен халқының бай-қуатты өмір сүріп жатқанын көріп, Таң Тайцзун кеңесші Вэй Чжэннің ескертулеріне шыдамсыздық таныта бастады. Өйткені Вэй Чжэн оны жиі көпшіліктің алдында сынға алып, оның кемшіліктерін бетіне басатын болған.

Бір күні сарайға қайтып оралған соң, Таң Тайцзун қатты ашуланып:

- Орайы келгенде оны өлтірмесем болмайды, мені халық алдында ұятқа қалдыра береді! – дейді. Мұны естіген Вэнь Дэ ханшайым қатты шошып кетеді. Себебін сұрастырып, жағдайдың маңыздылығын түсінген ол дереу әрекет етуге кіріседі. Алайда оның ақыл-кеңес беру тәсілі Вэй Чжэндікінен мүлде өзгеше болады.

Вэнь Дэ ханшайым алдымен өз бөлмесіне барып, салтанатты, әдемі киімдерін киіп, барынша салмақты кейіппен Таң Тайцзунның алдына келді. Ол алдымен патшаға сәлем беріп, сосын мәртебесінің өсіп келе жатқанын құттықтайды. Мұндай салтанатты көрініске таң қалған Таң Тайцзун абыржып:

- Қандай қуаныш? Неге мені құттықтап тұрсың? – деп одан сұрайды. Сонда Вэнь Дэ ханшайым:

- Әділ патшаға адал уәзір керек. Вэй Чжэннің ашық айтып, турасын жеткізе білуі - сіздің дана билеуші екеніңіздің белгісі. Мен өзімнің сондай дархан патшаға қызмет етіп жүргеніме өте қуаныштымын. Ал сіздің қасыңызда мұндай адал кеңесшінің бар екені – бұл мемлекеттің бақыты! Сондықтан сізді құттықтауға келдім – дейді.

Бұл ақылман сөздерден кейін Таң Тайцзун бірден есін жинап, ханшайымның Вэй Чжэнді қорғап, өзіне астарлы түрде сын айтып тұрғанын түсінеді. Осы сәттен бастап ол өз ханшайымын әуелгіден де қатты құрметтеп, жақсы көріп, уәзірі Вэй Чжэннің кеңестеріне бұрынғыдан да құлақ түріп, назарға ала бастады. Міне, бұл «Қызым саған айтайын, келінім сен тыңда» (指桑骂槐 – тұт ағашын нұсқап тұрып, ақ үйеңкіні янаттау) деп аталатын айла-амалдың нақтылы мысалы.

Ал мына бір оқиға «Шығыстан қылаң беріп, батыстан басып кіру» (声东击西 - шығыстан дыбыс шығарып, батыстан шабуылдау) деп аталатын айла-амалдың көрінісі ретінде көзге түседі. 1798 жылдың мамыр айында Наполеон Египетке жорыққа аттанып, Үндістанды басып алуды көздейді. Өйткені ол оны Ұлыбритания тәжінің ең қымбат жауһары деп санады. Жорыққа шықпас бұрын, ол Жерорта теңізінде ағылшын флотының тосқауылына ұшыраудан қорқып, түрлі айла-амалдар қолданып, жалған ақпарат таратты. Ол француздардың Жерорта теңізіндегі флотын Атлант мұхитына шығарып, Ирландияға десант түсіретіні туралы қауесет таратты. Екі жыл бұрын Франция флоты Ирландияға жетуге әрекеттенген еді, бұл британдықтарды шошытты.

Бұл жолы британ флотының қолбасшысы Нельсон Наполеонның шынымен олардың «артқы ауласына» шабуыл жасайды деп қорқып, барлық күштерін Гибралтарға шоғырландырып, Ламанш бұғазынан өтетін француз флотын тосуға дайындалды. Осы сәтте Наполеон Тулон теңіз базасынан жасырын шығып, Египетке қарай бет алды.

Нельсон бұл қулықты кеш түсініп, дереу Наполеонның соңынан қуғынға шықты. Бірақ тым асығыстық жасап, француз флотынан озып кетті. Ол Александрия портына жеткенде, француз кемелерінің ізін де көрмеді. Нельсон Наполеон алдымен Константинопольге (қазіргі Стамбул) барады деп ойлап, сол жаққа бағыт алды. Бірақ күтпеген жерден, ол кеткен бойда француз флоты Александрияға келіп, сәтті түрде Египетке десант түсірді. Осылайша, Наполеон жауларын алдап, назарын басқа жаққа аударып, қарсыластардың қателіктерін шебер пайдаланып, Египетті басып алу жоспарын сәтті жүзеге асырды.

Қазақтың ұзақ тарихына арқау болған аласапыран, алмағайып замандарда осы амал-айлалардың нақтыла қолданылғандығы туралы оқиғалар да аз емес. Енді солардың біреуіне назар аударып көрейік. «Заманымызға дейінгі 518 жылы Парсы патшасы Дари I жеңіліске ұшыраған. Осы соғыста туылған таңғажайып оқиғалардың бірін ежелгі Грек тарихшысы Полиен былай суреттейді: «Шыйрақ деген бір Сақ өзінің денесін пышақпен жаралап, Парсыларға қашып барып, өзін Сақ бастықтарынан қорлық-зомбылық көрген етіп көрсетеді. Шыйрақ өзінің руластарынан кек алатын кісі кейпіне кіріп, Парсы әскерін оларға бастап барамын деп алдап, адастырып, сусыз шөлге апарады. Парсының басқыншы әскерлері шөлде қырылады. Ақырында Шыйрақ оларға: «Мен сендерді адастырып қырғынға ұшыраттым, елімді аман алып қалдым, мен дегеніме жеттім, енді қолдарыңнан келгендеріңді істей беріңдер» деп ерлік көрсетеді [9, 67-68]. Бұл Сақ сарбазының шапқыншылардан ел-жұртын аман алып қалу жолында табиғат заңдылығы мен әскери соғыс тактикасын шебер пайдалана отырып, елге көзалартқан дұшпанды амал-айламен тасталқан етуі оның ұлттық рух шеңберінде «Бейшара көрініп, белеңге шығу» айла-амалын ұтымды пайдалана алғандығының жемісі. Осы мысалға назар аудара отырып, «тағдырың өз қолыңда, өзіңді өзің ар-намысыңмен, ақылыңмен, тәжірибеңмен, қайратыңмен, зерде-зейініңмен жетілдір» [10, 129] демекші, біздің ата-бабаларымыздың да

пайым-парасаты осындай «Бейшара көрініп, белеңге шығу» сынды айла-амалдардан аулақ болмағандығын анық аңғаруға болады.

Қорытынды. Бұл «36 айла-амалдар» қытайлардың бір түрлі қулық-сұмдық амалы екені анық. Ол бір қанша мың жылдық қытай тарихында адамдар ара қарым-қатынастар мен байланыстар барысында бірін-бірі алдап-арбау және табысқа жету сипатындағы ең маңызды айла-тәсілдер мен шаралар болып келгендігі белгілі. «Бұл әдіс-амалдардың көбі қытайдың жауласқан бектіктер кезеңінде (б.з.б. 403-221) болған оқиғаларға негізделген. Бұл дәуір соншалықты аты шулы уақыт болды да, кейінгі патшалар сол дәуірдің тарих кітаптарында осындай қитұрқы сипаттағы жазбалар бар деген сылтаумен, бұл әдіс-амалдардың халық арасында таралуына тыйым салғандықтан, оларды оқығандар моральдық жақтан қудалауға ұшырады. Өйткені қытайдың бұл «36 айла-амалына» қатысты жазбалардың көбі қытайдың көрнекті қолбасшылары, патшалары, ғұламалары және сардарларының ерліктері мен ездіктері туралы әңгімелер болатын» [11, 2]. Қытайлар түсінігінше, ақыл мен айла жын-албастыларға жақтас болып, жақсы-ізгі адамдардың көзін көлегейлеп қана қалмай, көп жағдайда аяулы да ұлағатты адам қиын жағдайға тап болғанда, ол өз қадыр-қасиетін қорғап қалу үшін немесе өзі қол жеткізуге тиісті мақсатқа жетуі жолында осы амал-айланы қолдану қажет деп есептейді. Сондықтан «36 айла-амал» қытайлардың тұрмыс-тіршілік жолында қолданатын өте ебдейлі, біліктілікті және жоғары парасатты білдіретін тұрмыстық білім деңгейінде қарастырылады.

Бірақ біз айла-тәсіл мен түрлі амалдар тарихтан бері әлемде тек қытайларға ғана тән, соларға ғана бағынышты тақырып деп айта алмаймыз. Қайта ол шығыс пен батыс дүниесі, тіпті, бүкіл адамзат қоғамына ортақ болған жалпылық сипаттағы күрделі құбылыс ретінде қарастырылады. Мысалы, жоғарыда біз дәйек келтірген Федерациялық Германияның бас министірі Колдің Вон Сенгердің кітабына жазған алғы сөзінде айтылған - бұл айла-амалдар адамдарға ертедегі және бүгінгі қытайдың тұрмыс-тіршіліктегі қимыл-әрекетін ұғындырып қана қоймай, оның ең маңызды жері - сіздің қаламыңызда өте әсерлі түсіндірілген айла-шарғылар адамзаттың бәрінің ортақ әрекет-қимылының қалыбын көрсетіп беріп отыр. деген сөздері осы мәселені толық түсіндіріп бере алады. Айла-амалдар ертедегі Рим мен Грецияның саяси, әскери тақырыпқа қатысты шығармаларында да жиі тілге алынатын тақырып екені белгілі. Тіпті қасиетті кітап саналатын «Інжілдің» көптеген тарауларында да айла-амал, қулық тәсілдердің түрлері таныстырылады. Еурейлердің қасиетті кітабы «Тәурәтта» да мынадай сөйлем бар - «сен айла-шарғы қолданып соғыс жүргізуің керек, жеңіс әбден кемелді жобаланған айла арқылы қолға келеді». Ал қазіргі батыс елдерінде саяси, әскери, сауда-сатық қимыл-әрекеттерінің бәрінде де айла-амал арқылы жеңіске жету адамдарға әбден үйреншікті болған жәйт. Сюрих университетінің прафессоры Варт Борквт «Өлтірілген адам» деген шығармасында былай деп жазады - адамның сұғанақтығы мен зорлық-зомбылығы бүгінгі әлемде түйінді мәселеге айналып отыр. Құдайдың шексіз құдыретін адамдар құдайға момындықпен құлшылық ету барысында, оған дұға оқып жалбарынғанда, мадақ жырын оқып, би билегенде ғана сезініп қалмастан, қайта айбалтасы жалаңдап ұрған жаза майданында құрбандыққа шалынған малдың қаны селдей ағып, еті паршаланған, сүйегі өртелген орында да шынайы түсіне алады.

«Тәурәттың» 10 тарау 16 аятында Ғайсаның «адам бір жағынан кептердей момақан болу, тағы бір жағынан жыландай жылпың болу керек» Қараңдар, мен сендерді қасқырлардың арасына қойдай жіберіп тұрмын. Сондықтан жыландай ақылды, көгершіндей ақкөңіл болыңдар деген сөзі бар екені де шындық. Міне, біз осы бір сөйлемнен Христиан дінінің әулиесі болған Ғайсаның да айла-амалды баса дәріптегендігін байқай аламыз. Әсіресе бүгінгі әр қайсы елдер арасындағы сауда-сатық қимыл төтенше жанданып, алым-берім, ауыс-күйіс ерекше қарбаластықпен бәсекелесіп отырған мына заманда «36 айла-амалдың» қолданылатын орны төтенше көрнектіленіп келе жатқандығы шындық. Бүгінгі заманда адамдардың «сауда алаңы - соғыс алаңы», «Бәсеке - қан ақпайтын соғыс» деуі де тегін емес. Нақтылап айтқанда, «жауынгерлер қылышпен емес, қайта айла-тәсіл және сөз-сөйлеммен соғыс жүргізетін біздің бүгінгі заманымызда, бұл айла-амалдар кәсіпкерлер мен жеңімпаздарға өз көмегін тигізе алады. Одан пайдаланушылар күнделікті тұрмыс-тіршіліктің қайшылық-қақтығыстарына қарсы шара-тәсілдерді одан оңай табады. Тіпті қарапайым халықтың күнделікті тұрмыс-тіршілігінде де мұндай майдансыз «соғыстар» жиі кездеседі. Қианкескі талас-тартыстар барысында үмітсіз жағдайлар ішінде қалған сәттерде қытайдың «36 айла-амалы» сізге шарасыздық үшін не істеу керектігі туралы ұтымды кеңес бере алады» [12, 7-8]. Батыс және қытайдың Құдай қосқан көрші елдері қытаймен алым-берім, сауда-сатық және мәмілегерлік қарым-қатынас пен

қимыл-әрекеттерін жоспарлауда әрі іскерлік келісім шарттар жасауда «36 айла-амалды» және Сүн Зының әскери айласын қолданбаса болмайтындығын терең ұғына бастады. Өйткені «қытайдың әскери істер мәдениетінің ықпалы әлдеқашан әскери істер саласынан шығып кетті. Қытайдың әскери істер мамандарының амал-айла идеясы әр түрлі кәсіптегі кайраткерлерге шабыт беруде. Экономикалық жақтағы макролық пен микролық стратегия мен амалды қажет етеді. Саясатшылар Қытайдың амал-айлаларымен бәсекеге түсуде. Мемлекет басқаруда, биржада амал-айла ілгері-кейінді жарыққа шығуда. Ақыл мен ерлік сынға түсетін дене тәрбие жарыстарындағы спортшылардың алаңға шығу реті, тактикасы бәрі де амал-айламен орналастырылуда. «Сұзының әскери айлалары» арқылы зауыттар мен кәсіпорындарды басқару осы заманғы кәсіпорындардың басты тәсілдерінің біріне айналып барады [13, 174].

Бұл арада ерекше атап өтуге тиісті бір мәселе - батыс елдерінен қытайдың «36 айла-амалын» тұңғыш рет жүйелі түрде зерттеген оқымысты Харро фон Зенгер мырзаның «36 ақыл-айла» деген кітабының алғы сөзінде жазылған төмендегі сөздер адамды терең ойға салатындығы сөзсіз. «Мен батыстың өзін-әділетші төре деп атап алған мырзалардың өзі жайлы қайтадан ойланып көру, ойын ояту үшін Інжілді айла-шарғы ілімінің оқулық кітабы қатарында ұсынып, осы кітап ішінен бір талай мысалдар келтірдім. Бұндағы ойым – батыстық жаратушының да айла-шарғы сынды бұл сиқырлы амалдан құралақан еместігін түсіндіру еді. Айла-амал жөніндегі теорияны мен қытайдан оқыдым, бірақ оны Швейцарияда өз тәжірибемнен өткізіп, түсіндім. Осы тәжірибелер арқылы әр-түрлі амалдардың қолданылуын шын мәнінде тереңдей ұқтым. Міне, мен Швейцарияда осы тәсілмен ойламаған зор табысқа да қол жеткіздім. Мен өз төңірегімдегі айла-амалдардың шынайы түсінігіне ие болған соң, батыс қоғамындағы көптеген жалған құбылыстардан ары қарай өтіп, оның артындағы перде тасасында бұғынып жатқан әр түрлі айла-амалдармен, қулық-сұмдықтарды байқадым. Әрине менің батыс қоғамын ішкерілей түсінуімнің мақаты қытайдың айла-амал ілімін игерген соң, әсіресе, «36 айла-амалдың» теориялық негіздерін меңгергеннен кейін барып іске асты дей аламын. Егер қытайдың амал-айла деген осы бір шам-шырағы менің ойыма сәулесін шашпаса, мен батыс қоғамындағы осындай бір шектелген өңірге аттап кіре алмас едім. Өзім жұмыс істейтін Сюрихи университеті де өзім қиялдағандай «білім мен өнердің жанны» емес екен. Мұнда да топ құрып, мүйізdeskендер мен қаскүнемдік айла-шарғы легі өріп жүр екен».

Біз оның бұл тұжырымынан батыстың ең демократиялы, ең мәдениетті, білім мен өнердің жанны саналатын Швейцарияның ең жоғары білім ордасында да осынша мығым қара күштер өмір сүреді екен-ау! Ондай болса, адамзат қоғамының әрқандай бір орын-ортасында да қаскүнемдік айла-шарғының егеуқұйрықтары өріп жүрген болар деген ойға келетіндігіміз сөзсіз.

Біз «36 айла-амалды» терең түсінуіміз, зерттеп-зерделеуіміз, оны қытаймен болған әр түрлі шараларда әрі дүниенің әрқайсы елдерімен өзара қарым-қатынастарымызда дұрыс істете білуіміз керек екені белгілі. Өйткені «36 айла-амалдың» тереңде жатқан тетігін таба білу, оны күнделікті тұрмыс-тіршілікте істете білу өзіміздің табысқа жетуіміз бен еліміздің ұзақ болашақтық қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін өте қажет. Жоғарыда біз мысалға алып өткен Швейцарияның Сюрихи университетіндегі жағдай адамды терең ойға салады. Әлемдегі ең демократиялы, өркениетті делінген елдің таңдаулы жоғары оқу орнының жағдайы осылай болғанда, өзге елдер жөнінде не деуге болатындығын пайымдай беріңіз. Сондықтан «36 айла-амал» күрделі де күрмеуі қиын тұрмыс-тіршілік ағыны барысында өз мақсат-міндетімізді іске асыру жолында бізге төтенше есқататын, аса парасатты қорғаныс құралы деуге болады. Қытайдың Миң патшалығы дәуіріндегі Хұң Зышиң деген ойшылы «біреуді зақымдауды үйренбесең де, өзіңді арашалай алуды үйренбей болмайды» деген екен. Бүгінгі күні пендешілік кеселінің өкпесі қабынып, адамдар жеке баспайда жолында алапат арпалысқа түсіп, алқынып тұрған және әлемдегі дүрбелең дүбірі бәсекелестік бәйгесіне бәс тігіп, қақтығыстар мен қантөгіс алаңы күн сайын молаюға беталған немесе *«дүниедегі ірі державалар арасындағы саяси текетірестердің жиілеуі және ушығуы, адамзат тағдырын шешетін мемлекеттердің басымдарлығын әлсіретіп, бүкіл әлем жаңа бір өркениет ошағына адамзат билігінің кіндігі болған, өркениеттің көзі болған Еуразия даласына, жүйеден Түркі даласына ұлы ғасыр келе жатқан»* [14, 104] мына заманда қытайдың «36 амал-айласы» біздің өзімізді қорғап қалуымызбен бірге өзгені де түсініп, мәңгілік ел тұғырнамасы негізінде арман-мақсатыңыздың мүлтіксіз орындалуына септігін тигізе алатындығы анық. Өйткені мұнда «қытай мен батыстың соғыс және дипломатия әдістерін салыстыра отырып, қайсысының артықшылығы басым деген сұрақ туындамайды. Қытайлықтар өздерінің стратегиялық дәстүрлері этикалық жағынан

да, тиімділік жағынан да батыстықтардан жоғары деп санайды. Қытайлық стратегтер мәдениеттің маңыздылығына тоқталып, АҚШ пен батыстың соғыс тәсілдерін стереотипке айналдыруға бейім. Бұл сұраққа дұрыс жауап беру қиын болғанымен, батыс елдері бірнеше ғасыр бойы өзінің жан-жақты қуат-күшімен әлемдік саясатта үстем орында тұрғандығын анық көруге болады. Қытайлар бұл фактіні біледі» [15, 11]. Сондықтан олар Сүн Зының «өзіңді де, жауыңды да бірдей білсең, жүздеген соғыста жеңілмейсің. Өзіңді ғана біліп, жауыңды білмесең бір жеңіп, бір жеңілесің. Өзіңді де, жауыңды да білмесең, онда жүздеген соғыста түгел жеңілесің» [16, 67] деп, соғыс өнерінің тұғырнамасы тұтып келген терең пайымдауының астарында парасатты қимыл-әрекетке толы айла-амалдар мен шара-тәсілдердің шаңды жорығы жатқандығы белгілі.

«Қытайдың 36 айла-амалдарымен» танысқаннан кейін, бұл шығарманың тек қана соғыс туралы емес, өмірдің өзі жайлы екендігіне көз жеткіземіз. Бұл шығарма ғасырлар бойы өз мәнін жоғалтпағандығымен қоймай, тіпті бүгінгі күнге дейін әлеуметтік әрбір салада ұтымды қолданылуымен өзекті болып келеді. Ол тек қана әскери стратегияда ғана емес, адам баласының ойлау тәсілдерін, өмірлік қиын түйін шешімдерін табудың жолдарын үйретеді. Оның негізгі идеясы - жеңіске күшпен емес, ақылмен, сабырмен, ұтымды уақыт, ыңғайлы орынды таңдай білумен қол жеткізуге болады деген басты түйіндерде жатыр. Бұл айла-амалдардың атасы болған Сүн Зының айтуы бойынша, ең жақсы соғыс - ол жаудың жоспарын алдын ала біліп, оларды орындауға жол бермеу. Бұл түйінді саралап-сараптай отырып, адам өмірінің күнделікті тұрмыс-тіршіліктегі түрлі кезеңдер еске түседі де, осы қағидаларды өмір тәжірибемізде қалай қолдана алатындығымыз жөнінде толғам пайда болады. Бұл айла-амалдар сырын терең ұғынған кезде тек қана сыртқы жаумен емес, ішкі өзіңмен де күрес жүргізіп жатқандай сезінесің. Оның әрбір сөзі, әрбір кеңесі бізге өмірде қиындықтар мен дау-жанжалдарды шешуде, шынайы жеңіске жетуде қалай ақылды болу керектігін түгендеп-түсіндіреді. Мұнда күш емес, мейірімділік пен сабыр, ақыл мен қарапайымдылық негізгі орында жатқандығын анық аңғаруға болады. Өйткені өмірдің өзі тек бір ғана соғыстың немесе бір шешімнің жолы емес, қайта өмірдің барлық сәттерінде адамдарды сабырлылықпен ойланып әрекет етуге құлшыныс жасатады. Сол арқылы біз тек қарсыластарымыз бен жауларымызды жеңу жолын ғана емес, өзіміздің ішкі жан-дүние арпалысымызды да жеңу жолын қарастырамыз. Оның себебі - «Қытайдың 36 айла-амалы» ақылды стратегия жүйесі. Алайда оны әділетсіздікке емес, тиімділікке, халық мүддесі мен қажетіне бейімдеу өте маңызды. Нағыз жеңіс тек құлық-сұмдықта ғана емес, ақылды ойлау мен дұрыс шешім қабылдауда жатқандығын анық түсіне білуіміз керек.

Авторлардың қосқан үлесі:

Б.Жылқыбекұлы – зерттеу тұжырымдамасын әзірлеп, деректерді жинақтады және мақала мәтінін дайындады;

Т. Калибекулы – «36 айла-амалдың» мазмұны мен стратегиялық сипатына ғылыми талдау жүргізді;

К. Токтарбек – зерттеу нәтижелерін жүйелеп, қорытынды жасап, мақаланы ғылыми редакциялады.

Әдебиеттер тізімі

1. Алтаев Ж., Ғабитов Т., Қасабеков А. және т.б. Философия және мәдениеттану: оқу құралы. – Алматы: Жеті жарғы, 1998. – 272 б.
2. Senger H. von. 36 Stratagems. – London: Cyan Communications, 2005. – 256 p.
3. Дуэк К. Ойлау. Табысқа жетудің жаңа психологиясы. – Алматы: «Мазмұндама» қоғамдық қоры, 2021. – 260 б.
4. Ли Шулаң. Сүн Зының соғыс өнері. Сүн Биннің соғыс өнері / ауд. А. Қалиолла. – Алматы: Қазақ университеті, 2021. – 114 б.
5. Канеман Д. Думай медленно... решай быстро / пер. с англ. – Москва: АСТ, 2023. – 653 с.
6. Шаймерденұлы Е. Даналық дидары: ой-қазына, афоризмдер, қанатты ойлар. – Алматы: Өлке, 2002. – 160 б.
7. Verstappen S.H. The Thirty-Six Strategies. – Toronto: Woodbridge Press, 2017. – 206 p.
8. 孙武. 孙子兵法与三十六计. – 延边: 延边人民出版社, 2007. – 540 页.
9. Мыңжанұлы Н. Қазақтың қысқаша тарихы. – Үрімжі: Шыңжаң халық баспасы, 1987. – 683 б.
10. Негимов С. Абай ғибратнамасы. – Астана: «Сенімен болашақ» РҚБ, 2023. – 232 б.

-
11. Verstaappen S.H. The Thirty-Six Strategies. – San Francisco: China Books, 1999. – 207 p.
 12. Марчук А.С. Хитрый как лис, ловкий как тигр. – Москва: Эксмо, 2021. – 304 с.
 13. Су Шуян. Қытайтану. – Астана: Хұснихат, 2010. – 208 б.
 14. Шерияздан М., Шерияздан М. Мәңгілік елдің үш тұғыры. – Алматы: BRK Press, 2021. – 138 б.
 15. Lai D. Learning from the Stones: A “Go” Approach to Mastering China’s Strategic Concept, Shi. – 2004. – 39 p.
 16. Сунь-цзы. Искусство войны: с комментариями и пояснениями / пер. с кит. В.В. Башкеева. – Москва: АСТ, 2023. – 190 с.

Б. Жылқыбекұлы¹, Т. Калибекулы², К.Токтарбек³

¹*Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, Кокшетау, Казахстан*

²*Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана,
Алматы, Казахстан*

³*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
(E-mail: bekhoja_astana@mail.ru, tolkyn.kalibek@mail.ru, hania_23@mail.ru)*

Содержание и особенности «36 стратагем» как квинтэссенции китайской культуры военного искусства

Аннотация. Китай – одна из самых населённых стран мира с глубокой и древней культурой. Благодаря богатому культурному наследию и многовековому историческому опыту, в настоящее время Китай привлекает внимание всего мира стремительным экономическим развитием и научно-техническим потенциалом. В эпоху ожесточённой информационной конкуренции, особенно когда перед нами стоит стратегическая задача войти в число развитых стран, крайне важно воспитать талантливое, способное и гибкое молодое поколение.

Поэтому, обучая и воспитывая современных, активных молодых людей в соответствии с требованиями времени, мы должны неустанно стремиться к знаниям, проводить исследования, изучать опыт как соседних, так и развитых стран, при этом опираясь на наши традиционные национальные ценности.

Мы живем в обновлённом и полном вызовов геополитическом пространстве, где растёт стремление к науке и знаниям. Более того, с развитием науки и технологий усиливается стремление крупных имперских союзов подчинить себе малые государства, и всё больше сил начинают посягать на нашу независимость. Такие страны, как США, Россия, Иран и западные державы, обладающие мощным военным потенциалом, всё острее ощущают угрозу Китая и его стратегическую цель – доминирование в мире.

Именно поэтому, наряду с китаеведением, необходимо обратить внимание на такие классические труды, как «Искусство войны» Сунь Цзы, где подчёркивается важность познания и врага, и самого себя для победы, а также на «36 стратегем Китая» – важный труд китайской военной мысли. Эти произведения находят широкое применение не только в военных конфликтах, но и в повседневной жизни: в спорах, спортивных состязаниях, торговых переговорах, дипломатии и политической конкуренции.

В этом контексте представленная научная работа даёт глубокое осмысление стратегического значения, содержания и сути «36 стратегем Китая», являющихся ядром китайского искусства войны, и предлагает вдумчивому читателю новые взгляды и размышления.

Ключевые слова: китайская культура, военное искусство, методы и приёмы, «Искусство войны» Сунь-цзы, 36 стратагем, противоречия и конфликты, конкуренция, пути достижения победы.

The Content and Characteristics of the “Thirty-Six Stratagems” as the Quintessence of Chinese Military Culture

Abstract. It is well known that China is one of the most populous and culturally rich countries in the world, with deep-rooted traditions. At the same time, thanks to its profound cultural heritage and long historical experience, China is now captivating global attention with its rapidly growing economy and scientific-technological power. In today's fierce era of information competition, especially as we bear the strategic goal of joining the ranks of developed countries, it is essential to raise a talented, capable, and resourceful generation. Therefore, in educating and nurturing our young and ambitious youth in line with the demands of the era, we must continuously strive, research, and learn from the experiences of our neighboring and developed countries, while firmly upholding our national values.

We live in a dynamically changing geopolitical world full of competition and a thirst for knowledge and science. Moreover, as science and technology advance, the ambitions of powerful imperial unions to dominate smaller countries are growing, and many forces are casting envious eyes on our independence. Countries with strong military potential such as the USA, Russia, Iran, and Western powers are becoming increasingly aware of the strategic ambitions of China, which is rapidly rising to a leading position in many fields.

That is why, along with Sinology, we must also focus on classical works such as Sun Tzu's *The Art of War*, which emphasizes the importance of knowing both your enemy and yourself to avoid danger in battle, as well as **The 36 Stratagems of China**, a masterpiece of military strategy. These works are widely applied not only in military conflicts but also in daily life disputes, sports competitions, trade negotiations, diplomacy, and political rivalries.

In this context, the mentioned scholarly work offers a thoughtful interpretation of the strategic meaning, content, and nature of “The 36 Stratagems of China,” which lie at the heart of Chinese military culture, and provides readers with insightful and thought-provoking perspectives.

Keywords: Chinese culture, the art of war, methods and techniques, Sun Tzu's *The Art of War*, the Thirty-Six Stratagems, contradictions and conflicts, competition, ways to achieve victory.

References

1. Altaev, Zh., Gabitov, T., Kasabekov, A. et al. (1998) *Filosofiya zhane madeniettanu: oqu quraly* [Philosophy and Cultural Studies: Textbook]. Almaty: Zheti Zhargy, 272 p. [in Kazakh]
2. Senger, H. von (2005) *36 Stratagems*. London: Cyan Communications, 256 p.
3. Dweck, C. (2021) *Oilau. Tabysqa zhetudin zhana psikhologiyasy* [Mindset: The New Psychology of Success]. Almaty: Mazmundama Public Foundation, 260 p. [in Kazakh]
4. Li, Shulang (2021) *Sun Zynyn sogys oneri. Sun Binnin sogys oneri* [The Art of War by Sun Tzu. The Art of War by Sun Bin], translated by A. Qaliolla. Almaty: Qazaq University, 114 p. [in Kazakh]
5. Kahneman, D. (2023) *Dumai medlenno... reshai bystro* [Thinking, Fast and Slow], translated from English. Moscow: AST, 653 p. [in Russian]
6. Shaimerdenuly, E. (2002) *Danalyq didary: oi-qazyna, aforizmder, qanatty oilar* [The Face of Wisdom: A Treasury of Thoughts, Aphorisms and Sayings]. Almaty: Olke, 160 p. [in Kazakh]
7. Verstappen, S.H. (2017) *The Thirty-Six Strategies*. Toronto: Woodbridge Press, 206 p.
8. Sun, Wu (2007) *Sunzi bingfa yu sanshiliu ji* [The Art of War by Sun Tzu and the Thirty-Six Stratagems]. Yanbian: Yanbian People's Publishing House, 540 p. [in Chinese]
9. Mynzhanyly, N. (1987) *Qazaqtyn qysqasha tarikhy* [A Brief History of the Kazakhs]. Urumqi: Xinjiang People's Publishing House, 683 p. [in Kazakh]
10. Negimov, S. (2023) *Abai gibratnamasy* [Abai's Book of Edification]. Astana: Senimen Bolashaq, 232 p. [in Kazakh]

-
11. Verstappen, S.H. (1999) The Thirty-Six Strategies. San Francisco: China Books, 207 p.
 12. Marchuk, A.S. (2021) Khitryi kak lis, lovkiy kak tigr [Cunning as a Fox, Agile as a Tiger]. Moscow: Eksmo, 304 p. [in Russian]
 13. Su, Shuyang (2010) Qytaitanu [Chinese Studies]. Astana: Khusnikhat, 208 p. [in Kazakh]
 14. Sheriyazdan, M., Sheriyazdan, M. (2021) Mangilik eldin ush tugyry [The Three Pillars of the Eternal Nation]. Almaty: BRK Press, 138 p. [in Kazakh]
 15. Lai, D. (2004) Learning from the Stones: A “Go” Approach to Mastering China’s Strategic Concept, Shi, 39 p.
 16. Sun Tzu (2023) Iskusstvo voyny: s kommentariyami i poyasneniyami [The Art of War: With Commentary and Explanations], translated from Chinese by V.V. Bashkeev. Moscow: AST, 190 p. [in Russian]

Авторлар туралы мәлімет:

Жылқыбекұлы Б. – филология ғылымдарының кандидаты, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, Қазақстан.

Калибекулы Т. – хат-хабарға жауапты автор, филология ғылымдарының кандидаты, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан.

Токтарбек К. – PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Жылқыбекұлы Б. – кандидат филологических наук, Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, Кокшетау, Казахстан.

Калибекулы Т. – автор для корреспонденции, кандидат филологических наук, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Алматы, Казахстан.

Токтарбек К. – PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан.

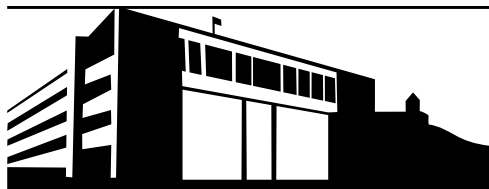
Zhylykbekuly B. – Candidate of Philological Science, Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, Kazakhstan.

Kalibekuly T. – corresponding author, Candidate of Philological Science, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan.

Toktarbek K. – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

CULTURAL TIES BETWEEN KAZAKHSTAN AND INDIA: HISTORICAL FOUNDATIONS AND CONTEMPORARY EXCHANGES

Inderjeet Singh

Jawaharlal Nehru University, New Delhi, India

E-mail: inderjeet312singh@gmail.com

Abstract. Cultural cooperation represents a significant dimension of Kazakhstan-India bilateral relations, rooted in historical interactions along the Silk Road and further strengthened in the post-Soviet period through renewed political, diplomatic, and humanitarian engagement. This study examines the evolution, current state, and key trends of cultural relations between the two countries, focusing on historical and cultural ties, religious and philosophical discourse, education, literature, arts, and cinema. Attention is focused on the role of institutional mechanisms, such as bilateral agreements, cultural centers, academic partnerships, and people-to-people exchanges, in fostering cultural dialogue and mutual understanding. This study demonstrates that cultural cooperation plays a pivotal role in deepening bilateral relations between Kazakhstan and India and in fostering broad regional connectivity between Central and South Asia. Furthermore, it highlights the growing importance of cultural diplomacy and soft power as key instruments in contemporary international relations. Based on historical analysis and contemporary policy shifts, this study indicates that cultural ties have become a key pillar of the India-Kazakhstan partnership. Despite challenges such as limited direct connectivity and a lack of public awareness, the rise in digital engagement, educational mobility, and heritage-based tourism offers significant opportunities for deeper cooperation. The study also suggests that sustained cultural engagement can foster mutual trust, promote people-to-people connectivity, and create a favourable and conducive environment for long-term strategic cooperation.

Keywords: Historical Connectivity, Silk Road Heritage, Civilizational Linkages, Educational Cooperation, Cultural Exchange Programs.

Introduction

Cultural diplomacy is an essential tool for promoting international relations and bolstering ties between countries. Cultural exchanges constitute an important dimension of diplomatic relations between Kazakhstan and India. The shared richness of their historical legacies and cultural diversity provides a strong foundation for cultural diplomacy, which facilitates bilateral cooperation, enhances mutual understanding, and promotes sustained engagement across multiple sectors (Singh et al., 2023). The historical relationship between India and Kazakhstan extends back over two and a half millennia, reflecting a legacy of sustained interaction and mutual influence. Ancient trade

networks connected the peoples of the two regions, promoting not only economic exchange but also the transfer of knowledge, religious traditions, and cultural practices. The dissemination of Buddhism from India into Central Asia and the later spread of Sufism from Central Asia into India stand as enduring examples of these multidimensional exchanges. These deeply rooted connections remain clearly evident today in the similarities found in food, language, attire, and culture (Embassy of India, Astana, 2017).

When we examine the modern diplomatic maps connecting New Delhi to Astana, we are not merely observing a new architecture, but rather a civilizational history. The re-emergence of Kazakhstan in India's foreign policy since the end of the Cold War is often characterized as a 'strategic pivot', however, this description of the relationship between these two Asian nations is not entirely accurate. The history shared by India and Kazakhstan spans over two millennia, extending far beyond the geopolitical upheavals of 1991 (Bhat, 2025, p. 221). Both republics are multicultural, multi-ethnic, and multi-religious. They share deep cultural ties, evident in the popularity of yoga, Indian films, dance, and music in Kazakhstan (Embassy of India, Astana, 2017). This study shows that historical continuity and enduring civilizational engagement remain a significant foundation for the development of bilateral cultural cooperation.

Research methods

To analyse or examine the historical foundations and emerging trends in cultural relations between Kazakhstan and India, this study employs a qualitative, descriptive-analytical research methodology. The analysis of primary and secondary sources forms the basis of this study. Bilateral agreements, Memorandum of Understanding (MoUs), joint declarations, and official documents between the governments of Kazakhstan and India, particularly those related to diplomatic, cultural, and educational cooperation serve as examples of the primary material. Scholarly books and journal articles are examples of secondary materials. The growth of Kazakhstan-India cultural ties from ancient civilisational connections and interactions along the Silk Road to contemporary diplomatic and cultural cooperation is traced using the historical method.

The study of current cultural interactions in the domains of education, the arts, tourism, and cultural diplomacy is simplified by the descriptive-analytical method. The cultural policies, cooperative mechanisms, and soft-power tactics used by both nations are evaluated using a comparative method that highlights similarities and differences. Furthermore, the concepts of soft power and cultural diplomacy offer a robust theoretical framework for analysing the role of educational cooperation, cultural exchanges, shared heritage, and interpersonal interactions in enhancing mutual trust and deepening Kazakhstan-India bilateral relations.

Results and discussions. Historical and Civilizational Foundations

The relations between two republics are historical and ancient. In fact, in terms of their scope, content, and range, they can be characterized as 'civilizational.' The ties between these two countries date back over 2,500 years, to the time when members of the 'Saka' tribes traveled to India and built powerful empires in the northwestern part of the country. During the period spanning the 5th to the 12th centuries AD, the 'Great Silk Route' facilitated a continuous and regular flow not only of the trade of goods but, even more significantly, of the free interchange of philosophy, ideas, and thoughts. During this time, Buddhism was also brought to Kazakhstan from India, and Khwaja Ahmed Yassawi's teachings brought Sufism to India. Parallel to this, Mirza Haidar Dughlat left an indelible mark on regions like Kashmir, where they governed for many years (Sajjanhar, 2014, pp. 344-345).

Between the foundations of the ancient Bronze Age and the spiritual evolution of the subsequent Buddhist era lies a pivotal transitional phase- the era of the invasion and settlement of the Shakas and Kushanas in the Indian subcontinent, which commenced in the first century BCE. The Shakas were originally nomadic tribes from Central Asia; this region encompasses present-day Kazakhstan, Uzbekistan, and their neighboring countries. Their interaction with Indian society resulted in the emergence of a syncretic culture across various domains, including politics, art, religion, language, and social structure (Bhat, 2025, p. 223). The Sakas, also known as Scythians, originated in Kazakhstan. Around 1000 BCE, they moved south and conquered portions of northern India (Kakimzhanov et al., 2023). In the 7th and 6th centuries BC, the Saka people established a powerful kingdom in the Semirechye (Land of Seven Rivers) region of present-day Kazakhstan and Kyrgyzstan. Numerous spectacular landmarks of the Saka people can be found in the foothills of the Tian Shan mountains. For instance, the entire history of the Saka people can be observed at the Kurgan complex located near Issyk and Almaty (Stobdan, 2020, p. 167). After capturing Taxila

from the Indo-Greek king Apollodotus II around the end of the first century BCE, Maues became the first Shaka king in South Asia and converted to Buddhism. Buddhism then extended northward into Central Asia, traversing the vast steppe regions of Kazakhstan to reach China (Kakimzhanov et al., 2023).

There is a long history of Buddhism in the region. Buddhist sites can be found in numerous places in Kazakhstan, as well as in the highlands and valleys near the Chinese border and beyond (Mishra, 2012, p. 21). Numerous stones from this era have been discovered at Tanglaly-Tas in Semirechiye, at several locations close to Almaty, and at Zanka Gorge on Lake Issyk-Kul's south side. Buddhist monasteries can be found all around Kazakhstan's Balkhash Lake, including at Almalik, along the Ili River east of the lake near the Kazakh/Chinese border, Kyzyl-Kent near Dzhezkazgan, along the Sary Su River west of the lake, along the Irtysh River north of the lake near the Kazakh/Russian border, etc. The remnants of another Buddhist monastery have been discovered at Ablaiket, close to Ust Kamenogorsk, and there was a large Buddhist monastery at Semipalatinsk. Buddhist monasteries were located east of Almaty along the northern face of the Zailisky Ala Tau Mountains, which divide Kazakhstan from Lake Issyk Kul. Remains of these monasteries may be found in Talgar, which is close to Almaty, and Sumbe, which lies on the border in the Narynkol district. The most recent of them, a wooden monastery, was built in the early nineteenth century in Medeo, close to Almaty. Kashgar had hundreds of monasteries and 10,000 monks, while in Bactria the numbers were more modest (Mishra, 2012, p. 22).

However, there was a resurgence of Buddhism in the area. The second phase of the spread of Buddhism occurred from the 6th–7th centuries AD onwards in the Semirechye region (present-day Kazakhstan and Kyrgyzstan), specifically around the Syr Darya, the Talas River valley, and the Chu Valley (Suyab and Navakat). Archaeological evidence indicates that Buddhism flourished in various forms until the 18th century and reached its peak in the Semirechye region during the 7th and 8th centuries AD (Aryal, 2025, p.196). The vast Silk and Spice Routes linked Kazakhstan with India during the Middle Ages. The two countries were constantly exchanging goods, concepts, and ideologies. The spread of Islam revealed yet another historical parallel in the cultural development of Kazakhstan and India. The main cause of this was the rise of Sufism in India, some of whose ceremonies are similar to our people's old religious beliefs, which are based on the idea that nature and humanity are one. Even today, some people in Northern India bear the surname 'Yasavi,' named after Khwaja Ahmed Yasavi, the founder of the Sufi school in Turkestan. In this context, mention may be made of the journey undertaken by Mullah Zaman from the city of Turkestan to India in 1500 AD, which facilitated the propagation of Sufism (his tomb/grave is located within the Qutub Minar complex in Delhi) (Kakimzhanov et al., 2023).

The city of Taraz in Kazakhstan is one of the most ancient continuously inhabited cities in Kazakhstan. Taraz sat at the crossroads where the foothills of the Tian Shan mountains gaze towards the broader Eurasian horizons. To read classical and medieval chronicles is to see a city that was a vivid, multicultural kaleidoscope. It was a place where merchants from the Indian plains bartered alongside traders from Persia and China (Bhatt, 2025, p. 226). It acted as a vital component of Eurasian prosperity.

Due to shifts in the geopolitical landscape of Asia during the 19th century, the relationship between India and Kazakhstan completely changed. Kazakhstan was part of Central Asia during a period of significant geographic discoveries that started a bit earlier and encompassed many regions of the world that were unknown to Europeans. Along with the customary trade-economic and social ties, the Indian-Kazakh relationship developed into a military and political one. The Russian attack against Kazakhstan and the rivalry between Russia and England in Central Asia were the primary issues. The military and political environment in the area, as well as the nature of India's relationship with Kazakhstan, were shaped by the ongoing conflict between British India and Russia (Abusitova, 2007, p. 54). We can discuss Indian visits to Central Asia within the context of relations, where they sought assistance in their struggle against the British. As a result, in November 1865, two Kashmir maharaja delegates travelled to Tashkent. An embassy of Raja Indor visited Turkistan in 1867, seeking friendship and offering assistance in the event of a conflict between Russia and England. In 1879, Baba Ram Singh travelled to Samarkand in search of assistance for the Singh's fight against the British (Abusitova, 2007, p. 55).

The onset of the British colonial era in Indian history caused a rift in these close ties—relationships that were only fully restored following the dissolution of the Soviet Union. During the period when Kazakhstan was under the colonial dominion of Tsarist Russia and India under that of the British Empire, there was a noticeable stagnation in the relations due to the unfolding "Great Game". Throughout these historical phases, both countries charted their

own distinct paths and struggled for independence. Following the attainment of independence, although India did not actively intervene in Central Asian affairs, its presence in the region nevertheless persisted. During the Soviet era, Indian films and music enjoyed immense popularity throughout Central Asia. Thus, during this period, the relationship between the two states remained largely confined to cultural linkages. Furthermore, in 1955, Jawaharlal Nehru, the first prime minister of India, travelled to the Kazakh SSR with Indira Gandhi. Prime Minister Nehru met with the creative thinkers of the Kazakh SSR at the time, as well as Leonid Brezhnev, the First Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan (Supyaldiyarov, 2024).

According to Sajjanhar (India's former Ambassador in Kazakhstan), "the popularity of Indian films, culture, dance, and music in Kazakhstan over the past century has brought new aspects to our bilateral relationship. For the past few millennia, there has been a natural tie and affinity between Kazakhstan and India, which would not be an exaggeration. Our relationships are deeply ingrained, lively, and dynamic in the cultural realm. Kazakh people have a particular place in their hearts and thoughts for Indian feature films, dance, music, and culture since we share similar perspectives on life in general." He further states that, "It is not difficult to identify the reasons behind our strong and enduring ties. Both our countries are multi-ethnic, multi-lingual, and multi-cultural societies, committed to upholding secular principles and combating radicalism, religious extremism, and terrorism. Our views align on all major domestic and international issues." (Sajjanhar, 2014, p. 345).

Contemporary Cultural Ties

The regular exchange of goods and services has been a defining feature of their connection, going beyond cultural exchanges. Notably, India was among the first countries to recognize Kazakhstan's independence. India opened an embassy in Almaty in 1992, and Kazakhstan opened an embassy in New Delhi in 1993, thereby strengthening diplomatic relations between the two countries (Pradhan, 2021, p. 148). Kazakhstan's foreign policy towards India is based on traditions of friendship and cooperation between the peoples and governments of both republics, and it reflects the desire to further develop and strengthen Kazakh-Indian relations (Chaudhury, 2009, p. 38).

The «Agreement on Cooperation in the Fields of Culture, Art, Education, Science, Mass Media, and Sports between the Government of the Republic of Kazakhstan and the Government of the Republic of India» signed in New Delhi on February 22, 1992, is one of the key documents forming the foundation of cultural and educational relations between Kazakhstan and India. This agreement fosters or promotes mutual cultural exchange and encourages cooperation among the educational, scientific, cultural, sports, and research institutions of both countries. It also facilitates citizens of both countries in pursuing higher education, conducting research, and undergoing vocational training at the educational, cultural, scientific, and technical institutions of the other country, thereby strengthening bilateral ties in these sectors and fostering long-term cooperation (Nurdavletova, 2025, p. 231). Cultural centers, educational collaborations, and language-learning initiatives have played a significant role in fostering mutual understanding.

Based on this agreement (February 22, 1992), a cultural exchange program was formulated, which included the signing of a Memorandum of Understanding regarding the organization of 'Cultural Days' in both countries. A significant achievement was the ceremony held in India to commemorate the 150th birth anniversaries of Abai Kunanbayuli and Zhambyl Zhabayev, as well as the 100th birth anniversary of Mukhtar Auezov. Collections of their literary works were published in Hindi. In parallel, the commemorative events organized in Kazakhstan on the occasion of Mahatma Gandhi's 125th birth anniversary—which included the issuance of a special postage stamp—were equally noteworthy (Nurdavletova, 2025, p. 230).

The Indian Cultural Centre was established in 1994, the primary objective of this cultural center is to promote cultural activities and educational cooperation that further strengthen the centuries-old ties between India and Kazakhstan. Through its various activities, the center strives to deepen mutual engagement between the people of both countries. Furthermore, India also offers scholarships to students from Kazakhstan in various disciplines under the ICCR scholarship programs (The Print, 2022). These mutual interactions contributed to the formation of a shared cultural consciousness and laid the foundation for contemporary people-to-people contacts.

Former Ambassador P. Stobdan, who worked as the Director of the Indian Cultural Centre in Almaty from 1999 to 2002 while on assignment in Kazakhstan, stated that Buddhism may still be employed in India as an ancient geopolitical weapon to address the challenges of the new millennium. During his stay in Kazakhstan, significant attempts were made to maintain the Buddhist heritage of India. Despite the widespread recognition of the importance

of Buddhist diplomacy, significant efforts have not yet resulted in full-fledged power. When travelling for business, the Indian government should do more to encourage citizens to visit Buddhist temples and shrines (Kakimzhanov et al., 2023).

In addition to the foundational agreement signed on February 22, 1992, between the 'Government of the Republic of Kazakhstan' and the 'Government of the Republic of India' regarding cooperation in the fields of culture, arts, education, science, mass media, and sports, educational cooperation has been further strengthened through a series of institutional agreements. In 2002, a Memorandum of Understanding (MoU) was signed between L.N. Gumilyov Eurasian National University and Jawaharlal Nehru University; subsequently, in 2005, another MoU was signed between the Faculty of International Relations at Al-Farabi Kazakh National University and the research centers of Jawaharlal Nehru University. These agreements have made a significant contribution to the development of Kazakhstan-India educational relations by facilitating student and faculty exchanges, promoting joint academic and research initiatives, and fostering long-term institutional cooperation between the leading universities of both countries (Nurdavletova, 2025, pp. 231-232). Such educational interactions contribute not only to knowledge exchange but also to the development of long-term cultural understanding.

In 2005–2006, "Kazakh Culture Days" in India and "Indian Culture Days" in Kazakhstan were successfully organized, reflecting a mutual interest in cultural engagement and soft diplomacy. A significant turning point in the relationship between the two republics occurred in 2009 with the signing of the document titled "India-Kazakhstan: Vision for Strategic Partnership." This document marked a major step towards strengthening the cooperation agenda between the two countries, outlining a framework for collaboration in areas such as tourism, education, and the preservation of cultural heritage (Nurdavletova, 2025, p. 230).

In the twenty-first century, people-to-people contacts hold the key to the success of cooperation. India is widely admired in Central Asia for its humanitarian image and the popularity of Indian films. In Kazakhstan, many people are interested in exploring India's culture and civilization. This cultural engagement is supported by two Centres for Indian Studies and an India-Kazakhstan Friendship Association involving citizens of both countries. The first Symphonic Orchestra of India was founded with assistance from Kazakh musician Marat Bisengalieva, and a new Kazakh instructor was hired to teach the Kazakh language at Jamia Millia Islamia University in New Delhi (Chaudhury, 2009, pp. 39-40). Kazakhstan is a popular travel location as well. Beautiful natural vistas coexist with contemporary towns and ancient sites. The country offered a variety of sights and experiences, including snow-capped mountains, singing dunes, deep and scenic gorges, flatlands and forests, rivers, and lakes. However, the warmth and friendliness of the Kazakh people is the most valuable firsthand experience one may have there. Almaty is closer to Delhi than certain places in South India because it takes just three hours to go there from Delhi. (Chaudhury, 2009, p. 40). Kazakhstan and India were dynamically progressing countries, making it inevitable for them to engage with each other more intensively.

In the keynote address delivered by Minister of State Shri E. Ahamed at the first 'India-Central Asia Dialogue' on 12 June 2012, he also stressed the importance of India-Central Asia cultural relations, and said, "India's cultural heritage is deeply rooted in the Eurasian past. Indian traders and travelers had actively traded along the Silk Route and Buddhism had flourished across the vast Eurasian steppe. History is full of friendly interactions between India and Central Asia, through movement of people, goods and ideas, including spiritual interfaces that enriched us both. The fondness for Indian culture is expressed in Central Asia's deep interest in Indian cinema, music, and art. This interest intensified further in Soviet times." (MEA, GoI 2012).

Shilibekova (2012) states that, generally, an examination of relations between any two countries reveals that an effective partnership functions only when the goals and interests of both states align. Consequently, if two countries move in the same direction, they are able to achieve their objectives more rapidly and effectively. In the foreign policies of both India and Kazakhstan—as well as in the foreign policy of Central Asia as a region—this subject has rarely been accorded top priority on the agenda. Nevertheless, in terms of mutually beneficial partnerships and cooperation across various sectors, these two nations continue to hold a significant position in relation to one another. (Shilibekova, 2012, p. 47). Additionally She highlights, during her address (at the First India-Central Asia Dialogue in Bishkek, 12–13 June 2012), Her Excellency Roza I. Otunbayeva (former President of Kyrgyzstan) mentioned that "if there is an 'idea' of India, there is also an 'idea' of Central Asia." But the most important factor which makes these ideas possible is human resources. The focus of the cooperation currently must be to bring people together and develop our own resources. (Shilibekova, 2012, p. 48).

Shilibekova (2012) emphasizes that there are several key factors that need to be addressed to develop successful and meaningful capacity building programmes and partnerships. Universities are actors who implement such programmes that contribute to capacity building on knowledge, innovation and technology. Universities and research institutions must be the locomotives that lead and foster development. Another aspect is the development of dual degree programmes, in which the national universities of both countries could act as drivers. A visit to the Jawaharlal Nehru University and meeting with the Vice Chancellor of the University revealed that there was great potential and desire from both sides to work together, but we talk the talk but don't walk the walk. Kazakhstan is exploring avenues for cooperation and striving to attract especially Indian - as well as other scholars - to our university. The Ministry of Higher Education of Kazakhstan this year gave us more than \$ 3 million (US) for VIPP (Visiting International Professor Programme) to attract academics and foster academic interaction. The first thing could be to launch a co-operative initiative based on long-term collaboration between Jawaharlal Nehru University and Eurasian National University. (Shilibekova, 2012, pp. 48-49). By further expanding, this model can create a network of universities not only between India and Kazakhstan, but also between India and Central Asia.

On July 7–8, 2015, Prime Minister Narendra Modi of the Republic of India made an official visit to the Republic of Kazakhstan at the invitation of President Nursultan Nazarbayev. Prime Minister Modi met with Prime Minister Massimov and President Nazarbayev during this visit. India-Kazakhstan relations have historically been characterised by a spirit of mutual understanding, which was evident in the pleasant and friendly mood of the discussions. The leaders of both countries acknowledged the importance of sustained cultural exchanges in the fields of arts and culture as an integral component of bilateral cooperation. They expressed their willingness to facilitate reciprocal cultural festivals and pledged support for organising cultural events in each other's countries. Both leaders also emphasised the importance of exploring their shared historical heritage and promoting tourism in India and Kazakhstan to strengthen people-to-people contacts. Prime Minister Narendra Modi further commended President Nursultan Nazarbayev for hosting Kazakhstan's first International Day of Yoga on 21 June 2015 and for supporting the United Nations resolution establishing the observance (MEA, GoI, 2015).

Cultural diplomacy has emerged as a significant pillar of India-Kazakhstan relations. The widespread appreciation of yoga, Indian films, dance, and music among the Kazakhstani public demonstrates the increasing influence of India's cultural outreach. The Swami Vivekananda Cultural Centre in Astana plays a central role in this process by organising yoga, dance, and music classes throughout the year. Educational cooperation complements these cultural initiatives through the ICCR scholarship programmes, which give Kazakhstani students the chance to study in India across many disciplines. The observance of the International Day of Yoga in twenty-one Kazakhstani cities in 2024 and the allocation of fifteen scholarships to Kazakhstan under the ICCR General Scholarship Scheme highlight the sustained expansion of bilateral cultural and educational exchanges. Eligible Kazakh citizens are welcome to participate in this program. Renowned Indian institutions offer courses in fields such as: i) Agriculture, Food, and Fertilisers; ii) Artificial Intelligence; iii) Banking, Finance, Accounts, and Audit; iv) Cyber Technology; v) Education; vi) Engineering and Technology; vii) Hindi Language; viii) Environment and Climate Change; ix) Governance; x) Health and Yoga; xi) Human Resource Development and Planning, etc. One seat was utilised in 2022–2023, while five seats were utilised in 2023–2024. More than eighty musicians from Kazakhstan's Philharmonia Chamber Choir travelled to Delhi to participate in the 33rd Lakshminarayana Global Music Festival held in New Delhi. On January 5, 2024, Minister of State Meenakshi Lekhi launched 'Bharat Symphony'. (MEA, GoI, 2024).

A delegation led by Kanat Tumysh, Deputy Minister of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan, visited New Delhi on February 13–14, 2023, to participate in the eighth round of political consultations between the foreign ministries of Kazakhstan and India. Sanjay Verma, the Secretary (West) of the Indian Ministry of External Affairs, co-chaired the meeting. Mr. Tumysh emphasised that Kazakhstan considers New Delhi to be one of Astana's main strategic allies in Asia and places a high value on expanding its diverse cooperation with India. In terms of culture, there is a long history of interaction between the peoples of the two nations. Busts of Gandhi ji, an Indian political figure, and Abai Kunanbayev, a poet and thinker from Kazakhstan, were installed in New Delhi in June 2022 and Astana in October 2022, respectively, as a sign of respect and trust between the republics and their citizens. (Nurdavletova, 2025, p. 237).

On July 12, 2024, a meeting took place in Almaty at the «Kazakhstan Institute for Strategic Studies» (KISI) – an institution under the President of the Republic of Kazakhstan—with Mr. Swapnil Kothawade (Consul of India

in Almaty). The visit aimed to meet with experts, gain insight into KISI's operations – particularly its research on Asian affairs—discuss potential avenues for cooperation, and explore possibilities for joint programs and projects. Mr. Kothawade expressed a desire to foster connections between research and analytical centers in Kazakhstan and India, as well as among experts from both republics; this initiative would help deepen mutual understanding and strengthen bilateral relations. (KazISS under the President of the Republic of Kazakhstan, 2024).

A Yeskarayev, the Ambassador of the Republic of Kazakhstan to India, met with Vivek Agarwal, India's Secretary of Culture, in New Delhi on August 27, 2025. During this meeting, both sides discussed the prospects for developing cooperation in the cultural sphere, as well as the possibility of implementing joint initiatives in this sector. The 33rd anniversary of Kazakhstan and India's diplomatic ties was given particular attention by Ambassador Yeskarayev. He added that Kazakhstan places a high value on its long-standing strategic connection with India, which is marked by strong people-to-people contacts and increased collaboration in the humanitarian and educational domains. Furthermore, the Head of the Kazakh diplomatic mission proposed considering the possibility of establishing a cultural center named 'Abai' in New Delhi or Mumbai – modeled after the 'Swami Vivekananda Cultural Centre' located in Astana – and also suggested naming a street in New Delhi after this eminent Kazakh figure. Secretary Agarwal highlighted the potential for submitting joint nominations to secure the inclusion of historical sites from both India and Kazakhstan in UNESCO's 'World Heritage List.' At the conclusion of the meeting, both sides agreed to implement various measures aimed at further deepening cooperation between the two countries in the fields of museums, theater, and the film industry. (Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan, 2025).

The Kazakh diplomat, Ambassador Azamat Yeskarayev, mentioned during the April 9, 2026, meeting that the Republic of Kazakhstan and the Republic of India commemorated their 34th anniversary of establishing diplomatic relations on February 22, 2026. It was underlined that bilateral relations are based on strong historical and cultural links and go much beyond formal diplomacy. (Zhexenbekov, 2026). Simultaneously, tourism has become an increasingly important mechanism for cultural interaction, supported by improved connectivity, governmental initiatives, and growing public interest in cultural heritage.

Analysis reveals deep historical and cultural ties between Kazakhstan and India, predating the establishment of modern diplomatic relations. Historical exchanges via the Silk Road facilitated the sharing of goods, ideas, religious beliefs, creative traditions, and educational insights between the Indian subcontinent and the region that is now Kazakhstan. These exchanges laid the foundation for modern people-to-people ties and helped foster mutual cultural understanding. The study reveals that long-standing civilizational ties and shared historical experiences continue to serve as a crucial foundation for enhancing bilateral cultural cooperation. The results also show that since diplomatic relations between Kazakhstan and India were established in 1992, cultural exchanges have grown in importance. The cultural dimension of India-Kazakhstan relations has expanded considerably through bilateral agreements, cultural festivals, exhibitions, artistic performances, and institutional cooperation. Academic partnerships, language-learning programmes, and cultural centres have emerged as important instruments for promoting intercultural dialogue and mutual understanding. Indian culture has established a strong presence in Kazakhstan, largely through the popularity of Bollywood films, music, dance, yoga, and traditional medicine. Conversely, growing scholarly engagement and cultural exchanges have contributed to a greater appreciation of Kazakhstan's historical legacy, cultural traditions, and national heritage in India. Furthermore, one of the most dynamic aspects of modern cultural interchange is educational cooperation.

Despite these encouraging advancements, there are still several difficulties. Deeper cooperation is hampered, according to the study, by low public awareness, inadequate institutional coordination, language constraints, and comparatively low levels of cultural interaction relative to the relationship's potential. Increased government assistance, more academic and cultural collaborations, and improved tourism cooperation are all necessary to address these issues. The findings suggest that Kazakhstan-India cultural relations have progressed from shared historical and civilizational linkages to a broad-based framework of contemporary collaboration spanning cultural diplomacy, education, the arts, and tourism. A solid basis for future cooperation is provided by the persistence of historical links as well as increasing institutional involvement and interpersonal encounters. The long-term growth of Kazakhstan-India relations will be strengthened by enhanced cultural exchanges, targeted policy initiatives, expanded educational cooperation, and sustained cultural diplomacy.

Conclusion

Finally, it is important to focus on the potential of India and Kazakhstan based on commonalities between the two countries that bring us together on the platform of further cooperation. Today, India is viewed as a regional power with historical bonds with the Central Asian region. The same can be said of Kazakhstan, as it successfully implements a multi-vector foreign policy, promotes regional cooperation with a focus on diversification of industry and economy, all based on the pursuance of a strategy that stresses developing regional communication hubs and an active, vigorous policy that is based on industrial innovation and development. His Excellency, Ambassador Sikri mentioned (at the First India–Central Asia Dialogue in Bishkek, 12–13 June 2012) about the Silk Route today, which is seen not only as a route for trading in goods and services, but will also serve as a market for ideas, knowledge, experience and technology. In this regard, we can only underscore the significance of science, technology and innovation in achieving development goals and enhancing the economic well-being of our people, which is probably the most important goal and objective for all states in the world (Shilibekova, 2012, p. 48). Both countries are committed to enhancing educational cooperation, specifically through student exchanges and the development of joint academic programs; both play a pivotal role in fostering close ties between the younger generations of the two countries. Additionally, both sides regard tourism as an extremely essential aspect of cultural exchange. In essence, tracing the civilizational ties between India and Kazakhstan reveals not only a shared past but also a promising pathway toward a future of enhanced cooperation, closer collaboration, and stronger people-to-people relations.

Acknowledgments

The author gratefully acknowledge the faculty and staff of the Centre for Russian and Central Asian Studies, Jawaharlal Nehru University, and appreciate the library services and resources that were instrumental in the successful completion of this study.

References

1. Embassy of India, Astana (2017) India–Kazakhstan Relations. Available via the link: https://www.indembastana.gov.in/content/India_Kazakhstan_Relations.pdf
2. Singh, B., Bawa, J., Bhalla, S. (2023) “Cultural Diplomacy between India and Central Asia: Navigating Complex Challenges in a Changing World”, *Eurasia Review*, 13 September. Available via the link: <https://www.eurasiareview.com/13092023-cultural-diplomacy-between-india-and-central-asia-navigating-complex-challenges-in-a-changing-world-analysis/>
3. Bhatt, Y. (2025) “Tracing Civilisational Ties between India–Kazakhstan and Future Prospects”, in R. Dwivedi, L. Aggarwal, K. Baizakova (eds.), *India–Kazakhstan Partnership in a Changing Geopolitical Order*. Pentagon Press LLP, pp. 221, 223, 226.
4. Sajjanhar, A. (2014) “India–Kazakhstan Ties: An Ambassador’s Assessment”, in P.L. Dash, A. Sengupta, M.M. Bakhadirov (eds.), *Central Asia and Regional Security*. KW Publishers Pvt. Ltd., pp. 344–345.
5. Shilibekova, A. (2012) “The Role of University Partnerships in Capacity Building for Innovation and Technology”, *First India–Central Asia Dialogue: Conference Report*. Indian Council of World Affairs and Diplomatic Academy of the Ministry of Foreign Affairs of the Kyrgyz Republic, pp. 47–49.
6. Ministry of External Affairs, Government of India (2024) India–Kazakhstan Relations: Bilateral Brief, July. Available via the link: <https://www.mea.gov.in/Portal/ForeignRelation/Bilat-Brief-July-2024.pdf>
7. Kakimzhanov, A., Vedi, S., Akhmedyanova, D. (2023) “India’s Soft Power Outreach Strategy: Cultivating Its Cultural Influence in Central Asia (The Case of Kazakhstan)”, *Central Asia’s Affairs*, 89, 1. Available via the link: <https://jcas-journal.com/index.php/jcas/article/view/28>
8. Zhexenbekov, A. (2026) “Kazakhstan, India Pledge Stronger Ties in Trade, Tech, and Culture”, *Qazinform*, April. Available via the link: <https://qazinform.com/news/kazakhstan-india-pledge-stronger-ties-in-trade-tech-and-culture-a639d7>
9. Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan (2025) Kazakhstan and India Discussed Cooperation in the Field of Culture, 2 October. Available via the link: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa/press/region-news/details/26350?lang=en>

-
10. Supyaldiyarov, I. (2024) "Charting New (Old) Paths: Unraveling India-Kazakhstan Ties in Eurasian Geopolitics", Electronic Journal of Social and Strategic Studies, 5, Special Issue VI. Available via the link: https://www.ejsss.net.in/uploads/172/15308_pdf.pdf
 11. The Print (2022) Kazakh Nationals Manifest Their Love for Indian Culture, Traditions, 14 October. Available via the link: <https://theprint.in/world/kazakh-nationals-manifest-their-love-for-indian-culture-traditions/1168306/>
 12. Mishra, R. (2012) "Silk Route: Transcendental Values in Time and Space", in P.L. Dash (ed.), India and Central Asia: Two Decades of Transition. Oxford University Press, pp. 21–22.
 13. Ministry of External Affairs, Government of India (2012) Keynote Address by MOS Shri E. Ahamed at the First India-Central Asia Dialogue, 12 June. Available via the link: <https://www.mea.gov.in/speeches-statements.htm?dtl/19791/>
 14. Pradhan, R. (2021) Geopolitics of Energy in Central Asia: India's Position and Policy. Routledge, p. 148.
 15. Aryal, S.K. (2025) India and Central Asia in the Post-Cold War Era: Security, Economic and Socio-Cultural Dimensions. Routledge, p. 196.
 16. Stobdan, P. (2020) India and Central Asia: The Strategic Dimension. Manohar Parrikar Institute for Defence Studies and Analyses and KW Publishers, p. 167.
 17. Abusitova, M.K. (2007) "Historical and Cultural Relations between Kazakhstan, Central Asia and India from Ancient Times to the Beginning of the 20th Century", in J.N. Roy, B.B. Kumar (eds.), India and Central Asia: Classical to Contemporary Periods. Concept Publishing Company, pp. 54–55.
 18. Nurdavletova, L. (2025) "Kazakhstan-India Cooperation in the Fields of Education, Culture and Tourism", in R. Dwivedi, L. Aggarwal, K. Baizakova (eds.), India-Kazakhstan Partnership in a Changing Geopolitical Order. Pentagon Press LLP, pp. 230–232.
 19. Kazakhstan Institute for Strategic Studies under the President of the Republic of Kazakhstan (2024) A Meeting with the Indian Consul Took Place at the KazISS Representative Office in Almaty, 12 July. Available via the link: <https://kisi.kz/en/a-meeting-with-the-indian-consul-took-place-at-the-kaziss-representative-office-in-almaty/>
 20. Ministry of External Affairs, Government of India (2015) Tej Kadam: India-Kazakhstan Joint Statement, 8 July. Available via the link: https://www.mea.gov.in/bilateral-documents?dtl/25437/Tej_Kadam
 21. Chaudhury, D.R. (2009) Contemporary Kazakhstan: Success Story of Nation Building. Har-Anand Publications Pvt. Ltd., pp. 38–40.

Индержит Сингх

*Джавахарлал Неру университеті, Нью-Дели, Үндістан
(E-mail: inderjeet312singh@gmail.com)*

**Қазақстан мен Үндістан арасындағы мәдени байланыстар: тарихи негіздері
және қазіргі мәдени алмасулар**

Аңдатпа. Мәдени ынтымақтастық Қазақстан мен Үндістан арасындағы екіжақты қатынастардың маңызды бағыты болып саналады. Оның негізі Ұлы Жібек жолы бойындағы тарихи байланыстардан бастау алып, посткеңестік кезеңде жанданған саяси, дипломатиялық және гуманитарлық ықпалдастық арқылы одан әрі нығая түсті. Зерттеуде екі ел арасындағы мәдени қарым-қатынастардың қалыптасуы мен дамуы, қазіргі жай-күйі және негізгі үрдістері қарастырылып, тарихи-мәдени байланыстарға, діни-философиялық дискурсқа, білім беру, әдебиет, өнер және кино салаларына ерекше назар аударылады.

Мәдени диалог пен өзара түсіністікті дамытудағы екіжақты келісімдер, мәдени орталықтар, академиялық әріптестік және халықтар арасындағы алмасулар секілді институционалдық тетіктердің рөліне баса мән беріледі. Зерттеу мәдени ынтымақтастықтың Қазақстан мен Үндістан арасындағы екіжақты қатынастарды тереңдетуде, сондай-ақ Орталық және Оңтүстік Азия арасындағы кең ауқымды өңірлік байланыстарды нығайтуда шешуші рөл атқаратынын көрсетеді. Сонымен қатар қазіргі халықаралық қатынастардың негізгі құралдары ретінде мәдени дипломатия мен «жұмсақ күштің» маңызы артып келе жатқаны айқындалады.

Тарихи талдау мен қазіргі саяси өзгерістер негізінде жүргізілген зерттеу мәдени байланыстардың

Қазақстан-Үндістан әріптестігінің басты тіректерінің біріне айналғанын көрсетеді. Тікелей көлік қатынасының шектеулілігі және қоғамның өзара ақпараттану деңгейінің төмендігі сияқты мәселелерге қарамастан, цифрлық өзара іс-қимылдың, білім беру ұтқырлығының және мәдени мұраға негізделген туризмнің дамуы ынтымақтастықты тереңдетуге елеулі мүмкіндіктер ұсынады. Сондай-ақ зерттеу тұрақты мәдени ықпалдастықтың өзара сенімді нығайтуға, халықтар арасындағы байланыстарды кеңейтуге және ұзақ мерзімді стратегиялық ынтымақтастық үшін қолайлы жағдай қалыптастыруға ықпал ететінін тұжырымдайды.

Түйін сөздер: тарихи байланыстар, Ұлы Жібек жолының мұрасы, өркениеттік сабақтастық, білім беру саласындағы ынтымақтастық, мәдени алмасу бағдарламалары.

Индержит Сингх

Университет имени Джавахарлала Неру, Нью-Дели, Индия

(E-mail: inderjeet312singh@gmail.com)

Культурные связи между Казахстаном и Индией: исторические основы и современные обмены

Аннотация. Культурное сотрудничество представляет собой важное направление двусторонних отношений между Казахстаном и Индией, истоки которого восходят к историческим контактам, сложившимся вдоль Великого шелкового пути. В постсоветский период эти связи получили дальнейшее развитие благодаря активизации политического, дипломатического и гуманитарного взаимодействия. В исследовании рассматриваются эволюция, современное состояние и основные тенденции культурных отношений между двумя странами. Особое внимание уделяется историко-культурным связям, религиозно-философскому дискурсу, а также сотрудничеству в сферах образования, литературы, искусства и кинематографа. Анализируется роль таких институциональных механизмов, как двусторонние соглашения, культурные центры, академическое партнерство и межличностные контакты, в развитии культурного диалога и укреплении взаимопонимания. Результаты исследования показывают, что культурное сотрудничество играет ключевую роль в углублении двусторонних отношений между Казахстаном и Индией, а также в расширении региональных связей между Центральной и Южной Азией. Кроме того, подчеркивается возрастающее значение культурной дипломатии и «мягкой силы» как важных инструментов современных международных отношений. На основе исторического анализа и изучения актуальных изменений государственной политики установлено, что культурные связи превратились в одну из ключевых составляющих казахстанско-индийского партнерства. Несмотря на такие проблемы, как ограниченность прямого сообщения и недостаточная осведомленность общественности, развитие цифрового взаимодействия, академической мобильности и туризма, основанного на культурном наследии, открывает значительные возможности для углубления сотрудничества. В исследовании также отмечается, что устойчивое культурное взаимодействие способствует укреплению взаимного доверия, расширению контактов между народами и формированию благоприятных условий для долгосрочного стратегического сотрудничества.

Ключевые слова: исторические связи, наследие Великого шелкового пути, цивилизационные связи, сотрудничество в сфере образования, программы культурного обмена.

Information about author:

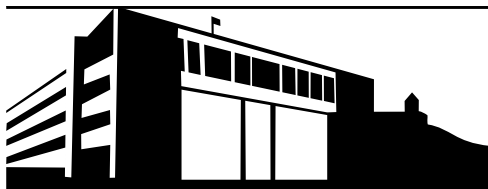
Inderjeet Singh – PhD, Jawaharlal Nehru University, Centre for Russian and Central Asian Studies, New Delhi, India.

Индержит Сингх – PhD, Джавахарлал Неру университеті, Ресей және Орталық Азияны зерттеу орталығы, Нью-Дели, Үндістан.

Индержит Сингх – PhD, Университет имени Джавахарлала Неру, Центр российских и центральноазиатских исследований, Нью-Дели, Индия.

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

СОПЫ АЛЛАЯР ШЫҒАРМАСЫ ТІЛІНІҢ ЛЕКСИКА-ГРАММАТИКАЛЫҚ СИПАТЫ («САБАТ УЛ-`АЖИЗИН» ШЫҒАРМАСЫ НЕГІЗІНДЕ)

Р.А. Досжан¹ , Б. Әбдуәлиұлы*²

¹ Академик Ә. Қуатбеков атындағы халықтар достығы университеті, Шымкент, Қазақстан

² Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

E-mail: raidoszhan@gmail.com, Bekzhan_A7@mail.ru

Аңдатпа. Қазақ әдеби тілінің тарихына қатысты деректер әр кезең, әр дәуірлердегі әдеби тілдің нормаларына, даму жолдарына, өзгеру сипаты мен ерекшеліктеріне қатысты жазба мұраларда сақталған. Тарихи жазба мұралар тіл тарихы үшін бірден-бір дерек көзі болып табылады. Қазақ әдеби тілінің тарихы өзінің бастау көздерін көне замандардан алады, қазақ тіл білімінде жазбаша әдеби тілдің тарихына қатысты шешімін күтетін мәселелер көп. Қазіргі зерттеушілер шағатай әдеби тілін қазақ жазбаша әдеби тілінің қалыптасуына ықпал етуші арналардың бірі деп санайды. Шағатай әдеби тілі үлгісінде жазылып, қазақтар арасында таралған шығармалар біршама. Мақалада шағатай тілінің қазақ дала-сында танымал болғандығына мысал ретінде Абайдың осы тіл үлгісімен жазылған өлеңдеріне және қара сөздеріндегі Сопы Аллаяр есіміне назар аударылған. Автор бұған дейінгі ғалымдардың пікірлерін ескере отырып, шағатай тілі терминіне түсінік береді және зерттеу барысында, сөз орайына қарай, осы терминмен қатар “орта азиялық түркі әдеби тілі”, “жазба әдебиеттегі тілдік дәстүр”, “түркі әдеби тілі дәстүрі” сияқты сөз тіркестерін де қолданады.

Сопы Аллаярдың «Сабат ул-`ажизин» (әлсіздердің табандылығы) атты шығармасының грамматикалық ерекшеліктеріне талдаулар жасалды, атап айтқанда қазіргі сын есім тудырушы дай/дей жұрнағы көне дағ/дек тұлғасымен, барыс, шығыс септік жалғауларының көне және қазіргі түрлері, есімше тұлғалы көне «-мыш» пен қазіргі «-ған» тұлғалары салыстырылады. Қазіргі қазақ тілінде дербес қолданылмайтын, ескі түркі тілінен қалған баяндауыштық, күшейткіш «дүр» формантының грамматикалық қызметі мен күшейткіш мағынасын ашу үшін мысалдар келтіріледі. Софы Алляр тіліндегі тағы бір ерекшелік – III жақтағы етістіктің көпше түріне -лар қосымшасының жалғануы және араб, парсы изафеттерінің көптеп қолданылуы. Мақалада грамматикалық құрылым элементтерімен қатар, көне түркі тіліне тән с ~ ш, ш ~ ч дыбыстарының сәйкестігіне де назар аударылады. Шығарманың лексикалық құрамында араб, парсы сөздерінің үлесі

жоғары және мұнда қазіргі қазақ есімдерінің құрамына енген біршама діни антропонимдер кездеседі.

Шығарма – өлеңмен жазылған поэтикалық туынды, ол – тарихи жазба жәдігер әрі белгілі бір дәуірге тән тілдік деректер қоры. «Сабат ул-`ажизиннің» (әлсіздердің табандылығы) тілінде өткен дәуірлердің белгілері, сол дәуірлерге тән тілдік элементтер, сөз орамдары, көнерген тұлғалар сақталған. Зерттеу барысында шығармадағы тілдік деректерді негізге ала отырып, қазақ жазбаша тілімен байланысына назар аударылады.

Түйін сөздер: шағатай тілі, орта азиялық түркі әдеби тілі, поэтикалық туынды, сопылық әдебиет, сөз тіркесі, дыбыстық өзгеріс, үндестік заңы, көне түркі, кірме сөздер, кітаби тіл, дыбыстар сәйкестігі, лингвотекстология, графо-фонология.

Кіріспе

Араб жазулы ескерткіштер тілін зерттеу Орта Азия халқы, соның ішінде қазақ халқы да қолданған шағатай тілімен тікелей байланысты. Араб жазуымен осы тілде жазылған шығармалардың қазақ әдеби тілінің қалыптасуында өзіндік орны болды. Солардың қатарына Сопы Аллаярдың мұраларын жатқызуға болады. Зерттеудің негізгі мақсаты, міндеттері, өзектілігі тұрғысынан алғанда Сопы Аллаяр заманындағы әдеби тілдің тарихи сипаты, қалыптасуы мен ерекшелігі өзіне назар аударады; шығармаларының тілі бойынша зерттеу жүргізгенде оған дейінгі «шағатай тілі» терминінің шығуы, қазақ әдеби тілімен байланысы және Сопы Аллаяр тілінің қазақ әдеби тілінің тарихындағы орны секілді мәселелер өзектілігімен ерекшеленеді.

XIV ғасырдың өзінде-ақ, Шыңғыс ханның екінші ұлы Шағатайдың үлесіне тиген ұлыс халқы «шағатай түріктері» деп атала бастаған. Ә.Науаи, Бабыр шығармаларында «шағатай елі» атауы Шағатай әулетінің қоластына қараған халық деген мағынада қолданылған. Темурилер тұсында Шағатай ұрпағының беделі төмендегенмен, мүлде жоғалып кеткен жоқ. Ал Шайбанилер тұсында көшпенділер мен отырықшы түріктерді салыстыра атап, шағатай елі, шағатай тілі (сондай-ақ өзбек тілі) тіркесін қолдану көбейді: Ә. Науаида шағатай лафзи (шағатай тілі) термині қолданылған (Оразов, 1992: 18).

Шағатай тілі XVI ғасырдан кейінгі дәуірде жеке мемлекет болып құрыла бастаған түркі халықтарының, соның ішінде қазақ әдеби тілінің қалыптасуына негіз қалады. Таза шағатай тілінде жазылған әдеби шығармалар XIX ғасырда қазақ даласында таралып, оны мұсылманша сауаты барлар оқып түсінген. Қазақ халқы XIV-XV ғасырларда құралып, қалыптаса бастады дегенімізбен, бүгінгі қазақ әдеби тілі дәрежесіне жеткенге дейін дамудың түрлі сатыларынан өтті. Сондай-ақ ғасырлар бойы қалыптасқан көне жазба дәстүрді де толық жоғалтқан жоқ. Ұлт ретінде қалыптасқаннан кейінгі мұралардың да көпшілігі сол ортақ түркі әдеби тілінде жазылды. Әсіресе XVI-XIX ғ. аралығындағы ресми хаттар, әртүрлі құжаттар стилінде осы дәстүр сақталды. Сондай-ақ осы кезеңдердегі сөйлеу тілінің негізінде жаңа поэзия тілі қалыптаса бастады. Демек, “кітаби тіл” деп аталып жүрген жазба дәстүр – ортағасырлық дәуірде жасалған үлгі. Бұл дәстүрдің басты ерекшелігі – сөздердің көне тұлғаларын, көптеген түркі тілдеріне ортақ формаларды барынша сақтауында еді. Сондықтан сөйлеу тілінен шығып қалған көне тілдік элементтер әр кезеңдегі жазбалар тілінде қайта жаңғырып қолданылып отырды (Исаев, 1996: 126).

Ескі түркілік негізде дамыған шағатай тілі кейінгі қазақ әдеби тілінің барлық кезеңдерінде де өзіндік маңызы мен орнын жоғалтқан жоқ. Ескі қазақ жазба тілінің үлгілері шағатай тілін өзінше пайдаланды. Сондықтан авторлардың өзіндік сөз қолдану дәстүрі мен шеберлігіне қарай шағатай тілінің лексикалық, грамматикалық нормалары бір шығармаларда мол, екіншілерінде аз сақталды. Ислами дүниетанымның бір бағыты – Сопылық ағым өкілдерінің шығармалары арқылы түркі халықтарына, соның ішінде қазақтар арасында да тарала бастады. Солардың арасында Сопы Аллаярдың шығармалары бар еді. Оның қазаққа танымалдығын Абайдың 38-қара сөзіндегі сілтемесінен байқауға болады: «Шәкірліктен ғибадаттың бәрі туады. Енді зинһар ғадаләт, шапағаттан босанбаңдар. Егер босансаң, иман да, адамдық та һаммасы босанады. Аллаяр софының бір фәрдәдән жүз фәрде бижай дегені басыңа келеді (бір фәрдәдән жүз фәрде бижай – бір адамнан жүз адам қолайсыз жағдайда (бижай – жәйсіз, қолайсыз). Фәрдун (арабша) – حرف – адам (Құнанбайұлы, 2003: 134).

Кезінде түркі халықтары арасында кеңінен тараған сопылық ағым өкілдерінің шығармалары халықтың рухани сұранысымен сәйкестік тапқаны рас. Сондықтан көпшілік қауымның қызығушылығы да жоғары болды. «Қазақ даласында мұсылманша сауат ашқан шәкірттер «Аллаяр сопы» кітабын міндетті түрде оқитын болған» (Қазақстан». Ұлттық энциклопедия, 1998: 272). Ислам қағидаларын өлеңмен жеткізіп, адам тәрбиелеу құралына айналған Сопы Аллаяр шығармалары қалың көпшілік тарапынан қолдау тапты. Бұл бағытта жазылған еңбектер қолдан-қолға өтіп, бірнеше қайтара көшіріліп, бүгінгі күнге сақталып жетті. Діни сауатты бар, шағатай тілінен хабары бар адамдардың бәрі де шығарманы оқып, еркін түсіне алды.

Дегенмен келе-келе қоғамдағы саяси-әлеуметтік өзгерістердің нәтижесінде бұл шығармалар біртіндеп ұмытыла бастады. Сопылық поэтикалық мектептің өкілі Сопы Аллаяр есімі қазақ әдебиеті тарихында қазір атала бермейді. Қолжазбасы қазақ ғалымдары тарапынан әлі күнге дейін арнайы зерттеу нысанына алынған жоқ, сондықтан ғылыми ортаға да кеңінен танымал емес. Сопы Аллаяр өз еңбектерін шағатай тілінде жазды. Идеологиясы жағынан сопылық ағымдағы ислам дінінің уағыздарына негізделген қолжазбаның бүгінде тарихи-лингвистикалық мәні зор. Қолжазбаны жариялау, аудармасын жасап, түсіндірме сөздігін дайындау қазақ тіл білімінің алдындағы келелі міндет. Халықтың жадында ұзақ сақталып, елдің шынайы ықыласына бөленген тұлғалардың бірі – ақын, ислам дінінің өкілі сопы Аллаяр қолжазбаларының (шығармасы) шағатай тілі аталып жүрген орта азиялық түркі әдеби тілінің сипатын көрсетуде алар орны ерекше.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Мақалада «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша Алматыдағы Ұлттық кітапхананың сирек қорлар (редкий фонд) бөлімінде №179728-мен сақтаулы тұрған Сопы Аллаярдың «Сабат ул-`ажизин» қолжазбасының көшірмесі пайдаланылды және Рашид Зохи́дтің «Суфи Оллоёр. «Саботул ожизин» шархи. Равойихур райхон [Матн] (Рашид Зохи́д, 2024) еңбегінде берілген қолжазбаның мәтіні алынды. Екі мәтінге өзара салыстырулар жасалды.

Шығарманың тіліне талдаулар жүргізу бірнеше тәсілдерді негізге ала отырып жүзеге асырылды. Бірінішіден, Софы Аллаярдың шығармалары бойынша түркі және қазақ ғалымдарының зерттеу еңбектеріне шолулар жасалып, айтылған пікірлер зерделенді. Екіншіден, шағатай тілі туралы қазақ ғалымдарының пікірлеріне және осыған дейін қолданылған “орта азиялық түркі әдеби тілі”, “жазба әдебиеттегі тілдік дәстүр”, “түркі әдеби тілі дәстүрі” секілді ұғым-түсініктерге сипаттамалық талдаулар жасалды. Үшіншіден, шығарманың тіліне лексика-грамматикалық, фонетикалық тұрғыдан талдаулар жасау үшін тарихи-салыстырмалы, тарихи-типологиялық салыстыру әдістері қолданылды. Диахронды-синхрондық тәсіл арқылы Орта азиялық түркі әдеби тіліне тән грамматикалық тұлғалардың ерекшеліктері әдеби тілдің қазіргі нормаларымен салыстырылды, шығармадағы тұрақты сөз тіркестеріне құрылымдық-семантикалық талдаулар жасалды. Дыбыстық ерекшеліктер мен сәйкестіктерге саластырмалы талдаулар жүргізілді, олардың бойынан көрінетін тарихи-тілдік құбылыстардың қазіргі қалыптасқан заңдылықтармен өзара байланысы анықталды.

Шығарманың лексикасын көне түркі жазба ескерткіштері тілімен және қазіргі қазақ тілмен салыстыра зерттеу арқылы араларындағы тұлғалық, мағыналық өзара байланысы мен айырмашылықтары ғылыми тұрғыдан зерделенді.

Жинақтай келгенде тарихи қолжазбаны орта азиялық түркі әдеби тілінен қазақ тіліне аудару арқылы нақты деректерді жинақтау, топтау, сұрыптау, ұғымдық тұрғыдан салыстыру сияқты дәстүрлі тілдік тәсілдер қолданылды.

Сопы Аллаяр шығармалары түркі тілдес елдер ғалымдары тарапынан зерттеу нысанына алынып, ғылыми еңбектер жариялады. Башқұр әдебиетінде Сопы Аллаяр есімі негізінен оның «Сабат ул-ғажизин» кітабының түсіндірмесін жасаған Тажетдин Ялсыгул-ұлы Ялсыгуловтың «Рисалат-ул-Ғазиза» (Ғазизаға хат) кітабы жарық көрді (Қазақстан». Ұлттық энциклопедия, 1998). Башқұрттар «Сабат ул-ғажизин» кітабының тілі ауыр, араб-парсы сөздері көп деп, Тажетдин Ялсыгуловқа қызы Ғазиза арқылы кітапқа түсіндірме жазуын сұрайды. Осыған байланысты Т.Ялсыгулов Сопы Аллаярдың еңбегіне түсіндірме жазып, оны «Ғазизаға хат» деп атайды. Бұл кітапта Сопы Аллаярдың әр бәйітінен кейін түсініктемелер дәйектеме (интерпретация) түрінде берілген. Өз дәйектемесін тұжырымдау мақсатында Құранға немесе белгілі сопы ғалымдар пікірлеріне сілтеме жасалған. «Ғазизаға хат» деген еңбегінде Сопы Аллаярдың төрт кітап жазғаны айтылады:

«Төрт кітап тасныф айлады. Әуел Маслак ул-муттақин, екіншісі Мурад ул-арифин, үшіншісі Махзан ул-мутиғин, төртіншісі Сабат ул-ғажизин. Бұ төрт кітапны тасныф қылып халайық арасында кереметі мәшһүр олды. Шейх Хабибу-Алланың муаббир халифелерінен олды» (Аллаяр, 1893: 7). Төрт кітап жайында мәлімет «Ислам энциклопедиясында» да келтірілген (Ислам энциклопедиясы, 1995). Бұл деректен Сопы Аллаярдың «Маслак ул-муттақин» (Тақуалар жолы), «Мурад ул-арифин» (Білімдарлар/гностиктер/ мұраты), «Махзан ул-мутиғин» (Мойынсұнушылар қамбары), «Сабат ул-ғажизин» (Әлсіздердің табандылығы) кітаптарын құрастырғанын білеміз. Осы төрт кітаптың ішінде ерекше көрнектісі ретінде «Сабат ул-ғажизин» жинағы аталады. // Ұлттық кітапханада №179728 бойынша «Әлсіздердің табандылығы» деп аударылатын бұл кітаптың Муртаза Муса Апанаевтың қаражатына бастырылған нұсқасы бар (Аллаяр, 1841). Бұл кітап Қазандағы «Людвик Шивитсон» баспасынан 1841 жылы шыққан. Зерттеуші Г.Р.Ильясова «Сопы Аллаярдың «Сабат Ал-Гаджизин» және Т.Ялсыгуловтың «Рисала-и Газиза» шығармаларының лингвотекстологиялық ерекшеліктері» дейтін тақырыпта кандидаттық диссертация қорғады. Зерттеу жұмысында ақынның шарифат, тариқат, мағрифат және хақиқат қағидаларын өз еңбектеріне қалай енгізіп, оларды қалың көпшілікке түсінікті түрде ұсынғанын ғылыми тұрғыдан сипатайды және осы еңбектерінің түрлі басылымдарындағы графофонологиялық және морфологиялық айырмашылықтарына, ортаазиялық және Орал-Еділ өңірінде басылған нұсқаларының лексикалық ерекшеліктеріне саластырмалы талдаулар жасалады, лингвомәтін-танымдық (лингвотекстологиялық) тұрғыдан зерттеулер жүргізіледі (Ильясова, 2009).

Сопы Аллаярдың еңбектері сонымен қатар (Маханова, 2008), (Ulug'ov, 2025), (Kotibov, 2025), (Suvayakulov, 1997) т.б. секілді өзбек, татар ғалымдары тарапынан әдеби зерттеулер жүргізілді

Қазақ тілінде Сопы Аллаярдың шығармаларына қатысты ізденістер өте аз, бұл бағыттағы еңбектер тек «шағатай тілі» термині және оның қазақ әдеби тіліндегі орны немесе қалыптасуына ықпалы бойынша жүргізілген. Кеңес дәуірінен бұрынғы жазба тіл «шағатай тілі», бірде «көне өзбек тілі» немесе «кітаби тіл» аталып келді. Оның сипаты жөніндегі пікірлер де әртүрлі. А.С. Аманжолов: Шағатай тілінің Шағатай ұлысына енген Орта Азия, Жетісу және Шығыс Түркістан жерінде кең тараған жазба әдеби түркі тілінің тұспалды атауы ретінде XIV ғасырда пайда болғанын айтса (Аманжолов, 1980: 17), С. Исаев: ... “шағатай” немесе “көне өзбек” тілі бір тайпаның, болмаса бір елдің (народность) ғана тілі емес. Оны түркі тілдерінен өзгеше, бөлек тіл дегеннен гөрі, жазба әдебиеттегі тілдік дәстүр деп қараған жөн екенін айтып, осы шығармалардың авторлары өздері жазып отырған тілді “түркі” немесе “түрки” тілі деп атағанына тоқталады. Ғалым XIV-XV ғасырдың ақындары Атаи, Саккаки, Лутфи, Алишер Науаиді мысалға келтіреді. Сол сияқты М.Қашқари, А.Йүгінеки сынды ғұламалар да өз еңбектерін түркі тілінде жазғандығын айтады (Исаев, 1996: 120-121). Р.Сыздық: ескі өзбек (староузбекский), ескі татар (старотатарский) тілі дегендерге шағатай (ортаазиялық түркі) тілінің негіз болғанын және ескі қазақ жазба әдеби тіліне де шағатай тілінің арқау болғанын айтады (Сыздықова: 2014, 19).

Нәтижелер мен талқылаулар

Қазақ тіл біліміндегі зерттеулерде қазақ мемлекеттігі тұсындағы құжаттардың, яғни хан жарлықтары, өзге елдермен арадағы қатынас хаттары, тарихи шежірелер т.б. секілді жазба дүниелер ортаазиялық түркі әдеби дәстүріне негізделген қазақтың ескі жазба тілінде жазылғаны, қазақ хандарының канцеляриясындағы ресми құжаттар осы тілде жүргізілгені туралы айтылады (Сыздықова: 2014, 68). Түрлі сипаттағы хат-хабарлармен қатар, қазақтар арасына таралған көркем шығармалардың да дені шағатай әдебиеті үлгісінде жазылды. Бұл дәуірлерде ортаазиялық жазба әдеби нормаларын сақтап жазу қазақ қисса-дастандарында, проза жанрының біразында әртүрлі деңгейде болды.

Шағатай әдебиетімен жақсы таныс болған Абай да алғашқы өлеңдерін шағатайшылап жазды:

Дедім зауқын тұтып, шытақыны ебей,
Көз, қашыңа сұртубән, қабағыны өбей,
Гүлдек юзің исләбән дудағыңы өбей,
«Юқ, юқ!» әгәр десең, айағыңны өбей.

Абайдың шағатай тілінде жазылған «Әлифби» өлеңінде шығыс ақындарына еліктегені байқалады. Өлеңнің әрбір жолы араб әліпбиіндегі жиырма сегіз әріптің атымен басталады да, соңғы бір шумағында сөздің асты-үстіне қойылатын белгілер жайлы айтады:

Әлифдек ай йузіңе ғибрат еттім,
Би, бәләи дәртіңа нисбат еттім.
Ти, тілімнен шығарып түрлі әбиат,
Си, сәнаи мәдхия хұрмәт еттім ... (Құнанбайұлы, 2003: 37).

Араб әліпбиінде бұл әріптердің аттары алиф, ба, та, са түрінде айтылады. Өлең шумағында шағатай тіліне тән ж дыбысының орнына й-дің, е-нің орнына ә-нің, -дай, -дей жұрнағының орнына көне -дек жұрнағының және ғибрат, бәләи, нисбат, әбиат, сәнаи, мәдхия, хұрмәт араб, парсы сөздерінің қолданылғандығын көреміз. Абайдың ортаазиялық жазбаша әдеби тіл нормаларының үлгісін қолдануынан қазақ жазбаша әдеби тілінің бастауларындағы сабақтастықты көруге болады. Бұл Сопы Аллаяр қолданған әдеби тіл мен стильден де осы үлгі көрініс береді.

Сопы Аллаяр шығармасы тілінің ерекшелігіне төмендегідей қолданыстардан көрінеді – қазіргі сын есім тудыратын дай/дей жұрнағы шығармада көне түркі тіліндегідей дағ/дек тұлғасында жұмсалады: алардек (олар сияқты), андағ (ол сияқты), өзімдек (өзім сияқты), көмүрдек көмірдей, гүлдек ‘гүлдей’, күлдек ‘күлдей’, құлдек ‘құл сияқты’, нурыдек ‘нұр сияқты’, атдек ‘аттай’, атаңдек ‘атаңдай, әкеңдей’, алардек (олар сияқты), бұрнағыдек ‘бұрынғыдай’, барыс септігінің -ға жалғауының орнына -а көрсеткішінің келуі: кімә ‘кімге’, аңа ‘оған’, хақимә ‘әкімге’, Мәриамә ‘Мәриамға’, Мәсихә ‘Мәсихқа’, жайа ‘жайға, орынға’; оғызша септелген есімдіктерді мәңә ‘маған’, сәңә ‘саған’, аңа ‘оған’ немесе тәуелдік жалғауының III жағынан кейін барыс септігінің жалғауы -ға, -ге түрінде жалғанады: йалбарғаныға ‘жалбарынғанына’, беһишт алдыға ‘жәннәт алдына’, айақ астыға ‘аяқ астына’, ‘ажайб ішләріға ‘ғажайып істеріне’, сун‘атыға ‘жаратуына’, наласиға ‘наласына’; Шығыс септігінің жалғауы (-дан-нан өзге) -дын, -дин түрінде келеді: көздин ‘көзден’, қолыңдин ‘қолыңнан’, паларыңдин ‘аяқтарыңнан’, а`заларыңдин ‘мүшелеріңнен’, мундин ‘мұнан’, тұрғандин ‘тұрғаннан’, йанардин ‘жанардан, өртенуден’, сүйүнгәдин ‘қуаныштан, сүйінгеннен’, қолымдин ‘қолымнан’, харамдин ‘харамнан’, ұлұғлардин ‘кәрілерден’, кічікләрдин ‘жастардан’, дариадин ‘дариядан’; есімшенің -мыш жұрнақты түрі: қылмыш ‘қылған (іс)’, тырмыш ‘тырмыс’, олмыш ‘болған’, ерміш ‘екен’; Қазіргі қазақ тілінде дербес қолданылмайтын, ескі түркі тілінен қалған баяндауыштық, күшейткіш дүр форманты: болұбдүр ‘болыпты’, алыб барғаныдүр ‘алып барғаны’, болғұлұғдүр ‘болатын’, болұбдүр ‘болыпты’, бұдүр ‘бұл’, задидур ‘азығы’, бадидур ‘самал желі’, айағ астыдадур ‘аяқ астында’, дарйасидур ‘дариясы’, күндур ‘күн’; III жақтағы етістіктің көпше түріне -лар көрсеткішінің жалғануы: айырылмадылар ‘айырылмады’, йықылдылар ‘жығылды’, қылдылар ‘қылды’, қылмадылар ‘қылмады’, тұтсалар ‘жүрсе, ұстаса’, сондай-ақ араб, парсы изафеттері көптеп қолданылды: жаһалат хамри ‘надандық шарабы’, ғафлат хамри ‘ғәфлет арағы’, хади ‘алам’ әлемді тура жолға бастаушы (пайғамбарымызды айтып отыр), һауа-и нәфс ‘нәпсі құмарлығы’, ‘алами ғаиб ‘ғайыб әлемі’, ‘алиму-с-сир ‘сырларды білуші (Алла тағала), арбаби ‘ілім иелері, ғұламалар’, ‘арифи биллаһ ‘Алланы таныған кісі’ т.б.

Сопы Аллаяр шығармасы шағатай немесе ортаазиялық түркі тілінің тілдік оралымдарын, көркемдік бітімін, стильдік ерекшеліктерін, мән-мағынасын ашып көрсетуге дәйектеме бола алады. Шығарма тілінің көркемдік сипатқа ие болуы ондағы қолданылған астарлы мағыналы, күрделі, терең ойлы тұрақты сөз тіркестерінің ұтымды жұмсалыуынан да көрінеді. Автор өз шығармасында түркі тілінің қолданыстағы жанды лексикасын, соның ішінде тұрақты сөз тіркестерін алады. Шығармада олар кеңінен пайдаланылған. Тұрақты сөз тіркестерінің біразын қазіргі тілмен салыстырғанда, өзарасындағы лексика-семантикалық сабақтастықтың сақталғанын көруге болады. Мысалы, көздин аб (төкиб) ‘көздің суын (төгіп)’, көңіл бурчинда ‘көңіл бұрышында’, чехрәсін қылмас үчүн зәрд ‘жүзін қызартпау (ұятқа қалдырмау) үшін’ – бұл берілген мысалдардан «ұялу» мен «қызару», «көздің суы» мен «көздің жасы», «көңіл бұрышы» – «көңіл бұрышы немесе түкпірі» т.б. мағынасы мен айтылар ойы бірдей тіркестер. Сөз тіркестерінің құрамындағы сөздердің кейбірі көне түркі тіліндегі қолданыстар – қазіргі кезде де мағыналық ерекшелігін сақтаған, ал араб сөздері мағынасы бойынша түркі тіліндегі нұсқаларымен сәйкес келіп отыр.

Орта Азияда көне түркі дәуірінен орта ғасырларға дейін д әдеби тілі қолданылып келді. Сонымен қатар Орхон-Енесей сына жазуларында й дыбысы да қолданылды. Кейіннен д, ж әдеби тілінің орнына й әдеби тілі орын тепті. Шағатай тіліндегі басты ерекшеліктердің бірі – д, ж дыбыстарының орнына й дыбысы қолданылды (Досжан, 2011: 10).

Сопы Аллаяр шығармасының тілінде де осы жазу нормасы сақталған. Мысалы: йалғұз, йеті, йетміш, йер, йеңіл, йоқары, йол, йоқ, йүз, йүбәр т.б.

Көне түркі тіліне тән дыбыстар сәйкестігі кездеседі, атап айтқанда с-ның орнына ш дыбысының, ш-ның орнына ч дыбысының қолданылуы сияқты құбылыстар X-XV ғ. бірыңғай белең алып, сол дәстүр жазба әдеби тілде XVIII-XIX ғ. дейін жалғасып келді. Мысалы: шумлұғ ‘сұмдық’, іш ‘іс’, кіші ‘кісі’, түш ‘түс’, таш ‘тас’, йұмшақ ‘жұмсақ’ немесе ш-ның орнына ч-ның қолданылуы: қылыч ‘қылыш’, кечүр ‘кешір’, чайна ‘шайна’, чатыр ‘шатыр’, чық ‘шық’, чәңгәл ‘шеңгел’, чомұл ‘шомыл’, чүрүк ‘шірік’ т.б. Тіпті кейбір элементтері XX ғ. басындағы жазба тілде, баспа беттерінде де қолданылды. Сондықтан бұл аралықты ескіден жаңаға бет алған «өтпелі кезең» деуге болады. Дегенмен бұл аралықта жазылған жазба мұралардың тілдік ерекшеліктері мен қолданыстан шығып қалған көне сөздердің ара салмағы әртүрлі деңгейде. Жеке ұлттар ретінде қалыптасқан түркі халықтарының тілдік ерекшеліктеріне қарай жоғарыда айтылған екі дыбыстың бірінің басымдыққа ие болуының дәрежесін жазба жәдігерлер тіліне қатысты анықтауға болады. Дегенмен тайпалар тіліне қатысты мұндай айырым белгілердің пайда болу тарихының тамыры тереңде. Осыған байланысты орта түркі әдеби тілінің дәстүрімен жазылған ескерткіштердің халыққа түсініктілік деңгейі де әртүрлі. Кейінгі дәуірлерде жазылған қисса-дастандардың көпшілігі жалпы халыққа түсінікті. Олай болуының бірден-бір себебі – көшірушілер тарапынан енгізілген өзгертулер, яғни қазақ оқырмандарының сұранысына жақындатуға бейілділіктен болса керек. Ал біз қарастырып отырған шығарманың тілі жалпы көпшіліктің түсінігіне ауыр. Себебі шығармада қазір мағынасы өзгерген не ұмытылып бара жатқан көне түркі сөздері кездеседі. Мысалы, көне түркі тілінде мынадай сөздер бар: бітіл ‘жазыл’, көксүн ‘ашулы, ызалы, ызаланған’, қобғай (көне түркі qor) ‘тұрғай, тұрар’, құрғашын (көне түркі qoquǵın) ‘қорғасын’, нәмәрсә көне түркі тілінде nemǵrsǵ tǘlǵasında кездеседі, мағынасы: ‘что бы ни было’, ‘что ни есть’, ‘все, что можно’ (ДТС, 1969: 358), яғни ‘не болса да’, ‘не бар’, ‘сіз жасай алатын барлық нәрсе’, не сұрау есімдігі мен нәрсе сөзінің бірігуі арқылы жасалған. Шығармада ‘не нәрсе’, ‘қандай нәрсе болса да’ сияқты мағынада қолданылған.

Көне сөздердің көпшілігі не жергілікті сөйлеу тілінде қолданылатын, не дыбыстық өзгеріске түскен немесе көнеріп, ұмыт болған ежелгі сөздер. Мысалы: көпрүк ‘көпір’, олтыр ‘отыр’, олтурмас ‘отырмас’, ұхла ‘ұйықта’, йүзүн үгүр ‘жүзін бұр, теріс айнал’, berkit ‘укреплять’ (ДТС, 1968: 96) ‘берік ет’ (berk ‘крепкий’ түбірінен жасалған), сары (көне түркі saru) ‘қайыру, түру, орау’, дузах саридин ‘тозақ түрілгеннен (тозақтың есігі ашылғаннан)’, сарыден ‘түрілгеннен (ашылғаннан)’, узра (түркі, өзб.) ‘үстінде’, uzra, ùzǵ ‘вверху, сверху’ (ДТС, 1969: 620, 629), йанмақ (jan) ‘қайту’, ал/ел ‘қол’ т.б. Көне дәуірлерден бері қолданылып келе жатқан tǵš ‘тіс’ сөзінен tǵšla ‘тісте’ (Древнетюркский словарь, 1969: 569) туынды етістігі жасалған. Бұл сөздің ескерткіште, бүгінде тілімізде қолданыстан шығып қалған, тішлэк ‘тістеу’ нұқасы қабаған мағынасында қолданылады. Көне saru мәтінде нари ‘әрі, ары, әрмен’ тұлғасында кездеседі, қазіргі өзбек тілінде сақталған. Алып барады, алып кетеді; тасиды, сүйрейді мағынасындағы көне елтәр (көне түркі elt) сөзі кездеседі. Қазіргі қазақ тіліндегі елту, еліктіру етістігінің шығу тегі осы түбірмен байланысты.

Тілімізге сіңісіп кеткен араб, парсы сөздерінен бөлек, мағынасы түсініксіз, тек сөздіктер арқылы түсінуге болатын кірме сөздер мен діни терминдердің қатары да мол. Бұл шығарманың мазмұнын еркін түсінуге кедергі келтіреді. Мысалы: хидаят – Алланың бұйырған тура жолына түсу, иман етіп, ізгі амал істеу. ‘Ақида (араб) сенім, наным, көзқарас (дініміздегі басты тұжырымдарды құрайтын сенім жүйесі, дәлірегі иман негіздері дегенді білдіреді). ‘Арш (араб) Ғаршы – Алла тағаланың жаратқан нәрселерінің ішіндегі ең үлкені. Бірақ оның не екенін ешкім білмейді. Осы секілді діни терминдер мен олардың мағынасын дін мамандары болмаса, былайғы көпшіліктің бәрі түсіне бермейді.

Көне түркі жазба ескерткіштеріне тән сөз ортасы мен соңында ғ дыбысының сақталып жазылуы жиі кездеседі: ағыр (түркі) – ауыр, бағла – ‘байла’, тағ – тау, сағ – сау, бағ – бау, жіп, сарығ йағ – сары май, аччығ – ащы, қаттығ – қатты, қатулы, түрлік – түрлі т.б.

Қазіргі қазақ тілінде ұяңмен айтылатын сөз шығармада қатаңмен айтылады: тайар – даяр, тітрә – дірілде (тітіре), тоңыз – доңыз. Сөздердің қатаңмен айтылуы, қосымшалардың қатаңнан бастап жалғануы – көне тілге тән қасиет. Шығарма тіліндегі қатаң дыбыстардан кейін жалғау, жұрнақтың жалғану үндестігінде қайшылық бар. Қазіргі тілімізбен салыстырғанда біршама қосымшалар жұмсақ айтылады, яғни қатаңға бітетін түбірге ұяңнан басталатын қосымша жалғанады: чықды, етді, ішдә ‘істе’, йүгүрмағ ‘жүгіру’, Хақға ‘Хаққа’, адамизад ‘адамзат’, қонақмыз ‘қонақпыз’, афатлы (апатты), ғафләтлі (қамсыз), хошла ‘қошта’,

емәклә (өзбек) 'еңбекте' т.б. Осыған керісінше кей сөздердің құрамындағы қатаң дыбыстар үндестік заңына бағындырылмай түбір сақтап жазылады. Мысалы, қазақ тілінде сөз соңындағы қатаң, дауысты дыбыстан басталатын қосымша жалғанғанда, ұяңданып айтылады да, айтылуынша жазылса, ал шығарма тілінде кейбір сөздерде бұл заңдылық сақталмайды: табар (ет.) – тап+ар, төгіл – төкүл, ешік – ешікінде 'есігінде' т.б.

Түркі тілдеріне тән үндестік заңы көне жазбаларда қатаң сақталады, осы тілдік дәстүр шығармада ерін үндестігінен көрінеді: қондұрурлар 'қондырады', солдұрурлар 'солдырады', құрұғлұғ 'құрулы', құтұрұб 'құтырып', құсұб 'құсып', құрұғ 'құрғақ', құрұб 'құрғап', төкүлүб 'төгіліп' т.б.

Лингвистикалық талдау нәтижесінде шығарманың тілі ислам дінін қабылдаған түркі халықтарына жат емес екендігі айқындалды. Шығарманың сөздік құрамы әралуан. Мәтінде араб, парсы сөздерінің үлесі жоғары. Бұның бір себебі – қазақ тіліне қарағанда, өзбек тілінде араб, парсы сөздерінің үлес салмағы жоғары. Жеткізетін ақпараттарының мазмұнына сәйкес сопылық әдеби шығармалардың лексикалық қорында діни сөздердің, терминдердің мол болуы заңдылық. Сопы Аллаярдың «Бисмиллаһи-р-рахмани-рахим» атты баянында біршама антропонимдер кездеседі, нақтырақ айтқанда агиоантропонимдер. Бірінші кезекте Сафи (а.с.) – толығы Сафиуллаһ, Адам ата (а.с.), Нұх (а.с.), Халилуллаһ (а.с.) – Ибраһим пайғамбардың лақаб аты, Һуд (а.с.), Сүләймән, Жәбрәйіл, Мұхаммед (с.а.у.), Мәриям (а.с.), Мәсих (Исаның (а.с.) лақаб аты), Халил (а.с.) секілді пайғамбарлардың аттары аталады. Ономастикалық жүйе, нақтылай айтсақ классификацияға жүгінетін болсақ, бұлардың кейбірін өз аты және лақаб аты деп екіге бөлуге болады. Сафи (а.с.), Халилуллаһ (а.с.), Мәсих – пайғамбарлардың лақаб аттары. Сол секілді «Ад қауымы» – мұсылман жұртына белгілі этноним.

Бұл есімдердің мағынасында көптеген дінмен байланысты ақпараттар сақталған. Мысалы, Адам атаның (а.с.) есімі адамзат атаулының бастауын, жұмақты, Хауа ананы, шайтанды, жер бетіндегі алғашқы өмірді т.б. басынан кешкен барлық оқиғаларды қамтиды. Діни аңыздардан хабары бар мұсылмандардың барлығы Адам атаның (а.с.) есімімен бірге осы оқиғаларды есіне түсіре алады. Сол секілді мұсылман қауымы үшін Ибраһим пайғамбардың есімінде шөл далада қалған Ажар анамыз бен сәби Ысмайыл пайғамбардың шарасыз хәлдері, жерді тесіп шыққан қасиетті Зәмзәм бұлағы, Сафа мен Мәруа төбелері, алғашқы құрбандық, яғни құрбан шалу дәстүрінің тарихы туралы ақпараттар сақталған. Шығарманың жалпы мазмұны өте кең, бір сөйлем, бір күрделі синтаксистік тұтастық немесе бір сөз тіркесі белгілі бір оқиғаны меңзейді. Мысалы, бір пайғамбар жайлы екі тармақтан ғана тұратын өлең жолы бір оқиғадан хабар береді.

Ғазаб ел `адиларны қылды набуд,

Еді ол ел нәсими таби`и Һуд.

(Тәңрі) ашуынан болған қатты жел, Адилерді (Ад қауымы). жоқ қылды, ол жел Һудқа (а.с.) ілескендер үшін самал жел болды.

Мұнда Һуд (а.с.) пайғамбар кезіндегі Ад қауымына қатысты оқиғаны меңзейді. Ад қауымы топан судан кейін жолдан тайғандардың бірі болатын. Хазіреті Һуд (а.с.) қауымын хақ дінге шақыру барысында көптеген «мұғжизалар» көрсеткенімен, одан еш нәтиже шықпайды. Ол қауым иман етуден бас тартқандықтан Алланың азабына ұшырап, қатарынан жеті-сегіз күндей алапат дауыл тұрып, пайғамбарға ілескендерінен басқасы жермен жексен болады.

Мәдәд қылса Худайй `әләм арай,

Хабиб етсә ишарат айрылур ай.

Әлемді әшекейлеп әдемілеуші (Алла тағала) жәрдем берсе,

Сүйікті құлы (с.а.у.) ишарат еткенде, ай екіге бөлінді.

Мұндағы «сүйікті құл» – Мұхаммет пайғамбар (с.а.у.). Айдың екіге бөлінуі – Хазіреті Пайғамбарымыз (с.а.у.) көрсеткен «мұғжиза». Бұл құбылыстың негізгі белгілерін тіл біліміндегі прецеденттілік ұғымымен байланыстыруға болады. Прецеденттілік – тілдік қауымдастықтың мәдени жадында сақталатын құбылыс. Оның «прецедентті мәтін», «прецедентті есім», «прецедентті жағдаят», «прецедентті айтылым» секілді түрлері бар. Мысалы: Нұқ пайғамбар – прецедентті есім, «Топан су» оқиғасы – прецедентті мәтін, «қауымның суға кетуі» – прецедентті жағдаят, «Нұхтың кемесі» – прецедентті айтылым. Прецеденттіліктің түрлері арқылы қысқа сөзбен мәтіннің терең мағына беруіне мүмкіндік жасалады. Нұх есімінің айналасындағы прецедентті қолданыстар тыңдаушының санасында Нұх пайғамбардың қасиетті бейнесін, топан су, алып кеме, оған мініп жатқан жануарлар туралы оқиғалар мен сол сәтте болып жатқан жағдаяттарды түгелдей еске түсіреді.

Қорытынды

Шағатай әдеби тілі XX ғасырдың басына дейін көркем әдебиеттің құралы ретінде пайдаланылып келгені рас. Қазақтар арасында шағатай жазу дәстүрімен тараған шығармалар аз емес. Олар негізінен діни, тарихи, шежірелік және көркем-дастандық сипатта болды. Ал оның тілінде шағатай элементтері қаншалықты сақталды деген сұрақ әлі де көптеген зерттеулерді қажет етеді. Олай дейтін себебіміз қазіргі кезде түркі халықтарына ортақ шағатай тілі (Ортаазиялық ортақ әдеби тіл XV–XIX ғғ.) және ескі қазақ жазба тілі (қазаққа тән ұлттық жазба тілдің бастапқы кезеңі XVIII аяғы – XIX ғ.) ұғымдары қалыптасып, екі тілдің өзара қатынасына байланысты – бір-бірінен айырмашылығы бар екені туралы пікірлер айтылғанмен, шағатай тілінде жазылған шығармалар жеке-жеке зерттеліп, толыққанды монографиялық деңгейдегі еңбектердің жарық көрмегені де рас.

Шағатай тілінің кейінгі кезеңдерінде қазақ көркем әдебиет тілі бұл жазба әдеби тілден бөлек дамып, тек билеуші таптың ресми құжаттары, хаттар, арыздар, мәлімдемелер, бұйрық-жарлықтар ғана осы тілде жазылды.

Шағатай тіліндегі сөздік құрамның лексикалық, морфологиялық жүйесіндегі ерекшеліктер, тұлға-тәсілдердің қазіргіден өзгеше түрлі сипатта жұмсалуды немесе қызметі жағынан айырмашылықтарының болуы, сол кезеңдегі кітаби тілдік элементтердің кездесуі, көне сөздердің болуы, кейбір шығармаларда араб-парсы сөздерінің, оның ішінде діни терминдердің молынан жұмсалуды, сондай-ақ дыбыстық жағынан да біршама ерекшеліктердің кездесуі т.б. секілді көрсеткіштер бұл мұраларға үрке қарауға, қазақ тілінен алыс, әдеби тілде жазылмаған дейтін пікірлердің тууына ықпал етті. «Шағатай тілі жасанды тіл, оның тілі көпшілік халыққа түсініксіз» деген де пікірлер болған. Алайда шағатай тілі түркі дүниесінен өзге бір ортада қалыптасқан тіл емес. Шағатай тілінің түсініксіз болу себебі – араб, парсы сөздерінің, көне грамматикалық көрсеткіштердің және сөйлем құрылысында араб, парсы сөйлем үлгілерінің көп сақталуында.

Шығарманың авторы өзбек халқының өкілі болғандықтан, мәтіннің негізінде сол тілдің элементтері мол екендігі де рас, алайда бұл ерекшеліктердің көне тілмен де байланыстылығы, жалпы түркі тілдеріне ортақтығы да назардан тыс қалмауы керек, сондықтан тек өзбек тіліне теліп қою біржақты тұжырым болуы мүмкін. Шағатай тілі қазақтың жазба мәдениетінің маңызды кезеңін құрайды және қазіргі қазақ әдеби тілінің қалыптасуына зор әсер етті.

Қазіргі ғылымда “шағатай тілі” термині біршама қалыптасып қалғаны белгілі, сонымен қатар біз зерттеу барысында орайына қарай “ортаазиялық түркі әдеби тілі”, “жазба әдебиеттегі тілдік дәстүр”, “түркі әдеби тілі дәстүрі” сияқты сөз тіркестерін қолдануды жөн көрдік, өйткені «шағатай тілі» ареалдық термин, шағатай ұлысының географиялық аумағын білдіреді. Жалпы түркі жұртына ортақ тіл және ортаазиялық түркі кеңістігін қамтитын ауқымын назарға алар болсақ, осыған дейінгі айтылған ғалымдар пікірін ескеруіміз керек. Сопы Аллаяр шығармасының танымалдық кеңістігі де Шағатай ұлысының аясынан ауқымды.

Қолжазба – өлеңмен жазылған поэтикалық туынды. Түсінуге ауыр соғатын тілі, араб-парсы сөздерінің өте көп қолданылуы, көп орындарда қазақ әдеби тілінің нормасына сай емес тұлға-тәсілдердің ұшырасуы т.б. Сопы Аллаяр шығармасының көзге түсерліктей айрықша белгілері болып табылады. Ақынның жазба мұрасын белгілі бір мақсатпен жазылған дидактикалық туынды деуге болады. Мазмұны философиялық, моральдық, үгіт-насихаттық, діни идеяларды, ғұлама ойларды білдіретін шығарма. Жетпістен астам баян не хикаят деп аталатын өлеңдерден тұрады. Әр баянның қойылған атауы бар. Тек «Бисмиллаһи-р-рахмани-рахим» деп басталатын бірінші өлеңнің еш атауы жоқ. Бұл өлең кіріспе ретінде ислам әдебиеті дәстүріне сай Алланың құдіреті паш етіліп мадақтауға, адамзат тарихында белгілі пайғамбарлардың ерен еңбектері мен ерекшеліктерін сипаттауға арналған.

Қолжазбаны қазақ тілінің заңдылықтарымен саластыра қарайтын болсақ, екеуіне ортақ элементтер де, ерекшеліктер де молынан кездеседі. Ортақтықтар: біріншіден, қолжазба тілі де көне түркі тілінен бастау алады, оның заңды жалғасы, сондықтан грамматикалық жүйесі мен көптеген лексикалық бірліктер екі тілге де ортақ; екіншіден, дыбыс заңдары да түркі тілінің ұлы жүйесіне барып тоғысады; үшіншіден, лингвомәдениеттанымдық тұрғыдан алғанда да құндылықтары ортақ халықтардың тілі болғандықтан, лексикалық қоры мен семантикалық кеңістігі бір-бірінен алыс емес. Ерекшеліктер – кейінгі ғасырлардың жемісі. Кірме сөздердің көп немесе аз болуы, Сопы Аллаяр шығармасында араб тілінің элементтері өте көп қолданылады, сонымен қатар араб тілінің стильдік ерекшелігі де ықпал еткені байқалады. Сопы Аллаяр

шығармасының тілін зерттегенде, бірінші кезекте, оның қазақ әдеби тілінің қалыптасуына ықпалы назарға алынады.

Қаржыландыру

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және Жоғары білім министрлігінің АР23489736 «Қазақ есімдерін цифрлық платформа аясына жинақтау және жаңа технологияларға бейімдеу» тақырыбындағы мемлекеттік гранттық (2022-2024 жылдарға арналған) жобасын іске асыру аясында әзірленді.

Авторлардың қосқан үлесі:

Р.А. Досжан – зерттеу тұжырымдамасын әзірледі, қолжазба мәтіндерін жинақтап, салыстырды және шығарманың лексикалық-грамматикалық, фонетикалық ерекшеліктеріне тарихи-лингвистикалық талдау жүргізді;

Б. Әбдуәлиұлы – тақырыпқа қатысты ғылыми әдебиеттерге шолу жасады, зерттеу нәтижелерін жүйелеп, тұжырымдарды нақтылауға және мақала мәтінін ғылыми редакциялауға қатысты.

Әдебиеттер тізімі

1. Аманжолов А.С. Көне түркі, араб, латын графикасы курсының программасы. – Алматы: Кітап, 1980. – 34 б.
2. Досжан Р.А. Ескі қазақ әдеби тілінің түсіндірме сөздігі. – Астана, 2011. – Т. 1. – 208 б.; Т. 2. – 304 б.
3. Древнетюркский словарь / под ред. Э.В. Севортяна. – Ленинград: Наука, 1969. – 676 с.
4. Исаев С. Қазақ әдеби тілінің тарихы: оқулық. – Алматы: Ана тілі, 1996. – 304 б.
5. Ислам: энциклопедия / автор-құрастырушы Р.Н. Нұрғалиев. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы Бас редакциясы, 1995. – 280 б.
6. Қазақстан: ұлттық энциклопедия / бас редактор Ә. Нысанбаев. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы Бас редакциясы, 1998. – Т. 1. – 720 б.
7. Құнанбайұлы А. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. – Алматы: Жазушы, 2003. – Т. 1: Өлеңдер мен аудармалар. – 296 б.
8. Оразов М. Шағатай тілі (жалғасы) // ҚР ҒА хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. – 1992. – № 1. – Б. 9-19.
9. Сабит-әл-аджизин. – Қазан: Людвик Шивитсон баспаханасы, 1841.
10. Софы Аллаяр. Маджмуғату-л-хикаят (Рисалат-ул-Ғазиза). – Қазан, 1893. – 254 б.
11. Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы (XV-XIX ғасырлар) // Көптомдық шығармалар жинағы. – Алматы: Ел-шежіре, 2014. – 352 б.
12. Kotibov R.B. The role of Sufi Allayar's works in Uzbek literature and spiritual-educational heritage // European International Journal of Pedagogics. – 2025. – Vol. 5. – No. 4. – P. 153-156. DOI: <https://doi.org/10.55640/eijp-05-04-36>.
13. Ulug'ov J.N. Interpretation of spiritual and ethical values in the works of Sufi Olloyor // Open Academia: Journal of Scholarly Research. – 2025. – Vol. 3. – No. 11. – ISSN 2810-6377.

Р.А. Досжан¹, Б. Әбдуәлиұлы²

¹ Университет дружбы народов имени академика А. Куатбекова, Шымкент, Казахстан

² Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

(E-mail: raidoszhan@gmail.com, Bekzhan_A7@mail.ru)

Преимственность языка произведения Сопы Аллаяра с древнетюркским и современным казахским языками (на основе произведения «Сабат ул-‘ажизин»)

Аннотация. Сведения, относящиеся к истории казахского литературного языка, сохранились в письменных памятниках, отражающих нормы литературного языка различных эпох, пути его развития, характер и особенности изменений. Исторические письменные памятники являются основным источником для

изучения истории языка. История казахского литературного языка берет свое начало с древнейших времен, и в казахском языкознании остается немало вопросов, связанных с историей письменного литературного языка, ожидающих своего решения. Современные исследователи считают чагатайский литературный язык одним из источников, оказавших влияние на формирование казахского письменного литературного языка. Существует значительное количество произведений, написанных на чагатайском литературном языке и распространенных среди казахов. В статье в качестве примера популярности чагатайского языка в казахской степи рассматриваются стихотворения Абая, написанные в данной языковой традиции, а также упоминание имени Суфи Аллаяра в его «Словах назидания». Учитывая мнения предыдущих исследователей, автор дает определение термину «чагатайский язык» и в ходе исследования наряду с этим термином использует такие словосочетания, как «среднеазиатский тюркский литературный язык», «языковая традиция письменной литературы», «традиция тюркского литературного языка».

Проведен анализ грамматических особенностей произведения Суфи Аллаяра «Сабат ул-‘ажизин» («Стойкость слабых»). В частности, сопоставляются древняя форма дағ/дек и современный суффикс образования прилагательных дай/дей, древние и современные формы дательного и исходного падежей, древняя форма причастия «-мыш» и современная форма «-ған». Для раскрытия грамматической функции и усилительного значения форманта «дүр», сохранившегося от древнетюркского языка и не употребляющегося самостоятельно в современном казахском языке, приводятся соответствующие примеры. Еще одной особенностью языка Суфи Аллаяра является присоединение аффикса -лар к форме множественного числа глагола третьего лица, а также широкое употребление арабских и персидских изафетов. В статье наряду с элементами грамматической структуры уделяется внимание и соответствию звуков с ~ ш, ш ~ ч, характерному для древнетюркского языка. В лексическом составе произведения значительное место занимают арабские и персидские заимствования; кроме того, в тексте встречается религиозные антропонимы, многие из которых вошли в состав современного казахского антропонимикона.

Произведение представляет собой поэтическое сочинение, написанное стихами; оно является историческим письменным памятником и источником языковых данных определенной эпохи. В языке «Сабат ул-‘ажизин» («Стойкость слабых») сохранились признаки прошлых эпох, характерные для них языковые элементы, словесные обороты и архаичные формы. В ходе исследования на основе языковых данных произведения уделяется внимание его связи с казахским письменным языком.

Ключевые слова: чагатайский язык, среднеазиатский тюркский литературный язык, поэтическое произведение, суфийская литература, словосочетание, звуковое изменение, закон сингармонизма, древнетюркский язык, заимствованные слова, книжный язык, соответствие звуков, лингвотекстология, графофонология.

R.A. Doszhan¹, B.Abdualiuly²

¹ Academician A. Khatbekov University of Friendship of Peoples, Shymkent, Kazakhstan

² L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

(E-mail: raidoszhan@gmail.com, Bekzhan_A7@mail.ru)

Continuity of the Language of Sopy Allayar's Work with Old Turkic and Modern Kazakh Languages (based on the work "Sabat ul-'Ajizin")

Abstract. Written monuments preserving the literary norms, developmental patterns, and linguistic features of different periods constitute a primary source for studying the history of the Kazakh literary language. Although its history dates back to ancient times, many aspects of its written literary tradition remain insufficiently studied. Modern scholarship considers the Chagatai literary language one of the sources that influenced the formation of the Kazakh written literary language. Its widespread use among the Kazakhs is evidenced by Abai's poems written in this tradition and his references to Sufi Allayar in the Words of Edification. Drawing on previous scholarship, the article clarifies the concept of the "Chagatai language" and employs related terms such as "Central Asian Turkic literary language" and "tradition of Turkic written literature."

The study examines the grammatical, phonetic, and lexical features of Sufi Allayar's Sabat ul-'ajizin ("The Perseverance of the Weak"). Particular attention is given to the historical development of grammatical forms, including the ancient *dağ/dek* and modern *day/dey*, dative and ablative case endings, the archaic participial form *-mysh* and its modern counterpart *-ğan*, and the Old Turkic formant *dür*, which expresses emphasis but is no longer independently used in modern Kazakh. The analysis also considers the use of *-lar* with plural third-person verb forms and Arabic-Persian *izafet* constructions, as well as the phonetic correspondences *s~sh* and *sh~ch*. The text contains numerous Arabic and Persian lexical borrowings and religious anthroponyms, many of which have entered the modern Kazakh anthroponymic system.

As a poetic historical monument, Sabat ul-'ajizin preserves linguistic, phraseological, grammatical, and lexical features of its period. Its linguistic evidence demonstrates the continuity between the Central Asian Turkic literary tradition and the development of the Kazakh written literary language, contributing to a deeper understanding of its historical formation and evolution.

Keywords: Chagatai language, Central Asian Turkic literary language, poetic work, Sufi literature, phrase, sound change, vowel harmony law, Old Turkic, loanwords, bookish language, sound correspondences, linguotextology, graphophonology.

References

1. Amanzholov A.S. Kone turki, arab, latyn grafikasy kursynyn programması [Curriculum for the course on Old Turkic, Arabic and Latin scripts]. Almaty, Kitap Publ., 1980, 34 p. [in Kazakh]
2. Doszhan R.A. Eski qazaq adebi tilinin tusindirme sozdigi [Explanatory dictionary of the Old Kazakh literary language]. Astana, 2011, vol. 1, 208 p.; vol. 2, 304 p. [in Kazakh]
3. Drevnetyurkskiy slovar [Old Turkic dictionary]. Ed. by E.V. Sevortyan. Leningrad, Nauka Publ., 1969, 676 p. [in Russian]
4. Isaev S. Qazaq adebi tilinin tarikhy: oqulyq [History of the Kazakh literary language: Textbook]. Almaty, Ana tili Publ., 1996, 304 p. [in Kazakh]
5. Islam: entsiklopediya [Islam: Encyclopedia]. Compiled by R.N. Nurgaliev. Almaty, Qazaq entsiklopediyasy Publ., 1995, 280 p. [in Kazakh]
6. Qazaqstan: Ulttyq entsiklopediya [Kazakhstan: National encyclopedia]. Ed. by A. Nysanbaev. Almaty, Qazaq entsiklopediyasy Publ., 1998, vol. 1, 720 p. [in Kazakh]
7. Qunanbaiuly A. Shygarmalarynyn eki tomdyq tolyq zhinagy. T. 1: Olender men audarmalar [Complete works in two volumes. Vol. 1: Poems and translations]. Almaty, Zhazushy Publ., 2003, 296 p. [in Kazakh]
8. Orazov M. Shagatai tili (zhalgasy) [The Chagatai language (continued)]. QR GA khabarlary. Til, adebiyet seriyasy [Bulletin of the Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Language and Literature Series], 1992, no. 1, pp. 9–19. [in Kazakh]
9. Sabit-al-adzhizin [The perseverance of the weak]. Kazan, Lyudvik Shivittson Publ., 1841. [in Chagatai]
10. Sufi Allayar. Madzhmugatu-l-khikayat (Risalat-ul-Gaziza) [Collection of stories (Treatise of Ghaziza)]. Kazan, 1893, 254 p. [in Chagatai]
11. Syzdykova R. Qazaq adebi tilinin tarikhy (XV–XIX gasyrlar). Koptomdyq shygarmalar zhinagy [History of the Kazakh literary language (15th–19th centuries). Collected works in multiple volumes]. Almaty, El-shezhire Publ., 2014, 352 p. [in Kazakh]
12. Kotibov R.B. The role of Sufi Allayar's works in Uzbek literature and spiritual-educational heritage. European International Journal of Pedagogics, 2025, vol. 5, no. 4, pp. 153–156. DOI: <https://doi.org/10.55640/eijp-05-04-36>.
13. Ulug'ov J.N. Interpretation of spiritual and ethical values in the works of Sufi Olloyor. Open Academia: Journal of Scholarly Research, 2025, vol. 3, no. 11. ISSN 2810-6377.

Авторлар туралы мәлімет:

Досжан Р.А. – филология ғылымдарының докторы, профессор, Академик Ә. Қуатбеков атындағы халықтар достығы университеті, Шымкент, Қазақстан.

Әбдуәлиұлы Б. – хат-хабарға жауапты автор, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Досжан Р.А. – доктор филологических наук, профессор, Университет дружбы народов имени академика А. Куатбекова, Шымкент, Казахстан.

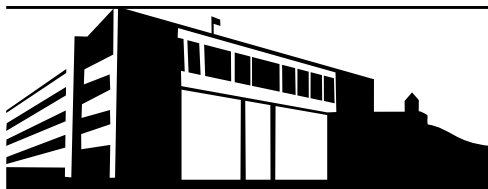
Әбдуәлиұлы Б. – автор для корреспонденции, доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан.

Doszhan R.A. – Doctor of Philology Science, Professor, Academician A. Kuatbekov University of Friendship of Peoples, Shymkent, Kazakhstan.

Abdualiuly B. – corresponding author, Doctor of Philology Science, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

КӨНЕ ҰЙҒЫР ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ СЕПТІКТЕРДІ ТАРИХИ-ГРАММАТИКАЛЫҚ ТҮРҒЫДАН САЛЫСТЫРУ («СЕКИЗ ЙҮКМЕК ЙАРУК» МӘТІНІ НЕГІЗІНДЕ)

Ш.Д. Бүркімбаева¹ , А.З. Бисенғали² , Н.Б. Бошан^{*1,3}

¹ Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

² А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан

³ М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан зерттеу университеті, Шымкент, Қазақстан

E-mail: burkitbaeva.1975@mail.ru; sarestek@gmail.com; Nesibeli.boshan@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада көне ұйғыр және қазақ тілдеріндегі септік жүйелері тарихи-грамматикалық тұрғыдан салыстырыла зерттеледі. Мақаланың мақсаты – көне ұйғыр және қазақ тілдеріндегі септіктердің ұқсас тұстары мен айырмашылықтарын, әр тілдің өзіне тән ерекшеліктерін ашып көрсету, қазақ тілінде белсенді қолданыста жүрген тарихи септіктерді анықтап, талдау. Көне түркі тілдерін зерттеген шетелдік ғалымдар да көне ұйғыр тілінің грамматикалық терминдері арасында ең көп кездескен «вибакти» терминінің септіктер мағынасында қолданылғанын алға тартады. Зерттеуші ғалымдар өз еңбектерінде екі тілдегі септіктердің арасында қосымшалардағы аз-кем өзгешеліктерден басқа айтарлықтай айырмашылықтың жоқ екендігін жазады. Мақаланың өзектілігі отандық ғылымда аз зерттелген көне ұйғыр тілінің грамматикасын, оның ішінде көне дәуірде көне ұйғырлардың өзін де қызықтырған септік категориясын зерттеу болып табылады. Зерттеуді жүзеге асыру барысында мысал ретінде көне ұйғыр жазба ескерткіштерінің бірі «Секиз йүкмек йарук» мәтінінен алынған сөйлемдер пайдаланылды. Мақалада салыстырмалы, салыстырмалы-тарихи, топтау, талдау, аудару, салыстыру әдіс-тәсілдері қолданылды. Зерттеу нәтижесінде көне ұйғыр және қазақ тілдеріндегі септік тұлғалары мен олардың грамматикалық қызметтері салыстырылып, тарихи даму барысында өзгеріске ұшыраған формалары түсіндірілді және көне септік көрсеткіштері анықталды.

Түйін сөздер: қазақ тілі, көне ұйғыр тілі, септіктер, вибактилер, түркі тілдері, тарихи қосымшалар, салыстыру.

Кіріспе

Көне ұйғырлардан қалған жазба ескерткіштер негізінен діни аударма еңбектер екені белгілі. Бүгін біз аталмыш еңбектерден оларда да тіл грамматикасы ұғымының болғандығын байқаймыз. Өйткені еңбектерді аударған кісі шет елде емес өз елінде туып-өскен болса, өз елінде жүріп шет тілін аударма жасай

Түсті: 03.01.2026; Мақұлданды: 25.09.2026; Онлайн қолжетімді: 30.09.2026

алатындай деңгейде үйренген болуы мүмкін. Бір тілді үйрену үшін ана тілінің ережелерін білуің керек. Бұдан біз көне ұйғырлар заманында да тілді үйрену үшін тілдің грамматикасын (құрылымын) үйрететін оқу құралдары болған деген тұжырым жасаймыз. Дегенмен, ол дәуірден тілдің грамматикасын, тіл білімін үйрететін ешқандай грамматикалық еңбек бізге жеткен жоқ. Тек ғалымдар М.Қашқаридің жоғалып кеткен «Китабу жеваһири-н- наһви фи лұғаты-т-түрік» атты еңбегін алғашқы грамматикалық еңбек деп атайды (Elmalı, 2017:14). Көне ұйғырлардың өмір сүрген аймақтары да грамматика, тіл білімі туралы жазылған алғашқы еңбектердің отаны Үндістанға жақын, сондай-ақ, будда дінін уағыздайтын құнды шығармалардың бірі Абхидһармалардың да Үндістан елінде жазылуы көне ұйғырларда тілдің құрылымын, тіл білімін үйрететін грамматикалық еңбектер болған деген болжамымызды растай түседі (Elmalı, 2017:14). Әрине, көне ұйғыр тілінде тілдің грамматикасына яғни, құрылымына қатысты нақты еңбек болмағанымен, көптеген шығармалардан грамматикалық терминдерді көруге болады. Мәселен, көне ұйғыр тіліндегі мәтіндерде «септік жалғаулар, зат есімдердің септелуі» мағыналарын беретін *вибакти* (санскр. vibhakti) термині қолданылады. Мақаланың зерттеу нысаны да септік жалғаулары, яғни вибактилер. Көне ұйғыр тіліндегі еңбектерде *вибакти* терминімен қатар, дыбыстың аударылуы, айналуы, септелуі мағыналарын беретін «сав евриши сөз өбеги» тіркесін де қолданған. Көне түркілердің ішінде аударма әдебиет саласын өте жетік меңгерген көне ұйғырлар кез келген шет тілден енген сөзге ана тілдерінде балама тапқан. Тіпті, терминдерге де балама табуға тырысқандығын «вибакти» терминімен «сав евриши сөз өбеги» тіркесін қатар қолданғандықтарынан байқауға болады. Мақаланың мақсатына сәйкес көне ұйғыр және қазақ тілдеріндегі септіктерді өзара салыстыру барысында бүгін көне дәуірлерде қолданылған септіктердің бірді-екілі қосымшаларды қоспағанда, еш өзгеріссіз қолданыста екендігін көрдік. Көне ұйғыр тілі қазақ ғылымында қазақ тілінде грамматикалық тұрғыдан аз зерттелгендіктен, қазақ тілінде Ғ. Айдаровтың (1991) «Көне ұйғыр жазба ескерткіштерінің тілі» атты еңбегінен басқа толыққанды әдебиет кездестірмедік. Мақаланы жазу барысында **М. Томанов (1988) Қазақ тілінің тарихи грамматикасы**, М. Ölmez (2019) Köktürkçe ve Eski Uygurca Dersleri, K.Eraslan (2012) Eski Uygur Türkçesi Grameri, S. **Şen (2021)** Eski Uygur Türkçesi Dersleri, Л.Ю. Тугушева (1997) Древнеуйгурский язык // Языки мира. Тюркские языки, Э.Р. Тенишев (1997) Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков, т.б. еңбектерге шолу жасалды. Көне ұйғыр тілінің грамматикасын негізінен шетелдік ғалымдар, түрік, мажар, неміс және орыс ғалымдарының зерттегені белгілі. Қазіргі таңда көне ұйғыр тілін зерттеушілер Анна вон Гавеннің (1988) «Eski Türkçenin Grameri» (Көне түркі тілінің грамматикасы), Эрдал Марселдің (2004) «A Grammar of Old Turkic» (Көне түркі тілінің грамматикасы), Дж. Вилькенстің «Handwörterbuch des Altuigurischen (Көне ұйғыр тілінің қол сөздігі) еңбектерін негізгі әдеби құрал есебінде пайдаланады.

Зерттеу әдістері мен материалдары. Зерттеуге Мурат Элмалының (2017) Eski Uygurca Dil Bilgisi Terimleri vibakti-samaz (**Көне ұйғыр тіліндегі тіл білімі терминдері: вибакти-самаз**), Б.А. Серебренников, Н.З. Гаджиеваның (2018) Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihi Grameri. (Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков), Ғ. Айдаровтың (1991) Көне ұйғыр жазба ескерткіштерінің тілі және **Ш.К. Бектұровтың** (2006) (Қазақ тілі. Лексика, Фонетика, Морфология, Синтаксис) атты еңбектері пайдаланылды. Аталмыш еңбектерге сүйене отырып, түркі тілдерінің грамматикалық заңдылықтары негізінде зерттеу нысанымыздағы **көне ұйғыр және қазақ тілдеріндегі септік жалғаулары** салыстыра талданды. Мақалада салыстырмалы-тарихи, топтау, жүйелеу, талдау және аудару әдіс-тәсілдері қолданылды. Мақаланың өзектілігі: көне ұйғыр және қазақ тіліндегі септіктердің алғаш рет қазақ тілінде ғылыми тұрғыда салыстырыла қарастырылуымен маңызды.

Нәтижелер және талқылаулар. Зат есімдердің сөйлем ішінде басқа сөздермен байланысқа түсуі септік жалғаулары арқылы жүзеге асады. Көне ұйғыр ескерткіштері тілінде де қазақ тіліндегідей атау, ілік, барыс, табыс, жатыс, шығыс, көмектес септіктері бар. Көне ұйғыр жазба ескерткіштеріне мың жылдан астам уақыт өтсе де, ондағы септіктердің қазіргі түркі тілдеріндегі септіктерден айырмашылығы көп емес. Мақалада көне ұйғыр тіліндегі септіктерді қазақ тілінің грамматикасына бейімдеп, 7 септік негізінде қарастырылды. Түркітанушы ғалымдар 9 септікке дейін көрсетеді. +ча, +че қосымшаларымен жасалатын шылауларды да септіктерге қосады (Gabain, 1988:65). Сонымен қатар +ғару, +геру; сирек кездесетін +қару, +керу қосымшаларымен жасалатын бағыт-бағдар септігі деп барыс септігінен бөліп көрсетеді (Gabain, 1988:65). Зерттеу аясында бұл қосымшалар барыс септігінің ішінде қарастырылды.

Атау септігі. Барлық түркі тілдерінде атау тұлғада тұрған сөздің көптік жалғауынан басқа ешбір жалғауы болмайды. Ескі ұйғыр және қазақ тілдерінде де атау сөзге жалғау жалғанбайды. Атау тұлғадағы сөз басқа септік жалғауларының жалғануына негіз болады. Атау сөздер түбір, туынды, біріккен сөздер, қос сөздер, тәуелдік жалғаулар түрінде болады.

Өрнек: *teğir qam(a)ğ kutlar vahşiklar turqaru iye basa küü küzedü* (48) Ia) / *улашır бүтүн iyi ruhlar daima* (onları) *takip etti ve* (onları) *korudular* / *жетеді барлық жақсы рухтар (олардың) соңынан жүрді және оларды қорғады;*

(tetrü) nomluğ tértilar oñzinlar yekler yelpigler *qush quzğun qoburğa* (59) IIc) / *білімді үйрететіндер, жаман рухтар, шайтандар, ауру рухтар, құс-құзғын;*

yarlıqançucı köñül ögrünçü köñül tüz köñülte ulatı burhanlar (77) IIc) / *мейірім, қуаныш, адалдықты үйренген және басқалары барлық бұрхандар;*

küçlügler qorqınçılar ölütçiler qınçiler alqu kitgey (89) IIc) / *күштілер, қорқынышты баскесерлер, залымдар бәрі кетеді;*

küdenlik ev barq uluğ kiçig qarıg kuduğ otçuk taş soqqu tegirmen 86 (IIc) / *қонақ бөлмесі, үлкен және кішкентай есік, құдық, ошақ, тас келі, дүірмен.*

Ілік септігі. Ілік септігінде тұрған сөз заттың, қимылдың белгілі біреуге тиесілі екендігін көрсетеді. Ілік септікте тұрған сөздер еш уақытта жеке айтылмай, әрдайым, тәуелдік жалғаулы сөздермен тіркесіп тұрады. Көне ұйғыр ескерткіштері тіліндегі ілік септігі *+ың, (+ің, +уң, +үң); +ның, (+нің, +нуң, +нүң)* жалғаулары жалғану арқылы жасалады. Көне түркі жазба ескерткіштері тілінен бір айырмашылығы көне ұйғыр тілінде дауыссызға аяқталған сөздерге де *+ның, (+нің, +нуң, +нүң)* жалғаулары жалғанады. Қазақ тілінде болса ілік септігі кімнің? ненің? деген сұрақтарға жауап беріп, *+ың, +ің, +уң, +үң; +ның, +нің, +тың, +тің, +дың, +дің* жалғауларымен жасалады. Мысалы:

----- *bilmez uqmaz kim m(e)niñ aşnuqı azunta kılmış öz kılıncım* (16) Ia) / *өткен бұрынғы өмірімде жасаған менің әрекеттерім маған қаншалықты азап шектіргенін ешкім білмейді, түсінбейді;*

bolur q(a)ra bodun k(e)ntünün ülügsüzin üçün (yok) (12) Ib) / *болды қара халық өздерінің бақытсыздықтары үшін; yaruq küçlüg бүgүlüg erdemın edgü kılıncın qamağ tın(l)ğlarnıñ qararığ* (354) Ib) / *жарық күшті ақылды қайырымдылардың жақсы істері барлық жандылардың қара;*

erdemlig bodistvlar bar erdilar [alqu] *burhanlarnıñ küçine y(a)rlıqıña* (351) IIc) / *ересек будисттер бар еді барлық бұрхандардың күшіне, әміріне.*

Барыс септігі. Белгілі бір істің, қимылдың бағыт-бағдарын білдіретін барыс септігі ескі ұйғыр жазулы тілде *+қа, +ке, +а, +е, +ра, (+ре); +ғару, (+геру), +ңару, (+ңеру); +ару (+еру)* жалғаулары арқылы жасалады. Ал, қазақ тілінде кімге? неге? қайда? сұрақтарына жауап беретін барыс септігі *+ға, +ге, +қа, +ке* жалғаулары арқылы жасалады. *+қа, +ке* батыс септігінің бұл жалғаулары үндестік заңына сәйкес жуан *+қа* және жіңішке *+ке* болып жалғанғанымен зат есімнің аяғы қатаң дауыссыз дыбысқа бітсе де, дауысты немесе ұяң дауыссыз дыбысқа бітсе де тек *+қа, +ке* түрінде жалғанады. Мысалы:

elke hanqa begke işike erinür öpkileyür qut birmez igidmez ((18) IIc) / *бақытты ете алмады, бізді асырай алмайды деп, үкіметке, ханға, бекке, бектің әйеліне риза еместігін жеткізді;*

qız ume ögiñe kañıña tap(ı)ğsaq bolur qa қаdaş beg (107) Ia) / *қыз анаға әкеге табынып (құрмет көрсетеді), жанұя бауыр, ерлі;*

et' öz tegsürüp kelirler ol eligler hanlar ume alquqa y(a)rlıqançucı ((249) IIc) / *денелерін ауыстырады ол басшылар, хандар тағы да баршаға мейірімді;*

yeg tüzü köni tuymaq burhan kutıña köñül turğurdılar ol ödün tıdıǵsız ((224) IIc) / *жан-жақты тура жолды сезініп бұрхан құтына (берекесіне) жүрегін ұсынды сол уақытта мінсіз;*

edgü kün tileyur edgü күnke edgü ödke timin taşğaru taşğarur ((230) Ia) / *жақсы күн тілейді жақсы күнде, жақсы уақытта бірден далаға шығарады.*

Табыс септігі. Іс-қимылдың нысанын толық қамтып, нұсқап көрсететін, етістік сөздермен байланысатын табыс септіктегі сөздер сөйлемде толықтауыш қызметін атқарады, ашық түрде де, жасырын түрде де кездесе береді. Көне ұйғыр тіліндегі жалғаулары: *+ы, +ығ, +ын, +ны.* Ал, қазақ тілінде табыс септігі кімді? нені? сұрақтарына жауап береді. *+ді, +ды, +ті, +ты, +ны, +ні* жалғаулары арқылы жасалады (Бүркітбаева, 2023:308).

+ы, +ығ (+іг, +уғ, +үг) жалғауы атау тұлғадағы есім сөздерге, тәуелдік жалғауы алмаған есімдерге жалғанатын табыс септігінің жалғауы.

bitigig bitiser bititser oқısar oқıtsar azu özi (nomlasar) ((52) IIc) / *кітапты жазса, жазғызса, оқыса, оқытса немесе өзі үйренсе*;

bo nom *bitigig* evinte oқıtsar ulatı üç қата oқımısta bo ((68) Ib) / *бұл діни кітапты үйінде оқытса, және үш рет оқығаннан кейін*;

örletser yme bo nom *bitigig* oқıtsar ayayu aғ(ı)rlayu tapınu ((74) Ia) / *азап шегеді тағы да осы сутра кітапты оқытса, терең құрметпен*.

+ын (+ин, +ун, +үн) жалғауы тәуелдік жалғауларынан кейін жалғанады.

biligiñe tegir nom ülüşin bulur taқı yme tidıǵsız bodistv ((78) IIc) / *білгендерінше сутрадан үлестерін алады тағы да сансыз будиств*;

kömsü ağıl(ı)қ tétir kim köñül bilir nom *yıltızın* köñül *tözin* ((207) Ia) / *жүрек қазынасы болады олар сутраның негізін, шыққан тегін, жүрегіннің түбін*.

-ны (-ни, -ну, -нү) жалғаулары 12-13. ғасырларға дейін негізінен есімдіктерге жалғанған. Мысалы: мині «мені», сині «сені», бизни «бізді», қаны «қайда», боны «мұны», аны «оны». Бұл жалғаулардың көне ұйғыр жазба тілінде есімдіктерден бөлек қолданылған жерлері де бар:

esüg yalǵan tınl(ı)ǵlar üküş t(e)ñrim anı ücün bo *yértinçüteki* ((6) IIId) / *өтірікші адамдар көп тәңірім, сондықтанда мына жержүзіндегі*;

anı bilir anı ötgürür antada öñi arhant prtikubutlar ((209) Ia) / *соны біледі, соны түсінеді (бастарынан өткереді) басқа архант (қасиетті) пратикабутлар (жан-тәнімен беріле алмаған буддалар)*.

Жатыс септігі. Көне түркі тілінде заттың мекенін, мезгілін білдіретін жатыс септігі +да (+де), +та (+те) жалғаулары арқылы жасалады. Жатыс септікте тұрған сөздер сөйлемде көбінесе, жанама толықтауыш не пысықтауыш болып келеді. Қазақ тілінде кімде? неде? қайда? сұрақтарына жауап беретін жатыс септігі +да, +де, +та, +те жалғауларымен жасалады. Мысалы:

tép tétürler on edgü kılnıcl(ı)ǵ *törüde boşgıt*da burhanlar *ırlǵınta* ((271) Ia) / *дейді он игі қылық (іс) жазылған заңда, үйрету кітабында бұрхандар әмірінде*;

t(e)ñri t(e)ñrisi burhan yarlıqamış t(e)ñrili *yér*lite ((02) IIc) / *тәңірілердің тәңірісі бұрхан әмір берген жер мен көкте*.

Тәуелсіздік жалғауының үшінші жағында тұрған сөзден кейін +нда, +нде, +нта, +нте жалғаулары жалғанады. Сондай-ақ, +дын, +тын жалғаулары кейбір сөйлемдерде жатыс септігінде тұрып заттың мекенін, орынын, бағытын көрсету қызметін атқарады. Бірақ, мұндай сөйлемдер көп емес. Мысалы:

yutuz yme bir ékintike ertinü amraқ bolur ne *köñü*lnte ((108) IIId) / *зайыпты бір-біріне соншалықты ғашық болады, жүрегінде*.

Шығыс септігі. Қимылдың шығу орнын білдіретін шығыс септігі көне ұйғыр тілінде +дан, (+ден), +тан, (+тен), +да, (+де), +та, (+те) жалғаулары арқылы жасалады. Қазіргі қазақ тіліндегі шығыс септігінің сұрақтары: кімнен? неден? қайдан? Жалғаулары: +дан, +ден, +тан, +тен, +нан, +нен.

+да, (+де), +та, (+те) жалғаулары көне ұйғыр тілінде жатыс септігінде де шығыс септігінде де қолданылады. Бұларды бір-бірінен айыра білуіміз керек. Мысалы:

oǵulanm *kün*te kün edgü ay *ayda* edgü yıl *yılta* taқı edgü ((282) Ia) / *ұлым күндерден күн жақсы, ай айлардан жақсы, жыл жылдан да жақсы*;

biz қамағ aşnuқı azunta *burhanlarda* edgü [nom] boşgıt küçlüg tarni bultumuz (365 Ib) / *біз бәріміз өткен өмірімізде бұрхандардан жақсы кітап, дінді үйрететін, керемет дарна таптық*;

-lar bir ékintike turқaru eñ ilki sansız tümen *azunta* berü (014 IIc) / *-лері бір-бірімен әрқашан, ең бірінші, сансыз дүниядан бері*.

+дын, (+дин, +тын, +тин); сирек жағдайда +дан, (+ден, +тан, +тен).

sınarқı burhanlar *uluşıntın* kelmiş erüş üküş bodistv ((08) IIc) / *жақтағы Буддалар елінен келген өте көп Бодисатва*;

topraq erkligi yer t(e)ñri xanı *soltun* kök luu *öñdün* aқ (94 Ia) / *топырақ танымы жер тәңірі ханы солдан көк айдаһар оңнан ақ*;

bars *küntün* kızıl saǵızǵan *tagdın* қ(a)ra yılan altı қav yaraşmazı (95 IIc) / *барыс, оңтүстіктен қызыл*

сусаған (қытай астрологиясы бойынша тәңірі жұлдыздарының бірінің аты) солтүстіктен алты құлаш қара жылан (астрология бойынша тәңірі жұлдыздарының бірінің аты) бір-бірімен келіспейтін, тіл табыса алмайтын.

Көмектес септігі. Көне ұйғыр тілінде көмектес септігі +ын, (+ин, +ун, +үн), +лигу (+лигү, +луки, +леку) жалғаулары мен 'бирле' сөзі арқылы жасалады. Қазақ тіліндегі көмектес септігі кіммен? немен? сұрақтарына жауап беріп, +мен, +бен, +пен жалғаулары арқылы жасалады. Мысалы:

-lar bo yérdeki tört törlüg térin қуврағи *birle* y(a)rlıқayur erti ((09) IIc) / лар бұл жердегі төрт түрлі өте көп жамағатпен бірге жарлықарды;

[körkin etözin] ertiler атлары bo erür anın emti biz *birle* ((356) 357 IIc) / әсем дененің сұлбасын жасады (олардың) аттары мынадай қазір бізбен бірге;

adқаңgular *birleki* otğuraқ belgüsi (190 IIc) / сезім мүшелерімен бірге дәл белгісі.

Қорытынды. Зерттеуші ғалымдар ілік септігінің көне түркі жазба ескерткіштері тілінен айырмашылығы деп көне ұйғыр тілінде дауыссызға аяқталған сөздерге де +ның, (+нің, +нуң, +нүң) жалғауларының жалғануын атап көрсетеді. Қазақ тілінде де дауыссызға аяқталған сөздерге +ның, (+нің, +нуң, +нүң) қосымшаларының жалғанатыны белгілі. Әрине қазақ тілінде ілік септігінің жалғаулары +дың, +дің, +тың, +тің болып көбейген. Көне ұйғыр тіліндегі барыс септігі қосымшаларының түрлері көп. +қа, +ке, +а, +е, +ра, (+ре); +ғару, (+геру), +ңару, (+ңеру); +ару (+еру). Ал, қазақ тілінде барыс септігінің жалғаулары азайып жалғанатын буынының жуан не жіңішкелігіне қарай +ға, +ге, +қа, +ке түрінде қолданылады. Табыс септігінің көне ұйғыр тіліндегі жалғаулары: +ы, +ығ (+іг, +уғ, +үг), +ын, +ны болса, қазақ тілінде тарихи жалғаулардан +ны, +ні жалғаулары ғана сақталып, +ді, +ды, +ті, +ты жалғауларымен толыққан. Көне ұйғыр тіліндегі жатыс септіктері мен қазақ тіліндегі жатыс септіктерінің жалғаулары бірдей +да, +де, +та, +те түрінде. Бүгін барлық түркі тілдерінде кездесетін бұл жалғаулар тарихи жалғаулар болуымен де құнды. Көне ұйғыр тілінде шығыс септігі +дан, (+ден), +тан, (+тен), +да, (+де), +та, (+те) жалғауларымен жасалса, қазақ тілінде +дан, +ден, +тан, +тен, +нан, +нен жалғауларымен жасалып, жаңа жалғаулар қосылған. Көне ұйғыр тілінде +да, (+де), +та, (+те) жалғаулары жатыс септігінде де шығыс септігінде де қолданылса, қазақ тілінде бұл жалғаулар тек жатыс септігінің жалғаулары болып саналады. Көмектес септігінің жалғаулары көне ұйғыр тілінде +ын, (+ин, +ун, +үн), +лигу (+лигү, +луки, +леку), сияқты бірнеше жалғаумен жасалса, қазақ тілінде +мен, +бен, +пен жалғауларымен көрініс тапқан. Сонымен қатар, барлық түркі тілдерінде «бірге» мағынасын беретін *бирле*, *бирликте*, *бирлегу* сөздерімен де көмектес септігі жасалған. Зерттеу нысанымыздағы септіктер қосымшаларындағы тұлғалық және дыбыстық аздаған айырмашылықтарды қоспағанда екі тілде де бірдей ұшырасады.

Авторлардың қосқан үлесі:

Ш.Д. Бүркітбаева – зерттеу тұжырымдамасын әзірлеп, мақаланың негізгі мәтінін дайындады және зерттеудің барлық кезеңіне қатысты;

А.З. Бисенғали – зерттеу материалдарын жинақтап, алынған нәтижелерді талдау мен жүйелеуге елеулі үлес қосты;

Н.Б. Бошан – мақала мазмұнын сыни тұрғыдан қайта қарап, ғылыми редакциялау мен талаптарға сәйкес рәсімдеуге үлес қосты.

Әдебиеттер тізімі

1. Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил. – Тошкент, 1982. – 167 б.
2. Айдаров Ғ. Көне ұйғыр жазба ескерткіштерінің тілі. – Алматы: Рауан, 1991. – 136 б.
3. Бектұров Ш.К., Серғалиев М. Қазақ тілі. – Алматы: Білім, 1994. – 250 б.
4. Бектұров Ш.К. Қазақ тілі: лексика, фонетика, морфология, синтаксис. – Алматы: Атамұра, 2006. – 200 б.
5. Бүркітбаева Ш.Д. Көне ұйғыр тіліндегі септіктердің зерттелу барысы // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы. – 2023. – №1 (142). – Б. 303–311. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-142-1-303-311>
6. Древнетюркский словарь / под ред. Д.М. Насилова, И.В. Кормушина и др. – 2-е изд., пересмотр. – Астана: Ғылым, 2016. – 760 с.

7. Elmalı M. Eski Uygurca Dil Bilgisi Terimleri: Vibakti-Samaz. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2017. – 228 s.
8. Serebrennikov B.A., Gadjieva N.Z. Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihi Grameri. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2018. – 255 s.
9. Eraslan K. Eski Uygur Türkçesi Grameri. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2012. – 664 s.
10. Gabain A. von. Eski Türkçenin Grameri. – Ankara: Türk Tarih Kurumu, Türk Dil Kurumu, 1988. – 313 s.
11. Oda J. A Study of the Buddhist Sūtra Called Säkiz Yükmäk Yaruq or Säkiz Törlüğün Yarumış Yaltrimış in Old Turkic. Berliner Turfantexte XXXIII. – Turnhout: Brepols Publishers, 2015. – 319 p.
12. Ölmez M. Köktürkçe ve Eski Uygurca Dersleri. – 2nd ed. – İstanbul: Kesit Yayınları, 2019. – 566 s.
13. Тугушева Л.Ю. Древнеуйгурский язык // Языки мира: Тюркские языки. – Москва: Индрик, 1997. – С. 54–63.
14. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Лексика / отв. ред. Э.Р. Тенишев. – Москва: Наука, 1997. – 799 с.
15. Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. – Алматы: Мектеп, 1988. – 264 б.
16. Koç K., Bayniyazov A., Başkapan V. Kazak Türkçesi–Türkiye Türkçesi Sözlüğü. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2021. – 1133 s.
17. Şen S. Eski Uygur Türkçesi Dersleri. – İstanbul: Kesit Yayınları, 2021. – 303 s.
18. Wilkens J. Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch–Deutsch–Türkisch / Eski Uygurcanın El Sözlüğü: Eski Uygurca–Almanca–Türkçe. – Göttingen: Universitätsverlag Göttingen, 2021. – IX, 929 S.

Ш.Д. Буркитбаева¹, А.З. Бисенгали², Н.Б. Бошан³

¹Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

²Институт языкознания имени А. Байтұрсынұлы, Алматы, Казахстан

³Южно-Казахстанский исследовательский университет имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

Историко-грамматическое сравнение падежей в древнеуйгурском и казахском языках (на основе текста «Секиз йукмек йарук»)

Аннотация. В статье проводится историко-грамматическое сопоставление падежных систем древнеуйгурского и казахского языков. Цель статьи заключается в выявлении сходств и различий между падежными системами древнеуйгурского и казахского языков, раскрытии специфических особенностей каждого из них, а также в определении и анализе исторических падежных форм, активно употребляющихся в современном казахском языке. Зарубежные исследователи древнетюркских языков отмечают, что термин «вибакти», наиболее часто встречающийся среди грамматических терминов древнеуйгурского языка, употреблялся в значении падежа. В трудах исследователей указывается, что между падежными системами двух языков отсутствуют существенные различия, за исключением отдельных особенностей падежных аффиксов.

Актуальность статьи обусловлена необходимостью изучения грамматического строя древнеуйгурского языка, недостаточно исследованного в отечественной науке, в частности категории падежа, которая представляла интерес для самих древних уйгуров ещё в ранний исторический период. В качестве языкового материала использованы предложения, извлечённые из текста «Секиз йукмек йарук» – одного из памятников древнеуйгурской письменности. В исследовании применялись сравнительный, сравнительно-исторический методы, а также методы классификации, анализа и перевода. В результате исследования были сопоставлены падежные формы древнеуйгурского и казахского языков и их грамматические функции, объяснены изменения, произошедшие в процессе исторического развития, и выявлены древние падежные показатели.

Ключевые слова: казахский язык, древний уйгурский язык, прилагательные, вибакти, тюркские языки, исторические дополнения, сравнение.

A Historical and Grammatical Comparison of Cases in Old Uyghur and Kazakh (Based on the Text of “Sekiz Yükmek Yaruk”)

Abstract. The article presents a historical and grammatical comparison of the case systems of Old Uyghur and Kazakh. The study aims to identify the similarities and differences between the case systems of the two languages, reveal their language-specific features, and examine historical case forms that remain in active use in modern Kazakh. Foreign scholars specializing in Old Turkic languages note that the term “vibhakti,” one of the most frequently occurring grammatical terms in Old Uyghur, was used to denote the category of case. Previous studies also suggest that there are no substantial differences between the case systems of the two languages apart from certain variations in their case suffixes.

The relevance of the study lies in the need to investigate the grammatical structure of Old Uyghur, which remains insufficiently explored in Kazakhstani scholarship, particularly the category of case, which attracted the attention of the Old Uyghurs themselves as early as the medieval period. Sentences extracted from “Sekiz Yükmek Yaruk,” one of the monuments of Old Uyghur writing, were used as the primary linguistic material. The study employed comparative, comparative-historical, classification, analytical, and translation methods. The findings provide a comparison of the case forms and their grammatical functions in Old Uyghur and Kazakh, explain the changes these forms underwent in the course of their historical development, and identify ancient case markers.

Keywords: Kazakh language, Old Uyghur language, cases, vibakti, Turkic languages, historical affixes, comparison.

References

1. Abdurahmonov G., Rustamov A. Qadimgi turkiy til [Ancient Turkic Language]. Tashkent, 1982. 167 p. [in Uzbek]
2. Ajdarov G. Kone uigur zhazba eskertkishterinin tili [The Language of Old Uyghur Written Monuments]. Almaty: Rauan, 1991. 136 p. [in Kazakh]
3. Bekturov Sh.K., Sergaliev M. Kazak tili [The Kazakh Language]. Almaty: Bilim, 1994. 250 p. [in Kazakh]
4. Bekturov Sh.K. Kazak tili: leksika, fonetika, morfologiya, sintaksis [The Kazakh Language: Lexis, Phonetics, Morphology, and Syntax]. Almaty: Atamura, 2006. 200 p. [in Kazakh]
5. Burkitbaeva Sh.D. Kone uigur tilindegi septikterdin zerttelu barysy [The Study of Cases in the Old Uyghur Language]. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Political Science. Regional Studies. Oriental Studies. Turkology Series. 2023, no. 1 (142), pp. 303–311. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-142-1-303-311> [in Kazakh]
6. Drevnetjurkskij slovar' [Old Turkic Dictionary]. Ed. by D.M. Nasilov, I.V. Kormushin et al. 2nd revised ed. Astana: Gylym, 2016. 760 p. [in Russian]
7. Elmalı M. Eski Uygurca Dil Bilgisi Terimleri: Vibakti-Samaz [Old Uyghur Grammatical Terms: Vibakti-Samaz]. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2017. 228 p. [in Turkish]
8. Serebrennikov B.A., Gadjieva N.Z. Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihi Grameri [A Comparative Historical Grammar of the Turkic Literary Languages]. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2018. 255 p. [in Turkish]
9. Eraslan K. Eski Uygur Türkçesi Grameri [A Grammar of Old Uyghur Turkic]. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2012. 664 p. [in Turkish]
10. Gabain A. von. Eski Türkçenin Grameri [A Grammar of Old Turkic]. Ankara: Türk Tarih Kurumu, Türk Dil Kurumu, 1988. 313 p. [in Turkish]
11. Oda J. A Study of the Buddhist Sūtra Called Säkiz Yükmäk Yaruq or Säkiz Törlügin Yarumiš Yaltrimiš in Old Turkic. Berliner Turfantexte XXXIII. Turnhout: Brepols Publishers, 2015. 319 p.

-
12. Ölmez M. Köktürkçe ve Eski Uygurca Dersleri [Lessons in Old Turkic and Old Uyghur]. 2nd ed. İstanbul: Kesit Yayınları, 2019. 566 p. [in Turkish]
13. Tugusheva L.Yu. Drevneuygurskij jazyk [The Old Uyghur Language]. In: Jazyki mira: Tjurkskie jazyki [Languages of the World: Turkic Languages]. Moscow: Indrik, 1997, pp. 54–63. [in Russian]
14. Sravnitel'no-istoricheskaja grammatika tjurkskih jazykov: Leksika [Comparative Historical Grammar of the Turkic Languages: Lexis]. Ed. by E.R. Tenishev. Moscow: Nauka, 1997. 799 p. [in Russian]
15. Tomanov M. Kazak tilinin tarihi grammatikasy [Historical Grammar of the Kazakh Language]. Almaty: Mektep, 1988. 264 p. [in Kazakh]
16. Koç K., Bayniyazov A., Başkapan V. Kazak Türkçesi–Türkiye Türkçesi Sözlüğü [Kazakh Turkish–Türkiye Turkish Dictionary]. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2021. 1133 p. [in Turkish]
17. Şen S. Eski Uygur Türkçesi Dersleri [Lessons in Old Uyghur Turkic]. İstanbul: Kesit Yayınları, 2021. 303 p. [in Turkish]
18. Wilkens J. Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch–Deutsch–Türkisch / Eski Uygurcanın El Sözlüğü: Eski Uygurca–Almanca–Türkçe [Concise Dictionary of Old Uyghur: Old Uyghur–German–Turkish]. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen, 2021. IX, 929 p. [in German and Turkish]

Авторлар туралы мәлімет:

Бүркітбаева Ш.Д. – PhD, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Бисенғали А.З. – PhD, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан.

Бошан Н.Б. – **хат-хабарға жауапты автор**, PhD докторант, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан зерттеу университеті, Шымкент, Қазақстан.

Буркитбаева Ш.Д. – PhD, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Бисенғали А.З. – PhD, Институт языкознания имени А. Байтұрсынұлы, Алматы, Казахстан.

Бошан Н.Б. – **автор для корреспонденции**, PhD докторант, Южно-Казахстанский исследовательский университет имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан.

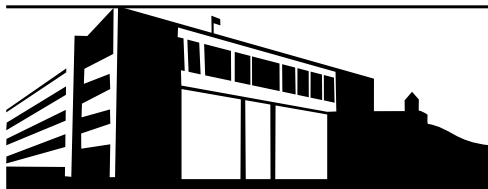
Burkitbayeva Sh.D. – PhD, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Bisengali A.Z. – PhD, A. Baitursunuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan.

Bochan N.B. – corresponding author, PhD student, M. Auezov South Kazakhstan Research University, Shymkent, Kazakhstan.

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

КӨНЕ ТҮРКІЛІК ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ТАРИХИ ДАМУЫ: ҚҰРЫЛЫМДЫҚ-СЕМАНТИКАЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯ

Ж.Қ. Түймебаев , Р.А. Авакова , А.Б. Нурмухамбетова*

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

E-mail: turkology.ri@gmail.com, Raushangul.Avakova@kaznu.edu.kz, aiga_base@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада көне түркі және орта ғасырлық кезеңдерде қолданылған фразеологизмдердің тарихи дамуы, олардың құрылымдық-семантикалық өзгерістері қарастырылады. Фразеологиялық бірліктердің даму эволюциясы диахронды тұрғыдан талданылып, олардың қазіргі түркі тілдерімен сабақтастығы жазба деректер негізінде дәйектеледі. Зерттеу барысында байырғы түркі тілдері және қазіргі түркі тілдері бойынша тілдік деректер салыстырмалы-тарихи, антропоэлектік, құрылымдық-семантикалық модельдеу әдістері негізінде кешенді талдау жүргізу үшін пайдаланылды. Тілдің даму үдерісі барысында фразеологизмдердің құрамдас бөліктерінің өзгеруі және компонент орындарының ауысуы, грамматикалық және фонетикалық модификациялар, семантикалық трансформациялар және тағы басқа түрленулерге ұшырайтыны анықталды. Семантикалық трансформация нәтижесінде фразеологиялық бірліктердің бастапқы мағынасы ішінара немесе толығымен өзгеріп, жаңа мағыналарға, мағыналық реңктерге ие болады. Кешенді талдау көне түркі дәуірінен бергі фразеологиялық бірліктердің құрылымдық, семантикалық ерекшеліктерін және олардың кейінгі түркі тілдеріндегі, соның ішінде қазақ тіліндегі өзгерістерін анықтауға бағытталған. Зерттеу нәтижелері түркі тілдерінің фразеологиялық жүйесіндегі сабақтастық пен өзгерістерді анықтауға мүмкіндік береді, түркі фразеологиясы заңдылықтарының тарихи динамикасын және тілдің қазіргі күйін қалыптастыру механизмдерін тереңірек түсінуге ықпал етеді.

Түйін сөздер: фразеологизм, түркі жазба ескерткіштері, мағына, түркі тілдері, тілдік бірлік, лексема.

Кіріспе

Әр халықтың тілінде ұлттық, мәдени белгіні сақтап, ғасырлар бойы дамып, қалыптасып, өрбіп түрлі формада қалыптасқан, түрлі бейнелерді бойына жинақтаған ерекше тілдік бірліктер болады, сондай тілдік бірліктердің ерекше түрі – фразеологизмдер. Әлемнің тілдік бейнесінің көрінісі фразеологизмдерде ерекше орын алады. Фразеологизм бойында халықтың тарихы, рухы, ұлтқа тән этномәдени айрықша белгілер, символдар, мифологемалар, архетиптер сақталған. Қазіргі таңда түркі тілдеріндегі фразеологизмдер түрлі аспектіде зерттелген (жеке түркі тілдеріндегі фраземалар, екі немесе одан көп қазіргі түркі тілдері фразеологиясы

Түсті: 03.02.2026; Мақұлданды: 25.09.2026; Онлайн қолжетімді: 30.09.2026

бойынша зерттеулер). Түркітану ғылымы үшін көне ескерткіштерде қолданылған фразеологизмдерді зерттеу, талдау, қазіргі түркі тілдерімен сабақтастығын анықтау өзекті болып табылады. Зерттеудің мақсаты – көне түркі және орта ғасыр кезеңі жазба ескерткіштеріндегі түркі фразеологизмдерін кешенді талдау және сипаттау негізінде диахрондық тұрғыдан талдау жүргізу, қазіргі түркі тілдерімен сабақтастығын анықтау. Зерттеуде қойылған міндеттер: көне түркі және орта ғасыр кезеңдерінде қолданылған фразеологиялық бірліктерді анықтау; фразеологизмнің пайда болуына ықпал еткен ұйытқы компоненттерін (лексемаларын) сипаттау, салыстырмалы-тарихи, салыстырмалы, антропоэзектік, құрылымдық-семантикалық модельдеу әдістері негізінде кешенді талдау жүргізу. Түркі тілдерінде сақталған ортақ фразеологизмдер – түркі тілдерінің бір ата тілден шыққанын ғана емес, түркілік лексиканың өміршеңдігін, талай ғасырлар мен тарихи кезеңдерді басынан кешірсе де, негізгі лексикалық қордың жалпы түркілік мағынасын сақтап қалғанының дәлелі. Ал фразеологиялық бірліктердегі бейнелілік (образность) қазіргі түркі фразеологизмдеріндегі тілдік феномен ретінде әрқайсысына тән тарихи кезеңдер мен орналасқан аймағына, шаруашылығына, материалдық және рухани мәдениетіне байланысты экстралингвистикалық факторлармен ерекшеленеді.

Түркі тілдері фразеологиясының кеңінен әрі жіті зерттелуі өткен ғасырдың орта шенінен басталған еді, зерттеу барысында түркі тілдеріндегі мақал-мәтелдер, фразеологизмдер, қанатты сөздер, т.б. тілдік бірліктер жинақталып, сұрыпталып, іріктеліп, фразеологиялық сөздіктер ретінде жүйеге түсірілді. Бұл зерттеушілер тарапынан жасалған ауқымды еңбек, тіл біліміне қосқан зор үлесі деп айта аламыз. Қазақ тілі бойынша С.К. Кеңесбаев, Ә. Болғанбаев, Ғ. Қалиев, Ә.Т. Қайдар, Н. Уәли, Ө. Айтбайұлы, Х.К. Қожахметова, Р.Е. Жайсакова, Р.А. Авакова, өзбек тілі бойынша Ш. Рахматуллаев, Б. Юлдашев, А. Маматов, М. Садыкова, И. Кучкортоев, А. Исаев, башқұрт тілі бойынша З.Г. Ураксин, Х.Ғ. Йосопов, Ж.Ғ. Кейекбаев, С.Н. Муратов, татар тілі бойынша Г.Х. Ахунзянов, Г.Х. Ахатов, Ф.С. Сафиуллина, ұйғыр тілі бойынша О. Жамалдинов, Ч.Г. Сайфуллин, Р.А. Авакова, қарашай-балқар тілдері бойынша Ж.К. Жарашуева, Х.М. Акбаев, қарақалпақ тілі бойынша Қ. Бекниязов, Г. Айназарова, Г. Атабаева, әзербайжан тілі бойынша Г.А. Байрамов, М.Т. Тагиев, Н.Ч. Валиева, гагауыз тілі бойынша Л.А. Покровская, Е.К. Кольца, тува тілі бойынша Я.Ш. Хертек, хакас тілі бойынша Т.Г. Боргоякова, якут тілі бойынша А.Г. Нелунов, Р.Н. Анисимов, чуваш тілі бойынша М.Ф. Чернов және т.б. көптеген ғалымдар мен зерттеушілердің фразеология бойынша еңбектерін атауға болады.

Фразеологизмдер – әр тілдің өзіне ғана тән ерекшеліктеріне, әр халықтың дүниенің түрлі-түсін өзінше мүшелей тануына, ол фрагменттерді өзінше бейнелеп атауына байланысты тіл-тілде өзгеше болып өрілетін дүниенің тілдік бейнесін түзетін сөз өрнектері [9, 318]. Фразеологизмдерге ұйытқы болатын сөздер – халыққа етене таныс, байырғы сөздік қордағы сөздер. Башқұрт ғалымы З.Г. Ураксин: «қазіргі түркі тілдерінің көпшілігіне ортақ фразеологизмдер көбінесе дене мүшелерінің атауларынан қалыптасады, олар басқа сөздермен тіркескенде тура мағынасында дене мүшелерінің орналасуын, дене мүшелерінің әртүрлі күйін немесе әрекеттерін білдіреді. Олар психикалық күйді, адамның қабілеттерін және т. б. білдіре бастағанда оларды ауыспалы мағынада қолдану бүкіл тіркестің фразеологиялануына әкелді» [11, 158-159] деп жазады. Ғалымның пікірі орынды, әрі ойға қонымды. Мұны кейінгі жүргізілген көптеген зерттеулер дәлелдей түседі. Қазіргі түркі тілдеріндегі фразеологиялық қордың негізі байырғы фразеологиялық қордан өрбиді, сондықтан да ерте замандарда қолданылған фразеологизмдерді қазіргі түркі тілдерімен сабақтастыра зерттеу маңызды болып табылады. Фразеологизмдер – халықтың қоғамдық өміріндегі мәдени өзгерістердің көрінісін бейнелеуші, халықтың тарихында болған оқиғалардан қалған тарихи жадыны сақтаушы тілдік бірліктер. «Фразеологиялық бірліктердің лексикалық компонентіндегі ішінара өзгерістер негізінде әртүрлі мағынадағы фразеологиялық бірліктер қалыптасады, олар семантикалық негізгі компонент ретінде басқа лексемалармен байланыса бастайды, образдар дамиды, мағыналар дамиды және көбейеді» [13, 720].

Зерттеу әдістері мен материалдары

Фразеологиялық бірліктерді зерттеу барысында жинақтау, іріктеу, жүйелеу, салыстыру, талдау, салыстырмалы-тарихи, антропоэзектік, құрылымдық-семантикалық модельдеу әдістері қолданылды. Зерттеудің түрлі кезеңдерінде фразеология бойынша іргелі ғылыми еңбектермен, сөздіктермен, мәтіндермен, жұмыс жасалып, жоғарыда аталған әдістер арқылы зерттеу фразеологизмдердегі ұлттық-мәдени ерекшеліктерді айқындауға септігін тигізді. Түркітану ғылымында салыстырмалы, салыстырмалы-тарихи әдістерді іргелі зерттеулердің ең маңызды тетігі деп айтуға болады. Түркі тілдеріндегі фразеологизмдерді, лексемаларды

салыстыра отырып, тарихи кезеңдердегі ерекшеліктерді ескере отырып, ортақтықтар мен айырмашылықтарды анықтауда салыстырмалы-тарихи әдіс тиімді болып табылады. Ұсынылып отырған зерттеу жұмысында түркі тілдеріндегі тілдік бірліктердің фонетикалық, грамматикалық, семантикалық ерекшеліктері, ұқсастықтары халықтың мәдени, рухани құндылықтарымен, таным-түсініктерімен сабақтастырыла қарастырылды. Зерттеу барысында аяқ, қол, ұзын, күн сөздері ұйытқы болған фразеологизмдердің байырғы формалары мен қазіргі кейбір түркі тілдерінде сақталған, құрылымдық-семантикалық жағынан түрленген фразеологиялық бірліктерге кешенді талдау жүргізілді.

Нәтижелер мен талқылаулар

Тіл ғылымындағы ғылыми зерттеулерді саралай келе адамның дене мүшесі ұйытқы болған фразеологизмдер фразеологиялық қордың елеулі бөлігін құрайтындығы белгілі. «Салыстырмалы талдау көрсеткендей, зоонимдер мен соматизмдер түркі тілдерінде (түрік, қазақ, якут, қырғыз және т.б.) салыстыру эталондары ретінде кеңінен қолданылады» [12, 318]. Аяқ сөзінің байырғы және қазіргі түркі тілдеріндегі көрінісін 1-кестеден көруімізге болады:

1-кесте. «Аяқ» лексемасының түркі тілдеріндегі көрінісі

Байырғы түркі тілдері бойынша	
Көне түркі тілінде	<i>adaq</i>
Қарахан-ұйғыр тілінде	<i>aḍaq</i>
Қазіргі түркі тілдері бойынша	
Чуваш тілінде	<i>ora</i>
Якут тілінде	<i>atax</i>
Хакас тілінде	<i>azax</i>
Шор тілінде	<i>azaq</i>
Сары ұйғыр тілінде	<i>azaq</i>
Өзбек тілінде	<i>ʔjʔq</i>
Ұйғыр (жаңа ұйғыр) тілінде	<i>ajaq</i>
Халадж тілінде	<i>hada:q, hadaq</i>
Түрік тілінде	<i>ajak</i>
Гагауыз тілінде	<i>ajaq</i>
Әзірбайжан тілінде	<i>ajaG</i>
Түрікмен тілінде	<i>ajaq</i>
Салар тілінде	<i>aja(:)x</i>
Қарайым тілінде	<i>ajax</i>
Құмық тілінде	<i>ajaq</i>
Қарашай-балқар тілінде	<i>ajaq</i>
Татар тілінде	<i>ajak</i>
Башқұрт тілінде	<i>ajak</i>
Ноғай тілінде	<i>ajak</i>
Қазақ тілінде	<i>ajaq</i>
Қарақалпақ тілінде	<i>ajaq</i>
Қырғыз тілінде	<i>ajak</i>

Ескерту: кестеде көрсетілген «аяқ» лексемасының түркі тілдеріндегі мысалдары А. Дыбоның «Этимологический словарь тюркских языков» [4, 272-273] еңбегінен алынды.

Аяқ сөзінің көне түркілік қалпы – *adaq*. Қазіргі қазақ тілінде көне түркілік *adaq* тұлғасымен түбірлес адым, аттау сөздері қолданылады, бұл тіліміздің көне түркілік сипатын аңғартады. Қазақ әдеби тілінің сөздігінде аяқ сөзінің келесідей мағыналары берілген: 1. Жүру, тұру қызметін атқаратын жамбас белдеуі мен

еркін қозғалатын сүйектерден тұратын адамның дене мүшесі. 2. Жан-жануардың қозғалуын қамтамасыз ететін дене мүшесі. 3. Аяқкиім; Кісі, адам. 4. Үстел, орындық, кереует тәрізді заттардың төменгі жағы. 5. Өзеннің, ағын судың төменгі жағы. 6. ауыс. Бір нәрсенің соңы, ақыры, шеті [5, 312]. Көне түркі сөздігінде *adaq* лексемасының келесідей мағыналары қамтылған: 1. Аяқ (адамның және жануардың); 2. Заттың аяғы, тіреуіші; 3. Төменгі жақ, негізі; 4. (таудың) етегі, бөктері; 5. (өзеннің) сағасы [7, 8]. Сонымен қатар, *adaq* тұлғасының да мағыналары берілген: 1. Аяқ (адамның және жануардың); 2. ауыс. аяқтар; 3. (заттың) аяғы; 4. ауысп. соңы [7, 14]. Сондай ақ, сөздікте *ajaq* (Наделяев және т.б., 1969: 27), *azaq* [7, 72] варианттары да тіркелген. Жоғарыдағы деректерден байқағанымыздай, аяқ сөзінің негізгі мағынасы «адамның аяғы», «жануардың аяғы» болып табылады. Кейінгі мағыналары ұқсату, теңеу, салыстыру арқылы пайда болған туынды мағыналар екендігі белгілі. Адам баласы айналасындағы заттарды, қоршаған ортаны, әлемді өзінің дене мүшелері арқылы атау, сипаттау ертеден келе жатқан тілдік құбылыс деп айта аламыз. Қарап отырсақ, адам баласы туғаннан бастап өз дене мүшелерін зерттеп тани бастайды. Басқа заттарды дене мүшелері атауымен атап түсіндіру де заңды тілдік құбылыс. Мысалы, тіліміздегі таудың басы, өзеннің басы, ағаштың басы, үстелдің аяғы, бұлақтың көзі, бұлақтың басы, домбыраның құлағы, т.б. тілдік бірліктер – соның айғағы. «Түркі тілдеріндегі дене мүше атауларына көпмағыналылық тән екендігін ескерсек, түркі халықтары өзін қоршаған әлемге ұқсату арқылы ауыспалы мағыналар пайда болған, бұл – түркі халықтарының орналасқан жеріне, шаруашылығына байланысты туындаған түркілік дүниетанымның бір көрінісі» [8, 73]. Соматизмдер сөздік қордың көне қабаттарына жататын көне тілдік бірліктер болғандықтан фразеологизмдерге ұйытқы болу мүмкіндігі де көбірек болып келеді. Дене мүшелері әрдайым адамның көз алдында болғандықтан, адам баласы оларды басқа заттармен салыстыра отырып, ой елегінен өткізеді, сол арқылы ауыспалы мағынадағы тілдік бірліктер пайда болады, бұл, ең алдымен, халықтың өзіндік ойлау жүйесімен, қабылдау, зерделеу, т.б. когнитивтік процестермен тығыз байланысты. Осы жерде ғалым З.Г. Ураксиннің еркін тіркестер «психикалық күйді, адамның қабілеттерін және т. б. білдіре бастағанда оларды ауыспалы мағынада қолдану бүкіл тіркестің фразеологиялануына әкелді» [11, 158-159] деген тұжырымы ойға оралады. Ал мұндай процестер өз кезегінде көптеген факторлармен байланысады. Кез келген ұлт тілінде өзіне ғана тән мәдени, ұлттық кодты тарихи жадысына сақтаған ерекше тілдік бірліктер болады, бұл халықтың мәдениетімен, шаруашылығымен, мекендеген табиғатымен, тұрмыс-тіршілігімен, ауа райы, климат ерекшеліктерімен, саяси, тарихи оқиғалармен т.б. көптеген экстралингвистикалық факторлармен тығыз байланысты.

Зерттеу барысында көне түркі сөздігіндегі *adaqin örü* [7, 8] фразеологизмі ерекше назарға түсті. Мағынасы «түрегеп тұру, құрмет көрсету, түрегелу» дегенді білдіреді. Сөздікте *sözin keşti qoptı adaqin örü / eşänläšti ebkä jüz urtı körü* (QBN 137₂₆) [7, 8] мысалы берілген, аудармасын «сөзін доғарып, аяғына түрегелді, / қоштасып, үйге қарай беттеді» деп беруге болады. Сонымен қатар, *uluı kelzä qopyıl adaqin örü* (QBN 119₂₀) [7, 8] мысалы да фразеологизмнің мағынасын ашу үшін келтірілген. Аудармасын «үлкен (адам) келсе, (оның алдында) түрегеп тұр» деп беруге болады. Қазақ тілінде аяғынан тік тұру фразеологизмі «құрмет көрсету, сыйлау» деген мағынада қолданылады. Сонымен қатар, аяқ өре тұрды тұрақты тіркесі «дүрлікті, өре түрегелді», аяқ өре тік тұрғызды фразеологизмі «дүрліктірді, шулатты» деген мағынада қолданылады. Кейбір фразеологизмдердің ғасырлар бойы қолданылуына байланысты мағынасында, қолданысында, құрылымында өзгерістер барын байқауға болады, ал кейбірінің мағынасы сол байырғы қалпында сақталады.

Фразеологизмдер түрлі троптар арқылы жасалады, бұл фразеологизмнің бейнелілігін аша түседі. Көне түркі ескерткіштерінде кездесетін айрықша метафораға ие фразеологизмнің бірі *sekiş adaqlıy* (сөзбе-сөз: сегізаяқты) [7, 494] тілдік бірлігі болып табылады. Фразеологизмнің мағынасы «етті, коңды, семіз, толық (үй жануарлары туралы)» [7, 494] деп ашылған. Сөздікте: *biñ sekiz adaqlıy barımım ... bökmädim* «мың [бас] семіз [малым] мүлкім ...рақаттанбадым» (Е 42₆) [7, 494] деген мысал берілген. Жоғарыдағы мысалдан бұл фразеологизмнің семантикасы малға, мүлікке қатысты екендігін аңғаруға болады. Қазіргі аяқтүтілді тілінде абыс атахтаах (сегіз аяқты) фразеологизмі кездеседі, мағынасы «жексұрын» дегенді білдіреді, алайда *sekiş adaqlıy* фразеологизмімен мағыналық байланысы жоқ екендігі байқалып тұр. Қазақ тілінде екі аяқты малдай, төрт аяғын тең басқан, төрт аяғынан тік тұрғызды, төрт аяғы тең жорға, төрт аяқтан ақсады, екі аяқты, төрт аяқты, екі аяқты хайуан, екі аяғын бір етікке тығу, төрт аяғы көктен келді т.б. фразеологизмдер болса да, мал, мүлікті сипаттайтын сегіз аяқты деген төл тіркес кездестірмедік (осьминог-сегізаяқтың жөні бөлек, жақында пайда болған термин екендігі белгілі).

Фразеологизмнің ішкі формасын синхронды тұрғыдан және диахронды, этимологиялық тұрғыдан қарастыру үлкен мүмкіндіктерге жол ашады. Кейбір фраземалардың ішкі формасы бірден байқалып тұрады, ал кейбірінікі уақыт, қолданыс, қажеттілік, т.б. факторлардың әсерінен көмескіленіп, бүгінгі оқырман мен тыңдарманға мүлдем белгісіз, түсініксіз болуы әбден мүмкін. Қыпшақ сөздігінде аүйғауахлі [2, 44] тілдік бірлігі «аяғы ауыр, екіқабат, жүкті» деген мағынада тіркелген, қазіргі қазақ тілімен салыстырсақ, компоненттерінің орны ауысқан. Бұл аүйғауахлі тілдік бірлігінің құрылымы туыс емес тілмен болған қарым-қатынастың әсерінен өзгерген болуы мүмкін, түркі тілдеріне тән құрылым аяғы ауыр түрінде қалыптасқан. Мысалы, «екіқабат, жүкті» мағынасын беретін қазақ тілінде аяғы ауыр, ал тыва тілінде адаа аар. Бұл фразеологизмнің сөзбе-сөз аудармасын «төменгі жағы ауыр» деп беруге болады. Адаа аар фразеологиялық бірлігінің «баяу, ебедейсіз, епсіз» және «жүкті, аяғы ауыр» деген мағыналары бар. Сонымен қатар, тыва тілінде адаа (адак) аартаар фраземасының «жүкті болу» және «ебедейсіз болу» мағыналары бар. Қазақ тілінде аяғы ауырлады фраземасының «босануға уақыты жақындады, жүріп, тұруы қиындап, ауырлады» деген мағынада қолданылады. Демек, ортақ фразеологиялық мағыналары қос тілде де сақталғанын байқауға болады. Тыва тілінде аяқ сөзінің орнына бут сөзі қолданылады, ал адаа (адак) сөзі «төменгі жақ» деген мағынада жұмсалатындығын байқаймыз. Сондай-ақ, хакас тілінен де осы фразеологизмді азах аар тұлғасында кездестіруге болады, «жүкті, аяғы ауыр» деген мағынада қолданылады. Фразеологизмдегі образ оның ішкі формасын айқындайтыны мәлім. Бұл фраземалардан ерекше бейнені, образды, суретті байқаймыз. Әйел адамның жүкті болғандағы жүріс-тұрысы, қимылы фраземаның ішкі формасына арқау болып, ерекше бейнелі тіркес тудырғанын байқауға болады. Бұл тұрақты тіркес қарақалпақ тілінде аяғы ауыр, ноғай тілінде аяғы авыр, **түрікмен тілінде ауагу агу (agr almak)**, ұйғыр тілінде айиғи еғир тұлғасында сақталған. Түрікмен тіліндегі *ауагу агу (agr almak)* тұрақты тіркесінің «барған жерінде сәтсіздікке ұшыратып, бақытсыздық әкелетін адам» [1, 79] деген қосымша мағынасы да бар. Жоғарыда қарастырған түркі тілдеріндегі мысалдардан «жүкті, аяғы ауыр» деген ортақ мағынаның сақталғандығын байқаймыз. Біздің ойымызша, әртүрлі тілдік топтарға жататын түркі тілдерінде осы тілдік бірліктің семантикалық жағынан бір мағынада сақталуы фразеологизмнің көнелігін көрсетсе керек. Тыва және түрікмен тілінде жаңа фразеологиялық мағыналары қалыптасқанын байқауға болады. Қазақ тілінде әйел адам босанып, өз-өзіне келуін де дене мүше атауларының қатысуымен бейнелейді, мысалы, аяқ-қолын бауырына алды тіркесін айтуға болады. Тілде адамның жануардың жүріс-тұрысы, іс-қимылы, эмоциясы, мимикасы арқылы басқа затты, құбылысты, жағдайды, т.б. бейнелеу жиі кездеседі. Бұл көп жағдайда түрлі троптар арқылы жүзеге асады. Троптар өз кезегінде айрықша образдар арқылы айрықша тілдік бірліктерді тудыратыны мәлім. «Фразеологизмнің этномәдени ерекшелігі бейнелі негіз және мәдени мән-мағына көмегімен жүзеге асады» [6, 67].

Фразеологизмдердің құрамында жиі қолданылатын соматизмдердің бірі – қол. Қол лексемасы әрекет ету, жұмыс жасау, билік ету, күш ұғымдарымен тығыз байланысты. Көне түркі сөздігінде *qol, qöl, elig* лексемалары «қол» мағынасында тіркелген. Қазіргі қазақ тілінде қол сөзі қолданылады, сонымен қатар, қазақ тілінде саусақтың енімен өлшенетін қазақтың халықтық өлшемі ретінде қолданылатын елі (төрт елі, бес елі, т.б.) сөзі сақталған. Бұл жайында Дж. Клоусон былай деп жазады: «*elig* (?*elig*) «қол, білек», кейбір заманауи тілдерде «саусақ ені» сияқты бірнеше кеңейтілген мағыналарға ие. Орта ғасырларда қандай да бір түсініксіз себептермен кейбір тілдерде *el*-ге дейін қысқарған; кейбір тілдерде «қол» мағынасындағы *ko:l* сөзімен алмастырылған» [14, 140]. Бұл сөздікте *elig* сөзінің *el* формасына ықшамдалуы орта ғасырларда болған құбылыс екендігі атап өтілген. Көне түркі сөздігінде: *elig* сөзіне «білезік (қолдың), қол буыны, қол» [7, 170] деген түсініктеме береді.

Адамның мінезі, психологиясы, жағымды, жағымсыз қылықтары, әлеуметтік жағдайы дене мүше атауы болып келетін тілдік бірліктер арқылы сипатталады, сол арқылы ортақ бір атаудың, ұғымның төңірегінде топтасады. Көне түркі сөздігінде *elig (elgi) keŋ* [7, 170] фразеологизмі тіркелген, мағынасы «жомарт» дегенді білдіреді. Фразеологизмнің мағынасын ашу үшін мынадай мысал берілген екен: *tunī iškä tutyıl aja elgi keŋ* (QBN 239₁₀) [7, 170]. Аудармасын «мұны басшылыққа ал, о жомарт» деп беруге болады. Сонымен қатар, *tariŋčī kišilär bolur elgi keŋ* (QBN 318₃) [7, 170] мысалын «диқаншылардың қолы ашық (жомарт)» деп аударуға болады. Қазіргі қазақ тілінде алақаны кең, алақаны ашық, қолы ашық, қолы жазық тұрақты тіркестері «кеңпейіл, қайырымды, жомарт» деген мағынада қолданылады. Жалпы алғанда, туған

еліміздің, жеріміздің ұлан-байтақ кең болғандығы халқымыздың мінезінде де, дәстүрінде де көрініс тауып, тілінде бейнеленген.

Мысалы, тілімізде дастарқаны кең деген тұрақты тіркес «дастарқаны мол, пейілі кең, қонақжай, қолы ашық» деген мағына береді, пейілі кең тұрақты тіркесі «ақкөңіл, жомарт» деген мағынада қолданылады. Ал жомарттың қолын жоқтық байлайды деген мақалда материалдық байлықтың адамның мінез-құлқына, іс-әрекетіне де әсер ететіндігі айтылған. Жомарт – мейірімді, қайырымды, әрдайым көмектескісі келетін кеңпейіл адам, ал материалдық тапшылық кезінде адамдарға көмектесе алмауы мүмкін, қолы байлаулы болады. Қазақ тілінде қолы ашық, қолы жазық тұрақты тіркестері «береген, мырза адам» деген мағынада қолданылады, қырғыз тілінде колу ачық, ұйғыр тілінде қоли очуқ тұлғасында қолданылады. Түрік тілінде *eli* асқ фразеологизмі «көп ақша жұмсайтын, жомарт» [1, 72] деген мағына береді. Тыва тілінде холу бош, холу чадагай, холу чолдуг фразеологизмдерінің «жомарт, қолы ашық» деген мағынасы бар. Жоғарыдағы мысалдардан адамның жомарттығын, кеңпейілдігін байырғы және қазіргі түркі тілдерінде қол сөзі ұйытқы болған фразеологизмдер арқылы бейнеленгендігін байқауға болады. Тілдің байырғы қабатына жататын соматизмдер тілімізде фразеологизмдерге ұйытқы болу қызметін де қоса атқарып келеді.

Адам өміріндегі қысылтаяң кезеңді, қиын, ауыр жағдайды қол компонентті фразеологизмдер арқылы бейнелейді: көне түркі сөздігінде *elig tarlıqı* [7, 170] фразеологизмі тіркелген, мағынасы «қиын жағдай, тапшылық» дегенді білдіреді. Осы мағыналас фразеологизмдерді қазіргі түркі тілдерінен де кездестіреміз: қазақ тілінде қолы тарлық «жоқшылық, тапшылық», қолы қысқа «кедей, жоқшылықтан ештеңе істей алмау», қарақалпақ тілінде қолы қысқа болуы «жетіспеушілік, кедейлік, өзінше жұмыс жасай алмау, бағынышты болу» мағыналарында жұмсалса, хакас тілінде хол хысха фразеологиялық бірлігінің «жасауға мүмкіндігі жоқ, кедей, жарлы» деген мағыналары бар. Мысалдардан түркі халықтарына тән өзіндік әлемді қабылдау, әлемді бейнелеу моделінің бір қырын байқауға болады. Бұл түркілерге тән өзіндік дүниетанымның, өзіндік ойлау жүйесінің көрінісі болып табылады.

Қол – биліктің, күштің, байлықтың, дәулеттің символы. Мысалы, *elig uza-* [7, 170] фразеологизмі «билікке, күшке қол жеткізу», *elig uzat-* [7, 170] тұрақты тіркесі «қол көтеру, зорлық-зомбылық жасау» мағынасын береді. Сонымен қатар, көне түркі сөздігінде мынадай мысал келтірілген: *qalı bolsa elgin bodunqa uzun / qatıu eđgölük qıl (QBN 29)* [7, 621]. Аудармасын «егер халыққа билігіңді жүргізсең / барлық жақсылықты жаса» деп беруге болар. Бұл жердегі *elgi uzun* фразеологизмі қазіргі кейбір түркі тілдерінде қол соматизмі арқылы берілген, демек компоненті мағыналас сөзбен алмастырылған. Түркі тілдері бойынша келесідей тілдік бірліктерді кездестіре аламыз: қазақ тілінде «қолы ұзын «не істеймін десе де, қолынан келетін кісі туралы айтылады»; қарақ. қолы узын «шамасы келеді, қуатты, дәулетті болу», қолы жетеди «еш нәрсеге қажеттілігі жоқ, күш-құдіретке ие болу; ұйғ. қоли узун «әл-ауқатты, бай» [1, 76], сондай-ақ, қазақ тілінде «қолы ұзарды «байыды, етек-жеңі кеңейді»; қарақ. қолы узайды (узарды) «көмекшісі болу, жетілісу, қатарға қосылу», қолы қызылға тийіу «мол нәрсеге жолығу, билікке ие болу, ісі табысты болу»; қырғ. буту-колу узаруу/колу узару «өмірі түзелу, жағдайы жақсару» және «қолдау көрсету, көмектесу»; түр. *eli genişlemek* «көп ақшаға ие болу»; өзб. құл(и) узун «артық дәрежеде мүмкіндікке ие болу»; ұйғ. қоли узармақ «баю, әл-ауқатты болу» [1, 76]. Жоғарыдағы мысалдардан ортақ бір образдың алуан түрлі фразеологизмдердің туындауына себепші болғандығын байқаймыз, түркі тілдерінде қолы ұзын фразеологизмі билікті, күшті, артық дәрежедегі мүмкіндікті, сондай-ақ, байлықты білдіретіндігі аңғарылады. Түркі танымында «қолдың ұзын немесе қысқа болуы, ашық, кең немесе тар болуы» адам әрекетінің әлеуетін, әрекеттің шектеусіз немесе шектеулі қауқарын, шама-шарқын, күш-қуатын бейнелейді. Сондай-ақ, тілдік бірліктердегі бейнелерден (образдардан) көне мифологиялық таным-түсініктің сарқыншағы байқалады.

Түркі тілдерінде қол лексемасы ұйытқы болған фразеологизмдер «билік, бағындыру, бағынышты болу» мағыналарын бейнелейді. Көне түркі сөздігінде *elig asraqı* [7, 170] фразеологизмі «қызметші, бағынышты адам» деген мағынада тіркелген. Сөздікте *jemä eđgü tutıyl elig asraqı / jegü içkü bergil bütür opraqı (QBN 326)* [7, 170] деген мысал берілген, қазақша аудармасын «қол астындағыларға (қызметшілерге) жақсы қара, / [оларға] ас-суын бер, кіндір» деп беруге болады. Тілімізде осы іспеттес фразеологизмдер қалыптасқан, мысалы: қазақ тілінде қол астында фразеологизмі «қарамағында, билігінде» деген мағына береді. Басқа да түркі тілдері бойынша мағыналас фразеологиялық бірліктерді кездестіреміз: «башқ. қол астында 1. «жақын, маңында»; 2. «қол астында, бағынышты жағдайда»; қарақ. қол астында «қарамағында, билігінде,

басшылығында»; қырғ. қол астында/қол алдында «біреудің бақылауында. билігінде, біреуге тәуелді»; гаг. *alma birkimseyi kanat altına* «қол астына алу»; түр. *el altında* «қалаған уақытында қолданылуға дайын»; өзб. құлға кирмоқ, құлға киритмоқ «ие болу, қарамағына өту»; ұйғ. қол астида «қарамағында» [1, 65]. Бұл мысалдардың ішінен башқұрт тіліндегі қол астында фразеологизмінің «жақын, маңында» деген мағынасы орыс тілінің әсерінен (орыс тілінде под рукой «близко, рядом, недалеко») қалыптасуы мүмкін. Жалпытүркілік *elig asraqı* тұрақты тіркесіне ұқсас қазақ тіліндегі қол бала фразеологизмін де атап өтуге болады, мағынасы «барып кел, алып келге жұмсалатын бала немесе кісі» дегенді білдіреді. Түркі тілдері бойынша мынадай фразеологиялық бірліктерді кездестіруге болады: «қырғ. қол бала «бала кезінен, кішкентайынан біреудің қолында болып қол бала болу»; ұйғ. қол бала қилип тәйярлимақ «құл қылып дайындау»; як. «илии-атах буол «қол-аяғы болу, көмектесу; чув. ал-урапа ҫыхлансалар «қол-аяғы байланғандай болу» [1, 65]. Жалпы алғанда, фразеологиялық бірліктердің қалыптасу, даму барысында болатын құрылымдық-семантикалық трансформация образдың түрленуіне әкеп соғады, бұл әр замандағы тіл иеленушілер санасындағы әлемнің тілдік бейнесінің бірегей моделінен хабар береді.

Кез келген тілдегі паремиялар мен фразеологизмдер – халықтың әлемді қабылдау, түсіну, талдау, сипаттауының нәтижесінде пайда болған бірегей дүниелер. Сондықтан, әр халықтың тілінде өзіне ғана тән, өзіндік этномәдени сипатын бейнелейтін айрықша тілдік бірліктер болатындығы анық. Көне түркі сөздігінде *elig jetür* [7, 170] фразеологизмі тіркеліп, келесідей мағыналары берілген: 1. Іске кірісу. 2. Басқару [7, 170]. Қазіргі қазақ тілінде «қол жетті (қолы жетті) «көздегені орындалды, айтқаны болды»; қарақ. қолы жетиу «арманы іске асу, ісі келісу, жоқшылықтан құтылу, жағдайы жақсылану», қол жетеди «өте жақын, алыс емес», қол жетти «бір нәрсеге ие болды»; ұйғ. қоли йәтмәк «көздегені орындалу, айтқаны болу» [1, 68] деген фразеологизмдер кездеседі. Антонимдік қатар ретінде қалыптасқан қазақ тілінде «қол жетпес «қолға түсе қоймас; тым қымбат, аса бағалы», қарақ. қол жетпес/қол жетпейтуғын «алыс, ұзақ, арман болу»; ұйғ. қол йәтмәс «тым қымбат, аса бағалы» [1, 68] фразеологизмдерін де атап өтсек болады.

Қандай да бір тіл фразеологизмдерінің семантикасын түсіну үшін сол тіл иеленушілерінің салт-дәстүрінен, ұстанымдарынан, әдет-ғұрпынан, дүниетанымынан, орналасқан аймағының флорасы мен фаунасынан, ауа райынан, шаруашылығынан, т.б. туралы түсінігі, хабары болуы қажет. Әйтпесе, аударма мәселесінде қиындықтар туындайтыны анық. «Жалпы фразеологиялық бірлік пен жаңа қалыптасқан фразеологиялық бірлік арасындағы семантикалық байланыс сақталады. Семантикалық трансформация барысында семантикалық трансформация орын алады, фразеологиялық бірліктердің мағыналары актуализацияланады» [15, 2682]. Фразеологиялық бірліктер ғасырлар бойы дамып, түрленіп, ықшамдалып, актив немесе пассив қолданылып, кейін қолданыстан да шығып қалуы мүмкін. Қазақ тілінде өткен ғасырларда көп қолданылған ұзын етек фразеологиялық бірлігі «әйел, жас және кәрі әйелдер» деген мағынада қолданылған, жалпы «әйел» деген мағынаны берген. Ал бұл фразеологизмнің түпкі образы «Ырқ бітіг» жазба ескерткішінде *uzuntonluğ* формасында кездеседі. «Ырқ бітіг» мәтінінде: «*Uzuntonluğ küzünüsin kölkä içginmiş*» [3, 35] деген жолдар бар, «Әйел айнасын көлге түсіріп алды» деп аудармасын беруге болар. Көне түркі сөздігінде *uzun tonluğ* фразеологизмінің келесідей мағыналары берілген: 1. Ұзынетекті; 2. Әйел; 3. Монах [7, 621]. «Ырқ бітіг» ескерткіші жөніндегі алғашқы зерттеулерде *uzuntonluğ* тілдік бірлігін діндар монах әйелдерге қатысты деп топшылаған пікірлер болғандығы мәлім. Бұл жайында белгілі ғалым Т. Текин: «Томсен және Оркун ойлағандай, бұл оралым монах әйелдерге емес, әйелдерге қатысты қолданылатынына күмән жоқ сияқты» [16, 35] деп жазады. Әрине, егер көне түркі тілінің заңды жалғасы қазіргі түркі тілдерімен салыстыра қарасақ, мәселені анықтау қиынға түспейді. Мысалы, ұзын етек фразеологизмі қазақ тіл иеленушілеріне бірден түсінікті, құлаққа таныс, ойға қонымды оралым екендігі анық, оны бұрынғы заманда әйелдер қауымына қатысты қолданғаны белгілі. Тілде ғасырлар бойы қолданылған, мүмкін кейін ұмытылған, мүмкін басқа формаға түрленген алуан түрлі ақпараттар, деректер сақталады, жинақталады. Сонымен қатар, «Ырқ бітіг» мәтінінде: *Uzuntonluğ idişin-ayaqın qodupan bargmış* [3, 55] жолдары кездеседі. Аудармасын «Әйел ыдыс-аяғын қойып, барды («жолға шықты» деген мағынада)» деп беруге болады. *Uzuntonluğ* тілдік бірлігінің сөзбе-сөз аудармасын «ұзын киімді», «ұзын тоңды» деп беруге болар. Фразеологизмнің ішкі формасына ұзын киімді, ұзын етеккі киім киген әйелдердің бейнесі арқау болған. Көне түркілік *uzuntonluğ* және қазақ тіліндегі ұзын етек тілдік бірліктерінде түпкі «әйел» деген мағынасы сақталған, құрылымында өзгерістер орын алған, екінші компоненті басқа сөзбен алмастырылған. Бұл жерде фразеологизмге ұйытқы болып тұрған сөз

ұзын екендігін аңғаруға болады, ғасырдан ғасырға негізгі ойды, ұғымды сақтап жеткізген. Сонымен қатар, қазақ тілінде әйел адамға кемсіту, мұқату мағынасында жұмсалған төмен етек фразеологизмі де кездеседі.

Ежелден бері аспан әлемі адамзат баласын қатты қызықтырған. Адамдар ғарыштағы жұлдыздарды бақылап, зерттеу жүргізген, түрлі заңдылықтарды анықтаған, өздерінше шамалап болжамдар да жасаған. Түркі халықтары үшін аспан әлеміндегі күн ұғымы айрықша болып табылады. Түркілер үшін ол тек «аспан денесі» ғана емес, күн сөзінің мағынасы ауқымдырақ болып келеді. Қазақ тілінде және кейбір түркі тілдерінде күн «аспан денесін» және «тәуліктік уақыт мерзімін» білдіреді. Жұлдыз ретінде күн Жер ғаламшарындағы тіршілік үшін өте маңызды, күн жылу, жарық береді, сол арқылы табиғатта түрлі химиялық процестер орындалады, тіршілік атаулы өседі, өнеді, дамиды. Түркі тілдерінде күн ұғымы арқылы жарық пен қараңғылық, уақыт пен кеңістік, сәттілік пен сәтсіздік, өмірдің алуан түрлі ситуациялары бейнеленеді. Көне түркі сөздігінде *kün* сөзінің келесідей мағыналары берілген: 1. Күн (солнце); 2. Күн (день); 3. Күннен күнге [7, 326]. Сонымен қатар бұл сөздің *kün*, *künäš* [7, 327] варианттары да қамтылған. Көне түркі тілінде кездесетін *kün* сөзі қазіргі түркі тілдерінде сақталған, алуан түрлі фразеологизмдерге ұйытқы болған.

Күн сөзі ұйытқы болған фразеологизмдер арқылы уақыт пен кеңістікті бейнелеу көне түркі тіліндегі тілдік бірліктерде де кездеседі. Мәселен, «Ырқ бітіг» мәтінінде: *Kün ortu yütürük [yütürüp], tün ortu – qanta* [3, 37] деген жолдар кездеседі. Аудармасын «Күн ортасы жүдеп-жадап, түн ортасы – қанда» деп беруге болады. Бұл жердегі *kün ortu*, *tün ortu* көнетүркілік фразеологизмдері ерекше назар аудартады. Қазіргі қазақ тілінде түн ортасы деген тіркес қолданылады. Көне түркі сөздігінде *kün ortu* фразеологизмі келесідей мағыналарымен тіркелген: 1. Түс уақыты; 2. Оңтүстік; 3. Түстіктегі (~оңтүстік) [7, 326]; сонымен қатар, *kün ortuda* «оңтүстік» [7, 326]; *kün ortudın* «оңтүстік» [7, 326] деген фразеологизмдер де қамтылған. Көнетүркілік *kün ortu*, *kün ortuda*, *kün ortudın* фразеологизмдері түс уақытын, оңтүстік бағытты, оңтүстік жақты білдірген, бұл да түркілік дүниетанымның уақыт пен кеңістікті белгілеудің бір айрықша моделі деп айта аламыз. Демек, көне түркілердің күннің қозғалысына қарап уақытты, бағыт-бағдарды, кеңістікті белгілеуі, сол арқылы тіліміздегі тілдік бірліктердің қалыптасуы түркі тілдеріне тән айрықша белгі болып табылады. Қазіргі қазақ тілінде күн ортасы болған уақытты түс, тапа-тал түс, тал түс, т.б. тілдік бірліктер арқылы береді. Ал ұясынан шыққан күннің жерден ұзау мөлшерін мынадай фразеологизмдер арқылы бейнелейді: күн арқан бойы көтерілді, күн найза бойы көтерілді, күн қазық бойы көтерілді, күн тұсау бойы көтерілді, сондай-ақ, башқұрт тілінде қояш һөңғө буйы күтәрелғәс, қояш тәртә буйы күтәрелғәс деген фразеологизмдер қолданылады. Бұл фразеологизмдер өткен замандарда халықтардың күннің қозғалысы арқылы уақытты анықтаумен байланысты пайда болғандығы көрініп тұр. Фразеологизмдер құрамында ұлттық-мәдени элемент ретінде сол кездегі халыққа етене таныс құралдар атауы (арқан, найза, қазық, тұсау, һөңғө, тәртә) қолданылып, әртүрлі образдардың туындауына түрткі болған.

Көне түркі ескерткіштерінде кездесетін фразеологизмдердің бірі *kün toǵdı* тілдік бірлігі болып табылады. Мәселен, «Ырқ бітіг» мәтінінде: «Таң таңларды, *udu yir yarudı, udu kün toǵdı* [3, 39] жолдары кездеседі, аудармасын «Таң шапағы білінді, содан соң жер жарық болды, содан соң күн шықты» деп беруге болады. Сонымен қатар, «*Er buşuşluǵ, Teñri bulıthǵ boltı. Ara kün toǵmış*» [3, 67] деген жолдардың аудармасын «Адам мұңды, Аспан бұлтты болды, Арасынан күн шықты» деп беруге болады. Көне түркілік *kün toǵdı*/*kün toǵmış* фразеологизмдерінің мағынасын қазіргі қазақ тілінде күн шықты фразеологизмі береді. Бұл көне түркілік фразеологизмінің формасы қазақ тілінде ғасырлар бойғы тілдің даму нәтижесінде аздаған фонетикалық өзгеріске ұшырап, күн туды формасында сақталған, алайда семантикасы өзгерген, жаңа мағыналарға ие болып трансформацияланған, жаңа ассоциацияларды тудырған. Қазақ тілінде күн (күні) туды фразеологизмінің қазіргі мағыналары мынадай: 1) Уақыты келді, дер кезі келді; еркін өмір сүруге, әрекет етуге мүмкіндік туды; 2) басына қиыншылық түсті. Қазіргі қарақалпақ тілінде күні тууы, басына күн тууы фразеологизмдері «ауыр қиыншылыққа тап болу, басына өлім қауіпі туу» мағынасында, ал ұйғыр тілінде күні туғмақ «басына қиыншылық түсу, істі болу» мағынасында қолданылады. Сәттілік, жақсылықтың келуін бейнелейтін фразеологизмдер: қазақ тілінде **күні туған «сәттілік, жаңа кезеңнің басталуы»**, ноғай тілінде кун тувув «жақсылық келу, жақсы күннің келуі», ұйғыр тілінде күн туғмақ «жақсы күндер келеді». Демек, күн (күні) туды фразеологизмі түркі тілдерінде жақсы, сәтті күннің немесе жаман, ауыртпашылыққа толы күннің басталуын білдіреді. Жоғарыдағы фразеологизмдерді қарастыра келгенде (қазіргі кезде) жалпытүркілік күн (күні) туды фразеологизмінде «басталу» семасының бар екендігі байқалады. Жалпы

алғанда, аспан денелері атауларын туу етістігімен тіркестіре отырып фразеологиялық бірлік жасау түркі тілдеріне тән құбылыс екендігін айта аламыз. Мысалы, ай компонентті фразеологизмдер: қазақ тілінде айы оңынан туды «жолы болды, бақыты ашылды»; қарақалпақ тілінде айы оңынан, куни шепинен туды «армандары орындалу, қуанышты жағдайдың орын алуы», айы оңынан тууды «мақсаты орындалу, жолы жүру»; ноғай тілінде айы оңынан туу «сәтін салу»; жұлдыз компонентті фразеологизмдер: қазақ тілінде жұлдызы оңынан туды «бағы ашылып жолы болу»; қарақалпақ тілінде жұлдызы оңынан тууды «бақыты ашылып жолы болу»; ұйғыр тілінде «юлдузи оңдин туғмақ» «бағы ашылып жолы болу». Түркі тілдеріндегі бұл фразеологизмдер «сәттілік, жолы болу» деген ортақ мағынаны сақтап тұр. Сонымен қатар, қазақ тілінде алдыңнан ақ күн тусын! Ақ күн тусын! «жолың болсын!» деген мағынадағы ізгі тілекті білдіретін тұрақты тіркестер де қолданылады. Жалпы алғанда, тілдік бірліктер заманына қарай өмірдің жаңа жағдайына (реалияна) бейімделеді, сөйтіп тілдің дамуына өз үлесін қосады. Сонымен, көне түркілік *kün toǵdı/ kün toǵmış* фразеологиялық бірлігінің формасы қазіргі кейбір түркі тілдерінде сақталған, бұл тілдік бірліктің құрылымы аздаған фонетикалық, грамматикалық өзгерістерге ұшыраған, семантикасы жаңа фразеологиялық мағыналарға ие болған. Ал «күн шығу» құбылысын қазақ тілінде күн шықты фразеологизмі арқылы беретін болған. Қазақ тіліндегі күншығыста тілдік бірлігі көне түркі тілінде *küyün tuysyqda* [10, 188] формасында кездеседі. Түркілер үшін күншығыс жақ қасиетті болып саналған, үйдің есігі күншығысқа қаратылатын болған. Ал күннің батуы түркілер үшін жарықтың қараңғылыққа ауысуы, өмірдің аяқталуымен ассоциацияланады, мысалы, қазақ тілінде батар күнмен батты «өлді», айы батқан айында, күні біткен күнінде «ажалы жеткенде» фразеологизмдері соның көрінісі.

Адамзат баласы өзін қоршаған әлем, табиғат, аспан денелері, табиғи құбылыстардағы ерекшеліктер арқылы өздерінің күнделікті өмірін, тұрмысын, адам мінезін т.б. сипаттайды. Түркі танымында күн шығу, күнді көру – жақсылықтың нышаны, өмірді, күш-қуатты бейнелейтін ерекше ұғым. Соған сәйкес қазақ тілінде күн көру, күні көкте жүзсін т.б. өмірдің жағымды жағдайларын бейнелейтін және күні біту, күні қараң, күн көре алмау, күн көрсетпеді т.б. өмірдің жағымсыз жағдайларын бейнелейтін фразеологиялық бірліктер қалыптасқан. Басқа да түркі тілдерінде күнмен байланысты, жағымды, жағымсыз мағынадағы фразеологиялық бірліктер бар. Түркі танымында «күнді көрмеу» жеткілікті азық, ақша, қаражат, т.б. тіршілікке қажет заттардың болмауы, соларға деген қажеттілікті білдіреді.

Фразеологизмдердің жасалуында түпкі бір бейненің (образдың) алуан түрлі формада түрленуін көре аламыз. Күлтегін мәтінінде: «*türük bodun ücün tün udyumadym күntüz olurmadım*» [10, 189] «түрік халқы үшін түн ұйықтамадым, күндіз отырмадым» [10, 194] деген жолдар кездеседі. Көне түркі тілінде қолданылған *tün udyumadym күntüz olurmadım* фразеологизміне ұқсас қазақ тілінде мынадай фразеологизмдер қалыптасқан: күндіз күлкі, түнде ұйқы бұзылды; күндіз күлкі, түнде ұйқы жоқ; күндіз күлкі, түнде ұйқы көрмеді; күндіз күлкіден, түнде ұйқыдан айрылды; күндіз-түні ойлады; түнде ұйқыдан, күндіз күлкіден айрылды; т.б. Сонымен қатар, қазіргі түркі тілдерінде келесідей фразеологизмдер кездеседі: «қазақ тілінде күн демей, түн демей» «дамылсыз; үнемі, ылғи»; қарақ. күн-түн демей «тынбау, тыным таппау»; ноғ. куьн демей, туьн демей «үнемі, барлық уақытта»; ұйғ. күнни түнгә, түнни күнгә улап «дамылсыз; үнемі, ылғи» [1, 122]. Бұл мысалдар көне түркі тілі мен қазіргі түркі тілдері арасындағы сабақтастықты, мұрагерлікті айғақтайды. Фразеологизмдердің құрылымдық, семантикалық жағынан түрленуі, өзгеруі уақыт факторымен тікелей байланысты.

Қорытынды

Фразеологизмдердің ең басты ерекшеліктерінің бірі – әр ұлттың өзіне ғана тән танымдық дүниесін тілінде сақтауында. Тұрақты тіркес құрамындағы ұлттық-мәдени элемент – оны өзге тілден ерекшелеп тұратын нәрсе. Түркі жазба ескерткіштерінде қолданылған фразеологизмдердің қазіргі түркі тілдерінде сақталуы – ортақ ұлттық сананың, дүниетанымның, этномәдени болмыстың тілдік бейнесі. Аяқ соматизмі ұйытқы болған фразеологизмдердің қазіргі қазақ және басқа да түркі тілдерінде қолданылу ерекшеліктерін; ал *sekiz adaqlıy* тұрақты тіркесінің қазақ тілінде кездеспейтінін; көне түркілік *uzuntonluğ* фразеологизмінің құрамдас бөлігі басқа сөзбен алмаса отырып, семантикасы сақталғанын; қол соматизмі ұйытқы болған фразеологизмдерде күш, билік, бағынушылық, дәулет, әлеует, адам мінезін сипаттайтын мағыналық топтардың, күн сөзі ұйытқы болған фразеологизмдерде өмірдің сәтті, сәтсіз кезеңдерін бейнелеу, уақытты,

бағыт-бағдарды, кеңістікті анықтау, өмір, тіршілік ету секілді мағыналық топтардың қолданылатындығын байқадық. Фразеологизмдер халық өмірінде, тарихында, тәжірибесінде болған ақпараттарды тасымалдау, жинақтау қызметіне ие. Түркі фразеологиясындағы мәдени ақпарат ортақ түркілік дүниетанымды, материалдық және рухани құндылықтарды айқындауға септігін тигізеді. Фразеологизмдер барлық тілдерге ортақ әмбебап дүние емес, олар әр тілде бірегей, бір-біріне көп ұқсай бермейтін әлемнің фразеологиялық бейнесін құрады. Фразеологиялық бірліктерде кездесетін ортақтықтар, параллельдер көп жағдайда, туыс тілдерде, ал туыс емес тілдерде ареалдық, діни, тарихи-саяси, экономикалық жағынан байланыста, қарым-қатынаста болған халықтардың тілдерінен анықталады. Тілдік бірліктерді салыстырмалы-тарихи тұрғыдан зерттеу түркітану ғылымы үшін маңызды әрі өзекті болмақ. Көне түркі тілінен бастап қолданылған тілдік бірліктердің қалыптасу, өзгеру, даму, жойылу, түрлену траекториясын айқындау көне түркі тілі мен қазіргі түркі тілдері арасындағы сабақтастықты айғақтауда ғылыми-теориялық маңызға ие.

Авторлардың қосқан үлесі:

Ж.Қ. Түймебаев – мақалада талданған фразеологиялық бірліктер мен лексемалардың тарихи дереккөздерін талдауға қатысты және түрік тіліндегі фраземалардың мағыналық ерекшеліктеріне лексикографиялық талдау жасады;

Р.А. Авакова – мақаланың зерттеу бағытын, тақырыбын анықтауға, талдау нәтижелерін тексеруге, мақаланы редакциялауға қатысты, мақаланың ғылыми тұжырымдамасын қалыптастырды;

А.Б. Нурмухамбетова – материалдарды жинақтады, сұрыптау, жүйелеу, талдау жұмыстарын жүргізді, бастапқы мәтінін жазды, әдебиеттерге шолу және мақаланы рәсімдеу жұмыстарын жасады.

Әдебиеттер тізімі

1. Авакова, Р.А., Кудьярова, Ш.Т., Акимешева, Ж.А. и др. (2025) Жалпы түркілік фразеологизмдер лұғаты. Алматы, 310 б.
2. Гаркавец, А.Н. (2018) Кыпчакский словарь: по армянописьменным памятникам XVI–XVII веков. 3-е изд., перераб. Алматы: БАУР, 1788 с.
3. Гаркавец, А.Н. (2022) *Ырқ біміз*. Алматы: БАУР, 96 с.
4. Дыбо, А.В. (2013). Этимологический словарь базисной лексики тюркских языков. Этимологический словарь тюркских языков. Т. 9 (дополнительный). Астана: ТОО «Prosper Print», 616 с.
5. Қалиев, Ғ., Бизақов, С., Нақысбеков, О. және т.б. (2006). Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 2-том. Алматы: Арыс, 744 б.
6. Меркулова, Е.П. Герасимова, А.С. (2025). «Фразеологические единицы как культурный код нации», Журнал Сибирского федерального университета. Гуманитарные науки, 18(10), стр. 1964-1980. Доступно по ссылке: <https://elibrary.ru/item.asp?id=PYLEOI> (Дата обращения: 03.02.2026).
7. Надеяев, В.М., Насилов, Д.М., Тенишев, Э.Р., Щербак, А.М. (1969) Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, Ленинградское отделение, 676 с.
8. Нурмухамбетова, А., Акимешева, Ж., Кожобекова, Р. (2023) «Жалпытүркілік фраземалардың қазіргі түркі тілдеріндегі көрінісі», ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы, 192(4), бб. 70-81. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2023.v192.i4.ph7>.
9. Сағидолда, Г.С. (2011) Түркі-моңғол тілдік байланысы: топонимия және фразеология. Астана: Кантана Пресс, 355 б.
10. Сартқожаұлы, Қ. (2023) Орхон ескерткіштерінің толық атласы. 1-том. Алматы: Қазақ кітабы. 553 б.
11. Ураксин, З.Г. (1975) Фразеология башкирского языка. Москва: Наука, 192 с.
12. Шингарева, М.Ю., Дмитрюк, Н.В., Абрамова, Г.И. (2026) «Компаративные фразеологизмы в тувинском языке: кластеризация и межъязыковые параллели метафорических моделей», Новые исследования Тувы, 1, стр. 307-321. <https://doi.org/10.25178/nit.2026.1.17>.
13. Boltaeva, B., Abdullaeva, D., Eshmirzaev, Y. (2022) “Lexical-semantic transformation of phraseological units”, International Journal of Early Childhood Special Education, 14(4), pp. 717-720. <https://doi.org/10.9756/INT-JECSE/V14I4.92>.

-
14. Clauson, G. (1972). "An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish", Clarendon Press, p.1034.
15. Isroilova, M.J. (2021) "Semantic transformation of French phraseological units", RA Journal of Applied Research, 7(11), pp. 2680-2682. <https://doi.org/10.47191/rajar/v7i11.10>.
16. Tekin, T. (1993) Irk Bitig: The Book of Omens. Turcologica, Vol. 18. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 134 pp.

Ж.К. Туймебаев, Р.А. Авакова, А.Б. Нурмухамбетова

*Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан
(E-mail: turkology.ri@gmail.com, Raushangul.Avakova@kaznu.edu.kz, aiga_base@mail.ru)*

**Историческое развитие древнетюркских фразеологизмов:
структурно-семантическая трансформация**

Аннотация. В статье рассматривается историческое развитие фразеологизмов, использовавшихся в древнетюркский и средневековый периоды, их структурно-семантические изменения. Эволюция развития фразеологизмов анализируется с диахронной точки зрения, а их преемственность с современными тюркскими языками аргументируется на основе письменных источников. В ходе исследования языковые данные по древнетюркским языкам и современным тюркским языкам использовались для проведения комплексного анализа на основе методов сравнительно-исторического, антропоцентрического, структурно-семантического моделирования. Установлено, что в процессе развития языка фразеологизмы претерпевают различные модификации: изменение составных частей и смещение компонентных мест, грамматические и фонетические модификации, семантические преобразования и др. В результате семантической трансформации первоначальное значение фразеологизмов изменяется частично или полностью и приобретает новые значения, смысловые оттенки. Комплексный анализ направлен на выявление структурных, семантических особенностей фразеологизмов с древнетюркских времен и их изменений в более поздних тюркских языках, в том числе казахском. Результаты исследования позволяют выявить преемственность и изменения во фразеологической системе тюркских языков, способствуют более глубокому пониманию исторической динамики закономерностей тюркской фразеологии и механизмов формирования современного состояния языка.

Ключевые слова: фразеологизм, тюркские письменные памятники, значение, тюркские языки, языковая единица, лексема.

Zh.K. Tuimebayev, R.A. Avakova, A.B. Nurmukhambetova

*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
(E-mail: turkology.ri@gmail.com, Raushangul.Avakova@kaznu.edu.kz, aiga_base@mail.ru)*

**Historical Development of Ancient Turkic Phraseological Units:
Structural and Semantic Transformation**

Abstract. The article examines the historical development of phraseological units used in the ancient Turkic and medieval periods, as well as their structural and semantic changes. The evolution of phraseological units is analyzed from a diachronic perspective, and their continuity with modern Turkic languages is argued on the basis of written sources. During the study, linguistic data from ancient Turkic languages and modern Turkic languages were used for a comprehensive analysis based on comparative-historical, anthropocentric and structural-semantic modeling methods. It is established that phraseological units undergo various modifications during the development of a language: changes in components and shifts in positions, grammatical and phonetic modifications, semantic transformations, and others. As a result of semantic transformation, the original meaning of phraseological units

changes partially or completely and takes on new meanings and shades of meaning. A comprehensive analysis aims to identify the structural and semantic features of phraseological units from ancient Turkic times and their changes in later Turkic languages, including Kazakh. The results of the study allow us to identify the continuity and changes in the phraseological system of Turkic languages, contributing to a deeper understanding of the historical dynamics of Turkic phraseology and the mechanisms of shaping the current state of the language.

Keywords: phraseological unit, Turkic written monuments, meaning, Turkic languages, linguistic unit, lexeme.

References

1. Avakova, R.A., Kud'jarova, Sh.T., Akimisheva, Zh.A. i dr. (2025) Zhalpy turkilik frazeologizmdar lugaty. Almaty, 310 b. [in Kazakh]
2. Garkavec, A.N. (2018) Kypchakskij slovar': po armjanopis'mennym pamjatnikam XVI-XVII vekov. 3-e izd., pererab. Almaty: BAUR, 1788 s. [in Russian]
3. Garkavec, A.N. (2022) Yrk bitig. Almaty: BAUR, 96 b. [in Kazakh]
4. Dybo, A.V. (2013). Jetimologicheskij slovar' bazisnoj leksiki tjurkskih jazykov. Jetimologicheskij slovar' tjurkskih jazykov. T. 9 (dopolnitel'nyj). Astana: TOO «Prosper Print», 616 s. [in Russian]
5. Kaliev, G., Bizakov, S., Nakysbekov, O. zhane t.b. (2006). Kazak adebi tilinin sozdigi. 2-tom. Almaty: Arys, 744 b. [in Kazakh]
6. Merkulova, E.P. Gerasimova, A.S. (2025). «Frazеologicheskie edinicy kak kul'turnyj kod nacji», Zhurnal Sibirskogo federal'nogo universiteta. Gumanitarnye nauki, 18(10), str. 1964-1980. Dostupno po ssylke: <https://elibrary.ru/item.asp?id=PYLEOI> (Data obrashhenija: 03.02.2026). [in Russian]
7. Nadeljaev, V.M., Nasilov, D.M., Tenishev, Je.R., Shherbak, A.M. (1969) Drevnetjurkskij slovar'. Leningrad: Nauka, Leningradskoe otделение, 676 s. [in Russian]
8. Nurmuhambetova, A., Akimisheva, Zh., Kozhabekova, R. (2023) «Zhalpyturkilik frazemalardyn kazirgi turki tilderindegi korinisi», KazUU habarshysy. Filologija serijasy, 192(4), bb. 70-81. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2023.v192.i4.ph7>. [in Kazakh]
9. Sagidolda, G.S. (2011) Turki-mongol tildik bajlansy: toponimija zhane frazeologija. Astana: Kantana Press, 355 b. [in Kazakh]
10. Sartkozhauly, K. (2023) Orhon eskertkishterinin tolyk atlası. 1-tom. Almaty: Kazak kitaby. 553 b. [in Kazakh]
11. Uraksin, Z.G. (1975) Frazеologija bashkirskogo jazyka. Moskva: Nauka, 192 s. [in Russian]
12. Shingareva, M.Ju., Dmitrjuk, N.V., Abramova, G.I. (2026) «Komparativnye frazeologizmy v tuvinskom jazyke: klasterizacija i mezhjazykovye paralleli metaforicheskikh modelej», Novye issledovanija Tuvy, 1, str. 307-321. <https://doi.org/10.25178/nit.2026.1.17>. [in Russian]
13. Boltaeva, B., Abdullaeva, D., Eshmirzaev, Y. (2022) "Lexical-semantic transformation of phraseological units", International Journal of Early Childhood Special Education, 14(4), pp. 717-720. <https://doi.org/10.9756/INT-JECSE/V14I4.92>.
14. Clauson, G. (1972). "An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish", Clarendon Press, p.1034.
15. Isroilova, M.J. (2021) "Semantic transformation of French phraseological units", RA Journal of Applied Research, 7(11), pp. 2680-2682. <https://doi.org/10.47191/rajar/v7i11.10>.
16. Tekin, T. (1993) Irk Bitig: The Book of Omens. Turcologica, Vol. 18. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 134 pp.

Авторлар туралы мәлімет:

Түймебаев Ж.Қ. – ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Авакова Р.А. – филология ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Нурмухамбетова А.Б. – хат-хабарға жауапты автор, PhD докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Tuimebayev Zh.K. – Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Doctor of Philology, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Avakova R.A. – Doctor of Philology, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Nurmukhambetova A.B. – corresponding author, PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

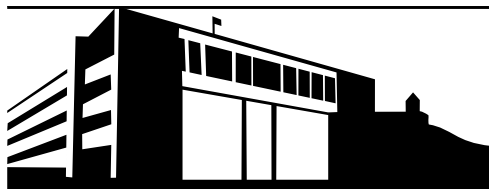
Туймебаев Ж.К. – академик НАН РК, доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Авакова Р.А. – доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Нурмухамбетова А.Б. – автор для корреспонденции, PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

COGNITIVE-PRAGMATIC REPRESENTATION OF VALUE PARAMETERS IN THE PAREMIOLOGICAL DISCOURSE OF TURKIC LANGUAGES

*B. Dinayeva*¹ , *Zh. Akimisheva*^{*2} , *B. Aerdake*³

^{1,3}*Astana IT University, Astana, Kazakhstan*

²*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan*

E-mail: bekzatdinayeva@gmail.com, akimisheva75@gmail.com, ardakhbayan@gmail.com

Abstract. The article examines the cognitive-pragmatic representation of value parameters based on proverbs in the Kazakh and Turkish languages. This concept has become the primary form of research as a complex category at the intersection of language and culture. An analysis was conducted on how proverbs, arising from the combination of national worldview and linguistic consciousness, define the values of the Kazakh and Turkish peoples. The core values, ethical norms, and rules of conduct of the two peoples were identified, and the spiritual and social common values of approximately 200 Kazakh and Turkish proverbs were analyzed. In the collected proverbs, value parameters were classified into 10 main groups, and their pragmatic functions were analyzed. The results show that the value system conveyed through proverbs, although different for the two nationalities, is consonant with universal human categories. It was found that value parameters in proverbs regulate both social behavior and a person's moral stance as a cognitive model. The authors draw attention to the values of paremiological discourse as a complex axiological category and argue that they have not lost their significance in Kazakh and Turkish culture to this day; on the contrary, interest in them is growing. It is also proposed to classify proverbs into thematic groups using parameters of their representative value.

Keywords: paremiological discourse, value parameters, universal human values, cultural code, cognitive model, pragmatic function

Introduction

While numerous studies in modern linguistics have addressed the linguocultural, cognitive, and pragmatic dimensions of paremiology, the cognitive-pragmatic representation of value parameters within paremiological discourse remains insufficiently investigated. Specifically, conducting a comparative axiological analysis of the paremiological corpus within the cultural context of the Turkic peoples is highly relevant for contemporary linguistic research.

Premias are not only summarized, accumulated examples of folk wisdom, but also linguistic expressions of socio-cultural experience. Each proverb is considered a condensed condensate of historical memory, collective

Received: 26.01.2026; Accepted: 25.09.2026; Available online: 30.09.2026

*corresponding author

experience, and cultural codes. Their main feature is that they reflect the worldview, value orientations, and cultural norms of people of a certain era. From this point of view, paremias are not only an aesthetic-linguistic phenomenon, but also act as a system of cognitive models [1, p. 57]. Paremias are a system of concepts and norms that have passed through life experience. Preserved in language, they play an important role in the formation of a national worldview, value system, cultural codes, and even collective memory. In modern linguistics, considering paremias from a cognitive and pragmatic aspect is one of the modern directions of recognizing national identity, because each paremia reflected in the language is a semiotic reflection of a person's cognitive consciousness and value orientation. "In the scientific paradigm of modern linguistic and cultural studies, the question of the basic units of culture, reflected in the linguistic meanings, models and categories of the national language, has long existed" [2, p. 23]. This direction studies the relationship between language and culture, their mutual influence, as well as the transmission of cultural values through language.

To interpret paremias, whose meaning is based on ethnolinguistic markers, it is necessary to have linguocultural knowledge, because paremias are a source of ethnocultural information, the components of which cannot be exactly translated into another language. Through linguocultural knowledge, one can recognize the peculiarities of the language of any country, the cultural codes in that language, and the mentality of the people. This paradigm in the science of linguocultural studies reflects cultural values, the worldview and identity of that nation, its way of life, and reveals the essence of cultural meaning in national linguistic units.

Within cognitive linguistics, proverbs are examined as elements of collective experience and wisdom embedded in a nation's cultural knowledge. Paremias serve to accumulate and encode specific concepts in the human mind, establishing them in language as ready-made models or templates. For instance, the Kazakh proverb *"A good word makes a person thrive"* illustrates the perceived magical power of words within society. This proverb demonstrates the interconnectedness of cause and effect between language and an individual's emotional state. From a cognitive science perspective, proverbs encapsulate significant concepts such as homeland, family, profession, economy, and education. These concepts enable individuals to construct various life scenarios. Proverbs such as *"A son grows up by looking at his father, a daughter grows up by looking at her mother," "The end of labor is a holiday, the end of abundance is a blessing,"* and *"A bad foot spoils a bad house, a bad mouth spoils a bad country"* exemplify how proverbs can be used to predict future outcomes.

From a pragmatic perspective, proverbs are an excellent way to convey a complex thought concisely and influence the listener or opponent. "The use of a proverb not only demonstrates the cultural and social competence of the speaker, but also expresses his position in a certain situation, his evaluative attitude" [3, p. 112]. Since proverbs are usually short, they can be used in any situation. In everyday communication, proverbs are used to prove a point, to add wisdom to something. For example, in resolving disputes, the proverbs *"There is no shame in a fair word," "Even if a head is cut, a tongue is not cut,"* and *"A famous word is not even a shameless one"* were pragmatic tools that not only confirmed the established norms in society but also helped to convince the listener in practice.

One of the directions for describing the unique paremiological material is the axiological aspect, which puts forward a postulate based on anthropocentric ideas. In this context, paremiology is considered not only a linguistic phenomenon but also a cultural and social one, since proverbs and sayings reflect people's life experience and values. Through this axiological aspect, paremiology allows us to understand and evaluate the national worldview, cultural values, and life experience. Paremiological material reveals various aspects of human life, social relations, and cultural features, reflecting society's value system. According to researcher Y.N. Karaulov, language is the main carrier of national-cultural information, and paremies are a compact and symbolic expression of that information [4, p. 201]. Therefore, each proverb and saying is a representation of the people's life experience, that is, a unit that forms the national "linguistic image of the universe".

Classical works on paremiology are of great importance in the study of the nature of paremies. For example, G.L. Permyakov, in his work "Fundamentals of Structural Paremiology", considered proverbs as a logical-semiotic system and paved the way for the development of structural paremiology [5]. This work served as the main theoretical foundation of this scientific article. In the works of domestic scientists A. Kaidar, E. Zhanpeisov, N. Uali, Kazakh paremies were considered from an ethnolinguistic perspective, while in the works of Turkish scientists Y.Ö. Gönen, U. Gürsu, İ. Dilek, the national-cultural content of paremies was determined.

In considering the category of value, axiological studies were guided. V.A. Maslova systematized cultural values reflected in language in her work *"Linguoculturology"* and identified their national features [6]. This work became a basis for determining the value parameters reflected in paremias. In Kazakh linguistics, the works of S. Kasymova [7] and R. Zhunisova [8] examined national values and ethnolinguistic features in proverbs. These works allow us to show the place and role of paremias in the national mentality. A. Potebnya's conclusions regarding the unity of language and thinking are important in revealing the semantic nature of paremias. In his work *"Thought and Language"*, the compactification of thought and its transformation into a stable form are explained as one of the foundations of the formation of paremias. This idea helps explain how proverbs convey a complex, valuable thought in a short form [9].

The above-mentioned scientific literature proves that the study of the cognitive-pragmatic aspect of paremias is interdisciplinary in nature. The intersection of paremiology, cognitive linguistics, pragmalinguistics, and axiology allows for a comprehensive study of national worldview and values. Some of the works used provide a classical theoretical basis (Permyakov, Potebnya). At the same time, another part focuses on a deep analysis of the national and cultural content of proverbs (A. Kaidar, N. Vali, R. Zhunisova). Thus, considering value parameters in paremias from a cognitive-pragmatic aspect allows one to recognize national identity in a new way.

Research methods

The objective of this research work was to select proverbs and sayings that make up the paremiological corpus of the Kazakh and Turkic peoples. In selecting the material, paremias from A. Kaidar's collection *"Halyk Danalygi"* [10] and B. Aksu's *"Dictionary of Turkic Proverbs"* [11], as well as from various ethnolinguistic and phraseological dictionaries, were used.

The research methodology includes several directions. First, the conceptual fields of value parameters in paremias were identified through cognitive analysis. Second, pragmatic analysis was used to identify the functions of paremias in communicative situations, that is, their roles in influencing the addressee, alleviating, and evaluating. Third, based on the comparative-typological method, Kazakh paremias were compared with Turkic proverbs, common and different value orientations were identified, and descriptive analysis and the semantic field method were used to classify the semantic aspects of the values reflected in paremias. In the study of paremias, the cognitive metaphor theory of J. Lakoff and M. Johnson [12], as well as the works of S. Gavrin [13] and V.N. Telia [1], were used as a methodological basis. Thus, the cognitive-pragmatic nature of value parameters in paremias was comprehensively analyzed through the collected material and the methods used.

Results and Discussion

In modern social and humanitarian sciences, the concept of *"value"* has become one of the most important categories. Values, forming the spiritual and cultural foundation of society, determine an individual's life direction and ensure the stability of public institutions. From a philosophical point of view, value is a special social phenomenon that is recognized as a criterion for assessing human actions and behavior. It reflects the relationship between real being and human consciousness. In this regard, in the works of such thinkers as I. Kant, M. Scheler, N. Hartmann, values are considered absolute and relative. The main function of values is to distinguish between *"good"* and *"bad"*, *"just"* and *"unjust"*, *"beautiful"* and *"ugly"*. This criterion allows people to make decisions in their daily lives and justify their actions. According to researchers, *"values are a system of criteria that determine what is important and what is not"* [14, p. 34]. According to the philosopher and cultural scientist G. Esim, values arise from ethical and aesthetic connections between man and nature. Values are the spiritual heritage accumulated in the life experience of mankind [15, p. 142].

Values are a complex socio-cultural phenomenon that clearly reflects the cognitive knowledge and spiritual and cultural level of a nation. Values should not only be the subject of study of philosophy, sociology or cultural studies, but also be studied from a linguistic point of view, because they are not only formed in the human mind, but are also transmitted from generation to generation through language. Therefore, language will remain the main channel for the formation and dissemination of values. Values coexist in language with concepts such as national worldview, language, and cultural code. Research in this area considers language as a system of cultural semiosis.

In modern cognitive linguistics, the concept of “value” is often considered closely related to the category of concept. A concept is a mental structure accumulated in the human mind, formed through cultural and linguistic experience. Values also occupy a permanent place in the national linguistic consciousness as concepts. For example, words such as “ar”, “namys”, “adaldıq”, “kanagat”, “ata-ana”, “el-zer” in the Kazakh language and words such as “Vatan”, “Dil”, “Aile birliđi”, “Adalet”, “Dođruluk” in the Turkish language are linguistic images of national values. The semantic content of these words goes beyond their simple lexical meaning and has a rich cultural and social background. Linguists Vezhbitskaya [16] and Apresyan [17] have proven that the conceptual sphere of values appears in different linguistic forms in each nation but has a universal meaning. According to researcher E. Bartminsky, there are two opposing views on the issue of values in language. The scientist calls them residual (additional) and integral (systemic) based on structural and cognitive theories of language. Scientists of the first view believe that values are embedded in language as a set of separate linguistic data, while adherents of the second view attribute values to the entire language [18, p. 51].

The national values of any people are clearly reflected in their proverbs and sayings. “This is due to the high degree of paremiological formulation of the meaning of the value of material or ideal objects, which are seen as a measure of the corresponding values in the paremiological picture of the universe” [19, p. 7]. Linguistic (including paremiological) material inventory allows us to clarify their list, highlighting the core and scope of the value composition [20, p. 306]. Through this process, it is possible to obtain complete and systematic information about the value system and its manifestation in the language. Modern axiolinguistics is engaged in solving several key problems, including:

- 1) the problem of creating a general theory of the axiosphere;
- 2) the problems of evaluation, describing the fundamental categories of value and consistently distinguishing the components of value and evaluation;
- 3) the problems of ambivalence of evaluation and polyvalence of the representation of values;
- 4) the tasks of determining the semantic and semiological status of value, etc. Attention is paid to paremias as proverbs in the folklore genre that have a persuasive power and perform a cognitive-pragmatic function. Despite scientists’ interest in the phenomenon of values in language, this issue is still not fully studied and continues to cause heated debate in scientific circles. Linguists have been conducting research on value as an axiologically complex category.

Polish researcher J. Puzynina notes that in general axiology, the concept of value, “what we consider good (or positive values) and what we consider bad (or negative values), has an extremely general meaning [21, p. 10]. In modern linguistics, there is a concept of anti-value, which is a negative evaluative nature that goes hand in hand with values. It includes such negative qualities as pride, hypocrisy, malice, cruelty, greed, envy, etc. The role of value and anti-value in assessing moral qualities in society is special. According to L.B. Savenkova, value can be defined as “an object of various human desires and aspirations” [22, p. 120]. Research scientist E.V. Nichiporchik defines value as “a relatively stable positive attitude towards an object, manifested as a result of recognition of important qualities taken as a guide in human behavior and actions” [19, p. 16].

Values help determine a person’s life principles, goals, and actions, and contribute to the development of society. For example, “*The value of a young man is a hundred horses, and a horse is a thousand horses*”; “*Shame is stronger than death*”; “*A man is the son of his country, a slave of honor*”; “*Honest work does not reduce, dishonesty does not destroy a person*”. These stable forms reflect values such as honor, shame, dignity, and honesty. They are not only moral guidelines but also cultural scripts, while serving as stable elements of the system of values in the linguistic consciousness of the nation, acting as carriers of national-cultural information, and being transmitted in the form of a cultural code. Each nation has its own value matrix. This matrix characterizes the mentality, value orientation, and system of social relations. In Kazakh culture, concepts such as respecting the elderly, helping the orphan, and respecting the land are the basis of the national code.

Values are reflected in the language through phraseological units, paremias, and multi-layered metaphors. These forms reflect the speaker’s view of the world in the language. C.N. Dang & L.T. Han consider paremias cognitive-pragmatic structures and determine their function in regulating moral and social values in society. According to researchers, proverbs are indirect speech acts that shape human behavior and transmit life experience to the next generation. Therefore, the content of proverbs encodes not only linguistic information, but also specific values

and social norms [23, p. 7].

Around 200 paremias in the Kazakh and Turkish languages were classified according to 10 main value parameters as follows:

Table 1. Value parameters in paremias

№	Value Category	Kazakh Paremias	Turkish Pare-mias	Translation in En-glish from Kazakh	Pragmatic Function
1	Family & Kinship Relations	Жұмақ – ананың аяғының астында; Ата-ананың қадірін балалы болғанда білерсің	<i>Cennet annelerin ayakları altın-dadı;</i>	Paradise lies beneath a mother's feet.; You will know the value of your parents only when you become a parent yourself.	The primary pragmatic function of these proverbs is to educate the younger generation by fostering a sense of responsibility and respect for family values.
2	Health	Тәні саудың – жаны сау	<i>Baba olmayan, babasının kıyme-tini bilmez</i>	<i>A healthy body houses a healthy soul.</i>	These proverbs promote the idea that health is the greatest value in life and encourage people to maintain a healthy lifestyle.
3	Work & Occupa-tion	Ер дәулеті – еңбек	<i>Sağlık varlıktan yeğdir</i>	<i>A man's wealth is his labor.</i>	They encourage diligence, perseverance, and a strong work ethic.
4	Prosperity & Unity	Жалғыздың үні шықпас, жаяудың шаңы шықпас	<i>Yazın çalışan, kışın gülüşür</i>	<i>One alone cannot make his voice heard; a lone traveler raises no dust.</i>	These proverbs promote social harmony, coopera-tion, and collective action rather than individual effort.
5	Honor & Dignity	Ерді намыс, қоянды қамыс өлтіреді	<i>Yalnız taş duvar olmaz</i>	<i>Honor kills a man, reeds kill a rabbit.</i>	They call for moral respon-sibility and emphasize the importance of preserving one's honor and dignity.
6	Language & Speech Culture	Отыз тістен шыққан сөз отыз рулы елге тарайды	<i>Adam adamdan korkmaz, utanır</i>	<i>A word spoken from thirty teeth spreads to thirty clans.</i>	They encourage discretion, careful speech, and the ability to keep secrets.
7	Wisdom & Knowl-edge	Ақыл – тозбайтын тон, білім – таусылмайтын кен	<i>Otuz iki dişten çıkan, otuz iki ağza yayılır</i>	<i>Wisdom is a coat that never wears out; knowledge is a mine that never runs dry.</i>	They praise wisdom and knowledge as qualities that shape intellectual behavior and sound judgment.
8	Wealth & Poverty	Бай мақтанса – табылар, кедей мақтанса – шабылар	<i>Akıllı adam bildiğini söylemez; salak adam söylediğini bilmez</i>	<i>When a rich man boasts, he gains more; when a poor man boasts, he suffers.</i>	They reflect social inequal-ity while encouraging modesty and humility.
9	Justice & Honesty	Әділетсізге атқан оғың – әділет	<i>Zengin arabasını dağdan aşırır, züğürt düz ovada yolunu şaşırır</i>	<i>An arrow shot at the unjust is justice.</i>	They encourage people to uphold truth, justice, and honesty.
10	Livestock & Ani-mals	Ат – ердің қанаты	<i>Doğru söz yemin istemez</i>	<i>A horse is a man's wings.</i>	These proverbs demon-strate that, in the world-view of both nations, the horse is regarded as a loyal companion and an essential partner of a man.

Proverbs, as a mirror of the national worldview, reflect the way of life of each people, the values and norms of their culture, and the historical experience [24, p. 161]. The axiological potential of proverbs is important due

to the need for values in their content. T.E. Vladimirova notes that the potential of proverbs is strong for educating young people of any nation to build interpersonal relationships [25, p. 68]. A person can demonstrate their value by expressing their opinion and attitude to a particular situation with the help of proverbial images, and by saying whether they approve or disapprove of it.

According to the research of E.V. Nichiporchik, paremias perform three main functions due to their evaluative nature. First, they form a person's values in relation to the material and spiritual world, determining what is important and what is not; secondly, they indicate the reasons that push a person to a certain action. Thirdly, paremias help a person choose a model of behavior and a life position in a particular situation [19, p. 6]. Therefore, by using certain proverbs in speech, one can determine the features of a person's values and worldview.

Human nature and existence are multifaceted. Every individual is distinguished by their outlook on life, worldview, aesthetic preferences, and spiritual values. In society, such differences may lead to misunderstandings; however, despite national and cultural distinctions, universal human values unite people. These include health, peace, justice, dignity, honor, conscience, and kindness. For example:

1. Health is great wealth – Sağlık varlıktan yeğdir;
2. Choose a girl by looking at her mother; eat food by looking at the dish it is served in – Anasına bak kızını al, kenarına bak bezini al;
3. Speak kindly, and even a snake will come out of its hole – Tatlı dil yılanı deliğinden çıkarır;
4. One rotten pellet spoils a whole cauldron of butter; one bad person can ruin a thousand – İyi evlat babayı vezir, kötü evlat rezil eder;
5. Many drops make a lake – Damlaya damlaya göl olur;
6. One father can raise ten children, but ten children cannot support one father – Bir baba dokuz oğlu besler, dokuz oğul bir babayı beslemez;
7. Go near a cauldron, and soot will cling to you; associate with a bad person and trouble will cling to you – Kazanın yanına varma, karası bulaşır;
8. He who relies on people may lose everything; he who relies on God will endure – Ağaca dayanma kurur, adama dayanma ölür, and many others.

These proverbs demonstrate that in the worldviews of both peoples, family, continuity of generations, honor, moral principles, and humanistic values occupy a central place.

The paremiological corpus of a language is one of the most important means of shaping a clear hierarchy of humanity's value orientations. Society assigns historical, cultural, and moral-ethical significance to objects and phenomena. As a result, physical objects are perceived not only as material entities but also as symbols connected with historical memory, cultural experience, and the emotional perception of the world.

The status of an axiomatic text expressing a stereotyped opinion in the national culture allows many paremiologists to highlight the didactic function of proverbs as the leading cognitive-pragmatic function. Proverbs, performing an educational and cognitive function, promote values and established rules in society, and their cognitive-pragmatic function contributes to strengthening public education and cultural values by conveying information concisely and precisely. At the same time, it is important to note that the informational component of paremic didactics goes beyond conveying the experience of the people and is considered a psychosocial and linguistic modeling of the linguistic personality. Its purpose is to explain and evaluate cultural systems and realities for ethnoculture. In revealing the cognitive-pragmatic nature of proverbs, the synergistic connection of values and evaluations underlying folk wisdom brings to the fore the moral value that forms certain stereotypes. The didactics of proverbs vary depending on the structural-semantic type. For example, *"Know the language of seven people, know seven different sciences"* is a clear requirement for implementing didactic activities in the proverbial proverb, allowing for the clear indication of the priority of professional activity and serving as *"professional"* wisdom, while keeping all the leading parameters of the folk aphorism. We can see a similar idea in these proverbs: *If you walk alone, you will walk full; Let your right hand intercede for your left hand; Don't trust your wrist, trust your knowledge; Don't tell me what you read, tell me you knit; If you are wide, you will not be less, and so on.*

The didactics of the values of these proverbs is characterized by:

- 1) the clarity of a pragmatic recommendation aimed at a specific action/situation;
- 2) a clear connection with a specific area of human culture (domestic, professional, religious, etc.);
- 3) the categorical nature of the semantics of the proverb in assessing its value.

From the above examples, the didactic function of values in proverbs is significantly influenced by the degree of generalization of meaning, which is directly related to the figurative status of the paremic text. The formation of “underlying” semantics in paremics, characterized by the polyconceptuality of the cognitive basis and the readiness to communicate with a wide range of life situations that are much further from the material-situational framework indicated in the denotative plan of the proverb, and the opportunities for rethinking provided by the proverb as a result of metaphorizing the meaning of the denotations contained in the paremic text, can be considered as follows:

Everyone’s homeland is the city of Egypt. Because the semantics of “comfortable place” and “uncomfortable place” dominate the meaning of this proverb, and because its denotative scope expands, the “substantive” meaning of Egypt also expands. In its time, the Egyptian state was among the most culturally developed and civilized states and was accepted among the people as a very comfortable place. The meaning of the city of Egypt expands as a symbol of a comfortable place, expressing each person’s love for their native land. From the subtext of the proverb, we understand that the place of one’s birth is dear to each person. The value of “honoring the homeland” is revealed through the discursive dominant of the proverb, expressing each person’s special love and respect for their native land.

Deve, Kabe’ye gitmekle Nası olmaz (literal translation: *A camel goes to the Kaaba but does not become a pilgrim*). The pragmatic proposition in this proverb is determined, first, by the logic of the statement, which means “to be wise”, independent of the denotative content of the model. A person’s spiritual richness depends on the heart, soul, life, humanity, and goodness. For a person who has not been able to form his own identity, his appearance, places of visit, and even the worship he performs can be misleading. It is said that not only external actions, but also internal qualities are necessary for raising a person’s spiritual level or gaining knowledge. Therefore, despite the wide range of objective cultural values verbalized through this paremia, the value of “to be wise” will be consistently implemented. Thus, paremic didactics consists of the formation of stereotypical assessments, judgments, and algorithms for understanding reality. They are:

- 1) acceptance of the law of cognition of the surrounding world in the semantics of proverbs;
- 2) explanation of the interrelation and relationship of individual dominants of cultural value;
- 3) the application of modal, evaluative, and emotional formulas of the language to the linguistic semantics

of paremia in all its features is carried out in the process of teaching as factors of expressing cultural value. This situation clearly explains the cultural nature of value, and it can be defined as a generalized image of an important artifact, concept, idea, tradition, and other elements of material and spiritual culture in the national community.

In the proverb “*Born as a human, one must die as a human*,” one of the moral values – the concept of “morality” – expresses the place of a human being in society, his moral duties, and moral principles. It emphasizes that a person’s place in society is measured not by his career or wealth, but by his human qualities. This explains the existential meaning of the need to leave behind good deeds and words, and not lose his humanity, even after death.

Adam adama gerek olur (literal translation: *Man needs a person*). The meaning of the proverb is the importance of the relationship between society and people, the need for people for each other, and the difficulty of living alone, solving problems alone, and the fact that more successful and effective results can be achieved by combining the knowledge, skills, and experience of different people. The main value parameters in the proverb are unity, mutual assistance, and cooperation. Among the Turkic people, a person is also recognized as a social being who lives in connection with family and society. Therefore, the meaning of this proverb reflects the value of social solidarity and joint action.

The values of justice, truth, and honesty reflected in the proverb “*You cannot tell the truth without being kind to your family*” emphasize the need to rely on the truth rather than on lying and flattering. Although people in modern society respect the truth, sometimes they do not accept the truth that is told about themselves, which is why socio-psychological conflicts arise between people whose moral principles do not coincide. However, telling the truth is always considered morally correct; that is, the axiological meaning of this proverb is revealed in connection with the value of appreciating honesty and placing truth above others.

Doğru söyleyeni dokuz köyden kovarlar (literal translation: *The one who tells the truth will be expelled from nine villages*). Especially in today's world, when self-interest has increased a thousandfold and selflessness has decreased, liars, sly people, and hypocrites have also become rampant. In such an environment, no one likes a person who hides the truth and criticizes from both sides. Everyone tries to condemn him and keep him away from them, because this person, with his honest words, tries to disrupt the order of interests built on immorality and makes them worry. Therefore, they hate honest people who harm their interests, show their shortcomings, and expose their lies. The main value of this proverb is honesty, truthfulness, and courage.

Proverbs and sayings that incorporate the aforementioned values not only accurately describe situations related to the understanding of specific values but also function as carriers of these values through their interpretative, rather than merely nominative, role in language. Consequently, the content of the value possesses a distinctly evaluative character. It is understood as a discursive connection that emerges directly in communication or is inferred when interpreting the semantics of a proverb within a hypothetical communicative context. This connection is evident in the proverb's semantics.

Challenges in interpreting the meanings of proverbs and sayings arise when the communicative situation and speech context are ambiguous. Additionally, inconsistencies in classifying these expressions into specific thematic groups contribute to ongoing debates about paremics' position in relation to various cultural values. For instance, one researcher, focusing on the primary root of the proverb *"A cow does not know what it is that it is fondled, a bad person does not know what it is that it is given,"* categorizes it within the thematic group *"Four qualities."* Conversely, another researcher, emphasizing its variable meaning based on the secondary root, assigns it to the group *"Good and bad qualities of a person."* The present authors propose that proverbs should be grouped according to the values embedded in their semantics and variable meanings, rather than by the supporting word. Addressing the values that shape paremic semantics is particularly relevant given the established methods for resolving issues related to the semantics of indirect nomination symbols within the *"Language - text - discourse"* framework, a tradition in anthropocentric linguistics.

Conclusion

The paremiological image of the universe in Kazakh and Turkic languages constitutes a cultural *"phenomenon of consciousness"* (Y.M. Lotman), preserving the evolution of sacred knowledge about the surrounding world within collective memory. Proverbs and sayings serve as a unifying force for speakers and cultural representatives, with the paremiological image and its conceptual features, inherited by each generation, encapsulating the cultural values and knowledge formed within a specific linguistic and cultural context. Tracing the development of the paremiological image of the universe through extant proverbs and sayings presents significant challenges. Current issues concerning the value aspect of proverb semantics cannot address all questions within the value-semantic domain of paremiology. Ongoing scholarly debates persist regarding the phenomenon of values in language, as interpretations of value differ among individuals. Notions of good and bad may vary not only across different cultures but also among individuals within the same social group or ethnic community, depending on their cognitive frameworks. Furthermore, an individual's hierarchy of values may diverge from the values accepted by society at large.

Proverbs are linguistic units in which national values are most clearly manifested. The use of proverbs in specific contexts can reflect an individual's value orientation, thereby revealing the proverb's underlying meaning. Proverbs associated with value systems are often ambivalent, as the values themselves may be inherently ambivalent. As linguistic units that express both values and anti-values, proverbs are a significant subject of study within lingua axiology. Collections of proverbs may be regarded as frameworks for human behavior, shaped by value systems that have developed over centuries within ethnic groups and national languages.

The essence of paremia as an ethnolinguistic-cultural unit lies not in the uniqueness of cognitive structures within a language, but in the formation of initial cognitive-discursive meaning. This meaning is manifested through the discursive accumulation of pragmatic evaluation and the predominance of ethnoculturally marked semantic content in paremic utterances. The cognitive-pragmatic properties of paremia include the stereotypical and evaluative nature of their content (pragmatic factor), the cognitive basis of verbal-cognitive objectification (cognitive factor), and the implicit expression of meaning (discursive factor). Based on these parameters, the spiritual and moral values represented by proverbs and sayings occupy a significant position among the cognitive-axiological dominants

shaping the linguistic worldview. Paremias thus embody a dynamic synergy of language, consciousness, and culture. This study examined ethnocultural constants using Kazakh and Turkish paremiographic materials and identified the ethnocultural values of these nations through paremias organized by specific thematic groups.

Both knowledge of a language and the ability to understand it are distinct concepts. Cognitive information encoded through linguistic symbols is readily apparent in certain linguistic units, while in others, such information can only be accessed through deliberate code decipherment. Information about fundamental knowledge holds a unique position within the system of encoded information. Deciphering these codes enables the interpretation of the hidden meanings embedded in Kazakh and Turkic paremias. The prevalence of paremias with concealed meanings in the Kazakh and Turkic languages demonstrates the depth of cognitive engagement among speakers of these languages. It highlights the role of paremias in expressing national mentality.

Contribution of the authors:

B. Dinayeva – developed the research concept and theoretical framework;

Zh. Akimisheva – collected and comparatively analyzed Kazakh and Turkish proverbs;

B. Aerdahe – systematized the results and edited the manuscript.

References

1. Телия, В.Н. (1996) Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. Москва: Школа «Языки русской культуры», 288 с.
2. Радбиль, Т.Б. (2018) «Вера как основа мировосприятия и миропонимания в русской языковой картине мира», Лингвокультурологические исследования. Логический анализ языка. Понятие веры в разных языках и культурах. М.: Гнозис, стр. 23-35.
3. Амосова, Н.Н. (1983). Основы английской фразеологии. Ленинград: Издательство ЛГПИ им. А.И. Герцена, 132 с.
4. Караулов, Ю.Н. (1997) Русский язык: энциклопедия. Москва: Большая Российская энциклопедия, 703 с.
5. Пермяков, Г.Л. (1988) «Основы структурной паремиологии», Исследования по фольклору и мифологии Востока. М.: Наука, 236 с.
6. Маслова, В.А. (2001) Лингвокультурология: учебное пособие для студентов высших учебных заведений. Москва: «Академия», 208 с.
7. Қасымова, С. (2010) Сан компонентті мақал-мәтелдердің ұлттық-мәдени негізі: филология ғылымдарының кандидатын алу үшін дайындалған автореферат. Астана, 25 б.
8. Жүнісова, Р. (2004) Ағылшын және қазақ мақал-мәтелдерінің этнолингвистикалық сипаты: филология ғылымдарының кандидатын алу үшін дайындалған автореферат. Алматы, 30 б.
9. Потебня, А.А. (1894) Из лекций по теории словесности. Басни. Пословицы. Поговорки. Харьков, 164 с.
10. Қайдар, Ә.Т. (2004) Халық даналығы (қазақ мақал-мәтелдерінің түсіндірме сөздігі және зерттеу). Алматы: Тоғанай Т., 560 б.
11. Aksu, B.T. (2023) Türk Atasözleri Sözlüğü. 1. basım. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 694 s.
12. Лакофф, Дж., Джонсон, М. (2004) Метафоры, которыми мы живем: Пер. с англ. / Под ред. и с предисл. А.Н. Баранова. М.: Едиториал УРСС, 256 с.
13. Гаврин, С.Г. (1963) «К вопросу об отличии пословицы от поговорки в современном русском литературном языке», Ученые записки Пермского государственного педагогического института, 7. Пермь, стр. 23-46.
14. Сәдібеков, С. (2021) «Құндылықтар жүйесі және тұлғалық бағдар», Қоғам және дәуір, 3 (59), бб. 45-53.
15. Есім, Ғ. (2012) Хакім Абай. Астана: Фолиант, 395 б.
16. Вежбицкая, А. (1996) Язык. Культура. Познание. Москва: Русские словари, 411 с.
17. Апресян, Ю.Д. (1995) Лексическая семантика. Москва: Языки русской культуры, 472 с.

18. Бартминьский, Е. (2011) «Место ценностей в языковой картине мира», Эволюция ценностей в языках и культурах. Москва: Пробел, стр. 51-80.
19. Ничипорчик, Е.В. (2016). Отражение ценностных ориентаций в паремиях: лингвокогнитивный, сопоставительный и социопсихолингвистический аспекты: автореферат диссертации на соискание учёной степени доктора филологических наук. Минск, 56 с.
20. Ломакина, О.В., Мокиенко, В.М. (2018) «Ценностные константы русинской паремиологии (на фоне украинского и русского языков)», Русин, 4 (54), стр. 303-317.
21. Puzynina, J. (2014) "Kłopoty z nazwami wartosci (iwartosciami)", Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury. Lublin, 26, pp. 7-20.
22. Савенкова, Л.Б. (2002) Русская паремиология: семантический и лингвокультурологический аспекты. Ростов на Дону: Ростовский университет, 240 с.
23. Dang, C.N. and Han, L.T. (2026). "Classifying speech acts in English-Vietnamese proverbs: A cognitive-pragmatic approach", Ampersand, 16, pp. 1-10. <https://doi.org/10.1016/j.amper.2026.100264>.
24. Танеш, Б., Жуманбекова, Н. (2026) «Қазақ ағылшын және қытай тілдеріндегі мақал-мәтелдердің лингвомәдени ерекшеліктері», Yassawi Journal of Philology, 1 (1), бб. 153-165. <https://doi.org/10.47526/2026-1/3107-3085.13>
25. Владимирова, Т.Е. (2018). Русский дискурс в межкультурной коммуникации: экзистенциально-онтологический подход. 3-е изд., перераб. и доп. Москва: ЛЕНАНД. 320 с.

Б. Динаева¹, Ж. Акимешева^{*2}, Б. Ардақ³

^{1,3}Astana IT University, Астана, Қазақстан

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

(E-mail: bekzatdinayeva@gmail.com, akimisheva75@gmail.com, ardakhbayan@gmail.com)

Түркі тілдерінің паремиологиялық дискурсындағы құндылық параметрлерінің когнитивтік-прагматикалық репрезентациясы

Аңдатпа. Мақалада қазақ және түрік тілдеріндегі паремиялар негізінде құндылық параметрлерінің когнитивтік-прагматикалық репрезентациясы қарастырылады. Бұл ұғым тіл мен мәдениеттің тоғысындағы күрделі категория ретінде зерттеудің негізгі нысаны болды. Мақалада ұлттық дүниетаным мен лингвистикалық сананың үйлесімінен туындайтын паремиялар қазақ және түрік халықтарының құндылықтарын қалай анықтайтыны талданды. Екі ұлттың негізгі құндылықтары, этикалық нормалары мен мінез-құлық ережелері анықталып, 200-ге жуық қазақ және түрік паремияларының рухани және әлеуметтік ортақ құндылықтарына талдау жүргізілді. Жинақталған паремиялардағы құндылық параметрлері 10 негізгі топқа жіктеліп, олардың прагматикалық қызметі анықталды. Паремиялар арқылы берілетін құндылықтар жүйесі екі ұлтта әртүрлі көрінгенімен, олардың жалпыадамзаттық маңызы бар ортақ категориялармен үндесетінін нәтижелер көрсетті. Паремиялардағы құндылық параметрлері когнитивтік модель ретінде адамның әлеуметтік мінез-құлқы мен моральдық ұстанымын реттейтіні анықталды. Авторлар паремиологиялық дискурстағы құндылықтарды күрделі аксиологиялық категория ретінде қарастыра отырып, олардың қазақ және түрік мәдениетінде бүгінгі күнге дейін өз маңызын жоғалтпағанын, керісінше, оларға деген қызығушылық артып отырғанын дәлелдейді. Сонымен қатар паремияларды тақырыптық топқа жіктегенде олардың репрезентациялайтын құндылық параметрлері басшылыққа алынуы тиіс деген ұсыныс айтады.

Түйін сөздер: паремиологиялық дискурс, құндылық параметрлері, жалпыадамзаттық құндылықтар, мәдени код, когнитивтік модель, прагматикалық қызмет.

Б. Динаева^{1,3}, Ж. Акимисhev², Б. Ардақ³

^{1,3}Astana IT University, Астана, Казахстан

²Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

(E-mail: bekzatdinayeva@gmail.com, akimisheva75@gmail.com, ardakhbayan@gmail.com)

Когнитивно-прагматическая репрезентация ценностных параметров в паремиологическом дискурсе тюркских языков

Аннотация. В статье рассматривается когнитивно-прагматическое представление ценностных параметров на основе паремий на казахском и турецком языках. Данная концепция стала основным направлением исследования как сложная категория, находящаяся на стыке языка и культуры. Проведён анализ того, как паремии, возникающие в результате сочетания национального мировоззрения и языкового сознания, определяют ценности казахского и турецкого народов. Определены основные ценности, этические нормы и правила поведения обоих народов, а также проанализированы духовные и социальные общие ценности около 200 казахских и турецких паремий. В собранных паремиях ценностные параметры были классифицированы по 10 основным группам и проанализированы их прагматические функции. Результаты показывают, что система ценностей, передаваемых через паремии, хотя и различается для двух национальностей, соотносится с общечеловеческими категориями. Установлено, что ценностные параметры в паремиях регулируют как социальное поведение, так и моральную позицию человека в качестве когнитивной модели. Авторы обращают внимание на ценности паремиологического дискурса как сложной аксиологической категории и утверждают, что они до сих пор не утратили своего значения в казахской и турецкой культурах, а наоборот, возрастает интерес. Также предлагается при классификации паремий на тематические группы руководствоваться параметрами их репрезентативной ценности.

Ключевые слова: паремиологический дискурс, ценностные параметры, общечеловеческие ценности, культурный код, когнитивная модель, прагматическая функция.

References

1. Telija, V.N. (1996) Russkaja frazeologija. Semanticheskij, pragmaticheskij i lingvokul'turologicheskij aspekty. Moskva: Shkola «Jazyki russoj kul'tury», 288 s. [in Russian]
2. Radbil', T.B. (2018) «Vera kak osnova mirovosprijatija i miroponimaniya v russoj jazykovoj kartine mira», Lingvokul'turologicheskie issledovanija. Logicheskij analiz jazyka. Ponjatie very v raznyh jazykah i kul'turah. M.: Gnozis, str. 23-35. [in Russian]
3. Amosova, N.N. (1983). Osnovy anglijskoj frazeologii. Leningrad: Izdatel'stvo LGPI im. A.I. Gercena, 132 s. [in Russian]
4. Karaulov, Ju.N. (1997) Ruskij jazyk: jenciklopedija. Moskva: Bol'shaja Rossijskaja jenciklopedija, 703 s. [in Russian]
5. Permjakov, G.L. (1988) «Osnovy strukturnoj paremiologii», Issledovanija po fol'kloru i mifologii Vostoka. M.: Nauka, 236 s. [in Russian]
6. Maslova, V.A. (2001) Lingvokul'turologija: uchebnoe posobie dlja studentov vysshih uchebnyh zavedenij. Moskva: «Akademija», 208 s. [in Russian]
7. Kasymova, S. (2010) San komponentti makal-matelderin ulttyk-madeni negizi: filologija gylymdarynyn kandidatyn alu ushin dajyndalğan avtoreferat. Astana, 25 b. [in Kazakh]
8. Zhunisova, R. (2004) Agylyshyn zhane kazak makal-matelderinin jetnolingvistikalık sıpaty: filologija gylymdarynyn kandidatyn alu ushin dajyndalğan avtoreferat. Almaty, 30 b. [in Kazakh]
9. Potebnja, A.A. (1894) Iz lekcij po teorii slovesnosti. Basni. Poslovicy. Pogovorki. Har'kov, 164 s. [in Russian]
10. Kajdar, A.T. (2004) Halyk danalygy (kazak makal-matelderinin tusindirme sozdigi zhane zertteu). Almaty: Toganaj T., 560 b. [in Kazakh]
11. Aksu, B.T. (2023) Türk Atasözleri Sözlüğü. 1. basım. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 694 s. [in Turkish]
12. Lakoff, Dzh., Dzhonson, M. (2004) Metaforı, kotorymi my zhivem: Per. s angl. / Pod red. i s predisl. A.N. Baranova. M.: Editorial URSS, 256 s. [in Russian]
13. Gavrin, S.G. (1963) «K voprosu ob otlichii poslovicy ot pogovorki v sovremennom ruskom literaturnom jazyke», Uchenye zapiski Permskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo instituta, 7. Perm', str. 23-46. [in Russian]
14. Sadibekov, S. (2021) «Kundylyktar zhujesi zhane tulgalyk bagdar», Kogam zhane dauir, 3 (59), bb. 45-53. [in Kazakh]
15. Esim, G. (2012) Hakim Abaj. Astana: Foliant, 395 b. [in Kazakh]

-
16. Vezhbickaja, A. (1996) Jazyk. Kul'tura. Poznanie. Moskva: Russkie slovari, 411 s. [in Russian]
17. Apresjan, Ju.D. (1995) Leksicheskaja semantika. Moskva: Jazyki russoj kul'tury, 472 s. [in Russian]
18. Bartmin'skij, E. (2011) «Mesto cennostej v jazykovoј kartine mira», Jevoljucija cennostej v jazykah i kul'turah. Moskva: Probel, str. 51-80. [in Russian]
19. Nichiporchik, E.V. (2016). Otrazhenie cennostnyh orientacij v paremijah: lingvokognitivnyj, sopostavitel'nyj i sociopsiholingvisticheskiј aspekty: avtoreferat dissertacii na soiskanie uchjonoj stepeni doktora filologicheskikh nauk. Minsk, 56 s. [in Russian]
20. Lomakina, O.V., Mokienko, V.M. (2018) «Cennostnye konstanty rusinskoj paremiologii (na fone ukrainskogo i russkogo jazykov)», Rusin, 4 (54), str. 303-317. [in Russian]
21. Puzynina, J. (2014) «Kłopoty z nazwami wartosci (iwartosciami)», Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury. Lublin, 26, pp. 7-20.
22. Savenkova, L.B. (2002) Russkaja paremiologija: semanticheskij i lingvokul'turologicheskij aspekty. Rostov na Donu: Rostovskij universitet, 240 s. [in Russian]
23. Dang, C.N. and Han, L.T. (2026). "Classifying speech acts in English-Vietnamese proverbs: A cognitive-pragmatic approach", Ampersand, 16, pp. 1-10. <https://doi.org/10.1016/j.amper.2026.100264>.
24. Tanesh, B., Zhumanbekova, N. (2026) «Kazak, agylshyn zhane kytaj tilderindegi makal-matelderding lingvomadeni erekshelikteri», Yassawi Journal of Philology, 1 (1), bb. 153-165. <https://doi.org/10.47526/2026-1/3107-3085.13> [in Kazakh]
25. Vladimirova, T.E. (2018). Russkij diskurs v mezhkul'turnoj kommunikacii: jekzistencial'no-ontologicheskij podhod. 3-e izd., pererab. i dop. Moskva: LENAND. 320 s. [in Russian]

Information about authors:

Dinayeva B. – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Astana IT University, Astana, Kazakhstan.

Akimisheva Zh. – corresponding author, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Aerdake B. – Ed.M. in TESOL, Astana IT University, Astana, Kazakhstan.

Динаева Б. – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Astana IT University, Астана, Қазақстан.

Акимисева Ж. – хат-хабарға жауапты автор, филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Ардақ Б. – TESOL саласындағы білім беру магистрі, Astana IT University, е- Астана, Қазақстан.

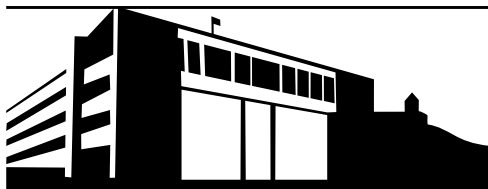
Динаева Б. – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Astana IT University, Астана, Казахстан.

Акимисева Ж. – автор для корреспонденции, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Ардақ Б. – магистр образования по TESOL, Astana IT University, Астана, Казахстан.

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

МАХМҰТ ҚАШҚАРИДЫҢ «ДИУАНИ ЛҰҒАТ-ИТ-ТҮРІК» ЕҢБЕГІНДЕГІ АСПАН ӘЛЕМІНІҢ ТІЛДІК-КОНЦЕПТУАЛДЫҚ БЕЙНЕСІ

М.Е. Әділов , А.Т. Бастамитова*

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

E-mail: marlenadilov88@gmail.com, bastamitova@gmail.com

Аңдатпа. Мақалада Махмұт Қашқаридың «Диуани лұғат-ит-түрік» еңбегіндегі аспан әлеміне қатысты тілдік бірліктер лингвомәдени және концептуалдық тұрғыдан қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – ортағасырлық түркілердің ғарыш туралы дүниетанымын тілдік деректер негізінде анықтап, аспан әлемінің концептуалдық жүйесін сипаттау және оның қазіргі қазақ тіліндегі тарихи-мәдени сабақтастығын айқындау. Зерттеу барысында kök, çiyi, tegre, kün, ay, yulduz, Temür kazuk, Ülker, Yetigen, Karakuş, Erentüz, Bakırsokım тәрізді космонимдер мен астрономиялық ұғымдар семантикалық және мәдени-танымдық тұрғыдан талданады. Аталған тілдік бірліктер арқылы түркілердің аспан құрылымы, ғарыштық қозғалыс, уақыт пен кеңістік, күн мен айдың циклдік қозғалысы, жұлдыздар арқылы бағыт-бағдар анықтау және табиғат құбылыстарын болжау жөніндегі түсініктері жүйеленеді. Сонымен қатар аспан денелерін антропоморфтық және зооморфтық модельдер арқылы тану ерекшеліктері айқындалады. Мақалада М. Қашқари дәуіріндегі космологиялық ұғымдардың қазіргі қазақ тіліндегі тұрақты сөз тіркестерінде, халықтық астрономиялық атаулар мен дәстүрлі дүниетанымда сақталуы тарихи сабақтастық тұрғысынан қарастырылады. Зерттеу нәтижесінде «Диуани лұғат-ит-түріктегі» астрономиялық лексика ортағасырлық түркілердің халықтық астрономиялық білімін, мифологиялық танымын және ғаламды концептуалдау ерекшеліктерін танытатын күрделі мәдени-танымдық жүйе екені тұжырымдалады.

Түйін сөздер: Махмұт Қашқари, «Диуани лұғат-ит-түрік», аспан әлемі, әлемнің тілдік бейнесі, концепт, космоним, астрономиялық лексика, түркі дүниетанымы, халықтық астрономия, тарихи сабақтастық.

Кіріспе

Түркітану ғылымында Махмұт Қашқари және оның «Диуани лұғат-ит-түрік» еңбегі бірқатар ғалымдардың зерттеу нысанына айналды. XX ғасыр басында Р. Килисли қолжазбаның алғашқы көшірмесін жасап, ғылыми ортаға ұсынғаннан бастап М.Хартман, Ф.Көпрүлү, К.Броккельман, Г.Бергштрессер,

Түсті: 03.04.2026; Мақұлданды: 25.09.2026; Онлайн қолжетімді: 30.09.2026

В.В.Бартольд, С.Е.Малов, А.Н.Кононов, Б.Чобанзаде, П.К.Жузен, Дж.Велидов, А.Фитрат, А.З.Велиди Тоған сынды ғалымдардың назарына ілінді. Жинақ жайлы түркі халықтарының ішінде алғаш зерттеу жүргізгендердің қатарында Алашорда ардагері, қазақ зиялысы Х. Досмұхамедұлы болды [1, 23-26 б.]. XX ғасырдың 30 жылдары Б. Аталайдың жазба ескерткішті түрік тіліне аударуы араб тілін біле бермейтін түркітанушы ғалымдарға жәдігерді зерттеуге үлкен мүмкіншілік туғызып, Қашқаритану ілімінің даму қарқынын ілгерлетті [2]. 1960 ж. С. Муталлибовтың еңбекті өзбек тіліне аударуы фонетика-грамматикалық, лексикалық тілдік материалдар негізінде түркі тілдерінің тарихын тереңірек зерттеуге жол ашты [3]. 1982-1985 жылдары Дж. Клосон [4] мен Дж. Келли [5] «Диуани лұғат-ит-түрік» еңбегінің алғаш ағылшын тіліндегі аудармасын басып шығарды. Сондай-ақ М.Ш.Үлкүташыр, С.Ахаллы, И.В.Стеблева, Т.А.Боровкова, А.Б.Халидов, Э.Н.Наджип, И.Мути, Э.Трыарский, Р.Эрмерс, А.Р.Рустамов, И.В.Кормушин, Т.Токоев, К.Кошмоков, Х.Дүзгін, т.б. ғалымдар еңбеке қатысты құнды ғылыми зерттеулер жасады. А.М.Щербак, Э.Наджип, Э.Р.Тенишев, А.Н.Кононов, Б.О.Орузбаева, И.Кучкартаев, В.У.Махпиров ғұлама еңбегін жан-жақты саралап, ондағы лексикалық бірліктердің құрылымдық қабаттарын айқындап, грамматикалық ерекшеліктерін талдап көрсетті. Қазақ ғалымдары М.Томанов, Ә.Құрышжанов, Ә.Т.Қайдаров, Ә.Ибатов, Қ.Әлжан, Ә.Қоңыратбаев, Б.Н.Садуов, Б.Ирмуханов, т.б. ескерткіштің тілдік ерекшеліктері мен сипатын, ономастикалық атаулардың сырын, қыпшақ тіліне қатысын талдап көрсетті. М.Қашқаридың «Түрік сөздігін» қазақша сөйлеткен ғалым А.Егеубай [6], орыс тіліне аударып, түркі лексемаларының тақырыптық индексін жасаған З.А.Әуезованың [7], жаңаша көзқараспен түрік тіліне аударған А.Б.Ержиласун мен З.Ақкоюнлының іргелі еңбектері М.Қашқаридың түркі жұртына кеңінен насихатталуына жол ашты. Қазіргі түркітануда М.Қашқаридың сөздігі жан-жақты қарастыруды қажет етеді, ғалымның тілдік деректері түркі тілдерінің когнитивтік-концептуалдық аспектісін лингвомәдени деңгейде зерделеуде құнды материалдар берері анық.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеудің негізгі материалы ретінде Махмұт Қашқаридың «Диуани лұғат-ит-түрік» еңбегіндегі аспан әлеміне қатысты тілдік бірліктер алынды. Атап айтқанда, *kök, yetti kat kök, kök çürısı, tegre, teğirmi, kün, ay, aydınğ, yulduz, Temür kazuk, Yetigen, Ülker, Karakuş, Erentüz, Bakırsokım* тәрізді космонимдер мен астрономиялық ұғымдардың мағыналық және мәдени-танымдық мазмұны қарастырылды. Дереккөз ретінде еңбектің Б.Аталай, А.Егеубай, З.А.Әуезова дайындаған аудармалары мен ғылыми басылымдары пайдаланылды. Қосымша материал ретінде көне және қазіргі түркі тілдерінің тарихи-этимологиялық, түсіндірме сөздіктеріндегі мәліметтер, түркі мифологиясы мен халықтық астрономияға қатысты зерттеулер, сондай-ақ қазақ тілінде сақталған тұрақты тіркестер, мақал-мәтелдер, наным-сенімдер мен этнолингвистикалық деректер қамтылды.

Зерттеу барысында сипаттамалы, салыстырмалы-тарихи, лексика-семантикалық, этимологиялық және лингвомәдени талдау әдістері кешенді түрде қолданылды. Сипаттамалы әдіс арқылы астрономиялық лексемалардың сөздіктегі тұлғасы мен мағынасы жүйеленсе, салыстырмалы-тарихи әдіс негізінде олардың қазіргі қазақ және өзге түркі тілдеріндегі нұсқаларымен фонетикалық, семантикалық сабақтастығы анықталды. Лексика-семантикалық және этимологиялық талдау сөздердің бастапқы мағынасын, мағыналық дамуы мен концептілік құрылымын ашуға бағытталды. Лингвомәдени және концептуалдық талдау арқылы тілдік бірліктердің астарындағы көне түркілік ғарыш моделі, сакралдық таным, уақыт пен кеңістік туралы түсініктер сараланды. Сонымен бірге контекстік талдау әдісі лексемалардың ескерткіш мәтініндегі қолданысын айқындауға, ал реконструкциялық тәсіл ортағасырлық түркілердің аспан әлемі туралы дүниетанымдық жүйесін жаңғыртуға мүмкіндік берді.

Нәтижелер мен талқылауар

М. Қашқари еңбегіндегі аспан әлеміне қатысты ұғымдарды талдай отырып, түркілердің ғарыш туралы түсінігінің жоғары деңгейде болғанын байқауға болады. Жалпытүркілік Тәңір ұғымынан бөлек «Диуани лұғат-ит-түрікте» әлемнің құрылысы, аспан қабаттары, ғарыштық қозғалыс сияқты мәселелерге қатысты көптеген тілдік деректер кездеседі. Сондай тілдік бірліктердің бірі – түркілік ғалам моделіндегі жоғарғы әлемнің атауы көпқабатты семантикалық құрылымға ие *көк* ұғымы жәдігерде ешбір өзгеріссіз *kok* фомасында көрініс тапқан [2, III: 27]. Жалпы түркі дүниетанымында *көк* ұғымы бір жағынан физикалық аспан кеңістігін білдірсе, екінші жағынан Тәңірдің мекені, жоғарғы әлем, билік пен қасиеттіліктің символы

ретінде танылады. *Көк* сөзі бүкіл ғаламның өсіп-өнуіне мүмкіндік берген ілкі тұрпат – протокосмостың (Нұрдың) атауы және сол ғаламның айқын көрсеткіші болған аспанның да атауы [8, 161]. Ол қасиеттілік, құдірет, мәңгілік және билік ұғымдарымен сабақтасқан көпқабатты мәдени-танымдық құрылым ретінде қарастырылады. Көне түркі жазба ескерткіштерінде *Көк Тәңірі* әлемді жаратушы әрі адам тағдырын айқындаушы күш ретінде сипатталғаны белігі. Бұл лексема қазіргі түркі тілдерінің басым көпшілігінде *аспан*, *көк түс* мағынасында сақталған. Сонымен қатар мажар тіліне де ауысып, *kék* «көк түс» тұлғасында кездеседі [9, 714]. Қазіргі қазақ тілінде актив қолданылып жүрген төбедегі кеңістік мәнін беретін *аспан* парсы тілінен, *әуе* араб тілінен алынғанын да атап өткен орынды [10, 100]. Сонымен қатар жәдігерде *Türk tefekküründe gökler yedi kattır. Yetti: “Yedi, sayıda yedi. Buradan alınarak ‘yetti kat kök’ denir.” «жәмі қабат көк», «жәмі қабат аспан»* деп берілген [2, III: 27]. Ислам дінінде жеті қабат аспан туралы түсінік маңызды орын алады. Құранда Алланың «жеті аспанды қабат-қабат етіп жаратқаны» (Мүлік сүресі, 3-аят) және «жеті аспан мен жерді жаратқаны» (Талақ сүресі, 12-аят) айтылады. Сонымен қатар Миғраж оқиғасында Мұхаммед пайғамбардың (с.ғ.с.) жеті аспан қабатынан өтіп, әр қабатта әртүрлі пайғамбарлармен кездескені баяндалады. Сондықтан исламдық космологияда жеті аспан Алланың құдіретімен жаратылған ғаламдық құрылым ретінде түсіндіріледі. Дегенмен Б. Өгел түркі мифологиясында аспанның көпқабатты құрылым ретінде қабылданғанын нақты көрсетеді. Ғалым Алтай және Якут мифологиялық мәтіндерінде «жеті қабат көк» ұғымының кең таралғанын атап өтіп, жәннаттың жеті қабат көктің ең жоғарғы бөлігінде орналасқанын басқа нұсқаларда қаһармандардың көктің жеті қабатын асып өтетінін баяндайды [11, 113]. Осыдан М. Қашқари еңбегіндегі *жәмі қат көк* ұғымын исламнан кейін қалыптасқан түсінік ретінде емес, ертеден бастау алып, түркі халықтарының көне космологиялық дүниетанымындағы жоғарғы әлем моделін білдіретін концепт ретінде көруге болады. Әрине XI ғасырда түркі халықтарының басым бөлігі ислам өркениетінің ықпалына енгендіктен, көне түркілік *жәмі қабат көк* ұғымы исламдағы *жәмі қабат аспан* түсінігімен табиғи түрде ұштасып, өзара ықпалдасқан. Нәтижесінде түркілік және исламдық космологиялық модельдер синтезделіп, қазақ дүниетанымында *жәмі қат көк*, *жәмі қабат аспан*, көктің қол жетпес әрі қасиетті кеңістік ретінде *Жәмі қат көкті шарлады*, *Жәмі қат көктің ар жағынан келді*, *Жәмі қат көкте болса да табамын*, *Жәмі қат көкке көтерілді*, *Жәмі қат көктен іздеу* сынды тілдік бірліктерде көрініс тапқан. Түркі танымында тек физикалық кеңістік емес, Тәңір мекендейтін сакралды әлем ретінде қарастырылатын жалпытүркілік *көк* концептісінің тілдік модельдерін *Көк соққыр! Көк атсын! Көк аспан куә, Көк пен жердің арасында, Көк тіреген, Көкке көтеру, Көктен тілеу, Көк жарылқасын, Көктің нұры жаусын, Көктің рақымы түссін, Көкте жазылған – жерде оқылар (аспаннан түскен төрт кітап – Інжіл, Таурат, Забур, Құран – жер бетіндегі адамдар үшін жазылған)* сияқты тілдік бірліктер құрайды [10, 99].

М. Қашқари еңбегінде аспан әлемінің құрылымы мен қозғалысын сипаттайтын маңызды ұғымдардың бірі – *сүгү* сөзі [2; I: 421]. М. Қашқари бұл сөзді *шығыр*, *дөңгелек*, *дөңгелек механизм* мағыналарында түсіндіреді. Еңбекте *kök sūğusı* тіркесі қолданылып, ол аспан сферасының немесе фәләктің үздіксіз қозғалысын көрсетеді [2; I: 421]. Бұдан түркілердің ғарышты айналмалы қозғалысқа негізделген тұтас жүйе ретінде қабылдағанын көреміз. Түркі тілдерінің тарихи және қазіргі сөздіктерінде бұл лексеманың әртүрлі нұсқалары сақталған. Мәселен Алтай тілдерінің этимологиялық сөздігінде бұл сөздің көне түркілік тұлғасы реконструкцияланып, 1) таптау, жаншу; 2) тапталған қар; 3) шекара, шек; 4) соқпақ жол сияқты мағыналары көрініс тапқан. Қазіргі өзбек тілінде «із», ұйғыр тілінде «соқпақ жол», қырғыз тілінде «жол», қарашай-балқар тілінде «қарды немесе шөпті таптау», түрік тілінде «із, көшкін ізі» мағыналарында сақталған [9, 426]. Бұл ұғымның тілдік іздері қазіргі қазақ тілінде де көрініс тапқан. Қазақ тілінде *шиыр* сөзі «малдың немесе адамның жүріп өткен ізі», «соқпақ жол», «тапталған із» мағынасында ал *шығыр* лесемасы «айналмалы құрал, дөңгелек механизм, құдықтан су тартуға арналған құрылғы» мағыналарында сақталған [12, 520]. Екі лексеманың да семантикалық негізінде қозғалыс пен айналым ұғымдары жатыр. Осы тұрғыдан алғанда, М. Қашқари сөздігіндегі *kök sūğusı* атауы мен қазіргі қазақ тіліндегі *шығыр* сөзі арасында мағыналық сабақтастық байқалады. Қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымында да аспан қозғалысын айналым ретінде түсініп, қозғалыс пен өзгерістің негізгі моделі ретінде шеңберлік айналым сақталғанын «*дүние дөңгелегі*», «*заман айналды*», «*дәурен айналды*», «*аспан айналып жерге түскендей*» сияқты тілдік бірліктерден көруге болады.

Ортағасыр түркілерінің ғарышты шеңберлік құрылым ретінде қабылдағанын көрсететін тілдік бірліктердің бірі – *тегре* лексемасы. М. Қашқари бұл сөздің «шеңбер», «айнала», «төңірек», «қоршаған кеңістік»

мағыналарында қолданылатын айтып, *kudhuğ tegresi* яғни «құдықтың айналасы», «құдық шеңбері» деген түсініктеме береді [2, I: 421]. Аталмыш лексема қазіргі түркі тілдерінің көбінде сақталған. Мәселен, өзбек тілінде *tegra* «айнала», чуваш тілінде *tavra* «төңірек», якут тілінде *dieri* «қарай, бағытында» мағыналарында қолданылады. Бұдан лексеманың бастапқы семантикасының белгілі бір орталықты қоршаған кеңістік пен бағыт ұғымдарымен байланысты болғанын көреміз. Осы ұғыммен сабақтас *teğirmi* сөзі М. Қашқари еңбегінде «дөңгелек зат», «диірмен тасы», «теңге тәрізді жұмыр нысан» мағынасында түсіндіріледі. Ал *tegirmen* сөзі барлық диірмен түрлерінің жалпы атауы ретінде беріледі [2, I: 490; III: 267]. Бұл сөздердің барлығының негізінде дөңгелену, айналу және шеңберлік қозғалыс семантикасы жатқанын аңғарамыз. Зерттеуші Н. Демирдің көрсетуінше, көне түркілер жер мен көктің арасындағы байланысты диірменнің екі тасының арасындағы қатынасқа ұқсатқан. Осыған сүйене отырып, автор түркілер дүниенің шар тәрізділігі мен оның қозғалысы туралы белгілі бір түсінікке ие болған болуы мүмкін деген пікір білдіреді [13, 209-213]. Жалпы қазақ дүниетанымындағы «*диірмен тасындай айналу*», «*диірмендей айналу*» тәрізді тіркестер арқылы диірмен тасының айналуы арқылы уақыттың өтуі, күн мен түннің алмасуы, аспан денелерінің қозғалысы сияқты құбылыстардың циклдік сипатын байқауға болады. Оны М. Қашқари *Tenğri ajun türütti, ıǵrı udhu tezginür, Yulduzları çerğesip, tün kün üze yörgeñür* «Тәңір әлемді жаратты, аспан дөңгелегі тоқтаусыз айналады, жұлдыздар тізбектеле орналасып, түн мен күн бірінің үстінен бірі алмасып отырады» деген өлең жолдары арқылы ғаламның үздіксіз қозғалыстағы жүйе екедігін түсіндіреді [2; II: 303]. Сонымен қатар М. Қашқари көрсеткен «шеңбер», «айнала», «төңірек» мағыналарын білдіретін *tegre* ұғымның тарихи жалғасы қазіргі қазақ тіліндегі *төңірек* сөзінде сақталған деп білеміз. Қазақ тіліндегі *төңірегінә жиналу, төңірегінде жүру, төңірегін тану*, т.б. қолданыстар белгілі бір орталықтың айналасындағы кеңістікті білдіреді. Бұл сабақтастық ортағасырлық түркілердің әлемді орталық пен оны қоршаған шеңберлік кеңістік ретінде таныған космологиялық моделінің қазақ тіліндегі дәстүрлі жалғасы іспетті.

Көне түркілердің ғарыш туралы түсінігінде *Күн мен Ай* ерекше орын алған. Олар тек аспан кеңістігінде қозғалатын астрономиялық нысандар ғана емес, әлемдік тәртіптің, уақыт пен кеңістіктің, жарық пен қараңғылықтың негізгі реттеушілері ретінде қабылданған. Түркі халықтарының мифологиялық және діни дүниетанымында *Күн мен Ай* бір-бірін толықтыратын бинарлық жүйе құрайды. Егер *Күн* жарықтың, жылудың, тіршіліктің және белсенді күштің символы болса, *Ай* түнгі әлемнің, уақыт айналымының, жаңару мен өзгерістің белгісі ретінде танылған. Осындай космологиялық категориялардың бірі – *күн*. Жазба ескерткіш тілінде М. Қашқари *kün togdı* «күн туды» деп көрсетеді [2, I: 340]. Бұл лексема бастапқыда астрономиялық атау ретінде, кейін келе «тәулік, күн» мағынасына да ие болып, қазіргі түркі тілдерінің басым көпшілігінде тұлғасы мен мағынасы өзгеріссіз сақталған. Сонымен қатар сөздікте күннің қызуы мен шуағына байланысты туындап, кейін жалпы күн атауына айналған *kuyaş* лексемасы көрініс тапқан [2, I: 155, 353; II: 337]. Жалпы түркілер танымында күн мен ай жай астрономиялық нысандар емес, ғарыштық тәртіпті сақтайтын, уақытты реттейтін, адам өмірін қорғайтын Тәңір жаратқан рухани күш деп танылған [14; 133-143]. М. Қашқари жәдігерін зерделей отырып, *Kün ol ajunuğ yarutgan* «Әлемді үнемі жарықтандыратын – Күн» [2, III: 52], *Kün yarudı* «Күн жарқырады, жарық берді» сияқты күнді әлемді жарықтандыратын негізгі күш ретінде сипаттайтын мысалдарды кездестіреміз [2, III:86]. Бұдан күннің физикалық жарық көзі ғана емес, бүкіл дүниенің тіршілігін қамтамасыз ететін ғарыштық күш ретінде танылғаны байқалады. Күннің жылулық әсерін білдіретін *Bu kuyaş ol kişini usıtgan* «Бұл күн әлгі адамды қатты қыздырды» [2, I:155], *Kuyaş anı kogşatti* «Күннің ыстығы оны әлсіретті» [2, II: 337], *Ol күнде ısındı* «Ол күнге қыздырынды» сияқты мысалдардан [2, I: 202] күн – қуат пен тіршіліктің көзі тілдік моделін көреміз. *Kün togdı* «Күн туды» [2, II: 14], *Kün battı* «Күн батты» [2, II: 293], *Kün suwuldı* «Күн еңкейді» мысалдарынан уақыттың күн қозғалысы арқылы өлшеніп, түркілердің уақыт жүйесінің негізінде күн қозғалысы жатқанын [2, II: 125], *Kün togsuğ* «Шығыс» [2, I: 463], *Kün batsığ* «Батыс» мысалдарынан түркілердің кеңістікті күн қозғалысы арқылы бағдарлағанын [2, I: 463], *Kün tutundı* «Күн тұтылды» [2, II: 143], *Kün ornandı* «Күн жоғалды» тілдік бірліктерінен түркілердің аспан құбылыстарын жүйелі бақылап, күнді астрономиялық құбылыс ретінде танығанын көруге болады [2, I: 288]. Сонымен қатар М. Қашқари күн қозғалысының барлық кезеңдерін *Kün sizdı* «Күннің ұшы көрінді» [2, II: 9], *Kün togdı* «Күн туды» [2, II: 14], *Kün kışdı* «Күн төбеден ауысты» [2, III: 182], *Kün suwuldı* «Күн еңкейді» [2, II: 125], *Kün battı* «Күн батты» мысалдары арқылы көрсетіп, тәуліктік циклдің толық көрінісін береді [2, II: 293]. Бұдан ортағасырлық түркілер танымында күн – ғарыштық циклдің символы болғанын көреміз.

Жәдігердегі күнге қатысты тілдік бірліктерді талдау нәтижесінде күн концептісінің тек астрологиялық атау емес, ортағасырлық түркілер танымындағы сакралды-космологиялық ұғым екендігіне көз жеткіземіз. *Kün ol ajunuñ yarutgan* «Әлемді үнемі жарықтандыратын – Күн» [2, III: 52] тіркесі күннің жарық көзі ретіндегі физикалық қызметін ғана емес, оның ғаламдық тәртіпті қамтамасыз етуші күш ретінде қабылданғанын көрсетеді. М. Қашқари еңбегінде жоғарыда көрсеткендей, күннің жарық беруі, жылу таратуы, уақытты белгілеуі, кеңістікті бағдарлауы және табиғат құбылыстарымен байланысы арқылы ортағасырлық түркілердің әлем туралы тұтас танымы көрініс тапқанын көреміз. Сондықтан түркілердің тілдік санасында күн тек аспан денесі емес, жарықтың, өмірдің, уақыттың, кеңістіктің және ғарыштық үйлесімнің белгісі болған. Осы тұрғыдан алғанда, күн концептісі түркі дүниетанымындағы сакралды-космологиялық модельдің өзегін құрайды. Бұл түсінік қазіргі қазақ тіліндегі *күні оңынан туды, күні батты, күн нұры, күннің көзі, күні қараң болды, күн көрді* сияқты т.б. көптеген тілдік бірліктерде сақталып, көне түркілік космологиялық танымның тарихи сабақтастығын дәлелдейді.

Түркі халықтарының дәстүрлі түсінігінде Күн тәуліктік уақыттың негізін құраса, айлық және маусымдық уақыт айналымын белгілеуші қызмет атқаратын, түнгі әлемді басқарып, салқындық пен жаңарудың символы – Ай. М. Қашқари жәдігерде аспан денесі айды ешбір өзгеріссіз *Ау* түрінде беріп, оның фазасын *tolun ay* «толған ай» және *erildi* «ай кеми бастады» деген мысал арқылы көрсетеді [2, I: 82, 402; I: 270]. Бұл деректер айдың тек аспан денесі ретінде емес, уақыттың өтуін көрсететін ғарыштық циклдің көрсеткіші болғанын дәлелдейді. Айдың толысуы мен кемуі арқылы көне түркілер уақытты өлшеп, табиғаттағы өзгерістерді бақылаған. *Толған ай* көне түркілердің дүниетанымында кемелдік пен толысудың, жаңарудың белгісі болса, *кеміген ай* – әлсіреу, өзгеру, уақыттың өтуін білдірген. Дәстүрлі қазақ танымындағы *Айдың тік туғаны халыққа жайлы, Шалқасынан туғаны өзіне жайлы; Ай көрдім, аман көрдім, бұрынғыдай заман көрдім, Айың тусын оңыңнан, Жұлдызың тусын солыңнан; Айдың аманында сынды тілдік бірліктер* осы көне космологиялық танымның бүгінгі күнге дейін сақталғанын көрсетеді [10, 105]. Сонымен қатар сөздікте түнгі кеңістікті жарықтандыратын *aydın* «ай жарығы, жарық» лесемасы қолданылады [2, I: 117]. Бұл сөздің іздері түркі тілдерінің оғыз тобына жататын қазіргі түрік, әзербайжан, түркімен тілдерінде толық сақталған. Ал қазақ тіліндегі *айдын* сөзі «кең ашық су беті» мағынасында қолданылғанымен, оның семантикалық негізінде «жарықтық», «ашықтық» ұғымдарының сақталғанын көреміз. Бұдан ай жарығы адамның кеңістікті қабылдауына тікелей әсер етіп, түркілер үшін қауіпсіздік пен бағдарлаудың табиғи құралы ғана емес сұлулық пен үйлесімділіктің белгісі болған. М. Қашқари айдың жер көлеңкесіне енуінен болатын астрологиялық құбылысты *ay tutundi* «ай тұтылды» [2, II: 143], ал айдың айналасында жарық шеңбердің (галонның) пайда болуын, яғни айдың қоралануын *ay ewlendi* «Айдың айналасына шеңбер пайда болды» деп береді [2, I: 259]. Түркі мифологиясында *ай* ерекше қасиетті аспан денесі саналғандықтан, оның қалыпты қозғалысының бұзылуы ерекше құбылыс ретінде қабылданған. Сол себепті айдың тұтылуы табиғи тәртіптің уақытша бұзылуы, ал айдың қоралануы болашақта болатын өзгерістердің белгісі ретінде қарастырылған. Яғни түркілер табиғи құбылыстарды кездейсоқ оқиға емес, белгілі бір мағынасы бар құбылыс ретінде қабылдаған. Осыны ескере келе, халықтық күнтізбесін құрып, ауа райын болжай білген. Оған қазақтың дәстүрлі түсінігіндегі сақталған *Айдың жүзі бұлттанды; Ай қызарды; Айдың сәулесі солғындады; Ай қораланса, жауын жауады; Ай қораланса, артыңды сайла; Ай қызыл болса, жел тұрады* сынды тілдік бірліктері дәлел. Жәдігер тіліндегі айға қатысты тілдік бірліктерді саралай отырып, ортағасырлық түркілер *айды* тек табиғи объект ретінде ғана емес, уақыттың өтуін, табиғаттағы өзгерістерді және ғарыштық тәртіпті бейнелейтін маңызды космологиялық ұғым ретінде қабылдағанын байқаймыз.

Ортағасырлық түркілер дүниетанымындағы аспан әлемінің маңызды құрамдас бөлігі – *жұлдыздар* болған. Егер *күн* мен *ай* уақыт пен жарықтың негізгі көрсеткіштері ретінде танылса, *жұлдыздар* кеңістікті бағдарлау, уақытты межелу және табиғат құбылыстарын болжау қызметтерін атқарған. М. Қашқари жұлдыздарға ортақ атау ретінде жалпытүркілік *yulduz* «жұлдыздарға берілетін жалпы атау» лексемасын көрсетеді [2, III: 40]. Сонымен қатар сөздікте *Temür kazuk* «Темірқазық» [2, III: 383], *Ülker* «Үркер» [2, I: 50], *Yetigen* «Жетіқарақшы», *Karakuş* – «Мизан жұлдызы (Таразы)» деп жұлдыздардың атауларынан бөлек, *Erentüz* «Мүштәри жұлдызы (Юпитер)», *Bakırsokum* «Мерих (Марс)» сияқты жекелеген ғаламшарлардың атаулары да көрсетілген [6, III: 57]. М. Қашқари дәуірімен тұстас жазылған Ж. Баласағұнның «Құтадғу білік» еңбегінде де аспан әлеміне ерекше мән беріліп, «Жеті жұлдыз және он екі шоқжұлдыз туралы»

атты арнайы бөлім берілген. Бұл құнды жәдігерде арнайы тараудың болуы ортағасырлық түркілердің жұлдыздар мен шоқжұлдыздарды ғылыми-танымдық тұрғыдан жіктеп, ғарыштық кеңістік туралы өзіндік түсінік қалыптастырғанын көрсетеді [6, 60]. М. Қашқари әр уақыт солтүстік полюстің үстінде тұрып, қыста да жазда да бір орнынан қозғалмай аспанның дәл ортасында тұратын поляр жұлдызын жәдігерде *Temür kazuk деп көрсетеді. Ғалымның түсіндіруінше, бұл жұлдыз темірден жасалған қазық секілді елестетіледі және бүкіл аспан сол қазықтың төңірегінде айналып тұрғандай көрінеді* [2, III: 383]. Яғни түркілер үшін темірқазық жай ғана аспан денесі емес, ғарыштық кеңістіктің орталығы және әлемдік тәртіптің символы ретінде қабылданған. Темірқазық көшшпелі өмірде бағыт анықтаудың негізгі құралы болғандықтан, оның семантикалық өрісі тұрақтылық, бағдар, тәртіп және қасиеттілік ұғымдарымен байланысады. М. Қашқари «жеті» сан есіміне түркі тілдерінде жинақтық немесе топтық мән беретін *-ген* жұрнағын жалғау арқылы жұлдыздардың бір атауы ретінде *Yetigen* лексемасын көрсетіп, «жеті ағайынды (жеті бауыр)» деген анықтама береді [2, III: 40]. Бұл атауда жұлдыздар туыстық қатынас арқылы сипатталып, аспан әлемі адам қоғамының моделі негізінде танылғанын көреміз. Яғни, ортағасырда түркілер үшін жұлдыздар тек астрономиялық нысан ретінде ғана емес, әлеуметтік және мифологиялық модель арқылы түсіндіріледі. Бұл жұлдыз қазақ халық астрономиясындағы жеті қарақшыға сәйкес келіп, ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрдің жалғасы болып табылады. Мұнда жұлдыздар жеті қарақшы бейнесінде түсіндіріліп, Темірқазыққа байланған Ақбозат пен Көкбозатты ұрлауға ұмтылатын кейіпкерлер ретінде суреттеледі. Екі атаудың мазмұны әртүрлі болғанымен, олардың негізінде жатқан танымдық модель ортақ: жұлдыздар шоғыры адамдар қауымы ретінде қабылданады. Бұдан түркілік танымда ғарышты адам қоғамының моделі арқылы тану дәстүрінің өте көнеден келе жатқанын көреміз. Араб-парсы астрономиялық дәстүріндегі Юпитер ғаламшарының атауына сәйкес келетін Мүштәридді ғұлама *Erentüz* лексемасы арқылы көрсетеді [2, I: 76]. Бұл атаудың ең қызықты жағы – оның таза астрономиялық атаудан гөрі антропоморфтық және әлеуметтік сипатта болуы. *Eren* «ер адам», *tüz / töz* «негіз, түп, тек» компоненттерінің қосындысынан «адамдардың түбі», «ерлердің негізі», «ата-тектің бастауы» сияқты мағыналар туындайды. Бұдан бұл атаудың астарында тек жұлдыз атауы ғана емес, белгілі бір мифологиялық-космологиялық түсініктің жатқанын байқаймыз. Сөздікте Таразы шоқжұлдызының атауы *Karakuş* деген формада көрініс тапқан [2, III: 40]. Атаудың құрамындағы *kara* «қара, үлкен, күшті» және *kuş* «құс» компоненттері оның зооморфтық сипатқа ие екенін көрсетеді. Бұдан түркілер аспан әлемін түсіндіруде антропоморфтық (адам арқылы), зооморфтық (жануар арқылы) екі модельді де қатар қолданғанын көреміз. Яғни Түркі мифологиясында құс көк әлемінің, еркіндіктің және рухани кеңістіктің символы болғандықтан, *karakuş* атауы жұлдызды аспан әлемімен байланысты бейнелі модель арқылы түсіндірудің көрінісі. Жәдігерде *Ülker* атауы түркі халықтарының халықтық астрономиясында ерекше орын алған Үркер жұлдыздар шоғырына қатысты қолданылады [2, III: 40]. Үркер ортағасырлық түркі дүниетанымында уақытты есептеу, жыл мезгілдерін анықтау және шаруашылық жұмыстарын реттеу қызметін атқарған. Сонымен қатар ол мифологиялық және сакралды сипатқа ие болып, ғарыштық тәртіптің символы ретінде қабылданған. Түркілер үшін Үркер ең алдымен күнтізбелік маңызы бар жұлдыз ретінде қолданылып, ауа райын болжау құралы болған. Оған тіліміздегі «*Үркер жерге түспей жер қызбайды*»; «*Үркерлі айдың бәрі қыс*»; «*Үркер жарқыраса – күн суытады*», «*Үркер көмескі болса – ауа райы өзгереді*» «*Үркер жерге түссе, ел жайлауға көшеді*», «*Үркер үйден көрінсе, үш ай тоқсан қысың бар*» сынды тілдік бірліктер дәлел бола алады [10, 113]. М. Қашқари сөздігінде кездесетін *Bakırsokım* космонимі ислам астрономиясындағы *Mirrih* атауына, яғни қазіргі Марс ғаламшарына сәйкес келеді [2, III: 40]. Атаудың құрамындағы *bakır* «мыс» компоненті Марстың қызыл түсті болып көрінетін ерекшелігімен байланыстырсақ болады. Бұдан ортағасырлық түркілердің аспан денелерін тек қозғалысы арқылы ғана емес, түсі мен сыртқы белгілеріне қарай да ажыратқанын көреміз. Жалпы алағанда Қашқаридағы жұлдыз атауларының семантикасы олардың жай астрономиялық нысан ретінде емес, белгілі бір мәдени-танымдық мазмұнға ие болғанын көрсетеді. Мысалы, *Temür Kazuk* ғарыштың орталығы әрі әлемдік тәртіптің тірегі ретінде танылса, *Ülker* уақыт пен маусымдық өзгерістерді анықтаудың құралы қызметін атқарған. *Yetigen* атауы жұлдыздарды туыстық қатынас арқылы түсіндірудің көрінісі болса, *Karakuş* жұлдызды құс бейнесінде қабылдаған зооморфтық модельді білдіреді. Ал *Bakırsokım* Марстың қызыл түсіне негізделіп қойылған атау ретінде көне түркілердің аспан денелерін олардың сыртқы белгілері арқылы ажыратқанын көрсетеді. Яғни М.Қашқари тіліндегі жұлдыз концептісі түркілердің табиғатты бақылау тәжірибесін, халықтық астрономиясын, мифологиялық

танымын және әлеуметтік дүниетанымын өз бойына тоғыстырған күрделі мәдени-танымдық құрылым болып табылады.

Қорытынды. М. Қашқаридың «Диуани лұғат-ит-түрік» еңбегінде кездесетін астрономиялық лексиканы талдау ортағасырлық түркілердің аспан әлемі туралы танымының жоғары деңгейде болғанын көрсетеді. Жәдігерде тек жекелеген аспан денелерінің атаулары ғана емес, ғаламның құрылысы, аспан қабаттары, ғарыштық қозғалыс, уақыт пен кеңістік категориялары туралы тұтас космологиялық түсініктер көрініс тапқан. Бұл деректер түркілердің әлемді жүйелі түрде танып, оны тіл арқылы концептуалдандырғанын дәлелдейді. Жәдігердегі астрономиялық лексика түркі халықтарының көне космологиялық білімінің, халықтық астрономиясының және дүниетанымдық жүйесінің маңызды тілдік көрінісі болып табылады. Сөздікте сақталған астрономиялық атаулар мен ұғымдар арқылы орта ғасырлық түркілердің әлемді қабылдау ерекшеліктері, табиғат пен ғарыш туралы түсініктері, сондай-ақ олардың қазіргі қазақ тіліндегі тарихи сабақтастығы айқындалады. Сондықтан М. Қашқари мұрасы – түркі халықтарының дәстүрлі астрономиялық танымын, мәдени жадын және әлемнің тілдік бейнесін зерттеудегі аса құнды дереккөз.

Қаржыландыру. Мақала AP22786207 «Қашқаританудың ғылыми-әдіснамалық және қолданбалы мәселелері: «Диуани лұғат-ит-түрік» жазба ескерткішін ұлттық сананы жаңғыртудың лингвистикалық факторы контекстінде зерттеу» ғылыми жобасы аясында дайындалды.

Авторлардың қосқан үлесі:

М.Е. Әділов – зерттеу тұжырымдамасын әзірлеп, тілдік деректерді жинақтады және талдады;

А.Т. Бастамитова – ғылыми әдебиеттерге шолу жасап, мақаланы редакциялау мен қорытындылауға қатысты.

Әдебиеттер тізімі

1. Досмұхамедұлы Х. «Диуани лұғат ат-түрк» // Сана. – 1923. – № 6–7. – 23–26 бб.
2. Kaşgarlı Mahmud. Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi: 3 cilt / çev. B. Atalay. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1985. – С. 1. – 530 s.; С. 2. – 366 s.; С. 3. – 452 s.
3. Махмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луготит турк): 3 томлик / таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталибов. – Тошкент: Ўзбекистон ССР Фанлар академияси нашриёти, 1960–1963. – Т. 1. – 1960. – 499 б.; Т. 2. – 1961. – 427 б.; Т. 3. – 1963. – 466 б.
4. Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. – Oxford: Oxford University Press, 1972. – 989 p.
5. Kelly J.M. Remarks on Kaşgari's Phonology. II: Orthography // Ural-Altaische Jahrbücher. – 1975. – Bd. 45. – P. 144–162.
6. Махмұт Қашқари. Түрік сөздігі: 3 томдық / ауд. А.Қ. Ереубай. – Алматы: Хант, 1997–1998. – Т. 1. – 1997. – 590 б.; Т. 2. – 1997. – 525 б.; Т. 3. – 1998. – 597 б.
7. Махмуд ал-Кашгари. Диван Лугат ат-Турк / перевод, предисловие и комментарии З.-А.М. Ауэзовой; индексы составлены Р. Эрмерсом. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 1288 с.
8. Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. – Алматы: Арыс, 2024. – 1040 б.
9. Starostin S.A., Dybo A.V., Mudrak O.A. Etymological Dictionary of the Altaic Languages: in 3 vols. – Leiden: Brill, 2003. – 2096 p.
10. Қайдар Ә.Т. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 304 б.
11. Ögel B. Türk Mitolojisi: Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010. – С. 1. – 644 s.
12. Қалиұлы Б. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы, 2014. – 728 б.
13. Demir N. Değirmen Kelimesi Üzerine // Türk Dili. – 2002. – S. 209–213.
14. Kiyak A. İslâmiyetten Önce Türklerde Güneş ve Ay ile İlgili İnanışlar // Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi. – 2010. – № 6. – S. 133–143.

М.Е. Адилов, А.Т. Бастамитова*

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

(E-mail: marlenadilov88@gmail.com, bastamitova@gmail.com)

**Языковая и концептуальная картина небесного мира в труде Махмуда Кашгари
«Дивани лугат-ит-тюрк»**

Аннотация. В статье с лингвокультурологической и концептуальной точек зрения рассматриваются языковые единицы, связанные с небесным миром, представленные в труде Махмуда Кашгари «Дивани лугат-ит-тюрк». Цель исследования – на основе языковых данных выявить особенности космологического мировоззрения средневековых тюрков, охарактеризовать концептуальную систему небесного мира и определить ее историко-культурную преемственность в современном казахском языке. В ходе исследования проводится семантический и культурно-когнитивный анализ таких космонимов и астрономических понятий, как *kök, çiyri, tegre, kün, ay, yulduz, Temür kazuk, Ülker, Yetigen, Karakuş, Erentüz, Bakırsokım*. На материале данных языковых единиц систематизируются представления тюрков о строении небесного пространства, космическом движении, времени и пространстве, циклическом движении Солнца и Луны, ориентировании по звездам и прогнозировании природных явлений. Наряду с этим выявляются особенности восприятия небесных тел посредством антропоморфных и зооморфных моделей. Особое внимание уделяется исторической преемственности космологических представлений эпохи М.Кашгари, сохранившихся в устойчивых выражениях современного казахского языка, народных астрономических названиях и традиционном мировоззрении. В результате исследования установлено, что астрономическая лексика «Дивани лугат-ит-тюрк» представляет собой сложную культурно-когнитивную систему, отражающую народные астрономические знания, мифологические представления и особенности концептуализации Вселенной средневековыми тюрками.

Ключевые слова: Махмуд Кашгари, «Дивани лугат-ит-тюрк», небесный мир, языковая картина мира, концепт, космоним, астрономическая лексика, тюркское мировоззрение, народная астрономия, историческая преемственность.

М.Е. Adilov, A.T. Bastamitova*

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

(E-mail: marlenadilov88@gmail.com, bastamitova@gmail.com)

**The Linguistic and Conceptual Representation of the Celestial World
in Mahmud al-Kashgari's *Dīwāni Lughāt-it-Turk***

Abstract. The article examines, from linguocultural and conceptual perspectives, the linguistic units related to the celestial world represented in Mahmud Kashgari's *Dīwāni Lughāt-it-Turk*. The aim of the study is to identify the distinctive features of the cosmological worldview of the medieval Turks on the basis of linguistic data, to describe the conceptual system of the celestial world, and to determine its historical and cultural continuity in the modern Kazakh language. The study provides a semantic and cultural-cognitive analysis of such cosmonyms and astronomical concepts as *kök, çiyri, tegre, kün, ay, yulduz, Temür kazuk, Ülker, Yetigen, Karakuş, Erentüz, and Bakırsokım*. Based on these linguistic units, the study systematizes the Turkic peoples' conceptions of the structure of the heavens, cosmic motion, time and space, the cyclical movement of the Sun and the Moon, orientation by the stars, and the prediction of natural phenomena. The distinctive features of the perception of celestial bodies through anthropomorphic and zoomorphic models are also identified. Particular attention is paid to the historical continuity of the cosmological concepts of Kashgari's era, which have been preserved in fixed expressions of the modern Kazakh language, traditional astronomical names, and the traditional worldview. The findings demonstrate that the astronomical vocabulary of *Dīwāni Lughāt-it-Turk* constitutes a complex cultural-cognitive system reflecting the folk astronomical knowledge, mythological perceptions, and distinctive features of the conceptualization of the universe by the medieval Turks.

Keywords: Mahmud Kashgari, Dīwānī Lughāt-it-Turk, celestial world, linguistic worldview, concept, cosmonym, astronomical vocabulary, Turkic worldview, folk astronomy, historical continuity.

References

1. Dosmukhameduly Kh. "Diواني lugat at-turk" [Dīwān Lughāt al-Turk]. Sana, 1923, no. 6–7, pp. 23–26. [in Kazakh]
2. Kaşgarlı Mahmud. Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi [Translation of Dīwān Lughāt al-Turk]: in 3 vols. Translated by B. Atalay. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1985. Vol. 1, 530 p.; Vol. 2, 366 p.; Vol. 3, 452 p. [in Turkish]
3. Mahmud Koshgariy. Turkiy so'zlar devoni (Devonu lug'otit turk) [Compendium of Turkic Words (Dīwān Lughāt al-Turk)]: in 3 vols. Translated and prepared for publication by S.M. Mutallibov. Tashkent: O'zbekiston SSR Fanlar akademiyasi nashriyoti, 1960–1963. Vol. 1, 1960, 499 p.; Vol. 2, 1961, 427 p.; Vol. 3, 1963, 466 p. [in Uzbek]
4. Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford: Oxford University Press, 1972. 989 p.
5. Kelly J.M. Remarks on Kaşgari's Phonology. II: Orthography. Ural-Altaische Jahrbücher, 1975, vol. 45, pp. 144–162.
6. Makhmut Kashkari. Turik sozdigi [Dictionary of the Turkic Language]: in 3 vols. Translated by A.K. Egeubay. Almaty: Khant, 1997–1998. Vol. 1, 1997, 590 p.; Vol. 2, 1997, 525 p.; Vol. 3, 1998, 597 p. [in Kazakh]
7. Mahmud al-Kashgari. Divan Lugat at-Turk [Dīwān Lughāt al-Turk]. Translation, preface and commentaries by Z.-A.M. Auezova; indexes compiled by R. Ermers. Almaty: Daik-Press, 2005. 1288 p. [in Russian]
8. Kondybai S. Argykazak mifologiyasy [Mythology of the Proto-Kazakhs]. Almaty: Arys, 2024. 1040 p. [in Kazakh]
9. Starostin S.A., Dybo A.V., Mudrak O.A. Etymological Dictionary of the Altaic Languages: in 3 vols. Leiden: Brill, 2003. 2096 p.
10. Kaidar A.T. Kazak tilinin ozekti maseleleri [Current Issues of the Kazakh Language]. Almaty: Ana tili, 1998. 304 p. [in Kazakh]
11. Ögel B. Türk Mitolojisi: Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar [Turkish Mythology: Epics with Their Sources and Explanations]. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010. Vol. 1. 644 p. [in Turkish]
12. Kaliuly B. Kazak tilinin tusindirme sozdigi [Explanatory Dictionary of the Kazakh Language]. Almaty, 2014. 728 p. [in Kazakh]
13. Demir N. Değirmen Kelimesi Üzerine [On the Word "Değirmen"]. Türk Dili, 2002, pp. 209–213. [in Turkish]
14. Kıyak A. İslâmiyetten Önce Türklerde Güneş ve Ay ile İlgili İnanışlar [Pre-Islamic Turkic Beliefs Concerning the Sun and the Moon]. Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi, 2010, no. 6, pp. 133–143. [in Turkish]

Авторлар туралы мәлімет:

Әділов М.Е. – PhD, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Бастамитова А.Т. – хат-хабарға жауапты автор, магистр, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Адилов М.Е. – PhD, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан.

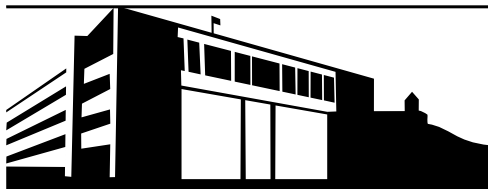
Бастамитова А.Т. – автор для корреспонденции, магистр, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан.

Adilov M.E. – PhD, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Bastamitova A.T. – corresponding author, Master's degree, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ӘДЕБИЕТТАНУЫНДАҒЫ ҚАЛА ФЕНО- МЕНІ: ҚАЛАНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ, ДАМУЫ, ЗЕРТТЕЛУІ

Т.Қ. Ешімов , С.Б. Тлеубаев , Э.С. Сейсенбиева*

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

E-mail: yeshimov.tursynbay@mail.ru, tleubaev63@mail.ru, Elka1975@inbox.ru

Аңдатпа. Мақалада урбанизациялық үрдіс нәтижесінде пәнаралық зерттеуде негізгі нысанға айналған қаланың қалыптасуы, дамуы және түрлі типтерінің қоғамдық құрылымға тигізген әсері зерттеліп, талданады. Зерттеудің негізгі мақсаты – қалалардың пайда болуы мен дамуын тарихи, әдеби аспект тұрғысынан қарастыру, мәдени, экологиялық және жаңа қалалық әлеуметтік идея талдаулары негізінде қаланың қызметі мен формаларын анықтау, олардың ерекшеліктерін көрсету. Зерттеу нысаны ретінде қала табиғаты мен құрылымын, оның моделдерінің трансформациясын зерттеген отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері, көне мәдени-тарихи мұралар қарастырылады.

Қазіргі жаһандану және қарқынды урбанизация жағдайында қала феномені қоғам дамуының негізгі көрсеткіштерінің біріне айналып отыр. Қалалық кеңістіктің кеңеюі мен күрделенуі әлеуметтік қатынастардың, мәдени кодтардың, экологиялық және рухани құндылықтардың жаңаша сипат алуына ықпал етуде. Осы үдерістер қаланы тек географиялық немесе экономикалық құрылым ретінде емес, күрделі әлеуметтік-мәдени, тарихи және символдық жүйе ретінде қарастыру қажеттілігін туындатты. Сондықтан қаланың қалыптасуы мен дамуын, оның түрлі типтерінің қоғамдық санаға, мәдениетке және әдебиетке әсерін кешенді түрде зерттеу бүгінгі гуманитарлық ғылымдар үшін өзекті мәселелердің біріне айналды. Сондай-ақ қаланың әлеуметтік бейнесінің өзгеруі әдеби кеңістікте де жиі байқалуды. Ал бұл үдеріс зерттеуде ғалымдардың талдаулары мен жіктемелеріне сәйкес нақты қала типтері мен сол құрылысқа тән қоғам санасындағы метаморфозалар арқылы талданады.

Зерттеу «қала ұғымы», «қаланың тарихы», «мифологиялық негізі», «қаланың қызметі», «қала типтерінің трансформациясы», «әдебиеттегі қала» мәселелерін қамтиды. Сондай-ақ қаланың қоғамға, әдебиетке ықпалын зерделеп, әдебиеттегі «қала» образының маңыздылығын дәлелдейді.

Түйін сөздер: қала, қала тарихы, урбанизация, қала типтері, қала образы, қалалық мәдениет, әдеби кеңістік, әлеуметтік-мәдени феномен.

Кіріспе

Адамзат қоғамының өркениетке қадам басуы қалалық құрылыстың, урбанизацияның алғашқы белгілерінің пайда болу кезеңімен тұспа-тұс келеді. Жалпы, мәдениет сөзінің негізі Мәдина/Медине қаласымен байланысты. Медине баршаға белгілі қала: мәдениеттің өзі қала ұғымымен мәндес. Бұл ғылымда термин ретінде жиі қолданылатын «civilization» – цивилизация ұғымына да тән. «Civilization» сөзі түбірін латынның «civitas» – қала сөзінен алады [1, 18]. Демек, адамзат өркениетінің дамуын қалалардың дамуымен бірлікте қарастыру заңды құбылыс.

Алайда ғылымда қала мен өркениеттің бірлігін теріске шығаратын пікірлердің де бар екенін айта кеткен жөн. Мәселен ғалым Сяомэй Пу (Xiaomei Pu) қаланы өркениетті адамдардың бар болуы және қаланың басты қызметі адамзат өркениетін тасымалдау ретінде түсіндіретін пікірлердің бар екендігін айта келіп, бұл белгілердің Орталық Америкадағы ежелгі Мая ойпаттарына тән еместігін ескертеді [2, 253]. Десек те қоғамның жан-жақты дамуы үшін қалалық кеңістіктің басты негіз екенін ескерсек, «қала – өркениет» тұжырымының дұрыстығына көз жеткіземіз. Қаланың этимологиялық түпкі мәні де осы пікірді қуаттайды. Мысалы ең алғашқы иероглифтік жазуда «қала» ұғымын білтіретін идеограмма ретінде шеңберге алынған айқыш белгі қолданылған. Мұндағы төрт торап тауарлар мен идеяларды әкелетін жолдар және олардың тоғысы, ал шеңбер адамдардың физикалық бірігуін, оларға тән ерекшелікті баса көрсететін ор немесе қабырға [3, 183].

«Қала» ұғымының қарқынды түрде қолданыс табуы тарихтан белгілі ежелгі «қала-мемлекеттердің» дүниеге келген уақытымен сәйкес келеді. Алайда бұған дейінгі кезеңдерде де көне Мысыр, Вавилон-Ассирия, Грек, Римге тән мифтерде қалалар жиі суреттелді. Осыдан-ақ қаланың терең тарихи сипаты мен адамзат үшін айрықша маңыздылығын байқай аламыз. Сондықтан «қала» бүгінде түрлі ғылым салаларының қызығушылық танытатын басты зерттеу нысандарының біріне айналып отыр.

Әдебиеттану ғылымында да қала феномені сан қырынан талданып жүр. Айрықша қаланың мифтік бастаулары мен әр кезеңдегі қала модельдерінің қоғамның әлеуметтік әрі мәдени жадындағы өзгерістері терең зерттелуде. Дегенмен тарихи, географиялық, мәдени және әдеби деректерді салыстыра жүйелі жүргізілетін зерттеулер әлі де жеткіліксіз. Бұл әр дәуірдегі әдеби мұралардағы қала бейнесі мен бүгінгі оқырман санасындағы метаморфозалардың ұқсастықтарын, ерекшеліктерін нақты деректер тұрғысынан дәлелдеуге тосқауыл. Нәтижесінде әдеби процесстегі қала образы әлі күнгі дейін «жанама-толықтырушы» сипатынан толық айықпай келеді. Сондықтан қаланың пайда болуы мен оның түрлерін, әдебиеттегі бейнеленуін түрлі ғылым саласындағы ғалымдардың зерттеу еңбектеріне сүйеніп әрі эмпирикалық тұрғыдан жүйелі зерттеу әдебиеттану ғылымы үшін де өзекті болып отыр.

Зерттеудің әдістері мен материалдары

Мақалада «қала» феноменін түрлі аспект тұрғысынан қарастырған шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектері пайдаланылды. Дегенмен «қаланың» әдеби процесстегі орны мен маңызын анықтау үшін әдебиетші ғалымдардың зерттеулері басты назарға алынды. Және қаланың пайда болу негізі мен даму тарихын жүйелеуде әдеби мифтермен қатар тарихи, мәдени талдаулар да негізгі нысан ретінде қарастырылды. Зерттеу барысында типологиялық, салыстырмалы-тарихи әдістер, дискурстық талдау және герменевтикалық тәсіл пайдаланылды.

Нәтижелер мен талқылаулар

«Қала» ұғымының көптеген түсіндірмесі бар. Әр түсіндірме де зерттеу нысанына қарай түрлі критерийлерге жүгінеді. Әдетте қала табиғатын зерттеуге үш ғылым саласы айрықша мән береді. Олар: тарих, археология, география. Аталған ғылым салаларындағы тұжырымдар бүгінгі «қала» табиғатын анықтауда басты критерийге айналған анықтамалардың негізін құрады. Мәселен археология тұрғысынан британдық ғалым Чайлд қалаларды анықтауда негізгі он критерий ұсынады: 1) қалада халық ауылға қарағанда тығыз орналасады; 2) қала тұрғындары әртүрлі топтардан тұрады (мамандығы, кәсібі әр түрлі); 3) салық пен артық байлық билік қолына жиналады; 4) қалада үлкен қоғамдық ғимараттар салынады; 5) қоғамда бай, кедей сияқты әлеуметтік топтар пайда болады; 6) жазу пайда болады; 7) геометрия мен астрономия дамиды; 8) толықтай өнермен айналысатын адамдар болады (кәсіби суретшілер, шеберлер);

9) басқа елдермен немесе аймақтармен сауда жасалады; 10) адамдар өмірін тек туыстық байланыстарға сүйеніп емес, қоғамдық қатынастар арқылы ұйымдастырады [4, 9].

Жапон ғалымы Цяньцю Оно тарих пен археологиялық көзқарастарын біріктіріп, ежелгі қалалардың қалыптасу критерийін жеті аспектіде қарастырады. Қаланы географиялық тұрғыдан зерттеген Гао Сунфань үш қала стандартын атайды. Ал аталған ғалымдардың ұстанымдарын тұжырымдап, қалалардың қалыптасу себебі әр түрлі болғандықтан олардың стандарттары да әр түрлі болатындығын айтқан Сяомэй Пу қаланы анықтауда басты екі шартты ұсынады: 1) халықтың саны мен тығыздығы көрші аймақтарға қарағанда жоғары болу; 2) белгілі бір аймақта саяси, экономикалық және мәдени орталық болу [2, 25].

Алайда бұл көрсетілген критерийлер қалалардың анықтамасы мен қызметін толық түсіндіруге жеткіліксіз әрі күрделі болды. Сондықтан зерттеушілер ортаның қалаға тән сипаттарын анықтауда нақты ерекшеліктер мен функцияларға жүгіну керек деген тұжырымға келді. Урбанизациялық үдерісті зерттеген ғалым Гидеон Шёберг (Gideon Sjoberg) қалаларды анықтауда мөлшерлемелік анықтамалар мен экономикалық функцияларға назар аудара бастады. Пол Байрох (Paul Bairoch) пен Г. В. Скиннер (G. W. Skinner) халық саны мен қоныс аумағына негізделген критерийлерді басты назарға алды.

Қазіргі таңда «қаланы» анықтауда нақты критерийлер қалыптасты. Бұл туралы ғалым С. Тикен (S. Tiken) зерттеуінде «қала» ұғымын әртүрлі ғылыми пәндер тұрғысынан зерттейтін ғалымдар белгілі бір орта, қоғамдық құрылысты «қала» деп тану үшін мынадай негізгі төрт критерийге тоқталғанын айтады: демографиялық, экономикалық, әлеуметтік және әкімшілік» [5, 14].

Демографиялық критерийді басты назарға алған ғалымдар ортаның статусын анықтауда халық санына жүгінді. Алайда зерттеушілер ең төменгі халық санын белгілеуде ортақ пікірге келе алған жоқ. Сондықтан әр елдің әлеуметтік және экономикалық жағдайына байланысты қалаларды анықтау идеясы мақұлданды. Қаланы анықтауда экономикалық критерийді басты назарға алған зерттеушілер өндірістік күштердің ауыл шаруашылығына тән емес типтерін негізге алды. Бұл көзқарастың ғылымда кең таралуы капиталистік жүйенің қоғам өміріне етене еніп, араласуымен түсіндіріледі. Қаланы бай мен кедей арасындағы алшақтық пен экономикалық институттар шеңберінде түсіндіру идеясы Адам Смит, Карл Макс, Анри Пирен, Боран Бехидже еңбектерінде көрініс тапқан [5, 15]. Қаланы анықтауда әлеуметтік тәсілге жүгінетін ғалымдар ортаның халық тығыздығы мен ондағы елдімекендердің құрылымына, еңбек бөлінісіне айрықша назар аударады. Мәселен қаланы анықтауда әлеуметтік құрылымның маңыздылығын айтқан Луис Вирт салыстырмалы түрде үлкен аумақтағы әлеуметтік жағынан гетерогенді адамдардың тығыз және үздіксіз қоныстануын қалалық құрылыстың негізгі сипаттарының бірі деп түсіндіреді [6, 85]. Сондай-ақ ғалым Рушен Келеш те қаланы «қоғамның қоныстану, баспана, қозғалыс, жұмыс, демалыс және ойын-сауық сияқты қажеттіліктері қанағаттандырылатын, ауыл шаруашылығымен айналысатын адамдар өте аз, халқы ауылдарға қарағанда тығыз орналасқан және көршілес шағын бірліктерден тұратын тұрақты әлеуметтік дамудағы қоныстану бірлігі» [7, 75] деп, әлеуметтік ортаның қаланы анықтаудағы маңыздылығын көрсетеді. Әкімшілік құрылымды негізге алатын зерттеушілер үшін халық саны аса маңызды емес, мұндағы бағалаудың басты көрсеткіші облыс және аудан секілді әкімшілік басқару бөліністерінің бір араға шоғырлануы мен тығыздығы.

Осы аталған түрлі ғылым саласындағы ғалымдардың тұжырымдары мен пікірлерін жинақтап, қорытындылай келе «қала» – саясат, экономика, дін, халық, өндіріс, мәдениет, ғылым мен білімді бір араға тоғыстыратын орталық, адам өркениетінің қалыптасуы мен дамуындағы түрлі мәдени формалардың пайда болатын орны, жоғары деңгейдегі қоғамдық құрылым деп, анықтама бере аламыз.

Қаланың пайда болу себептері. Ғылымда қалалардың қалыптасуы екі негізгі бағытта талданады. Алғашқысы – мифтік таным тұрғысынан қарастырса, екіншісі – тарихи және әлеуметтік заңдылықтар аясында қалалардың пайда болу себептерін түсіндіреді.

Алғашқы қалалар туралы құдайлық не қаһармандық оқиғаларға негізделген мифтер мен аңыздар көп. Мәселен Афина, Рим, Карфаген, Урук, Варанси, Александрия, Вавилон, Куско, Эриду сынды қалалар туралы аңыздық нұсқалар кең таралған. Бұл мифтерде көбіне қала салуға құдайлардың араласуы немесе қолайлы орын нұсқайтын белгілер жіберуі секілді мотивтер жиі кездеседі.

Қалалардың пайда болуы туралы баяндалатын мифтерге тән сарындарды былайша жіктеуге болады: тікелей Құдайдың немесе Құдай тектес кейіпкерлердің араласуы, қасиетті белгінің келуі, қорғаушы немесе батырдың пайда болуы, хаостан шығу, тәртіптің орнауы. Алайда бұл аталған мифологиялық нарративтердің

барлығына тән, оларды біріктіретін ортақ қағида бар. Ол – Құдайлық күштің болуы.

Ескі өсиет мәтіндерінде де алғашқы қалалар мен олардың негізін қалаушылар жайында сөз етіледі. Атап айтқанда, Нимрод пен Ассурдың бастауындағы, Нұхтың қарғысына қалған Хам ұрпақтары, аспанға жететін мұнара салып, атын шығаруды ойлаған өркөкірек Вавилондықтар, пайда болған кезінен бастап-ақ зұлымдық пен күнәға батқан орталықтар ретінде сипатталған Содом мен Гоморра қалалары туралы діни кітапта айтылады. Езекиел мен Еремия пайғамбарлардың кітаптарында да Құдайдың бұйрығымен келген табиғи апаттар — өрт, жер сілкінісі мен су тасқыны салдарынан күйреген қалалардың көріністері бейнеленеді [8, 3].

Ғалым Т.И. Васильеваның пікірінше қала бейнесі ежелгі адамдардың санасында әйел бейнесімен ассоциацияланған. Әсіресе, «қала» ұғымы ана бейнесімен тығыз байланыста қарастырылған. Өйткені көптеген мәдениеттерде құдай-аналар қала билеушілерінің рөлін атқарған. Інжіл мәтіндерінде де қалалар әйел бейнесінде сипатталған. Мысалы, Иерусалим (еврей тілінде әйел текті сөз) «Сионның қызы» деп аталады, ал Сионның өзі Құдайдың мекені деген мағынаны береді. Вавилон да халықтарды азғындық шарабымен суарған, азғындаушы ретінде көрсетілген [9, 89].

Ал қалалардың пайда болу себептері мен уақытын жүйелі түрде ғылыми тұрғыдан зерттеу Вебер (1922), Пиренн (1925), Чайлд (1950), Мамфорд (1961), Байрох (1988) сияқты археологтар мен қала тарихшыларының еңбектерінен басталды. Аталған ғалымдар қаланың пайда болуын географиялық жағдайлар негізінде түсіндірген.

Ғалым М. Боскердің тұжырымынша қалалардың пайда болуы үшін мынадай маңызды факторлар бар: азық-түлік, су және құрылыс материалдары, әскери артықшылық, сауда, минералдық ресурстар, жол торабы, нарыққа қолжетімділік [10, 2].

Ал Чен Чун қалалардың пайда болуындағы негізгі себеп ретінде үш факторды атап көрсетеді: бір аймақтағы ауылшаруашылық өнімдерінің билік өкілдері, қолөнершілер, саудагерлер сынды ауылшаруашылығымен айналыспайтын тұрғындарды да қамтамасыз етуге жеткілікті болуы; ресурстарды орталықтандыру арқылы биліктің аймақта қалалардың пайда болуына жағдай жасауы; адамдардың діни түсінігіне байланысты кейбір аймақтардың аумағы артуы мүмкін [11, 62].

Ғалым Ф. Беркайдың пікірінше, Орта және Батыс Азияда б.з.д. 15 000–12 000 жылдары сиырды үйретіп, бұқаны соқаға жегу арқылы алғашқы егін шаруашылығы жүзеге асырылған [12, 24]. Нәтижесінде аңшылық пен терімшілікке негізделген көшпелі өмір тұрақты өмір салтына өзгеріп, қоныстар мен шағын елді мекендер қалыптаса бастайды. Кейбір неолиттік ауылдар кейінгі кезеңдерде қалаларға айналған [6, 17]. Сонымен қатар С. Тикен еңбегінде алғашқы қалалардың Б.з.д. 4000–3000 жылдар аралығындағы Металл дәуірінде (неолит пен энеолит) пайда болғанын, олардың қалыптасуына адамзаттың металл өңдеу саласындағы жетістіктерінің ерекше ықпал еткенін айтады [5, 16].

Қаланың трансформациясы. Қоғамдық құрылыстағы өзгерістер, адамзат өміріндегі жаңа ашылымдар, технологиялық жетістіктер қалалардың дамып, түрлі үлгілерінің пайда болуына жол ашты. Нәтижесінде бүгінгі таңда ғылымда белгілі антикалық (көне) қала, ортағасырлық қала, индустриялық қала және метрополис сынды қала үлгілері қалыптасты.

Антикалық қала ежелгі адамзат өркениетіне тән алғашқы қала формасы. Бұл кезеңге тән қалалардың пайда болуы туралы ғылымда біршама даулы пікірлер бар. Алайда қазіргі уақытта алғашқы қалалардың қалыптасуы жайында сөз болғанда Г.Чайлдтың тұжырымдамасы [4] жиі айтылуда.

Ортағасырлық қала қаланың даму тарихында архитектуралық ерекшеліктері мен қалалық мәдениет өзгерісіндегі маңызды рөлімен ерекшеленеді. Бұл кезеңге тән қала хронологиясы алғашқы қалалар қалыптасқан уақыттан жеті-сегіз ғасыр өткеннен кейінгі, он ғасырға жуық (V ғ. – XV ғ.) аралықты қамтиды. Ортағасыр Батыс әлемінің құлдырау, Шығыс әлемінің өрлеу кезеңі деп те айтылады. Өйткені осы кезеңде ғылыми, мәдени, экономикалық тұрғыдан жан-жақты қарқынды дамыған шығыс елдері қалалар негізінде өркендеген ықпалды өркениет қалыптастырды.

VII ғасырдан бастау алған Ислам әлемінің жаулап алу жорықтары нәтижесінде Араб түбегінен бастап Таяу Шығыс, Солтүстік Африка, Анадолы және Еуропаның ішкі аймақтарына дейін жеткен Ислам мәдениеті ғылым мен білімнің, мәдениет пен өнер, сауданың орталығына айналған ірі өркениет ошақтарын дүниеге әкелді. Таяу Шығыста Басра, Куфа, Бағдат; шығыста Нишапур, Самарқанд, Тебриз; Солтүстік Африкада

Фес, Алжир, Қайруан; Еуропада Кордова, Севилья сияқты қалалық қоғамның ұйымдасуы мен сәулет өнеріндегі жаңашылдықтармен ерекшеленген қалалар құрылды [13, 36-37]. Ал Батыс әлемі ортағасырда қалалық құрылыс тарихындағы ең ірі құлдырау кезеңін басынан өткерді. Өйткені ауылшаруашылық өмірге негізделген феодализмнің пайда болуы қалалардың дамуын толық дерлік тежеді. Бұл кезеңде Батыста қалалар қиратылды. Орнына шаруаларды бақылауда ұстауға негізделген, әсіресе ауылдық аймақтарға кең таралған қамалдар тұрғызылды [5, 20].

Өнеркәсіптік (индустриялық) қала да қаланың даму тарихындағы маңызды үлгінің бірі. Бұл қала формасы алғаш рет XVIII ғасырдағы өнеркәсіп революциясы нәтижесінде Англияда пайда болып, кейіннен күллі Еуропаға тарады. Бастапқы кезеңде өндірістік қалалар монастырь, шіркеу секілді діни орталықтар төңірегінде дамыған феодалдық құрылысқа тән қамалдарды өндіріске бейімдеу арқылы дамыды. Кейіннен кен орындары, фабрикалар мен теміржолдар «жаңа қаланың» басты қозғаушы күшіне айналып, нақты индустриялық қалалардың пайда болуына жол ашты.

Рушен Келеш фабрикалардың маңында қалыптасқан жұмысшы қалаларын өнеркәсіптік капитализмнің символы деп санайды. Және урбанизацияны өнеркәсіптік революциядан кейінгі индустрияландырудың жанама өнімі ретінде қарап, индустрияландыру мен урбанизация өзара байланысты, ажырамас ұғымдар деп тұжырым жасайды [14, 29].

Өнеркәсіптік қала қазіргі урбанистік құрылымның бастапқы үлгісі ретінде қарастырылады. Себебі қазіргі қалаларға тән маңызды функциялардың көбі индустрияландыру кезеңінде қалыптасты, дамыды. Алайда өнеркәсіптік революция қалалардың қарқынды даму үдерісімен қатар, адамзат үшін қауіпті біршама жаңа қатерлерді де туындатты. Экологиялық ластану, табиға құрылымдағы бұзылыстар алғаш осы кезеңде айқын көріне бастады. Сонымен қатар бала еңбегін пайдалану, ауыр еңбек шарттары, баспанасыздық, табыс бөлінісіндегі теңсіздік сынды әлеуметтік мәселелер де күрделеніп, шиеленісе түсті.

Өнеркәсіптік қалалардың дамуы жаңа урбанистік үлгілердің қалыптасуына негіз болды. Алғашқы кезеңде өндірістік қуаты жоғары аймақтардың маңайына шоғырланған халық демографиялық өсім әсерінен жаңа қоныстану аймақтарының қалыптасуын жеделдетті. Бұл аймақтар өндірістік қала құрылымымен тығыз байланыста болғанымен, біртіндеп өзіне тән ұйымдасу үлгісін, өмір салтын қалыптастыра бастады. Нәтижесінде еңбек ету аймағы мен өмір сүру аймағы арасындағы функционалдық жіктеліс айқындалып, метрополис тәрізді жаңа қала типінің пайда болуына түрткі болды.

Метрополис – экономикалық және әлеуметтік тұрғыдан маңайындағы барлық (қалалық және ауылдық) қауымдастықтардан үстем, сондай-ақ елдің басқа мемлекеттермен әр тарапты қарым-қатынастары жүзеге асатын ең ірі қала немесе елдегі ең ірі қалалардың бірі. Халқы бір миллионнан асатын аймақтар (қалалар) метрополис бола алады [15, 45].

Метрополистер әлеуметтік қатынастар мен экономикалық даму, тұрғындардың қоныстану үлгісі тұрғысынан да өнеркәсіптік қалалардан өзгеше. Бұл қала үлгісінде өндірістік қалаларда туындаған мәселелер бұрынғыдан да айқын көрінеді. Әсіресе инфрақұрылым қызметтерінің жеткіліксіздігі, көлік кептелісі, әлеуметтік теңсіздік, тұрғын үй тапшылығы, миграциялық өсім секілді мәселелер метрополистердің тұрақты дамуын күрделендіреді.

Бүгін таңда қалалардың күрделі құрылымдық жүйесі мен халық санының артуы, жаһандану үдерісінің әсері секілді негізгі факторларды ескеріп, зерттеушілер урбанистік кеңістікті сипаттауда метрополистен бөлек «мегаполис», «жаһандық қала», «дүние жүзі қаласы», «постметрополис» секілді түрлі терминдерді қолдануға тырысуда. Дегенмен зерттеушілер ортақ келісімге келіп, нақты атауға тоқталған жоқ. Зерттеушілердің ортақ атауға келе алмауы да қазіргі қалалардың әлеуметтік, экономикалық және демографиялық тұрғыдан өте күрделі келбетке ие екенін көрсетеді [6, 25].

«Қала» образының зерттелуі. Қала феномені әдебиетте қоғамдық өмірдің көрінісі ретінде ерте кезеңдердегі әдеби мұралардан да байқалады. Мәселен, көне қоғамдарда тән көркемдік сананың жемісі мифтерде, аңыздарда, әпсаналарда түрлі деңгейлі қала образы кездеседі. Ал «қала тақырыбы» әдебиетте Аристотелдің «Саясат», «Афина саясаты», «Этика» еңбектерінен бастау алады. Бұдан кейінгі уақыттарда қала тақырыбы жан-жақты талданып, зерттелді. Қала да адамзат үшін мәдени өмірдің негізгі құрамдас бөлігіне айналды. Ал XII-XIII ғасырларда қала тақырыбының әдебиеттегі қолданыс аясының артуы нәтижесінде «қалалық әдебиет» ұғымы қалыптасты. Сондай-ақ осы аралықта қала адамдарының түрлі келеңсіздіктерін,

кемшіліктерін сынайтын, әжуалайтын «фаблио» жанры Француз әдебиетінде пайда болды. Жалпы, батыс әдебиет тарихында бұл кезең шығармалардағы оқиғалардың боямасыз берілуімен, дағдылы өмір ырғағына негізделуімен ерекшеленеді. Орта ғасырларда шығыс әдебиетінде де «қала» мәселесіне байланысты елеулі өзгешеліктер мен даму байқалды. Әсіресе, әл-Фарабидің «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары туралы трактаты», Ж. Баласағұнның «Құтты білігі», А. Яссауидің «Диуани хикмет», Захир әддин Бабырдың «Бабырнамасы» қалалар мен қала адамдарының мінезі жайында маңызды ақпараттар берді. Сондай-ақ бұл еңбектер діни философиялық көзқарастарымен, мінсіз қала құрудағы утопиялық идеяларымен де әдебиеттегі құнды мұралар қатарын толықтырады.

Ортағасырлық әдебиетті алмастырған Қайта өрлеу дәуірінде қала тақырыбы жан-жақты дамып, әдебиеттегі қала «образ» деңгейіне көтерілді. Өйткені әлеуметтік өмірдегі өзгерістер әсерінен қайтадан адам жігері мен күшіне деген сенім ұлғайып, жасампаздық артқан бұл кезеңде қала барлық жаңалық пайда болатын басты орталық болды. Осыған байланысты бұдан кейінгі уақыттарда қала әдеби шығарма үшін маңызды және негізгі компоненттердің біріне айналды.

Қала тақырыбының дамуы әдебиетте қалалық тұрмысқа негізделген шығармалардың артуымен қатар оларды зерттеп, зерделеу қажеттілігін де туғызды. Сондықтан әдебиетте жаңа «қала образы» мәселесі қалыптасты. Бұл тақырып төңірегінде бүгінге дейін біршама іргелі зерттеулер жүргізілді. Мәселен М.М. Бахтин, А.В. Шаравин, Т.И. Васильева, Л.Н. Набилкина, А.С. Меркулова, ал қазақ әдебиеттануында А.С. Адилова, Ж.Ж. Жарылғапов, Ж.Ж. Айтова сынды ғалымдар зерттеулерінде қаланы түрлі аспект тұрғысынан талдады. Сондай-ақ қазіргі таңда отандық туындылардағы қала образын кешенді түрде зерттеп, талдап жүрген ғалым М. Аманғазықызы әдебиетіміздегі қаланың образдық және қоғамдық санамен ассоциацияланған моделдерін анықтауда маңызды әдіснамалық тұжырымдар ұсынды [16].

Қорытынды

Жаһандық даму үдерісі қаланы адамзат қоғамының басты өмір сүру алаңына айналдыруда. Осыған сәйкес қала географиялық кеңістік қана емес, адамдар арасындағы қатынастарды айқындайтын және мәдени, рухани құндылық қалыптастыратын көп қабатты құрылым ретінде қарқынды дамуда. Нәтижесінде бастапқыда адамдардың түрлі мақсатқа негізделген әрекеттерінен пайда болған қалалар, қазіргі таңда ортақ мәдениет пен өмір сүру дағдыларына ие қоғамдар мен адам типтерін жасаушы динамикалық күш ретінде байқалуда. Сондықтан қаланың әлеуметтік бейнесін, әдеби шығармалардағы көрінісін, оның оқырманға әсерін кешенді түрде зерттеу бүгінгі әдебиеттану ғылымының өзекті мәселелерінің біріне айналып отыр. Осы мақсатта қала тақырыбын әдеби зерттеу нысаны ретінде ала отырып, түрлі ғылым салаларындағы деректермен салыстыра қарастырдық. Қаланың алғашқы кезеңдердегі қоғамдық анықтамасы мен қызметін анықтауда көне мифтер мен қала құрылысы туралы зерттеген ғалымдардың еңбегін талдадық. Және қаланың пайда болу себептерін, даму тарихын, әр дәуірдегі трансформациясын ғылыми еңбектер негізінде салыстырып, жүйеледік. Сонымен қатар әдебиеттану ғылымында қала тақырыбын түрлі деңгейде зерттеген ғалымдардың еңбектеріне шолу жасап, көркем әдебиеттегі қала бейнесінің қалыптасу ерекшеліктерін анықтадық. Десек те бұл тақырыпты әлі де тереңнен зерттеу қажет. Өйткені әдеби контексттегі қаланың көркем және әлеуметтік бейнесі қоғам дамуымен үздіксіз өзгеріске түсетін, дамитын күрделі құрылым.

Авторлардың қосқан үлесі:

Ешімов Т.Қ. – зерттеу тұжырымдамасын әзірлеп, мақаланың негізгі ғылыми бағытын айқындады, қала феноменінің теориялық және тарихи негіздеріне қатысты ғылыми әдебиеттерге шолу жасап, қаланың қалыптасуы мен даму кезеңдерін жүйеледі;

Тлеубаев С.Б. – қаланың тарихи-әлеуметтік трансформациясын, қала типтерінің қалыптасу ерекшеліктерін және урбанизация үдерістерін талдады, отандық және шетелдік зерттеулердегі негізгі ғылыми тұжырымдарды салыстырып, теориялық материалдарды жүйелеуге үлес қосты;

Сейсенбиева Э.С. – қала феноменінің әдебиеттанудағы көрінісін, әдеби шығармалардағы қала образының қалыптасуы мен өзгеру ерекшеліктерін зерттеді, қазақ және түрік әдебиетіндегі қала тақырыбына қатысты материалдарды талдап, мақаланың қорытынды тұжырымдарын қалыптастыруға қатысты.

Әдебиеттер тізімі

1. Demirkan, T. (1996) "Tarih boyunca kuşatılan özgürlük adaları: kentler", *Cogito: Üç Aylık Düşünce Dergisi*, 8, ss. 17-22.
2. Pu, X.M. (2019) "An overview of research on the definition and formation of cities", *Open Journal of Social Sciences*, 7, pp. 252-256. <https://doi.org/10.4236/jss.2019.76021>
3. Mathotaarachchi, K.P., Thilakarathna, K.A.A.N. (2021) "The social structure of the city: a critical review of contributing sociologists", *Current Urban Studies*, 9, pp. 181-195. <https://doi.org/10.4236/cus.2021.92011>
4. Childe, V.G. (1950) "The urban revolution", *Town Planning Review*, 21, pp. 3-17. <https://doi.org/10.3828/tpr.21.1.k853061t614q42qh>
5. Tiken, S. (2011) Türk romanında kentleşme ve kentlileşme (1950-1980): doktora tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 221 s.
6. Wirth, L. (2002) Bir yaşam biçimi olarak kentlileşme. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 306 s.
7. Keleş, R. (1998) Kentbilim terimleri sözlüğü. 2. bs. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 251 s.
8. Шаравин, А.В. (2001) Городская проза 70-80-х годов XX века: диссертация на соискание учёной степени доктора филологических наук по специальности 10.01.01. Брянск, 485 с.
9. Васильева, Т.И., Карпичева, Н.Л., Цуркан, В.В. (2013) Антология художественных концептов русской литературы XX века. М.: Флинта, 356 с.
10. Bosker, M. (2022) "City origins", *Regional Science and Urban Economics*, 94. <https://doi.org/10.1016/j.regsciurbeco.2021.103677>
11. Chen, C. (1998) "A study on the origin of cities", *World of Cultural Relics*, 2, pp. 59-65.
12. Berkay, F. (2009) Tarih ve toplum: köy ve kent (yerleşme sosyolojisine başlangıç). Bursa: Ekin Yayınevi, 118 s.
13. Alptekin, M.Y. (2007) Medeniyet havzalarından küresel trendlere şehir ve toplum (şehirlerin toplum biçimlendirme işlevi). İstanbul: Beta Yayınları, 250 s.
14. Keleş, R. (1993) Kentleşme politikası. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 752 s.
15. Kırar, M. (1998) Kentleşme yazıları. İstanbul: Bağlam Yayınları, 192 s.
16. Аманғазықызы, М. (2022) Қалалық проза: генезисі және зерттеу аспектілері. Нұр-Сұлтан: FOCUS, 158 б.

Т.К. Ешимов, С.Б. Тлеубаев, Э.С. Сейсенбиева*

*Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан
(E-mail: yeshimov.tursynbay@mail.ru, tleubaev63@mail.ru, Elka1975@inbox.ru)*

Феномен города в казахском и турецком литературоведении: формирование, развитие и изучение города

Аннотация. В статье исследуются и анализируются процессы формирования, развития и влияния различных типов города на общественную структуру, которые в условиях современной урбанизации стали одним из ключевых объектов междисциплинарных исследований. Основная цель исследования – рассмотреть возникновение и развитие городов в историческом и литературном аспектах, определить функции и формы города на основе анализа культурных, экологических и новых городских социальных идей, а также выявить их характерные особенности. В качестве объекта исследования рассматриваются труды отечественных и зарубежных ученых, изучавших природу и структуру города, трансформацию его моделей, а также древние культурно-исторические памятники.

В условиях глобализации и интенсивной урбанизации феномен города становится одним из основных показателей общественного развития. Расширение и усложнение городского пространства способствует формированию новых характеристик социальных отношений, культурных кодов, экологических и духовных ценностей. Эти процессы обусловили необходимость рассматривать город не только как географическую или экономическую структуру, но и как сложную социально-культурную, историческую и символическую систему. В связи с этим комплексное изучение процессов формирования и развития города, а также

влияния различных типов города на общественное сознание, культуру и литературу становится одной из актуальных проблем современных гуманитарных наук. Изменение социального облика города также все чаще отражается в литературном пространстве. Данный процесс в исследовании анализируется через призму научных классификаций и интерпретаций, а также через метаморфозы общественного сознания, характерные для конкретных типов городского устройства.

Исследование охватывает такие проблемы, как «понятие города», «история города», «мифологические основания», «функции города», «трансформация типов города», «город в литературе». Кроме того, анализируется влияние города на общество и литературу, а также обосновывается значимость образа города в художественном пространстве.

Ключевые слова: город, история города, урбанизация, типы городов, образ города, городская культура, литературное пространство, социально-культурный феномен.

T.K. Eshimov, S.B. Tleubaev, E.S. Seisenbieva*

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

(E-mail: yeshimov.tursynbay@mail.ru, tleubaev63@mail.ru, Elka1975@inbox.ru)

The phenomenon of the city in kazakh and turkish literary studies: the formation, development, and study of the city

Abstract. The article examines and analyzes the formation, development, and impact of various types of cities on social structures, which have become key objects of interdisciplinary research as a result of contemporary urbanization processes. The main aim of the study is to explore the emergence and development of cities from historical and literary perspectives, to identify the functions and forms of the city based on analyses of cultural, ecological, and new urban social ideas, and to highlight their distinctive features. The research material includes works by domestic and foreign scholars who have studied the nature and structure of the city, the transformation of its models, as well as ancient cultural and historical heritage.

In the context of globalization and rapid urbanization, the phenomenon of the city has become one of the principal indicators of societal development. The expansion and increasing complexity of urban space contribute to new forms of social relations, cultural codes, ecological awareness, and spiritual values. These processes necessitate viewing the city not merely as a geographical or economic structure, but as a complex socio-cultural, historical, and symbolic system. Therefore, a comprehensive study of the formation and development of cities, as well as the influence of different city types on public consciousness, culture, and literature, has become one of the pressing issues in contemporary humanities scholarship. Changes in the social image of the city are also increasingly reflected in literary discourse. In this study, these processes are analyzed through scholarly classifications and interpretations, as well as through the metamorphoses of social consciousness characteristic of specific urban types.

The research addresses issues such as the “concept of the city,” “urban history,” “mythological foundations,” “functions of the city,” “transformation of city types,” and “the city in literature.” It also examines the influence of the city on society and literature and substantiates the significance of the image of the city in literary space.

Keywords: city, history of the city, urbanization, types of cities, image of the city, urban culture, literary space, socio-cultural phenomenon.

References

1. Demirkan, T. (1996) “Tarih boyunca kuşatılan özgürlük adaları: kentler”, *Cogito: Üç Aylık Düşünce Dergisi*, 8, ss. 17-22. [in Turkish]
2. Pu, X.M. (2019) “An overview of research on the definition and formation of cities”, *Open Journal of Social Sciences*, 7, pp. 252-256. <https://doi.org/10.4236/jss.2019.76021>
3. Mathotaarachchi, K.P., Thilakarathna, K.A.A.N. (2021) “The social structure of the city: a critical review of contributing sociologists”, *Current Urban Studies*, 9, pp. 181-195. <https://doi.org/10.4236/cus.2021.92011>
4. Childe, V.G. (1950) “The urban revolution”, *Town Planning Review*, 21, pp. 3-17. <https://doi.org/10.3828/tpr.21.1.k853061t614q42qh>

-
5. Tiken, S. (2011) Türk romanında kentleşme ve kentlileşme (1950-1980): doktora tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 221 s. [in Turkish]
 6. Wirth, L. (2002) Bir yaşam biçimi olarak kentlileşme. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 306 s. [in Turkish]
 7. Keleş, R. (1998) Kentbilim terimleri sözlüğü. 2. bs. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 251 s. [in Turkish]
 8. Sharavin, A.V. (2001) Gorodskaja proza 70–80-h godov HH veka: dissertacija na soiskanie uchjonoj stepeni doktora filologičeskikh nauk po special'nosti 10.01.01. Brjansk, 485 s. [in Russian]
 9. Vasil'eva, T.I., Karpicheva, N.L., Curkan, V.V. (2013) Antologija hudozhestvennyh konceptov ruskoj literatury HH veka. M.: Flinta, 356 s. [in Russian]
 10. Bosker, M. (2022) "City origins", *Regional Science and Urban Economics*, 94. <https://doi.org/10.1016/j.regsciurbeco.2021.103677>
 11. Chen, C. (1998) "A study on the origin of cities", *World of Cultural Relics*, 2, pp. 59–65.
 12. Berkay, F. (2009) Tarih ve toplum: köy ve kent (yerleşme sosyolojisine başlangıç). Bursa: Ekin Yayınevi, 118 s. [in Turkish]
 13. Alptekin, M.Y. (2007) Medeniyet havzalarından küresel trendlere şehir ve toplum (şehirlerin toplum biçimlendirme işlevi). İstanbul: Beta Yayınları, 250 s. [in Turkish]
 14. Keleş, R. (1993) Kentleşme politikası. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 752 s. [in Turkish]
 15. Kıray, M. (1998) Kentleşme yazıları. İstanbul: Bağlam Yayınları, 192 s. [in Turkish]
 16. Amangazykyzy, M. (2022) Kalalyk proza: genezisi zhane zertteu aspektileri. Nur-Sultan: FOCUS, 158 b. [in Kazakh]

Авторлар туралы мәлімет:

Ешімов Т.Қ. – PhD докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Тлеубаев С.Б. – филология ғылымдарының кандидаты, қазақ әдебиеті және әдебиет теориясы кафедрасының ассистент-профессоры, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Сейсенбиева Э.С. – хат-хабарға жауапты автор, PhD, қазақ әдебиеті және әдебиет теориясы кафедрасының аға оқытушысы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

ЕШИМОВ Т.К. – PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Тлеубаев С.Б. – кандидат филологических наук, ассистент-профессор кафедры казахской литературы и теории литературы, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Сейсенбиева Э.С. – автор для корреспонденции, PhD, старший преподаватель кафедры казахской литературы и теории литературы, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

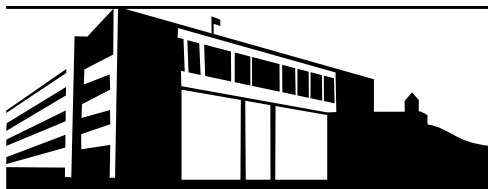
Yeshimov T.K. – PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Tleubaev S.B. – Candidate of Philological Sciences, Assistant Professor of the Department of Kazakh Literature and Literary Theory, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Seisenbiyeva E.S. – corresponding author, PhD, Senior Lecturer of the Department of Kazakh Literature and Literary Theory, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

АБАЙДЫҢ «ҒАҚЛИЯ» КІТАБЫНДАҒЫ БАЙЫРҒЫ ЛЕКСИКА: ТҰҒРҰЛ ҚОЛЖАЗБАСЫ НЕГІЗІНДЕГІ МӘТІНТАНУЛЫҚ-САЛЫ- СТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

Б.О. Бутеев

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

E-mail: bateu.astana@yandex.kz

Аңдатпа. Мақалада Абай Құнанбайұлының «Ғақлия» кітабындағы байырғы лексика Тұғрұлдың түпнұсқа қолжазбасы негізінде қарастырылады. Зерттеу барысында қолжазба мәтіні төте жазудағы түпнұсқадан тікелей оқылып, ғылыми транслитерация негізінде оның лексикалық және мәтінтанымдық ерекшеліктері анықталады. Салыстырмалы талдау нәтижесінде Тұғрұл қолжазбасы мен Мүрсейіт Бікіұлының 1906, 1907 және 1910 жылдары көшірген нұсқалары арасында лексикалық, фонетикалық, морфологиялық және семантикалық деңгейлерді қамтитын екі жүзге жуық мәтіндік айырмашылық анықталды.

Қолжазба материалдарын қайта зерделеу кезінде кейінгі басылымдарда орныққан бірқатар оқылымдардың түпнұсқа мәтінге сәйкес келмейтіні байқалды. Атап айтқанда, «ынтымақтаса алмаса», «әрбір мастың сөйлеген кезінде», «жас бала анадан туғанда», «берекелесе алмаған соң» түрінде беріліп жүрген қолданыстар Тұғрұл нұсқасында «инанмаққа салмаса», «айыққан кезінде», «жас бала да анадан туғанда», «бір келе салмаған соң» түрінде таңбаланған. Салыстырмалы талдау аталған айырмашылықтардың кездейсоқ емес екенін және олардың Абай мәтінінің тілдік және мағыналық ерекшеліктерін нақтылауға мүмкіндік беретінін анықтады. Зерттеу нәтижелері Тұғрұл қолжазбасының маңызды мәтінтанымдық дереккөз ретіндегі құндылығын айқындап, Абай шығармаларының мәтінін қолжазба нұсқалары негізінде одан әрі ғылыми тұрғыдан зерделеудің маңызын көрсетеді.

Түйін сөздер: Абай, Ғақлия, Тұғрұл қолжазбасы, Мүрсейіт қолжазбасы, мәдени мұра, байырғы лексика, мәтінтану, аударма.

Кіріспе

2025 жылы Абай Құнанбайұлының өмірі мен мұрасын зерделеу ісінде бірқатар маңызды мерейтойлар аталып өтті. Солардың қатарында ақынның туғанына 180 жыл толуы және ұлы Тұғрұлдың 150 жылдық мерейтойы бар. Бұл даталар Абай әулетінің рухани мұрасын жаңа қырынан қарастыруға және бұрын ғылыми айналымда жеткілікті дәрежеде пайдаланылмаған дереккөздерге назар аударуға негіз болды.

Осындай дереккөздердің бірі – Тұғрұлдың қолжазбасы. Қолжазба тарихи ескерткіш ретінде ғана емес, Абай шығармаларының мәтіндік тарихын нақтылауға мүмкіндік беретін маңызды материал ретінде де қызығушылық тудырады. Оның ғылыми құндылығы, ең алдымен, Абай мәтіндерінің кейінгі көшірмелерінде орын алған өзгерістерді анықтауға мүмкіндік беруімен байланысты.

Соңғы жылдары Абай шығармаларына деген қызығушылық айтарлықтай артты. Ақынның қара сөздері көптеген тілдерге аударылып, әртүрлі ғылыми және мәдени жобалардың нысанына айналды. Соған қарамастан, мәтіндердің түпнұсқалық сипаты мен жекелеген лексикалық ерекшеліктері әлі де толық зерттелді деп айту қиын.

Осы мақалада Тұғрұл қолжазбасындағы мәтіндік деректер негізінде Абайдың «Ғақлия» кітабында кездесетін байырғы лексикалық бірліктер қарастырылып, кейінгі басылымдардағы жекелеген оқылымдармен салыстырылады. Негізгі назар мәтіннің мағынасына әсер ететін лексикалық және семантикалық ерекшеліктерге аударылады.

Ақынның 175 жылдық мерейтойы COVID-19 пандемиясымен тұспа-тұс келуі, Абай шығармаларын оқу бойынша ауқымды онлайн-эстафетаның өткізілуіне түрткі болды. Бұл рухани бастамаға республика тұрғындары мен шетелдік оқырмандар белсенді түрде қатысты. Осылайша Абай мұрасына деген қызығушылықтың артуы мемлекет тарапынан жаңа аудармаларды бастауға негіз болды. Біздің есептеуіміз бойынша, қолданыстағы 44 аударманың 32-сі дәл осы 2020 жылы жарық көрген [1, 85-106; 2]. Абайдың қара сөздері түркі тілдерінің басым көпшілігіне, сондай-ақ вьетнам, иврит, индонезия, португал, нидерланд және бірқатар өзге тілдерге аударылды. Әлемнің әр түкпірінде оның есімімен аталатын саябақтар, аллеялар, білім беру мекемелері мен мәдени орталықтар ашылды.

2025 жылғы 5 қарашада Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев қол қойған «Қазақстан Республикасының ішкі саясатының негізгі қағидаттарын, құндылықтарын мен бағыттарын бекіту туралы» Жарлықтың қабылдануы Абайдың «Қара сөздерін» жалпыұлттық нышан ретінде айқындап қана қоймай, ұлттық рухани бағдарды нақтылап, маңызды тарихи межеге айналды [3].

Осы мақалада Абай Құнанбайұлының «Ғақлия кітабындағы» бұрын қате оқылып, қате түсіндірілген байырғы лексикалық бірліктер Тұғрұл қолжазбасына сүйене отырып алғаш рет жүйелі түрде зерделенеді.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Бүгінгі таңда Тұғрұлдың қолжазбасының түпнұсқасы Алматы қаласындағы Қазақстан Республикасының Ұлттық орталық музейінде «Қазақтың атақты ақыны, Абай Құнанбайұлы» атауымен КП-3119 инвентарлық нөмірімен сақтаулы. Қолжазбаның көшірмесі кейін Семей қаласындағы Абай музейінің қорына тапсырылған. Осы көшіру және қор құжаттарына тіркеу барысында қолжазба «Қазақтың біртуар ақыны – Абай Құнанбайұлы» деген атаумен рәсімделіп, оған КП-6714 инвентарлық нөмірі берілген. Қолжазбалардың мазмұны мен мәтіндік құрамын салыстыру олардың бір дереккөзден тарайтынын көрсетеді.

Зерттеу барысында Ұлттық орталық музейдегі қолжазба нұсқасының бір бөлігі зерделеніп, негізгі тұжырымдар осы мәтіндік материал негізінде жасалды. Зерттеуде салыстырмалы-мәтінтанулық, лексика-семантикалық және тарихи-лингвистикалық әдістер қолданылды.

Тұғрұлдың есімі мен қолжазба мұрасы ғылыми ортада ұзақ уақыт бойы кеңінен зерттелмей келді. Соған қарамастан, оның Абай шығармаларына қатысты қалдырған материалдары абайтану үшін құнды дереккөздердің бірі болып саналады. Әсіресе 1927 жылы Қазақстан Республикасының Ұлттық орталық музейіне тапсырылған қолжазба мәтінтанулық зерттеулер тұрғысынан ерекше назар аударуды қажет етеді [4, 555].

Қолжазба құрылымы оның мазмұндық ауқымын көрсетеді: 243 беттің 169 беті өлеңдерге, 31 беті естеліктерге, 43 беті қара сөздерге арналған. Осы материалдардың ішінде «Ғақлия» мәтіндері жеке зерттеу нысаны ретінде айрықша қызығушылық тудырады, өйткені олар Абай мәтіндерінің ертеректегі нұсқаларын сақтаған.

Бейсенбай Байғалиев ұсынған жіктеу бойынша абайтанудың даму тарихы үш кезеңнен тұрады [5, 7-8]. Алайда Тұғрұл қолжазбасының ғылыми айналымға енгізілуі Абай мұрасын зерттеудің жаңа бағытын қалыптастырды деуге негіз бар. Өйткені бұл материал бұрыннан қалыптасқан мәтіндік оқылымдарды қайта тексеруге және кейбір тұжырымдарды нақтылауға мүмкіндік береді.

2020 жылы қолжазбаның толық жариялануы зерттеушілер үшін жаңа мүмкіндіктер ашты. Сонымен бірге түпнұсқа мәтін мен жарияланған транскрипциялық нұсқаларды салыстыру барысында бірқатар алшақтықтардың бар екені байқалды. Мұндай жағдайлар мәтіндік деректерді қайта қарастырудың және қолжазба материалдарын түпнұсқа күйінде зерделеудің өзектілігін көрсетеді.

Жүргізілген салыстыру барысында жекелеген транскрипциялық нұсқалардың түпнұсқа мәтіндегі кейбір лексикалық, фонетикалық және семантикалық ерекшеліктерді толық сақтамағаны анықталды. Сондықтан Абай шығармаларын араб графикасындағы қолжазбалар негізінде қайта қарастыру мәтінтанулық зерттеулердің маңызды бағыттарының бірі болып табылады.

Түпнұсқа қолжазбалар мен кейінгі транскрипциялық нұсқаларды салыстыру барысында жекелеген мәтіндік алшақтықтар анықталды. Мұндай айырмашылықтар көбіне сөздердің графикалық берілуіне, лексикалық құрамына және мағыналық реңктеріне қатысты болып келеді. Абай өмір сүрген кезеңдегі тілдік қолданыс қазіргі әдеби нормаға толық сәйкес келе бермейтіндіктен, кейбір сөздер мен тіркестердің кейінгі басылымдарда өзгеріске ұшырауы табиғи құбылыс болып саналады. Дегенмен мұндай өзгерістер мәтіннің бастапқы мағынасына әсер етуі мүмкін.

Қолжазбалардағы жекелеген оқылымдардың әртүрлі берілуі мәтінтанулық талдауды күрделендіреді. Әсіресе бір сөздің немесе тіркестің бірнеше нұсқада кездесуі олардың қайсысы түпнұсқаға жақын екенін қайта қарастыруды талап етеді. Сондықтан қолжазба материалдарын зерттеу барысында мәтіннің тарихи, тілдік және мәдени контексті қатар ескерілуі қажет. Бұл ескертпелер бұрын жарияланған еңбектердің ғылыми маңызын төмендету мақсатында айтылып отырған жоқ. Керісінше, қолжазба материалдарын қайта қарастыру барысында анықталған мәтіндік ерекшеліктерді көрсету көзделеді. Өйткені Абай шығармаларындағы әрбір лексикалық бірлік пен тұрақты тіркес оның дүниетанымы мен авторлық қолданысын түсіндіруде маңызды дерек қызметін атқарады.

Қазіргі таңда Абай мәтіндерін түпнұсқа қолжазбалар негізінде қайта қарастыру қажеттілігі айқын байқалады. Мұндай жұмыс араб графикасымен жазылған нұсқаларды жаңа транскрипциялармен салыстыруға ғана емес, мәтіннің бастапқы лексикалық және стильдік ерекшеліктерін нақтылауға мүмкіндік береді. Бұл бағыттағы зерттеулер абайтанудың деректік базасын толықтыра түседі.

Мақала Абай Құнанбайұлының «Ғақлия» кітабындағы байырғы лексиканы талдауға арналған. Ақын мұрасын зерттеуде ұзақ уақыт бойы негізгі дереккөз ретінде 1906, 1907 және 1910 жылдары Мүрсейіт Бікіұлы көшіріп жазған қолжазбаларға сүйеніп келдік. Ал Тұғрұлдың қолжазбасы объективті себептерге байланысты ұзақ уақыт бойы ғылыми зерттеулер аясынан тыс қалып қойды. Салыстырмалы талдау нәтижесінде Тұғрұл қолжазбасы мәтінінің байырғы лексикасы, тілдік құрылымын және мағыналық реңкі өзгеше қырынан көрсетілді. Бұл айырмашылықтар Ғақлия мәтіндерін зерттеуде Тұғрұл қолжазбасының маңызды дереккөз ретінде қарастырылуына негіз болады [6], [7].

2025 жылы «Өтүкен» баспасынан (Ыстанбұл қ.) профессор Ибраһим Шахинмен бірлесіп әзірленген «Akıl Yolu. Abay Kunanbayulı» («Ақыл жолы. Абай Құнанбайұлы») атты еңбек жарық көрді. Аталған басылымда түрік тіліне жасалған аудармамен қатар, Абай Құнанбайұлының «Ғақлияның» дәл әрі ғылыми талаптарға сай транскрипцияланған мәтіні алғаш рет ұсынылған [8].

Сонымен қатар қолжетімді түпнұсқа материал негізінде Тұғрұл мен Мүрсейіт қолжазбалары арасында салыстырмалы-салғастырмалы талдау жүргізілді. Зерттеу барысында шамамен 200-ге жуық текстологиялық айырмашылық пен қателер анықталды [6, 7, 8]. Мақаланың шектеулі көлеміне байланысты айырмашылық пен сәйкессіздіктердің бір бөлігі ғана ұсынылды.

Нәтижелер мен талқылаулар

«Ол билерге даугер адамдар қарамай, екеуі екі кісіні билікке таңдап алып біте берсе, яки екеуі инанмаққа салмаса үстінен біреуді сайлап алып яки жеребеменен сайлап алса сонда дау ұзамай бітім болар еді» [8, 40]. Бізге жеткен барлық жинақта «инанмаққа салмаса» тіркесінің орнына «ынтымақтаса алмаса» тіркесі қолданылуда. Алайда Тұғрұл қолжазбасында бұл тіркес «инанмаққа салмаса» түрінде кездеседі. «Инанмақ» сөзі Абай сөздік қорына, Абай қаламына тән сөз. Мұнда «инанмақ» – көнеден бастау алған түркі сөзі, сену, илану, мойындау ұғымымен тоқайласады. Тұғрұл нұсқасындағы қолданыс Абайдың билікке қатысты ойларын түпнұсқа мағынасына жақынырақ түсіндіруге мүмкіндік береді.

«Әрбір байқаған адам білсе керек, күлкі өзі бір мастық екенін, әрбір мас кісіден ғапыл көп өтетұғынын, уә әрбір мастың айыққан кезінде басы ауыратұғынын» Тұғрұлдың қолжазбасында жазылған бұл сөйлемде бос, арзан күлкімен жүрген адамды бейне бір мас адамға теңейді [8, 42]. Яғни, мас адамның мастықтан айыққанда басы ауырып, мазасы қашатыны сияқты, алтын уақытын жай арзан күлкімен өткізген адамның есін жиғанда бейне жаңағы мас адам сияқты уақытын ғапыл жібергеніне өкініп басы ауыратынын айтып отыр. Бүгінде академиялық басылымдар мен кең таралған мәтіндерде «Әрбір байқаған адам білсе керек: күлкі өзі бір мастық екенін, әрбір мас кісіден ғафил көп өтетұғынын да, әрбір мастың сөйлеген кезінде бас ауыртатұғынын» деп жазылып, «айыққан» сөзінің орнына «сөйлеген» деп жазылған [11]. Бұл сөйлемнің мағынасына үңілсеңіз, көп сөйлейтін мас адамның елді мезі етіп, бас ауыртатынын айтып отыр. Қарастырылған Тұғрұл қолжазбасында аталған сөз «айыққан» түрінде берілген. Тағы бір ескеретін маңызды жәйт – Мұхтар Әуезовтің 1933 жылы латын қарпімен жариялаған нұсқасында дәл осы форма – «айыққан» түрінде кездеседі. Семантикалық тұрғыдан алғанда «айыққан кезінде басы ауыратұғынын» деген тіркес – күлкі мен мастықты теңдестіре отырып, оның салдары туралы ой айтудың көркем әрі пәлсапалық тәсілі. Ал «сөйлеген кезінде бас ауыртатұғынын» нұсқасы мәтіннің жалпы мағыналық желісімен толық үйлесе бермейді. Соның салдарынан мәтіндегі бастапқы мағыналық байланыстардың бір бөлігі көмескіленуі мүмкін.

«Күндік өмірің болса, түстік мал жый», «Өзіңде жоқ болса, атаң да жат» [8, 46]. Абайда кездесетін тосын (окказионал) сөздер де жиі кездеседі [12, 321-322]. Мысалы, кең таралған нұсқаларда «Түстік өмірің болса, күндік мал жи» делінсе, біз зерделеген Тұғрұл қолжазбасында бұл «Күндік өмірің болса, түстік мал жый» қолданысында ұсынылады. Сол сықылды кең таралған нұсқадағы «Өзіңде жоқ болса, әкең де жат» деген тіркес Тұғрұл нұсқасында «Өзіңде жоқ болса, атаң да жат» деп беріледі.

Бұл қолданыс қазақ дүниетанымындағы «ата» ұғымының айрықша орнын көрсететін тілдік дерек ретінде қарастырылуы мүмкін. Мысалы, қазақы түсінікте туған жер ұғымы да түпкі бастау «ата» ұғымы арқылы беріледі. Атақоныс, атажұрт, ата-баба – бұлар қазақ ұғымындағы рухани және тарихи байланысты білдіретін тірек сөздер. Сондықтан бұл айырмашылықты тек лексикалық өзгеріс ретінде емес, дүниетанымдық мазмұнмен байланысты құбылыс ретінде де бағалауға болады.

«Олар айтқан емес, ол тірлік. Көкірек, көңілі тірі болса, соны айтады» [8, 50]. Кең таралған нұсқада: «Ол айтқан тірлік олар емес. Көкірегі, көңілі тірі болса, соны айтады» - деп беріледі. Бізге жеткен нұсқада тірлік (тіршілік) түсінігіне сыртқы сипаттағы әрекеттерді жатқыза отырып, оларды жоққа шығару мағынасы басым.

Ал Тұғрұл нұсқасында тірлік ұғымы оң бағаланып, шынайы мәнге ие болатыны, бірақ оны түсіну үшін көкірек пен көңілдің тірі болуы қажет екені алдыңғы орынға шығарылады. Бұл жерде Абай тіршіліктің мәнін сыртқы әрекеттен емес, ішкі рухани күйден (хәлден) іздейді. Тұғрұл редакциясында «Олар айтқан емес, ол тірлік» деген құрылым, сыртқы ортада жүрген пенделік тіршілікті емес, көкірек көзі ашылған адам ғана тани алатын рухани өмірді меңзейді. Сөйтіп, көкірегі, көңілі тірі адам ғана сол тірлікті айта алып, шынайы мәнін түсініп, соны өмірде жүзеге асырады. Аталған мысал мәтіндік дәлдіктің Абайдың философиялық лексикасын түсіндірудегі рөлін көрсетуге мүмкіндік береді.

«Жас бала да анадан туғанда екі түрлі мінезбен туады. ...Көкіректе сәуле жоқ, көңілде сенім жоқ. Құр көзбенен көрген бізден хайуан малдан неміз артық? Қайта бала күнімізде жақсы екенбіз. Білмесек те білсек екен деген адамның баласы екенбіз. Енді осы күнде, хайуаннан жаманбыз. Хайуан білмейді, білемін деп таласпайды. Біз түк білмейміз, біз де білеміз деп надандығымызды білімділікке бермей таласқанда, өлер-тірілерімізді білмей, құры күре тамырымызды адырайтып кетеміз» [8, 52]. «Жас бала да анадан туғанда екі түрлі мінезбен туады...» деп басталатын сөзде қазіргі таралған басылымдарда «да» шылауы түсіп қалып, «Жас бала анадан туғанда...» деп берілген. Бұл өзгеріс сөйлемнің ырғағын ғана өзгертіп қоймай, семантикалық ерекшелігіне әсер етеді. Абайдың түпнұсқа мәтінінде «да» шылауы бала мен ересек адамның салыстырмалы ахуалын меңзейді. «Құр көзбенен көрген бізден хайуан малдан неміз артық?» деген сөйлемде кейінгі жинақтарда «бізден» сөзі «біздің» деп беріліп, сөйлемнің мағыналық құрылымы бұзылған. Бұл өзгеріс логикалық және грамматикалық тұрғыдан қисынға келмейді. Себебі: «Біздің» – иелік мән береді, яғни бір заттың иесін білдіреді. Ал «бізден» – салыстыру мәні бар, екі объектіні (адам мен хайуанды) қарсы қойып салыстырады. Қолжазбадағы нұсқа автордың бастапқы ойын қалпына келтіру тұрғысынан назар аударуға тұрарлық. Мәтіндегі ең маңызды лексемалардың бірі – «құры» сөзі. «Құры күре тамырымызды адырайтып

кетеміз» деген сөйлемде кей нұсқаларда бұл сөз ұшыраспайды. Алайда «құры» сөзі қазақ тілінің поэтикалық және ауызекі қолданысында «жай», «бос» деген мән үстейді. Бұл сөз Шәкерім шығармаларында да кездеседі: «Құры көзбен қарасам, қызығады ой тентек...», сондай-ақ Мұқағали Мақатаев поэзиясында да: «Қоңыр үй құры томсарып...» [13, 426]. Бұл деректер «құры» сөзінің көркем әдебиеттегі және сөйлеу тіліндегі тұрақты қолданыс екенін көрсетеді. Сондықтан, «құры күре тамыр» тіркесі – жай ғана физиологиялық сипаттама емес, ішкі қуаттың бекерге, мағынасыз күйіп кетуін білдіретін поэтикалық бейнелеу.

«Екіншісі; кітаптан оқу бірлән яки есту бірлән иман келтіріп, сол иман келтірген нәрсесіне соншалық беку керек. Бәлки біреу өлтіремін деп қорқытса да, мың кісі мың түрлі іс көрсетсе де, соған айнып көңілі қозғалмастай берік болу керек. Бұл иманды иманы тақлиди дейміз». «Екіншісі – кітаптан оқу бірлән яки молдалардан есту бірлән иман келтіріп, сол иман келтірген нәрсесіне соншалық берік боларға керек. Біреу өлтіремін деп қорқытса да, мың кісі мың түрлі іс көрсетсе де, соған айнып, көңілі қозғалмастай берік болу керек. Бұл иманды иман тақлиди дейміз» [8, 56]. Абай қолданысындағы беку сөзі – түбірі бек етістігінен туындаған, мағынасы «бері бекіну», «шешімге келу», «нану», «қатты сену». Бұл сөздің мағыналық өрісі тек физикалық «беріктік» емес, сонымен қатар ішкі рухани тұрақтылықты да білдіреді. Сол себепті беку – контекст жағынан берік боларға тіркесінен гөрі тереңірек және нақтырақ. «Берік боларға» – кейінгі көшірушілердің немесе түсіндіріп жазғандардың ықпалымен пайда болған нұсқа. Ол сыртқы формада дұрыстай көрінгенімен, «иман келтіру» ұғымындағы ішкі бекініс, сенімнің орнығуы сияқты ойды толық жеткізбейді. Абайдың стильдік ерекшелігі – рухани ұғымдарды нақты, әрекеттік етістіктер арқылы беру (ойлану, беку, қылу, табу, ұғыну т.б.). Сол себепті «беку» формасын мағыналық және тарихи-тілдік тұрғыдан бастапқы қолданысқа жақынырақ нұсқа ретінде қарастыруға негіз бар.

«Әуел; иманның игтиқадын махкәләмәк керек, екінші; үйреніп жеткенше осы да болады ғой деп тоқталмай, үйрене беруге керек» [8, 58].

«Әуелі; иманның игтиқатын махкамлемек керек, екінші; үйреніп жеткенше осы да болады ғой демей, үйрене беруге керек» [11].

Махкәләмәк (ар. <مَحْكَمًا>) сөзі түпнұсқадағы «мухкем» түбірінен шыққан. Бұл сөз исламдық құқықтық-теологиялық дәстүрде (усул әд-дин, усул әл-фиқһ) айқын, анық мағыналы, басқа түсіндірмелерді қабылдамайтын қағидаларға қатысты қолданылады. Махкәләмәк; бекіту, беріктеу, бекемдеу <ар.مَحْكَمًا> берік, бекем; фиқһ әдіснамасында (усул әд-деңде) мағынасы анық, басқа мағынаны қабылдамайтын, айқын мағыналы аят пен хадистерге қатысты қолданылатын, анықтығы жағынан ең жоғарғы дәрежедегі сөз түрін білдіретін термин [14, 42-44].

Тұғрұл оны махкәләмәк түрінде жазып, сөзді қазақ фонетикасына бейімдеген. Мұнда бастапқы кәм- буынындағы «м» әрпі түсіп, кә- түрінде айтылған, бұл құбылыс қазақ тілінің дыбыстық заңдылығына сәйкес келеді. Осы сияқты фонетикалық ықшамдау дәрулхарб сөзінде де байқалады [15, 536-537]: Тұғрұл нұсқасында ол дәулхарб түрінде беріледі. Мұнда араб тіліндегі «р» дыбысы түсіп қалып, қазақ тіліндегі буын үндестігі мен дыбыстық жеңілдік заңына бейімделген. Келтірілген деректер қазақ жазба дәстүріндегі тілдік бейімделу құбылысының көрінісі ретінде түсіндіріледі. Абай араб-парсылық терминдерді сол қалпында емес, қазақтың айтылым және дыбыстық құрылымына сәйкестендіріп қолданған. Мұндай ерекшеліктер Абай қолданысындағы ұлттық тілдік сипаттарды айқындауға мүмкіндік береді.

Қазақ ауыл малын жеке-жеке бақпай, бір ауыл ішіндегі шаңырақтар кезектесіп бағып отырған. Жылқыны үйірге, сиырды табынға, қой мен ешкіні отарға қосса, түйені келеге қосқан және әрқайсысын сақтайды деп сенген пірлері бар.

Қазақ халқы жанымен сүйген жылқы малына қатыстырып ортадан алыстап қалған жанды «үйірінен адасты» дейді. Ал отарынан немесе табынынан адасты деген тіркесті кездестірмейміз. Жылқыны қалай қадірлесе, түйені де солай кие тұтқан ел түйе малының терісін баспай, сүтін дәру тұтқанбыз. Кие тұтқан түйенің тобыры жайлы да тіркес жоқ емес, тек көп қолданылмағасын актив қабаттан пассив қабатқа өтіп кеткен. Біз жұмбақтап отырған тіркес Абайдың 16-сөзінде ұшырасты. Бұл – «келеге салу» тіркесі. Мағынасы – ортаға, топқа салу, ақылдасу, бірігу, мәмілеге келу сөздерімен мәндес. Біз бұдан жылқы малына қатысты тіркес мәнімен үндес коннотация барын аңғарып отырмыз. «Үйір» мен «келе» сөздері бірігу, топтасу, ақылдасу, келісім семаларымен үндес. Аталмыш сөздер қатысқан тіркестерді көргенде не қолданғанда жоғарыда айтқан мазмұндық өрісті есте ұстау қажет.

Абай қолданысында «бір келе салмаған соң» деген айрықша авторлық тұрақты тіркес бар. Ол осыған дейінгі барлық жинақта «берекелесе алмаған соң» деп көрсетілген. Дегенмен кейінгі басылымдарда бұл тіркестің «берекелесе алмаған соң» түрінде орнығу себептері арнайы талдауды қажет етеді. Жинақталған деректер негізінде аталған тіркесті «бір келеге салу», «ортаға салу», «мәмілеге келу» мағыналарымен байланысты қарастыруға болады.

Қорытынды

Зерттеу барысында Тұғрұлдың түпнұсқа қолжазбасы мен кейінгі басылымдардағы мәтіндер салыстырылып, Абай Құнанбайұлының «Ғақлия» кітабында кездесетін бірқатар байырғы лексикалық бірліктер қайта қарастырылды. Салыстыру барысында қолжазба мәтіні мен кейінгі басылымдар арасында лексикалық, фонетикалық және семантикалық деңгейдегі бірқатар айырмашылықтар анықталды.

Талдау кезінде «инанмаққа салмаса», «айыққан кезінде», «бір келе салмаған соң», «беку», «махкәләмәк» сияқты қолданыстардың кейінгі жарияланымдарда өзгеше берілгені анықталды. Бұл ерекшеліктердің басым бөлігі мәтіннің сыртқы формасына ғана емес, оның мағынасына да әсер етеді. Сондықтан мұндай деректерді ескеру Абай шығармаларының бастапқы мазмұнын дәлірек түсінуге мүмкіндік береді.

Қолжазба деректері Абай тіліндегі байырғы сөздер мен тұрақты тіркестердің бастапқы қалпын айқындауға мүмкіндік береді. Зерттеу барысында қарастырылған мысалдар Тұғрұл қолжазбасының мәтінтанулық тұрғыдан маңызды дереккөз екенін және оны абайтану зерттеулерінде кеңінен пайдалану қажеттігін көрсетеді.

Зерттеу барысында қол жеткізілген нәтижелер Абай мәтіндерінің жекелеген тұстарын нақтылауға негіз болады. Сонымен қатар олар болашақта қолжазба мен кейінгі басылымдарды кешенді түрде салыстыруға бағытталған зерттеулерді жалғастырудың өзектілігін айқындайды.

Қаржыландыру. Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті 2024-2026 жылдарға арналған «Жас ғалым» гранты бойынша қаржыландыратын «Абайдың Ғақлиясын жаңаша пайымдау және орыс тіліне тәржімелеу» (AP22688129) жобасы аясында жарияланды.

Әдебиеттер тізімі

1. Ахметова, А., Бейлур, С., Жайлыбай, Д., Жүнісбаев, А., Қанай, О., Махат, Д. (2021) Абай Құнанбайұлы: сипаттамалы библиографиялық көрсеткіш. Алматы: Ахмет Ясауи университеті Еуразия ғылыми-зерттеу институты, 1-т., 328 б.
2. Ахметова, А., Бейлур, С., Жайлыбай, Д., Жүнісбаев, А., Қанай, О., Сыламхан, Е. (2021) Абай Құнанбайұлы: сипаттамалы библиографиялық көрсеткіш. Алматы: Ахмет Ясауи университеті Еуразия ғылыми-зерттеу институты, 2-т., 655 б.
3. Қазақстан Республикасының ішкі саясатының негізгі қағидаттарын, құндылықтарын мен бағыттарын бекіту туралы (2025). Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы, 5 қараша 2025 жыл. Available via the link: <https://www.akorda.kz> (Accessed: 03.01.2026).
4. Нұрғалиев, Р. (бас ред.) (1995) Абай. Энциклопедия. Алматы: Атамұра баспасы.
5. Байғалиев, Б. (2001) Абай өмірбаяны архив деректерінде. Алматы: Арыс баспасы.
6. Бутеев, Б.О. (2025) «Перевод и анализ первого слова “Книги назиданий” Абая», Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Филология, 152, 3, стр. 287–304.
7. Бутеев, Б.О. (2025) «Смех между Востоком и Западом: Абай Кунанбайұлы и Анри Бергсон», Журнал ЕАГИ, 4, стр. 200-207.
8. Şahin, İ., Buteyev, B. (2025) Akıl Yolu. Abay Kunanbayuli. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
9. Абайдың өмірбаяны мен шығармашылығы туралы түпнұсқа қолжазбалар: ғылыми-инвентарлық каталог (2020). Алматы: Интеллсервис, 1-кітап, 820 б.
10. Qunanbai uly, A. (1933) Toľq syjnaq. Syjnavsy: Əvez uly Muqtar. Qarap syqyr söz basyn çazgan: Çansyugur uly İlijas. Kзыл-Орда: Гостипография № 1, Qazaqstan baspasy, 409 b.
11. Петек, Е. (2020) Абай Құнанбайұлы – Ғақлия кітабы (Қара сөздер): грамматика, транскрипция, грамматикалық индекс, қолжазба. Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ, Ұлағат, 294 б.
12. Құрманбайұлы, Ш., Әділов, М. (2020) Абай тілінің ерекшеліктері. Алматы: Сардар.

-
13. Қазақ әдеби тілінің сөздігі: он бес томдық (2011). Алматы.
 14. Başoğlu, T. (2006) Muhkem. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 31-т.
 15. Özel, A. (1993) Dârülharp. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 8-т.
 16. Әлімбай, Н. және т.б. (2011–2014) Қазақтың этнографиялық категориялары, ұғымдары мен атауларының дәстүрлі жүйесі: энциклопедия. Алматы, 5 томдық.

Б.О. Бутеев

Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан

(E-mail: bateu.astana@yandex.kz)

Исконная лексика в «Книге назиданий» Абая: текстологическо-сопоставительное исследование на основе рукописи Тугрула

Аннотация. В статье исследуются архаические лексические единицы, зафиксированные в книге «Ғақлия» Абая Қунанбайұлы, на основе рукописи Тугрула Абайұлы. В ходе исследования текст рукописи сопоставлен с рукописными копиями, выполненными Мурсейтом Бикиұлы в 1906, 1907 и 1910 годах. Сравнительный анализ выявил ряд лексических, фонетических, морфологических и семантических расхождений между рукописными источниками.

Установлено, что отдельные чтения, закрепившиеся в последующих изданиях, отличаются от вариантов, представленных в рукописи Тугрула. Рассматриваются особенности употребления и семантики таких единиц, как «инанмаққа салмаса», «айыққан кезінде», «жас бала да анадан туғанда», «бір келе салмаған соң» и других. Анализ рукописных данных показывает, что указанные различия имеют значение для интерпретации языковых особенностей и авторского замысла Абая.

Результаты исследования позволяют уточнить отдельные текстологические аспекты «Ғақлия кітабы» и определить значение рукописи Турагула как одного из важных источников при изучении истории текста произведения.

Ключевые слова: Абай, «Ғақлия» (Слова назидания), рукопись Тугрула, рукопись Мурсейта, текстология, архаическая лексика, абаеведение, культурное наследие, перевод

B.O. Buteyev

Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

(E-mail: bateu.astana@yandex.kz)

Native Lexicon in Abay's Book of Edification: A Textological and Comparative Study Based on the Tughrul Manuscript

Abstract. This article examines archaic lexical units attested in Abai Kunanbayuly's Book of Edification (Gaqliya Kitaby) on the basis of Tugrul's manuscript. The study compares this manuscript with the manuscript copies produced by Murseit Bikiuly in 1906, 1907, and 1910. The comparison reveals a number of lexical, phonetic, morphological, and semantic discrepancies between the manuscript sources.

The analysis shows that some readings established in later editions differ from the variants preserved in Tugrul's manuscript. Particular attention is paid to lexical units such as "inanmaqqa salmasa", "aiyqqan kezinde", "jas bala da anadan tuganda", and "bir kelesalmagan son". The manuscript evidence demonstrates that these variants are significant for understanding both the linguistic features of the text and the authorial intention.

The findings contribute to the clarification of several textual issues related to the Ghaqliya and highlight the importance of Tugrul's manuscript as a valuable source for reconstructing the textual history of Abai's work.

Keywords: Abai, Ghaqliya, Tugrul manuscript, Murseit manuscripts, textual criticism, archaic vocabulary, Abai studies, cultural heritage, translation

References

1. Ahmetova, A., Beilur, S., Zhailybai, D., Zhunisbaev, A., Kanai, O., Mahat, D. (2021) Abai Kunanbaiuly: sypattamaly bibliografiyalyk korsetkish. Almaty: Akhmet Yassawi University Eurasia Scientific Research Institute, Vol. 1, 328 p. [in Kazakh]
2. Ahmetova, A., Beilur, S., Zhailybai, D., Zhunisbaev, A., Kanai, O., Sylamkhan, E. (2021) Abai Kunanbaiuly: sypattamaly bibliografiyalyk korsetkish. Almaty: Akhmet Yassawi University Eurasia Scientific Research Institute, Vol. 2, 655 p. [in Kazakh]
3. Qazaqstan Respublikasynyn ishki sayasatynyn negizgi qagidattaryn, qundylyqtary men bagyttaryn bekitu turaly (2025). Qazaqstan Respublikasy Prezidentinin Zharlygy, 5 qarasha 2025 zhyl. Available via the link: <https://www.akorda.kz> (Accessed: 03.01.2026). [in Kazakh]
4. Nurgaliev, R. (bas red.) (1995) Abai. Entsiklopediia. Almaty: Atamura baspasy. [in Kazakh]
5. Baigaliev, B. (2001) Abai omirbaiany arkhiv derekterinde. Almaty: Arys baspasy. [in Kazakh]
6. Buteyev, B.O. (2025) «Perevod i analiz pervogo slova “Knigi nazidani” Abaia», Vestnik Evraziiskogo natsionalnogo universiteta imeni L.N. Gumileva. Seriya: Filologiya, 152, 3, str. 287-304. [in Russian]
7. Buteyev, B.O. (2025) «Smekh mezhdu Vostokom i Zapadom: Abai Kunanbaiuly i Anri Bergson», Zhurnal EAGI, 4, str. 200-207. [in Russian]
8. Şahin, İ., Buteyev, B. (2025) Akıl Yolu. Abay Kunanbayulı. İstanbul: Ötüken Neşriyat. [in Turkish]
9. Abaidyn omirbaiany men shygarmashylygy turaly tupnusqa qolzhazbalar: gylmi-inventarlyq katalog (2020). Almaty: Intellservis, 1-kitap, 820 b. [in Kazakh]
10. Qunanbai, A. (1933) Tolyq zhinaq. Zhinauzhy: Auezuly Muqtar. Qarap shygyp, soz basyn zhazgan: Zhansuguruly Iliias. Kzyl-Orda: Gostipografiia № 1, Qazaqstan baspasy, 409 b. [in Kazakh]
11. Petek, E. (2020) Abai Qunanbaiuly – Gakliia kitaby (Qara sozder): grammatika, transkriptsiia, grammatikalyq indeks, qolzhazba. Almaty: Abai atyndagy QazUPU, Ulakat, 294 b. [in Kazakh]
12. Qurmanbaiuly, Sh., Adilov, M. (2020) Abai tilinin erekshelekteri. Almaty: Sardar. [in Kazakh]
13. Qazaq adebi tilinin sozdigi: on bes tomdyq (2011). Almaty. [in Kazakh]
14. Başoğlu, T. (2006) Muhkem. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 31. [in Turkish]
15. Özel, A. (1993) Dârülharp. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 8. [in Turkish]
16. Alimbai, N. zhane t.b. (2011–2014) Qazaqtyn etnografiyalyq kategoriialary, ugymdary men ataularynyn dasturli zhuyesi: entsiklopediia. Almaty, 5 tomdyq. [in Kazakh]

Автор туралы мәлімет:

Бутеев Б.О. – PhD, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің жетекші ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

Бутеев Б.О. – PhD, ведущий научный сотрудник Казахского национального педагогического университета имени Абая, Алматы, Казахстан.

Buteyev B.O. – PhD, Researcher of Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Редактор: Дәлелхан А.
Компьютерде беттеген: Дунайская Д.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы.
Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы.
– 2026. – 3(156). – Астана: ЕҰУ. – 247 б.
Шартты 17,1 б.т. Таралымы – сұраныс бойынша
Басуға қол қойылды: 30.09.2026

Ашық қолданудағы электрондық нұсқа: <https://bulpolit.enu.kz>
Авторларға арналған нұсқаулықтар, публикациялық этика журнал сайтында берілген:
<http://bulpolit.enu.kz>

Ғылыми мақаланың мазмұны үшін жауапкершілік авторға (авторларға) жүктеледі.

Редакция мекен-жайы: 010008, Астана қ., Сатпаев көшесі, 2
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-342)